کۆبەرهەمی

مەجید ئاسنگەر

بەرگی هەشتەم

کۆبەرهەمی

مەجید ئاسنگەر

بەرگی هەشتەم

لێکۆڵینەوەی سیاسی

کۆکردنەوەی:

د.بۆتان مەجید ئاسنگەر | د. جۆشان مەجید ئاسنگەر

کوردستان ٢٠٢٥

کۆبەرهەمی

مەجید ئاسنگەر

بەرگی هەشتەم

کۆکردنەوەی: **د.بۆتان مەجید ئاسنگەر | د. جۆشان مەجید ئاسنگەر**

گرافيك و ديزاين: **بەلوگرافیک - ٠٧٥٠٥٧٥٨٤٢٨**

ساڵ و شوێنی چاپ: **٢٠٢٥ - هەولێر**

چاپخانە: **زانکۆی سەلاحەددین**

تیراژ: **١٠٠٠ دانە**

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان/ هەرێمی کوردستان

ژمارەی سپاردنی (٤١٤) ساڵی ٢٠٢٤ی پێدراوە.

پێڕست

بۆندسرات - ئەنجوومەنی فیدراڵی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ

پێشوازیی.. ١٢
پەرە ئەستاندنی فیدرالیزم لە ئەلمانیا:.. ١٤
لەپاش ١٩٤٥:... ١٦
دووبارە یەکگرتنەوەی ئەڵمانیا:... ١٨
ئۆرگانی دەستووریی فیدراڵیی:.. ١٩
پێنج ئۆرگانە دەستوورییە هەمیشەییەکانی فیدراسیۆن:............................ ٢٠
فیدرالیزم یەکێتی لە جیاوازیی و هەمەجۆرییدا:..................................... ٢١
شێوازگەلی پێچەوانەی پێکهێنانی دەوڵەتان ئەمانەن:.............................. ٢١
چاکییەکانی دەوڵەتی فیدراڵیی بە بەراورد لە تەك دەوڵەتی یەکێتییدا:.............. ٢٣
زیانەکانی (خراپییەکان) دەوڵەتی فیدرالیی لە هەمبەر دەوڵەتی یەکێتییدا:.......... ٢٥
ئەنجوومەنی گشتی و ئەندامان.. ٢٨
دەزگایەکی هەمیشەیی و نەگۆڕ:.. ٢٨
٢. دابەشبوونی دەنگەکان: ٢٨
٣. پێگەی یاسایی ئەندامان:.. ٣٠
٤. سەرۆك و سەرۆکایەتی:.. ٣٠
٥. ئەرکەکانی سەرۆك:... ٣١
٥. ئەنجوومەنی راوێژکاریی هەمیشەیی:.. ٣٢
٦. ئەنجوومەنی کاروبارە ئەوروپییەکان (شێوەی بچووکی بۆندسرات): ٣٤
٧. کۆمیتەکان:... ٣٥
٨. لێژنەی ناوبژیی و رێکخستن:.. ٣٦
٩. پرۆسەی بڕیار وەرگرتن لە بۆندسرات:.. ٣٨

ئەرك و فەرمانەكانی بۆندسرات ٤١
١. دابەشكردنی ئەرك و فرمان و كرداری هاوبەش ٤٢
٢. ئۆرگانی یاساسازیی ٤٣
٣. مافی دەستپێشكەریی یاسادانان ٤٣
٤. لێدوان لە پرۆژە یاساكانی حكومەتی فیدراڵ ٤٤
٥. خوێندنەوەی دووهەم: ٤٥
٦. سەبارەت بە پرۆژە پەسەندكراوەكانەوە ٤٦
٧. پرۆژە یاساییە رەتكراوەكان ٤٨
٨. رۆڵی بەڕێوەبردن ٤٨
٩. بەشداریكردن لە كاروباری یەكێتی ئەوروپادا ٤٩
١٠. بەشداریكردن لە كاروبارەكانی دەرەوەدا ٥١
١١. كاروفەرمانی تر ٥٣
١٢. دەسەڵاتەكانی بۆندسرات: ٥٣
١٣. بۆندسرات وەك فاكتەرێكی رامیاریی ٥٤
١٤. هاوسەنگیی لەتەك حكومەتی فیدراڵدا ٥٥
١٥. دوو ئەنجومەنی یاساسازیی ٥٧
١٦. پێوەندیی نێوان فیدراسیۆن و ویلایەتە فیدراڵییەكان ٥٨
دادگەی دەستووریی فیدراڵی ٦٢
ئەركەكان ٦٣
رێكخستن ٦٣
ئەنجوومەن ٦٦
رێوشوێنەكان ٦٦
ناكۆكیی و كێشە دەستوورییەكان ٦٨

خودموختاریی هەرێمایەتی بۆ کەمینە نەتەوەییەکان لە (چین)

کتێبێکی دانسقە و هەڵوێستێکی وڵاتپارێزانە.. ٧٠
پێشەکی بابەتەکان.. ٧٢
پێشەکیی... ٧٣
کۆماری چینی گەلی وڵاتێکی فرە رەگەزیی یەکگرتووە...................................... ٧٣
وڵاتێکی فرەرەگەزیی یەکگرتوو، خودموختاریی هەرێمایەتی ٧٤
پێگەی سیاسی خوموختاریی هەرێمایەتی ٨٠
مافی خۆبەڕێوەبردنی هەرێمە نەژادییە خاوەن ئۆتۆنۆمییەکان............................. ٨٧
پشتگیریی و یارمەتی حکومەتی ناوەند بۆ هەرێمە ئۆتۆنۆمییەکان ٩٧
پەرەسەندنی مێژویی ئەرکە هەمە جۆرەکان ١١٠
دەرەنجام (کۆتایی) ١١٨
پاشکۆ ٢١٠

سیستەمی فیدراڵی لە چەند وڵاتێکی جیهاندا - ٢٠٠٥

پێشدەستیی و پێناسەیەك.. ١٣٦
کەنەدا | دیڤید کامیرۆن ١٣٨
سویسرا | تۆماس ستاوفەر و نیکۆل تۆپەرڤیان.. ١٦١
هیند | جۆرج ماپیۆ ١٨٣
بەلژیکا | ئەندری لیکۆرس ٢٠٦
ئەفریقیای باشوور | جانیس ڤاندیر وێستهۆیزن ٢٣١

هەوالنامەی کتێب

یاسای زمانە فەرمییەکان لە چەند وڵاتێکی فرەزماندا

جێبەجێکردنی زمانە فەرمییەکان لە هەندێ وڵاتی فرە نەتەوەدا..........................٢٥٦
تاکو زمانەکان یەکسان بن ئەوا پێویستیمان بە یاسای زمان هەیە........................٢٦٠
هیند ٢٦٣
زمان لە هیند...٢٦٨
هێز بۆ ئیمڕۆ و هیوای گەش بۆ دوارۆژ..٢٦٨
ئەفریقای باشوور ٢٧٣
سویسرا...٣١٠
بەلژیك (بەلجیکا) ٣٣٧
پاکستان..٣٧٠
قوبرس...٣٨٣

هەواڵنامەی کتێب

بۆندسرات

ئەنجوومەنی فیدراڵی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ

▪▪▪

د. کۆندراد رۆیتەر

بەڕێوەبەری بۆندسرات و دادگەی دەستووری فیدراڵی

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە

مەجید ئاسنگەر

راوێژکار لە پەرلەمانی کوردستان

کوردستان /٢٠٠٩

پێشدەستیی و پێشنیازێك

خوێنەری هێژا:

ئـەم پەرتووکـەی بەردەسـتت چوارەمیـن بەرهەمـی وەرگێـڕدراوی چاپکـراوی نووسـەری ئـەم پێشـەکییەیە کـە لـە زمانـی ئینگلیزییـەوە کردوومـن بـە کـوردی و، بەشـێکی دانەبڕاویشـە لـەو پـتر لـە پەنجـا بەرهەمانـەی کـە پەرلەمانـی کوردسـتان لـەم خولـەی ئێسـتەی خۆیـدا بـە چاپـی گەیانـدوون.

ئـەوەی راسـتی بـێ، دەبـێ بـە ئینسـافەوە بگوترێـت ئـەم هەمـوو چالاکییـە بەرچـاوەی ئـەم مەیدانـە بـۆ سـەرۆکایەتی پەرلەمانـی کوردسـتان بەتایبەتـی بـۆ بەگەرمیـی بەدەنگـەوە هاتـن و هاوکاریـی بـێ سـنووری بەڕێـز کاك (عەدنـان موفتـی) سـەرۆکی پەرلەمـان دەگەڕێتـەوە، لـە هەمانکاتـدا ئەنجامـی هەڵوێسـت و پشـتگیریکردنی لیژنـەی یاسـایی پەرلەمـان و بەتایبەتیتریـش پەروەشـیی و شـەونخوونی و هاندانـی پەرلەمانتـاری ماندوونەنـاس و پشـوودرێژ بـرای بەڕێـزم پارێـزەر (طـارق جامبـاز)ە کـە بـەردەوام لـە خەمـی راپەڕاندنـی پرۆژەکەدابـووە و هەوڵـی بێوچانـی داوە بـۆ دەسـتەبەرکردنی سـەرچاوەی دەگمـەن و بـە سـوودی جۆراوجـۆر بەمەبەسـتی ئاسـانکاریی و ئەنجامدانـی پرۆسـەی وەرگێڕانەکـە، هەموویـان شایسـتەی پێزانیـن و سوپاسـگوزاریی بـێ پایانـن، نموونەیـان هـەر زۆر بێـت.

وەلـێ، وێـڕای ئـەم هەنگاوانـەش کـە لـەم بـوارە گرنـگ و پـڕ بایەخـەدا نـراون، ئەمـە هێشـتا هـەر بـە هـەوڵ و تەقەلـلای تاکەکـەس یـان چەنـد کەسـانێکی دڵسـۆز دەژمێردرێـت و لـە خانـەی (تاکەکەسییەوە) تێناپەڕێنێـت و، بـەم ئاسـتەیش تێنوێتـی کتێبخانەکامنـان ناشـکێنێت و پێداویسـتییەکان و هیـوا و ئاواتەکانـی گـەل پـڕ ناکاتـەوە.

جـا لەبـەر گرنگیـی و نـرخ و بەهـای هـەرە زۆری وەرگێـڕان بـۆ ئێمـەی خەڵکـی کوردسـتان لـەم قۆناغـە مێژووییـە هەسـتیارەماندا، بەتایبەتـی بەهـۆی کاریگەریـی

بــێ ســنووری پڕۆســەکەوە، بەتایبەتیــش لــە بوارەکانــی زمانەوانیــی و کێشــەی نەژادیــی و نەتەوایەتیــی و بابەتــی فیدرالیــزم و چۆنییەتــی چارەســەرکردنیان بەشــێوەگەلی روون و ئاشــکرا و بەبــێ کەموکورتــی لــە دەســتووری وڵاتانــی پێشــکەوتووی خــاوەن سیســتەمگەلی فیدراڵیــدا، لــەم روانگەیــەوەدا بــە دڵســۆزیی پێشــنیاز دەکــەم و هیــوادارم کــە لەمــەودا پەرلەمانەکەمــان لــە خولەکانــی داهاتوویــدا نــەك هــەر لەســەر ئــەم رێبازەیــدا بــەردەوام بێــت و بــەس، بگــرە پێویســتە و دەبــێ زۆر بــە پەرۆشــەوە درێــژە پێبــدات و ئومێــد دەخــوازم پڕۆســەی وەرگێــڕان لــە هەرێمــی کوردســتان بکرێتــە کارێکــی دامەزراوەیــی و هــەر نەبــێ لــە پەرلەمــان بەڕێوەبەرایەتییەکــی گشــتی یــان فەرمانگەیەکــی تایبــەت بــۆ (بــاس و توێژینــەوەی زانســتی) دابمەزرێــت کــە (پڕۆســەی وەرگێــڕان بکاتــە یەکێــك لــە ئەرکــە هــەرە ســەرەکییەکانی خــۆی و بــە هەمــوو شــێوەیەك پــەرەی پێبــدات. ئیــتر دەســت لــە دەســت و ســەرکەوتن لەخــوای پەروەردەگارەوەیــە.

وەرگێڕ

مەجید ئاسنگەر

نەورۆزی ٢٠٧٩

٢٠٠٩/٣/٢١

پێشوازیی

ئـــەم نامیلکەیـــە بانگەوازێکـــە بـــۆ بەدەســـتهێنانی زانیـــاری زیاتـــر لەمـــەڕ (بۆنـــدسرات) و بەدەســـتهێنانی تێگەیشـــتنی باشـــتر لەمـــەڕ پایـــە و ئەرکەکانییـــەوە لەنێـو سیسـتەمی فیدراڵیـی حکومـەت لـە ئەڵمانیـادا. بۆنـدسرات (the bundesrat) کـە (پەرلەمانـی لانـدەر) یـان حکومەتەکانـی ویلایەتـە فیدراڵییەکانـە. خـۆی ئامـراز و هـۆکاری پێوەندیـی و بەیەکـەوە گرێدانـی نێـوان (فیدرالییەکـە) و لاندەرەکەیـە.

کارو ئـەرك و پێکهاتەکـە لـە هەمـوو جیهانـدا وەکـو یەکـن و نیشـانەیەکی زۆر بـە دیـارەوە ناسراویشـە لەنێـو دامـەزراوە یاسـاییەکانی تـردا ئەوانـەی کـە هەمیشـە لـە گۆڕانـدان.

فیدرالیـــزم و لامەرکەزییـــەت لەسەرتاســـەری جیهانـــدا بوونەتـــە دروشـــمی یەکـەم لەنێـو ئەجینـدای سیاسـیی سـەردەمدا. ئـەو ئەزموونـەی بۆنـدسرات لـە مـاوەی پـتر لـە ٥٠ سـاڵەی بوونـی خۆیـدا لەنێـو سیسـتمی فیدرالیـی ئەڵمانیـادا بەدەسـتی هێنـاوە و بـە بەراوردکـردن و لێکدانـەوەی خاڵـە بەهێزەکانـی و خاڵـە لاوازەکانییـەوە بوونەتـە بەشـێکی گرنـگ لـە بەشـداریکردنی ئەڵمانیـاوە لـەم مشـتومڕ و گفتوگۆیـەدا کـە سـەرتاپای جیهانـی گرتۆتـەوە.

پێداچوونەوەیەکـی مێژوویـی بـە (بۆنـدسرات)دا بـە چاکـی ئـەو تەقلیـدە دەســتورییەی روون دەکاتــەوە. پێکهاتەکــەی، رێکخســتنەکەی و شــێوازەکانی کارکردنـــی بـــە دوورودرێـــژی باســـیان لێوەکـــراوە، کـــرداره تایبەتمەندەکانیشـــی خراونەتـــە بەرچـــا و و پێداچوونەوەیـــان بـــۆ کـــراوە. ئەمەیـــش یارمەتیـــدەرە بـــۆ دروســـتکردنی رای تایبەتـــی سیســـتەمی شـــەرعیی (یاســـایی) و سیاســـییەوە.

پێرسـتێك ئامـادە کـراوە بـۆ ئەنجامدانـی گـەڕان بـە دوای زانیاریـی تایبەتمەنـددا کـە نـەك تەنهـا وشـە سـەرەکیەکان دەگرێتەخـۆ، بەڵکـو هەروەهـا ئـەو بابەتانـەش کـە پێوەندییـان بـە باسـەکەوە هەیـە.

خوێنـەران ئەوانـەی ئـارەزووی بەدەسـتهێنانی زانیاریـی زیاتـر دەکـەن دەتوانـن

بـۆ بیبلیۆگرافەکـە و لیسـتی سـایتەکانی ئینتەرنێـت بگەڕێنـەوە.

ناوەرۆك:

١. پەرەئەستاندنی فیدرالیزم لە ئەڵمانیا
٢. یەکگرتوویی
٣. کارو ئەرکەکانی بۆندسرات

دیرۆکـی دەسـتورویی ئەڵمانیـا لـە بۆنـدسرات و هەنـگاوە مێژووییەکانیـدا ڕەنگدەداتـەوە، ئامانجیـش بەدەسـتهێنانی یەکێتـی نیشـتمانییە شـان بەشـانی پشـتگیری کـردن لـە هەمـە جۆریـی و جوداوازیـی هەرێمایەتیـی وڵاتـەوە.

هەواڵنامەی کتێب

پەرە ئەستاندنی فیدرالیزم لە ئەڵمانیا:

ئەڵمانیا وڵاتێکی فرەناوەندییە، ژمارەیەکی زۆر خاڵی هاوبەشیی بۆ کەلتوور، زانست پەروەردە، بازرگانیی و پیشەسازیی هەنە، ئەم بونیادەی کە لە هەمان کاتدا ژمارەیەکی زۆیش نیشانەگەلی هەرێمایەتی لەخۆ دەگرێت، پێشینەیەکی مێژوویی هەیە و لە ماوەی دوورودرێژی سەدان ساڵدا تا بە رۆژی ئیمڕۆی گەیشتووە هەر ماوەتەوەو پارێزراوە و پەرەیشی پێدراوە.

کەلەپووری دێرین و لەمێژینەی ئەڵمانیا، بۆ نموونە ئەوەی لە پەیکەر و کۆنە پاشماوە هونەرییە گرنگ و بەناوبانگ و ناسراوەکانەوە کە لە سەرتاسەری وڵاتدا دۆزراونەتەوە، دەبینرێن، نەبوونی ناوەندێکی دەسەڵاتداری بەهێز دەسەلمێنێت.

وێڕای ئەمەیش گەلی جەرمانیی مەیلێکی بەهێزیان هەیە کە بە ناسنامەی نیشتمانیی هەرێمەکانیانەوە بناسرێتەوە.

بۆ نموونە کەسێك کە لە شاری (میۆنیخ) دەژیت، هەر تەنها بەوە حسابی بۆناکرێت کە (ئەڵمانیە) بەڵکو بە هەمان شێوەو بە هەمان گرنگییەوە بەوەیشەوە کە (باڤار)ییە.

لە کاتێکدا وڵاتانی دیکەی ئەوروپا، وەك فەرەنسا، ئینگلتەرە و ئیسپانیا دەوڵەتگەلی نەتەوەیی بوون و، پاشا، یان شاژنێکیان وەك ناوەندی هێز و دەسەڵات دەبوو، ئەوروپای ناوەند لەهەندێ کاتاندا لە زێتر لە (٣٠٠) سێ سەد ناوچەگەلی جوداواز پێکدەهات.

تەنها بە درەنگەوە توانرا لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەم هەموو ویلایەتە بچکۆلانانە بەرەو یەکگرتوویی ببرێن.

ئەوەبوو لە پاش پێکهێنانی کۆنفیدراسیۆنی ئەڵمانیی کە بریتی بوو لە یەکگرتنەوەی ویلایەتەکان لە ساڵی (١٨١٥) وە هەتا (١٨٦٦) و دوا بەدوای هەوڵێکی نەزۆکی بێ ئەنجام بەمەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیدرالیی

دیموکراتیــدا ســاڵی (١٨٤٨-١٨٤٩.) (کۆنفیدراســیۆنی ئەڵمانیــای باکــوور) بــوو بــە یەکەمیــن دەوڵەتــی فیدراڵیــی لەســەر خاکــی ئەڵمانیــادا. ئەمەیــش دەوڵەتێکــی یەکگرتــووی خــاوەن داهاتــوو دراماتــی تایبەتــی و ســەرۆکایەتی و پەرلەمــان و دامودەزگــەی حکومەتیــی خــۆی بــوو، چــوار ســاڵ دواتــر بــە هاتنــە نــاوەوەی چــوار ویلایەتــی جەرمەنســتان لــە (١٨٧١)دا (رایخــی ئیمپراتۆرییەتــی ئەڵمانیــا) دامەزرێــنرا، یەکگرتنــەوەی بــە ســەرکردایەتیی (پرۆســیا) هاتــە کایــەوە و بــە (دروســتکردنی ئەڵمانیــای بچــووك) بەبــێ نەمســا ناســێنرا.

رایخــی نوێــی ئەڵمانیــا یــان ئیمپراتۆرییەتــی ئەڵمانــی دەوڵەتێکــی یەکگرتــووی گشــتگیری خــاوەن ناوەندێکــی زۆر بــە دەســەڵات نەبــوو. بەڵکــو بریتــی بــوو لــە هاوبەندیــی (٢٢) شــارەوانیی هەرێمایەتــی و ســێ (هانســیتیك) واتــا شــاری گــەورەی پێشــتر ســەربەخۆ- بریمــەن (Bremen)، هامبــورگ Hamburg لووبــەك .Lubeck

لەســەر ئاســتی (رایــخ)دا بۆنــدسرات ئۆرگانــی نوێنەرایەتیــی ئــەو ســێ ویلایەتــە فیدراڵییانــە بــوو کــە هەتــا ئــەو کاتــەش زۆر مافــی گشــتگیریان پێدرابــوون، ئەمــەش واتــای ئــەوە بــوو کــە (بۆنــدسرات) لــە دوای ئەنجوومەنــی بــاڵای فەرمانگێڕیــی بەرزتریــن ئۆرگانێکــی ئیمپراتۆرییــەت بــوو وەك نوێنــەری شانشــینەکان و شــارەوانییەکان و هــەر ســێ ویلایەتــە شــارییەکان.

بەپێــی دەســتووریش ئــەم فەرمانگــە باڵایــە خرابــووە ژێــر رکێفــی قەڵەمڕەویــی شــای پرۆســیاوە، ئــەوەی بــەم هۆیــەوە نازنــاوی (ئیمپراتۆرێکــی ئەڵــمان)ی هەڵگرتبــوو، وەك (ئیمپراتــۆری ئەڵمانیــا).

کۆماری وایمار (Weimar): ئەنجوومەنی فیدراڵیی کۆماری وایمار

کۆتایــی هاتنــی جەنگــی یەکەمــی جیهانیــی لــە ســاڵی ١٩١٨دا کۆتایشــی بــە حکومەتــە شــاهانیەکان لــە ئەڵمانیــادا هێنــا. دەســتوورەکەی رایخــی ئەڵمانیــی

مانگـی ئابـی سـاڵی ١٩١٩ (دەسـتووری وایـمار) لەسـەر بنەمـای سـەروەریی گـەل دارێژرابـوو. کەچـی ویلایەتـە دەرمانییـە فیدراڵییـەکان، ئەوانـەی لـە دەسـتوورەکەدا تەنیـا وەك (لانـدەر) – ویلایەتـەکان- ئاماژەیـان پێدرابـوو بەردەوامبـوون لەسـەر هێشـتنەوەی خۆیـان وەکـو (کۆمـار) ئەوانـەی لەلایـەن (رایخـشرات) (ئەنجوومەنـی رایـخ)ەوە نوێنەرایەتـی دەکـران، وەلـێ، ئـەم ئەنجومەنـە تەنیـا کاریگەرییەکـی کەمـی بەسـەر دەسـەڵاتە یاسـایەی هـەرە فرەوانەکانـی رایخشـتاخ (پەرلەمانـی رایـخ)دا هەبـوو، سۆشیالیسـتە نەتەوەپەرسـەتەکان هەنـگاو بـە هەنـگاو، بونیـادی دەوڵەتــە فیدراڵییەکەیــان هەڵوەشــاندەوە و لــە رەگوریشــەوە هەڵیانتەکانــد، هەرچەنـد ویلایەتـەکان خۆیـان بەشـێوەیەکی فەرمیـی لـەم ماوەیـەدا (١٩٣٣-١٩٣٥) هەڵنەوەشـێنرابوونەوە.

لەپاش ١٩٤٥:

دوابــەدوای خۆبەدەســتەوەدانی بـێ هیـچ مەرجێکـی ئەڵمانیـا و رووخانـی بەتەواوەتـی وڵات لـە سـاڵی ١٩٤٥دا وڵاتـی جەرمانسـتان بـۆ چـوار ناوچـەی داگیرکـراوی ژێـر دەسـەڵاتی ئەمەریـکا، بەریتانیـا، فەرەنسـا و یەکێتـی سـۆڤیەتەوە دابەشـکرا، بەرلیـن پێگەیەکـی چـوار هێـزی پێـدراو، ناوچەکانـی ئەوبەرەکـەی دیکـەی رووبارەکانـی (ئـۆدەر و نەیسـە) لـە ئەڵمانیـا دابڕێـنران و هەرێمـی سـار (Saar region) یـش خرایـە سـەر پانتایـی ئابووریـی فەرەنساوە. ژیانێکـی تـازەی سیاسـی و کارگێڕیـی لەسـەرەخۆ هاتـە نێـو ئەڵمانیـاوە، ئەمەیـش لەسـەر ئاسـتی لانـدەر یـان ویلایەتـە فیدراڵییەکانـدا ئەوانـەی لەلایـەن هێـزە داگیرکەرەکانـەوە دامەزرێنرابـوون هەنـدێ جـار بـە دانانـی سـنوور بۆیـان بەشـێوەیەکی رەمەکیـی زۆرتریـش بـە هەڵوەشـاندنەوە و دابەشـکردنی ویلایەتـی پروسـیا بـووە. بەهەرحـاڵ ئومێـد و خەونـی پێکهێنانـی دەوڵەتێکـی فیدراڵیـی سەرتاسـەریی بـۆ هەمـوو ئەڵمانیـا لـە ئایندەیەکـی نزیکـدا بـە ئەنجـام نەگەیشـت. ئەوەبـوو لـە سـاڵی

١٩٤٩ دا دابەشـکردنی ئەڵمانیـا بـە فەرمیـی ڕاگەیەنـرا پـاش ئـەوەی کـە کۆمـاری فیدراڵیـی ئەڵمانیـا لـە هـەر سـێ ناوچـە داگیرکراوەکانـی خۆرئـاوا و لەگـەڵ بەشـی ڕۆژئـاوای بەرلینـدا دامەزرێـنراو هەروەهـا کۆمـاری دیموکراتـی ئەڵمانیـاش لـە بەشـەکەی ژێـر دەسـەڵاتی سـۆڤییەتدا بـە (بەرلینـی) خۆرهەڵاتیشـەوە پێکهێـنرا.

قانوونـی بنەڕەتیـی ٢٣ی ئایـاری سـاڵی ١٩٤٩ ی کۆمـاری ئەڵمانیـای فیـدراڵ بڕیارگەلـە کۆتاییـە پێویسـتەکانی لـە دیکتاتۆرییەتەکـەی هیتلـەرەوە دەرهێنـان. فیدرالیـزم بـە بەشـداریی ویلایەتگەلـی بەهێـز و توانـا بـوو بـە گەوهـەری سـەرەکیی پێویسـتی نیزامـە سیاسـییەکەوە. بۆندسراتیـش ڕۆڵێکـی هـەرە گرنـگ و بەرچـاو لـەم بونیـادەدا دەگێڕێـت، ئەگەرچـی ئـەم ڕۆڵـەی نەختێـك کەمـتر کاریگـەرە لـەوەی بۆندسـترات لـە ئیمپراتۆرییەتەکـەی سـاڵی (١٨٧١)دا بینویەتـی بـەڵام دەسـەڵاتی گەلـێ زیاتـرە لـەوەی (ڕایخشـتات) (Reixhstart) لـە کۆمـاری (وایمـەر)دا پیادەیکـردووە.

دەسـتوورەکە (٧)ی تەشرینـی یەکەمـی سـاڵی (١٩٤٩)ی کۆمـاری ئەڵمانیـای دیموکراتیـش لـە سـەرەتادا هەمـان دەسـتوورەکەی ئـەو فیدراسـیۆنە بـوو کـە لـە ویلایەتەکانـی (براندنبـۆرگ، ماکلینبـورگ، سەکسـۆنیا، ساکسـۆنیا- ئەنهالێـت و سـورینگاو، هەروەهـا دەڤـەری تابەتـی بەرلینـی ڕۆژهـەڵات) پێکهاتبـوو.

سیسـتەمە فیدرالییەکـە ئەوەنـدە سـەرنجراکێش نەبـوو، زۆر زووش بـە ئێجـگاری هەڵوەشـێنرایەوە و دوایـی پێهێـنرا.

سـاڵی ١٩٥٢ ش ویلایەتـە فیدرالییـەکان هەڵوەشـێنرانەوە و چـواردە هەرێـم شـوێنیانیان گرتنـەوە، ئەمانـەش لەیەکـە گەلـی ئیداریـی ناسـەرەکیی لەنـاو دەوڵەتێکـی ناوەندیـی زیاتـر هیچـی تـر نەبـوون.

دووباره یەکگرتنەوەی ئەڵمانیا:

لەسەروبەندی ئەو رووداوە شۆڕشگێڕیانەدا کەساڵی ١٩٨٩ روویاندا یەکگرتنەوەی هەر پێنج لاندەر (ویلایەتە فیدرالییەکان) ی پێشوو هەر لەسەرەتاوە یەکێ بوو لە ئامانجە سیاسییەکانی دەستپێکردنی بزاڤەکەوە. فیدرالیزم وەك شێوەیەکی دەوڵەت زێتر لە دەوڵەتی یەکگرتووی گشتگیر خوازراوتر بوو، بە هاتنە ئاراوەی (کۆماری فیدرالیی ئەڵمانیا) و کۆماری دیموکراتی ئەلمانیا (ئەڵمانیای رۆژهەڵات) لە رێککەوتنی ٣ی ئۆکتەبەری ١٩٩٠وە چیتر بوونی نەما. تەنها شوێنەوارێکی لێیەوە جێمابن ئەو ویلایەتە فیدرالییانەن کە خۆی لە ٢٢ی تەموزی ١٩٩٠دا سەرلەنوێ دایمەزراندنەوە و ئەمانەن: براندنبۆرگ، ماکلینبۆرگ، پۆمێرانیای خۆرئاوا، سەکسۆنیا، ساکسۆنیا، ئەنهایت سورینگاو بەرلینی خۆرهەڵات کە ئێستا بووە بەشێکی (ویلایەتی بەرلین)، بەرلین دووبارە بۆتەوە بەپایەختی ئەڵمانیا و هەر لە رۆژی (٣١) ی تەمموزی ٢٠٠٠وە کراوەتە بە شوێنی بۆندسرات پاش ئەوەی لە شاری (بۆن)ەوە گوێزرایەوە بۆ ئەوێ. یەکگرتنەوەی نەتەوەیی و نیشتمانیی لە کۆماری فیدرالیی ئەڵمانیادا تاقیکردنەوە و تەحەدایەکی گەورە بوو بۆ پرەنسیپی یەکێتی و هاوکاریی و پشتگیریی ناوخۆیی و دوولایەنیی کە بنەما و چەمکی سەرەکی فیدرالیزمن. فیدراسیۆنەکە و هەروەها لاندەرە کۆنەکەیش پشتگیری (لاندەرە تازەکەیان) کردووە، لەگەڵ ئامۆژگاری و بە کردەنی هاوکاریی کردنی و سەرچاوەگەلی داراییان داوەتێ تاوەکو بەسەر گەڕانەوەی دیکتاتۆرییەتی تاك حزبییدا کە بۆ ماوەی ٤٠ ساڵانی خایاندبوو، زاڵ بێت و رێگەی لێبگرێت.

دوا بەدوای ئەم یەکگرتنەوە بەیاساییەوە، ئەڵمانیا بۆ نزیکبوونەوە لەسەر ئاستی هۆشیاریی و ئاوەزیی، فەرهەنگی (کەلتوروییی) و ئابووری پێویستی بەوە هەبوو کە هەمدیس گەشە بکاتەوە، بەڵام بەبێ لەدەستدانی زیاتری

هەمەجۆریی و جوداوازیی کە لە ڕێگای ویلایەتە فیدراڵییە تازەکانەوە پێی ئاشنا ببوو.

کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ لە ١٦ (لانەدەر) پێکهاتووە، دەوڵەتی فیدراڵی مانای ئەوەیە کە چەندان بڕیارگەلێ سیاسیی پێویستە لە فیدراسیۆنەوە (ناوەند) وەربگیرێن و بڕیارگەلی دیکەیش دەبێ لە خودی تاکە ویلایەتەکانەوە (لانەدەر) بدرێن.

واتا (یەکێتی لە جوداوازیی)دا) کە سوودێکی زۆر دەبەخشێت و هەروەکو لە هەمانکاتدا بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتی یەکگرتووی ناوەندییدا هەندێ زیان و ناتەواویشی هەیە.

فیدراسیۆن

ئۆرگانی دەستووریی فیدرالیی

یەکێتی لە جوداوازییدا

سوودەکانی دەوڵەتی فیدراڵیی لە هەمبەر دەوڵەتی یەکێتی ناوەندیدا.

زیانەکان و کەموکوڕیەیکانی دەوڵەتی فیدراڵیی بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتی یەکێتی ناوەندیدا.

ئۆرگانی دەستووریی فیدراڵیی:

بۆندسرات یەکێکە لە پێنج ئۆرگانە دەستورییە هەمیشەییەکانی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ، ئەوانی تر بریتین لە (سەرۆك کۆمار، بۆندشتاغ (پەرلەمانی فیدراڵ) حکومەتی فیدراڵ (ناوەند) لەگەڵ دادگەی دەستووریی).
لەنێو ئەو بونیادە فیدراڵییەدا (بۆندسرات) نوێنەرایەتی بەرژەوەندییەکانی ویلایەتە فیدرالییەکان (لاندەر) دەکات و بەشداریش لە دروستکردنی بڕیارگەلە سیاسیەکانی فیدراسیۆنەکەدا دەکات و بەم شێوەیە هاوسەنگییەك لەبەرامبەر

هەواڵنامەی کتێب

ئۆرگانــە سیاســییەکانی دیکــەی ناوەنــددا- بۆندشــتاغ و هەروەهــا حکومەتــی فیــدراڵ دەســەبەر دەکات، هەروەکــو دەشــبێتە ئەڵقەیەکــی بەیەکگەیانــدن لەنێــوان (فیدراســیۆن و لانــدەر)دا پێگــەی یاســایی و ئەرکەکانــی لــە مــاددەی (٥٠) یاسـای بنەڕەتیـدا دیاریکـراون کـە لـە سـاڵی (١٩٩٢)وە زۆر بـە روونـی گرنگیـی و بایەخــی رۆڵــی ئەوروپــای لــە سیاســەتە نیشــتمانییەکاندا لەخۆگرتــووە.

مـاددەی ٥٠ی قانوونـی بنەڕەتیـی دەڵێـت (لانـدەر دەبـێ لـە رێـی بۆندسراتـەوە بەشــداری لــە یاســادانان و بەڕێوەبردنــی فیدراســیۆن و بابەتەکانــی پەیوەســت بــە یەکێتـی ئەوروپـادا بـکات، نـرخ و بەهـای ئـەم رسـتەیە لـە دەسـتووردا بەتایبەتـی وەختێـك بەدیاردەکەوێـت کـە چـاو بخشـێنرێتەوە بـە پاشـخاندا (واتـە دابەشـبوونی دەوڵــەت بــۆ فیدراســیۆن (دەســەڵاتی ناوەنــد) و ویلایەتگەلــی فیدرالیــی (لانــدەر) کــە شــێوەیەکی تایبەتمەندیــی فیدرالیزمــی ئەڵمانیایــە.

فیدرالییــەت هەمیشــە و لــە ئێستەیشــدا شــێوەیەکە لــە شــێوەکانی رێکخســتنی دەوڵــەت کــە (یەکێتــی) دروســت دەکات و هەروەهــا لــە هەمانکاتیشــدا ســنوورە ناوخۆییــەکان دەستنیشــان دەکات و بــەم چەشــنە رێگــە دەگرێــت لــە فشارخســتنی لەرادەبــەدەر بــۆ ســەر چەمکــی (یەکێتــی) و کەمــی دەکاتــەوە.

پێنج ئۆرگانە دەستوورییە هەمیشەییەکانی فیدراسیۆن:

ئەنجوومەنــی فیدراڵــی، ســەرۆکی فیــدراڵ، دادگای دەســتووری فیدراڵــی، حکومەتــی فیــدراڵ، پەرلەمانــی فیــدراڵ.

مــاددەی (٢٠)، بڕگــەی (٢) دووی قانوونــی بنەڕەتــی (ســەرجەم دەســەڵاتەکانی دەوڵــەت لەگەڵــەوە ســەرچاوە دەگــرن، پێویســتە لەلایــەن گەلیشــەوە لــە رێگــەی هەڵبــژاردن و دەنگەکانــی دیکــەوە و ئەنجوومەنەکانــی یاســازیی و کارگێڕیــی و دادوەریــی تایبەتمەنــدەوە جێبەجــێ و پیــادە بکرێــن).

فیدرالیزم یەکێتی لە جیاوازیی و هەمەجۆرییدا:

چەمکـی (فیدرالیـزم) لـە زاراوەی (فۆیـدەس Foedus)ی لاتینییـەوە هاتـووە کـە دەکـرێ بـە واتـای (هاوپەیمانییەتـی) و (بەڵێننامە-گرێبەسـت) لێکبدرتێـەوە (تەرجەمـە بکـرێ). بـەم پێیـە فیدرالیـزم واتـای دروسـتکردنی دەوڵەتێـك دەگەیەنێـت کـە لـە رێـگای (هاوپەیمانییەتێکـەوە) (دەوڵەتـی فیدراڵـی) یاخـود یەکگرتنـی (یەکێتـی) چەنـد ویلایەتێـك (ویلایەتگەلـی ئەندامـی سـەربەخۆ) بـۆ دروسـتکردنی (یـەك دەوڵەتـی نەتەوەیـی) (فیدراسـیۆن) کـە تیایـدا ویلایەتـە ئەندامـە سـەربەخۆکان چۆنییەتـی تایبەتمەندیـی خۆیـان وەکـو ویلایەتگـەل هـەر بـە پارێـزراوی دەمێنێتـەوە.

شێوازگەلی پێچەوانەی پێکهێنانی دەوڵەتان ئەمانەن:

یـان ئەوەتـا بەتەواوەتـی دەوڵەتـی نێوەندییـە و هیـچ یەکەیەکـی لاوەکیـی خودموختاریـی سیاسـییانەی تیـادا نییـە، یانەخـۆ لەشـێوەی دەوڵەتێکـی کۆنفیدراسـیۆن دەبێـت. ئەمـەی دوایـی بریتییـە لـە (یەکگرتنـی) چەنـد دەوڵەتێـك لەژێـر یاسـای نێونەتەوەییـدا کـە تیایـدا دەوڵەتـە سـەربەخۆکان سـەربەخۆیی تـەواوی خۆیـان دەپارێـزن و یەکگرتنەکەیـان تیایـدا نابێـت هـۆکاری پێکهێنانـی دەوڵەتێکـی نەتەوەیـی.

لـە فیدراسـیۆندا دەوڵەتـی نەتەوەیـی بەشـێوەیەکی گشـتی بەرپرسـیارە بـۆ سـەرجەم ئـەو بابەتانـەی بەپێـی پێویسـت دەبـێ لـە شـێوازێکی یەکگرتـووی وەکیەکییـدا کـە لـە بەرژەوەندیـی گەلـدا بێـت رێکبخرێـن، وێـڕای ئەمەیـش دەبـێ فیدراسـیۆن خـۆی هـەر بـە تەنهـا بـۆ ئـەم ئەرکـە تەرخـان بـکات. چونکـە هەمـوو کاروبارەکانـی دیکـە پێویسـتە لەلایـەن ویلایەتگەلـە ئەندامـە سـەربەخۆکانەوە رێکبخرێـن. ئەمـە واتـای ئـەوە دەبەخشـێ کـە لـە فیدراسـیۆندا زۆران شـت یەکرەنـگ و چـۆن یەکـن، بـەڵام لـە هەمـان کاتیشـدا چەنـدان پێکهاتـەی دیکـەش لـە یەکـتری جـوداوازن. بنەمـای هـەرە بنچینەیـی فیدراسـیۆنێکی راسـتەقینە

بریتییە لە (یەکبوون لە هەمەجۆری و جوداوازیی)دا.

لە دەستووردا ئەم بنەما سەرەکییە وا دانراوە کە نەگۆڕو زۆر پیرۆزە (ماددەی ٧٩- پەرەگرافی ٣ی قانوونی ئەساسیی).

بەڵام ئەمە مانای ئەو ناگەیەنێ کە هیچ پێویستییەك بە بیرکردنەوە و لێکۆڵینەوە لەبارەی واتا و چەمك و مەبەستی فیدرالیزمەوە نەبێت، بە پێچەوانەوە زۆر زیان بە چەمکی بیرۆکەکە دەگەیەنێت گەر وا بیر بکرێتەوە کە (فیدرالیزم نەگۆڕە و قابیلی دەستکاریی نییە).

ئەنجوومەنی پەرلەمانیی ئەوەی (قانوونە ئەساسییەکەی) وەك (دەستووری کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵی) داناوە بۆیە پرەنسیپی فیدراڵییەتی دەوڵەتی لە ساڵی ١٩٤٩ دا پەسەند کرد چونکە سەرباری دابەشبوونی کلاسیکیانەی هێز و دەسەڵات لە نێوان دەزگاکانی یاسادانان، جێبەجێکردن (کارگێڕیی) و دادوەرییدا، دابەشکردنی ستوونیی دەسەڵاتەکان، لە هەمانکاتدا دابەشکردنێکی دیکەیشی دەسەڵاتی سیاسی لەمابەینی فیدراسیۆن و ویلایەتە فیدراڵییەکان دا – دابەشکردنی ئاسۆیی- پەیڕەو دەکرد و ئەم دابەشکردنە دوو لایەنییەی هێز و دەسەڵاتەکان (دەتوانێت وەکو هۆکارێکی کاریگەر بۆ ڕێگەگرتن لە بەچەوتی بەکارهێنانی دەسەڵاتەکاندا کار بکات).

شێوەی نوێی دەوڵەت: بەهەرحاڵ هیچ شێوەیەکی دەوڵەت بەبێ کەموکوڕیی نییە تەنها مەگەر لە تیۆرییدا، بۆیەکا پێویستە تەواوییەکان و ناتەواوییەکان (چاکییەکان و خراپییەکان) هەمیشە و بەبەردەوامیی بەرامبەر بە یەکدی هەڵسەنگێنرێن و بەراورد بکرێن. لە سیستەمی دیموکراسیدا فاکتەری بڕیاردەری یەکلاکەرەوە هەمیشە لە وەرامی ئەم پرسیارە سادەیە دایە: (ئەم سیستەمە چۆن چۆنی سوود بە جەماوەری گەل دەگەیەنێت)، جا ئەمە دەبێ هاندەر و پاڵنەری مەبەستی یەکەم و سەرەکی بێت نەك دامودەزگەی بەهێز و کاریگەر و لێهاتووی دەوڵەتەکە.

چاکییەکانی دەوڵەتی فیدراڵیی بە بەراورد لە تەك دەوڵەتی یەکێتییدا:

١. دابەشبوونی هێز (دەسەڵاتەکان)

لــە سیتســەمی فیدراڵییــدا دابەشــبوونە ئاســۆییە کلاســیکییەکەی دەســەڵاتی دەوڵــەت (یاســادانان جێبەجێکــردن- دادوەریــی) بەدابەشــبوونی ســتوونیی دەســەڵاتەکانەوە لــە نێــوان دەوڵەتــی نەتەوەیــی بەگشــتیی و ویلایەتــە ئەندامــە ســەربەخۆیەکاندا تــەواو دەکرێــت. دابەشــبوونی دەســەڵاتەکان مانــای کۆنترۆڵکردنــی هێــزەکان و خۆپاراســتنە لــە بەچەوتــی بەکارهێنانیــان.

٢. دیموکراسی زیاتر:

دابەشــکردنی لاوەکــی بەســەر یەکەگەلــی بچووکــتر دەبێتــە هــۆکار بــۆ روونــی (شــەفافییەت) و بەرچاوخســتنی چالاکییەکانــی دەوڵــەت و بــەم شــێوەیەش پــەرە بــە پرۆســەی بەشــداریکردن و بڕیاردانــی هاوبــەش و تێکڕایــی دەدات. وێــڕای ئەمەیــش هاووڵاتــی تــاك دوو هەلــی رەخســاو دەبێــت بــۆ پیادەکردنــی مافــی بنچینــەی بڕیــاردان لــە سیســتەمی دیموکراتیــدا- واتــای مافــی دەنگــدان، چونکــە لــە وڵاتــی فیدراڵییــدا هەڵبژاردنــەکان هــەم بــۆ پەرلەمانــی دەوڵــەت بەگشــتیی و هەروەهــا بــۆ پەرلەمانەکانــی ویلایەتــە ئەندامــە ســەربەخۆکانیش ئەنجــام دەدرێــن.

٣. هەلە رەخساوەکانی سەرکردایەتیی:

چانــس و دەرفەتــی حزبــە سیاســییەکان زۆر فرەوانــترن و کێبڕکــێ لــە نێوانیانــدا هاندەدرێــت چونکــە ئەمــان تەنانــەت ئەگــەر لەســەر ئاســتی دەوڵەتــی نەتەوەیشــدا کەمینــە بــن بۆیــان هەیــە و دەتوانــن بەرپرســیارییەتی سیاســی لــە ویلایەتــە ئەندامــە ســەربەخۆکاندا بەدەســت بێنــن و بــەم شــێوەیە توانســتەکانی خۆیــان لــە بــواری ســەرکردایەتیی کــردن و بەدەســتهێنانی دەســتکەوتدا تاقــی بکەنــەوە و بــە کــردەوەش بیســەلمێنن.

٤. نزیکبوون لە کردارەکانەوە:

لــە سیســتمی فیدرالیــدا ئەنجوومەنــە گشــتییەکان لەســەر کێشــەگەلی

هەرێمایەتییەکانەوە نزیکترن تا ئەوەی لە دەوڵەتی یەکگرتوودا. لە یەکەمیاندا هیچ (هەرێم و دەڤەری) زۆر دووره دەست و پشتگوێخراو بوونیان نییە.

٥. کرداری راهێنانی هاوڵاتی

هاووڵاتی زووتر و خێراتر دەگاتە دەسەڵاتە گشتییەکان و بۆ ئەم ساناتره تێکەڵاوی سیاسەتمەداران و فەرمانگە گشتییەکان بێت تا لە دەوڵەتی یەکگرتوودا کە (ناوەند) ئێجگار دووره دەستە و شارەزایی لێیەوە نییە.

٦. کێبڕکێ:

ولایەتە ئەندامەکان هەمیشە لە کێبرکێی بەردەوامدان لەگەڵ یەکتریدا، کێبڕکێیش کاریگەریی زۆری هەیە چونکە ئاڵوگۆڕکردنی شارەزایی و ئەزموونەکانیان هاندانی پێشکەوتن دەدات و یارمەتیدەر دەبێت بۆ دوورکەوتنەوە لە گۆڕانکاریی و پەرەسەندنە نەخوازراوکان لەسەر ئاستی نەتەوەییدا.

٧. هاوسەنگیی تەواو:

کۆنترۆڵکردنی دوو لایەنە، گۆڕینەوەی بیروڕا و ئەنجامگەلی لێکۆڵینەوەکان و ناچاربوون بە گەڕان بە دوای رێککەوتن و پێکەوە سازان رێگە دەگرێ یان هیچ نەبێ لانی کەم کۆسپ و ئاستەنگ دەخاتە رێی هەڵوێستگەلی توندۆڕیانەوە. فیدرالیزم کاریگەرییەکی زۆری لە راگرتنی هاوسەنگیی و چەسپاندنیدا هەیە.

٨. هەمەجۆریی و جیاوازیی:

دابەشبوونی وڵات بۆ چەند ویلایەتێکی فیدراڵی یان (لاندەر) دەبێتە گەرەنتی هاتنە ئاراوەی چەندان نێوەندگەلی ئابووریی و سیاسی و رۆشنبیریی و مسۆگەریان دەکات. دەکرێ خەسڵەتە تایبەتمەندە مێژوویی و ئابووری و کەلتوورییە هەرێمایەتییەکان بپارێزرێن و پەرەی زێتریان پێبدرێت. ئەم جوداوازیی و هەمە جۆرییەش دەشێت ببێتە هۆکار بۆ سەربەستیی و ئازادی

زیاتریش. بە کورتی سەرەنجام ئەم گتفوگۆیانە سەبارەت بە پەسەندکردنی فیدراسیۆن، چاکیی و خەسڵەتە سوودبەخشەکانی بۆ تاکی هاووڵاتییان پێش چاو دەخەن. ئەمانیش پتر لەوەی بژاردنەوەی زیانەکان بن- کە نابێ بەهیچ شێوەیەك فەرامۆش بکرێن- بەشێکی زگماك و سروشتین لە بونیادی فیدراڵییدا.

زیانەکانی (خراپییەکان) دەوڵەتی فیدرالیی لە هەمبەر دەوڵەتی یەکێتییدا:

١. نەبوونی وەکیەکی و یەکشێوەیی

خودموختاریی (ئۆتۆنۆمی) ویلایەتە فیدرالییەکان ئەوە دەخوازێت کە کۆمەڵێك جوداوازیی هەبن. جوداوازیی و هەمەچەشنی پێچەوانەی (وەکیەکین) و ئەمەیش دەشێ ببێتە هۆکاری هەندێك گرفت و دژواریی، بۆ نموونە بۆ منداڵانی قوتابخانەو خوێندنگاکان کاتێ خێزان (بنەماڵە) شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان لە ویلایەتێکی فیدرالییەوە بۆ یەکێکی تر دەگوێزنەوە.

٢. ئاڵۆزیی

بونی چەندین سەنتەر (ناوەند)ی بڕیاردان لە کۆماری فیدرالییدا و، دابەشبوونی دەسەڵات لە نێوان فیدراسیۆن و لاندەردا مانای ئەوە دەبەخشێت کە زۆر گرنگ و پێویستە هاوکاری و بایەخ پێدان و رەچاوکردن و کۆنترۆڵی دوو لایەنە و سنوورگەلی دوولایەنە هەبن.

٣. کات بەفیڕۆدان

پەرلەمانەکان و حکومەتەکان و دەزگە کارگێڕییەکانی فیدراسیۆن و لاندەر ناچارن دەبێت بۆ گەیشتن بە رێککەوتن و چارەسەریی گشتیی و هاوبەش چاوەڕوانیی دەستپێشخەریی لە بڕیاردان، یان پەسندکردن و رازیبوونی خەڵکانی تر بکەن و بکەونە مشتومڕ و گفتوگۆی درێژخایەن، ئەمەش واتای ئەوەیە کە دەشێت کاتێکی زۆر و بە نرخ بە فیڕۆ بچێت.

٤. بە گران وەستان

نرخ و بەها و تێچوونی خەرجییەکانی پەرلەمان و حکومەت و کارگێڕییە سەربەخۆکان لە فیدراسیۆن و لاندەردا بەگشتی وامەزەندە دەکرێت کە زۆر زیاتر بن تا لەوەی بەڕێوەبردنی هاوشێوەکانیان لە دەوڵەتی یەکگرتوو (یەکێتی)دا.

لە راستیدا هەندێ گومان لەوەدا هەیە کە ئەم گریمانەیە تا ئێستەیش هەر بەراست دەربچێت چونکە دامودەزگاکان لەلاندەردا ناکرێ هەر ئاوا بە سانایی دابخرێن بەبێ ئەوەی شوێنەکانیان پڕ بکرێتەوە لە دەوڵەتێکی یەکگرتوو (یەکێتی)دا.

فەرمانگە فیدرالییەکان بێگومان دەبێ فرەوانتر بکرێ و مایەی پرسیاریشە ئاخۆ دەبێ دامودەزگە زەبەللاحەکانی نێوەند لە تێگەیشتنی کۆتاییدا بەراستیی خەرجیی کەمتریان تێبچێت!

فیدرالیزم یادگارێکی کۆنینەی (سەردەمی قۆناخەکانی گواستنەوەی پۆستە بە گالیسکە) نییەو بۆمان مابێتەوە، بەڵکو بەهۆی توانستی خۆگونجانییەوە شێوەیەیك مۆدێرن و سەردەمیانەی دەوڵەتانە. لەوەش زیاتر فیدرالیزم شتێکی تەنیا تایبەت بە ئەڵمانیاوە نییە.

نەخشەی جیهان ژمارەیەکی زۆر لە وڵاتانی خاوەن بونیادی فیدرالیی لەخۆگرتووە کە بەرەچاوکردنی تایبەتمەندییەکانیانەوە بەرەنجامگەلی زۆر جوداوازیان بۆ هاووڵاتییەکانیان هێناوەتە دی. بۆ نموونە ئەم وڵاتانەی خوارەوە بە گوێرەی دەستوورەکانیان سەرجەمیان دەوڵەتی فیدراڵیین:

(کەنەدا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا (USA) مەکسیك، بەرازیل، ئەرژەنتین، ئوستراليا، هیند، رووسیا، ئوستریخ (نەمسا) بەڵژیك (بەڵژیکا و سویسرا) تەنانەت ئەو دەوڵەتانەیش کە هەر لەکۆنەوە (ناوەندیی) بوونە وەك (فەرەنسا، ئیسپانیا، ئیتاليا) دەسیانکردووە بە (بەهەرێمکردنی) وڵاتەکانیانەوە،

کـە هەرچەنـد بەدڵنیایەیـوە مانـای پێڕەوکردنـی شـێوەیەك لـە شـێوەکانی فیدرالیـزم ناگەیەنێـت، بـەڵام بـزاڤ و هەنگاوێکـی بـەم ئاراسـتەیە لـەو ڕێبـازەدا.

راسـتییەکی تریـش سـەلمێنراوە کـە ئەرووپایەکـی یەکگرتـوو ناشـێت شـێوەی دەوڵەتێکـی ناوەندیـی (سـەنتراڵی) وەربگـرێ، بەڵکـو ئـەو یەکێتییـە تەنهـا و تەنهـا بـۆی هەیـە وەك (یەکگرتنـی فیدراڵییانـەی چەنـد دەوڵەتێـك) پەرەبسـتێنێ. کەوابـوو دەکـرێ بگونجێـت بەتایبـەت سـەبارەت بـە ئەوروپـاوە (فیدرالیـزم شـێوەی دەوڵەتـی پاشـەرۆژە).

کـێ لـە بۆنـدسرات دادەنیشـێت، کـێ لـە لێـدوان و لێکۆڵینەوەکانـدا بەشـداریی دەکات، کـێ بـۆی هەیـە دەنـگ بـدات، پرۆسـەکانی بڕیـار وەرگرتـن چـۆن چۆنـی دەچـن بەڕێـوە؟ لـەم چاپتـەرەدا ئەندامـان و ئۆرگانـە جۆراوجۆرەکانـی بۆنـدسرات پێشـاندەدرێن.

ڕەوش و شـێوازی کارکـردن و ڕێوشـوێنەکان بـە تەواوەتـی جـوداوازن لەوانـەی پەرلەمانەکانـەوە کـە لـە ئەندامگەلـی هەڵبژێـردراو و حزبـە سیاسـییەکان پێکدێـن. کارەکانـی بۆنـدسرات ڕێوشـوێن و خەسـڵەتی تایبـەت بـە خۆیانیانـەوە هەیـە.

دەزگای بۆندسرات

ئەنجوومەنی گشتی و ئەندامەکان

دابەشبوونی دەنگەکان- پێگەی قانوونی ئەندامان

سەرۆك و سەرۆکایەتی- دانیشتن و خولە گشتیەیکان

ئەنجوومەنـی کاروبارەکانـی ئەوروپـا- کۆمیتـەی ڕێکخسـتن و ناوبژیوانیـی- پرۆسـەی بڕیـار وەرگرتـن لـە نـاو بۆندسراتـدا.

ئەنجوومەنی گشتی و ئەندامان

بۆنـــدسرات لـــە ئەندامانـــی حکومەتەکانـــی ویلایەتـــەکان پێکدێـــت. هەبوونـــی کورسـییەك و دەنگێـك لـە حکومەتـی ویلایەتـدا مەرجێکـی پێشـەکییە بـۆ ئەندامییەتـی لـــە بۆندسراتـــدا، حکومەتەکانـــی ویلایەتـــەکان خۆیـــان بڕیـــاری ئـــەوە دەدەن کـــێ بنێردرێتـە بۆندسراتـەوە. بەهەرحـاڵ وێـڕای ئەوەیـش هـەر ویلایەتێـك بـۆی هەیـە تەنیـا بەقـەدەر ژمـارەی ئـەو دەنگانـەی لەوێـدا هەیەتـی ئەندامـان بـۆ بۆنـدسرات بنێرێـت. ئەندامەکانـی دیکـەی کابینەکانـی ویلایەتـەکان عادەتـەن وەك جێگـری ئەندامـان دەنێردرێـن بـۆ بۆنـدسرات.

١. دەزگایەکی هەمیشەیی و نەگۆڕ:

لەبـەر ئـەوەی کـە ئەندامانـی بۆنـدسرات بـە هەڵبـژاردن نەهاتـوون بۆنـدسرات هیـچ جـۆرە مەرجێکـی یاسـایی بـۆ ئـەوە دانەنـاوە.

بەمشـێوەیە بـە زاراوەی دەسـتووریی بـە (دەزگایەکـی هەمیشـەیی و نەگـۆڕ) دادەنرێـت کـە تەنهـا بـە سـازدانی هەڵبژاردنەکانـی ویلایـەت دەگۆڕدرێـت. ئەمـەش ئـەوە دەگەیەنێـت کـە هەڵبژاردنەکانـی ویلایـەت کـە لـە کات و مـاوەی جـوداوازدا سـازدەدرێن هەمیشـە بایـەخ و گرنگیـی سیاسـی لەسـەر ئاسـتی نەتەوەییـدا هەیـە چونکـە هـەر کاتـێ دەسـتەی هەڵبژاردنـی ویلایەتێـك بڕیـاری پێکهێنانـی ئەنجوومەنـی ویلایـەت و کابینەکـەی وەزیرانـی بـدات، ئـەوا بـە شـێوەیەکی ناڕاسـتەوخۆ بڕیـاری ئـەوەش دەدا کـە کـێ دەبـێ نوێنەرایەتـی ویلایەتەکـە لـە بۆندسراتـدا بـکات.

٢. دابەشبوونی دەنگەکان:

ژمـارەی ئـەو دەنگانـەی ویلایەتێـك لـە بۆندسراتـدا هەیەتـی دەوەسـتێتە سـەر ژمـارەی دانیشـتوانی ویلایەتەکـەوە، هیـچ ویلایەتێکـی لەسـێ دەنـگان کەمـتری نییـە. ئـەو ویلایەتانـەی لـە دوو هەتـا شـەش ملیـۆن دانیشـتوانیان هەنـە (٤) دەنگیـان دەبێـت و ئەوانەیـش کـە پـتر لـە حـەوت ملیـۆن خەڵکیـان هەیـە ئـەوا شـەش دەنگیـان دەبێـت.

وێستیڤالیا: راینی باکوور، باڤاریا، بادن- وێرتێنبێرگ و ساکسۆنیای خوارووی هەر یەکێکیان شەش دەنگی هەیە، هەیە (٥) دەنگ. ساکسۆنیا، راینلەند- پالەتێنێت، بەرلین، سەکسۆنی، ئەنهالیت، سورینگبا، براندنبێرگ و شلیزۆیك، هۆلشتاین هەر یەکی ٤ دەنگیان هەیە. ماکلینبێرگ- ویستەرن پۆمیرانیا، هامبورگ و ساولاند و بریمەن هەر یەکە و سێ دەنگی هەیە. بۆندسرات بەگشتی ٦٩ ئەندام هەمان ژمارەی دەنگیشی هەیە. بەم پێیە ٣٥ دەنگ پێویتسە بۆ زۆرینەیەکی رەها و ٤٦ دەنگیش بۆ زۆرینەی ٣/٢ دوو لەسەر سێی پێویستە بۆ هەموارکردن و هەر گۆڕانکارییەکی دەستوریی.

دەنگەکانی هەر ویلایەتێك پێویستە هەر هەموویان (بەڵێ) یان (نە) بن، یانیش هەر دەنگ نەدەن. هەرگیز ناشێت دەنگەکانی سەربەخۆ و(تاك) بدرێن. پێویستە بەر لە دەستپێکردنی پرۆسەی دەنگدان لە بۆندسرات لەسەر هەر بابەتێك کە گفتوگۆی لەسەر دەکرێت حکومەتی هەر ویلایەتێك گەیشتبێتە رێککەوتنێك و هەڵوێستی خۆی دیاری کردبێ. یەکێك لە ئەندامانی شاندی ویلایەتێك کە (وتەبێژی شاندەکەیە) هەموو دەنگەکانی ویلایەتەکەی خۆیان دەدات. لە راستیدا نوێنەرەکانی دیکەی ویلایەتەکەی هەر پێویست ناکات تەنانەت ئامادەی دانیشتنەکەش بن، لە دەنگدانیشدا ئەندامانی بۆندسرات بەو بڕیارانەوە پابەندن کە حکومەتەکانی ویلایەتەکانیان پێیانگەیشتوون. ئەوەش کە لە بۆندسراتدا دەخرێتەروو هەڵوێستی تاك ئەندامانی نییە، بەڵکو لە واقیعدا ئەوە هەڵوێستی خودی ویلایەتە سەربەخۆکانە، بەم شێوەیە ئەندامانی بۆندسرات دەسەڵاتێکی ئازاد و سەربەخۆیان نییە.

لەلایەکی دیکەشەوە ئەمان گیرۆدەی دەسەڵات و فەرمانی زۆرەکیش نین مادامەکی رێنماییەکانی حزبە پلەستییەکان جێبەجێ ناکەن و بە فەرمانی ئەوانیش ناجوولێنەوە، لەجیاتی ئەمەدا ئەمان وەکو ئەندامانی حکومەتی ویلایەتێك خۆشیان لە بڕیاردانی ویلایەتەکەیاندا بەشدارن کە چۆن لە بۆندسرات دەنگ دەدات.

٣. پێگەی یاسایی ئەندامان:

بەگوێـرەی دابونەریتـی دەسـتووریی ئەڵمانیـاوە ئەندامەکانـی بۆنـدسرات مافێکـی هـەرە تایبەتمەندیـان هەیـە: دەتوانـن ئامـادەی هـەر دانیشـتنێکی (بۆندشـتاغ) یـان هـی کۆمیتەکانـی بـن و مافـی ئەوەشـیان هەیـە هـەر کاتـێ بیانەوێـت لـەوێ قسـە بکـەن. کەچـی ئەندامانـی بۆندشـتاغ خۆیـان لەبەرامبـەر ئـەوەدا، ئـەو مافەیـان نییـە ئامـادەی دانیشـتنە گشـتییەکانی بۆنـدسرات یـان هـی کۆمیتەکانـی بۆنـدسرات بـن.

ئەندامییەتـی بۆنـدسرات و بۆندشـتاغ لەیـەك کاتـدا قەدەغەیـە، ئەگـەر ئەندامێکـی بۆنـــدسرات بـــۆ ئەندامییەتـــی بۆندشـــتاغ هەڵبژێـــردرا ئـــەوا پێویســـتە لەســـەری لەماوەیەکـی دیاریکـراوی گونجاودا ئـاگاداری سـەرۆکی بۆنـدسرات بکاتـەوە لەبـارەی ئـــەوەی کـــە لـــەو دوو فەرمانگەیانـــە کامیـــان هەڵدەبژێرێـــت و تیایـــدا دەمێنێتـــەوە. ئەندامانـــی بۆنـــدسرات لـــە بەرامبـــەر کارەکەیانـــدا لـــە بەرلیـــن هیـــچ دەرماڵەیـــەك وەرناگـرن. بـەڵام تەنیـا پارەیەکـی رۆژانـەی دیاریکراویـان بـۆ بڕاوەتـەوە بـۆ خەرجیـی رۆژانـەو لـە جیاتـی کرێـی هاتووچۆکردنیـان. هەروەهـا بۆشـیان هەیـە سـوود لـە سیسـتەمی هێڵـی ئاسـنی نیشـتمانیی ببینـن و بـە خۆڕایـی (بـێ پـارە) بـەکاری بێنـن.

٤. سەرۆك و سەرۆکایەتی:

ئاڵوگۆڕکردنـی سـەرۆکایەتی لـە نێـوان سـەرەك وەزیرانـدا، ویلایەتـەکان هەموویـان مـاف و دەرفەتـی وەك یەکیـان هەیـە بـۆ سـەرۆکایەتیکردنی بۆنـدسرات. هـەر ساڵێك سـەرەکوەزیرانی ویلایەتێکـی جیـاواز بەسـەرۆکی بۆنـدسرات هەڵدەبژێردرێـت. ئـەو رێوشـــوێنەی ئـــەم پرۆســـەیەی پـــێ ئەنجـــام دەدرێـــت لەســـەر بنەمـــای قەبـــارەی دانیشـتوانەکانی ویلایەتەکانـەوە بڕیـاری لێـدراوە.

خولـی ئـەم جێگۆڕکێیـە بـە سـەرەك وەزیرانـی ئـەو ویلایەتـەوە دەسـتپێدەکات کـــە زۆرتریـــن دانیشـــتوانانی هەیـــە، ئـــەم رێککەوتنـــە ســـاڵی (١٩٥٠) لەلایـــەن سـەرۆکوەزیرانی ویلایەتەکانـەوە بڕیـاری لێـدراوە، لەوەتـەی یەکگرتنـەوە ئەنجامـدراوە تاکـو ئێسـتا لەسـەری بـەردەوام بوونـە. ئـەم رێکخسـتنە دوو قازانجـی هەیـە، کـە

یەکـەم: هەریـەك لـە ١٦ ویلایەتـەکان بـۆی هەیـە هەمـوو شـانزدە سـاڵ جارێـك سـەرۆکایەتی وەربگرێـت. دووەم: ئـەوەی پۆسـتی سـەرۆکایەتییەکەی بەدەسـتەوەیە لەسـەر بنەمـای گۆڕینـەوەی زۆرینایەتییـەکان و لەبەرچاوگرتنـی سیاسـەتەکانی سـەر بـە حزبایەتییـەوە ئـەم بڕیـارەی بـۆ نـەدراوە. کەسـیی هەڵبژێـردراو لەیـەك کاتـدا سـەرۆکایەتی بۆنـدسرات و هەروەهـا سـەرۆکایەتی وەزارەتـی ویلایەتەکـەی خۆیشـی لـە ئەسـتۆ دەگرێـت.

٥. ئەرکەکانی سەرۆك:

ئەرکـی سـەرەکیی ئەوەیـە بانگهێشـت بـۆ کۆبوونـەوە گشـتییەکانی بۆنـدسرات و سـەرۆکایەتی دانیشـتنەکانی بـکات. بەپێـی قانوونیـش ئـەو کەسـە خـۆی لەسـەرجەم کاروبـار و بابەتەکانـی بۆندسراتـدا نوێنەرایەتـی کۆماریـی فیدرالیـی ئەڵمانیـا دەکات. سـەرۆکی بۆنـدسرات سـێ جێگـری یاریـدەدەری هەنـە کـە هاریکاریـی دەکـەن و لـە راپەڕاندنـی ئەرکەکانیـدا ئامۆژگاریـی پێشـکەش دەکـەن و لـە کاتـی ئامـادە نەبوونییـدا جێگـەی دەگرنـەوە.

سـەرۆك و سـێ جێگرەکانـی پێکـەوە دەسـتەی سـەرۆکایەتی بۆنـدسرات پێکدێنـن و ئـەم دەسـتەی سـەرۆکایەتییەش بەرپرسـیارە لـە ئامادەکردنـی پـرۆژەی بودجـەی بۆنـدسرات و بابەتـە ناوخۆییـەکان ئەوانـەی پێویسـتییان بـە بڕیارێکـی گشـتی نییـە.

دامەزرانـــدن و پێوەندیـــی کارمەنـــدە ســـڤیلەکان (مەدەنـــی) و فەرمنبـــەر و موچەخـۆران کـە بـۆ بۆنـدسرات کاردەکـەن لـە بەرامبـەر سـەرۆکی بۆندسراتـدا بەرپرسـیارن.

ژمـارە ٢ لـە پـاش سـەرۆکی فیدرالیـی: قانوونـی بنەڕەتیـی (ئەساسـی) ئەرکێکـی تایبەتـی لـە دەرەوەی بازنـەی پۆسـتەکەیەوە دەخاتـە ئەسـتۆی سـەرۆکی بۆنـدسرات: هـەر کاتـێ سـەرۆکی فیدراڵـی نەتوانـێ کاروبارەکانـی ئۆفیسـەکەی خـۆی راپەڕێنێـت، ئـەوا سـەرۆکی بۆنـدسرات دەسـەڵاتەکانی ئـەو پیـادە دەکات و لـەم حاڵەتـەدا سـەرۆکی بۆنـدسرات خـۆی بریـکاری کارای دەوڵـەت و بەرپرسـیارە لـە ئیمزاکـردن

و دەرچوواندن و بڵاوکردنەوەی پرۆژە یاساییەکان و دامەزراندن و لابردنی کارمەندە مەدەنییەکان و هەروەها بەخشینی مەدالیا و نیشانەکان، ئەمە وێڕای کارو ئەرکەکانی دیکەشی. لە پرۆتۆکۆلە حکومەتییەکانیشدا سەرۆکی بۆندسرات زۆربەی جار وەك کەسایەتی ژمارە (٢) لە دوای سەرۆکی فیدرالییەوە ئاماژەی پێدراوە، سەبارەت بەو ئەرکەی جێگیرکردنەوەیە کە پێی ئەسپێردراوە.

ئەگەرچی هیچ پلە پێدانێکی پرۆتۆکۆڵی لە کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵدا پێناسە و دەستنیشان نەکراوە.

٥. ئەنجوومەنی راوێژکاریی هەمیشەیی:

لە دوای سەرۆکایەتییەوە ئەنجوومەنی راوێژکاریی هەمیشەیی دێت کە لە ١٦ نوێنەرانی ویلایەتەکان بۆ بۆندسرات پێکدێت. کاری ئەوانە بریتییە لە پەرەپێدان و بەرەوپێشبردنی بەرژەوەندییەکانی ویلایەتەکانیانەوە لەوەی کە پێوەندیی بە بۆندسرات، بۆندشتاغ، کابینەی وزارەتی فیدراڵی و دەسەڵاتەکانی ترەوە هەبێ، ئەمانە گرنگییەکی زۆریان هەیە لە بواری پێکگەیشتن و تێکەڵبوون بە مێوانە بیانییەکان و باڵوێزەکانی وڵاتە بێگانەکاندا.

بە بەراورد لەگەڵ ئەنجوومەنی پیران لە پەرلەمانانی دیکەدا ئەنجوومەنی راوێژکاریی هەمیشەیی یارمەتی و هاوکاریی بۆ سەرۆك و دەستەی سەرۆکایەتیی پێشکێش دەکات. لەسەرووی هەمووشیانەوە، ئەنجوومەن زۆر ئەرکی گرنگی دیکەشی هەنە لە پێشکەشکردنی زانیاریی و رێکخستندا. لە کۆتایی هەر دانیشتنێکی کابینەی حکومەتدا وەزیری دەوڵەتی بەرپرس لە نووسینگەی سەرەك وەزیرانی فیدراڵیدا هەڵدەستێ بە ئاگادارکردنی ئەنجومەنی هەمیشەیی راوێژکاریی لەو بابەتانەی کە گفتوگۆیان لەسەر کراوەو ئەو بڕیارانەش کە وەرگیراون.

سکرتارییەت: بەڕێوەبەری بۆندسرات یارمەتی سەرۆك دەدات لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی پۆستەکەیداو، لەهەمان کاتدا بەرپرسیاریشە لە (سکرتارییەتی

بۆنــدسرات) وەك نوێنــەری ســەرۆك، ســکرتارییەت ســتافێکی (١٩٠) ســەد و نــەوەد کەسـیی دادەمەزرێنێـت کـە ئـەرك و کاری سـەرەکیی ئەوەیـە لـە بـواری ئامادەکاریـی و بەڕێوەبردنــی کۆبوونــەوە ســەرەکییەکانی کۆمیتەکانــدا یارمەتــی پێشــکێش بــکات.

کۆبوونــەوە گشــتییەکان: بۆنــدسرات بەشــێوەیەکی ڕێکوپێــك هــەر ســێ هەفتــە جارێــك ڕۆژانــی هەینــی لەشــاری بەرلیــن کۆبوونەوەگشــتییە ســەرەکییەکانی خــۆی ســاز دەکات لــە هۆڵــی گشــتییدا ئەندامــان لــە شــانزدە گرووپــدا کــە لەلایــەن دەوڵەتــەوە بــە گوێــرەی تەرتیبــی ئەلفوبێــی ناوەکانیــان ڕێکخــراوە دادەنیشــن. هیــچ گرووپێکــی سیاســی- حزبیــی لەوێــدا بوونــی نییــە. ســەرۆکی بۆنــدسرات پێکــەوە لەگــەڵ ســکرتێر و بەڕێوەبــەری بۆندسراتــدا لەســەر دوانگەیەکــی ناوەڕاســت بەرامبــەر بــە ئەندامــان دادەنیشــن. ئەندامانــی حکومەتــی فیــدراڵ لەدەستەراســت و دەســتەچەپیانەوە دادەنیشــن. ئەندامانــی حکومــەت ئــەو مافەیــان هەیــە و هەروەهــا لەکاتــی داواکردنیانــدا لەلایــەن بۆندسراتــەوە، ناچــار دەکرێــن، ئامــادەی کۆبوونــەوە گشــتییەکان بــبن.

زۆرینــەی ڕەهــا: بڕیــارە کۆتاییەکانــی بۆنــدسرات پێویســتە بــە زۆرینیــە دەنــگ پەســەند بکرێــت، واتــا زۆرینــەی ڕەهــای لانــی کــەم ٣٥ دەنــگ. دەنــگ نــەدان، هەروەهــا دەنگــی (نــە)ی ئاشــکرا لــە زۆرینــەدا بایەخیــان نییــەو حیســابیان بــۆ ناکــرێ. دەنگدانیــش بــە ڕێگــەی بەرزکردنــەوەی دەســت بەڕێــوە دەچێــت. یاسـاکانی پەیوەسـت بـە ڕێوشـوێنەکانی کارکردنـی بۆنـدسرات هیـچ ئاماژەیەکـی بـۆ شـێوازی دەنگدانـی نهێنـی تیایـدا نییـە. دەشـکرێ دانیشـتنەکان لـە ڕێگـەی ڕادیـۆ و تەلەفزیۆنـەوە پەخـش بکرێـن. تۆمارێکـی دەقاودەقـی گفتوگـۆ گشـتییەکانیش لـە ڕاپۆرتێکــی تایبــەت بــە کۆبوونەوەکــەدا چــاپ و بــڵاو دەکرێتــەوە.

نەبوونــی هەڕەشــە و ژاوەژاو لــە پەرلەمانــدا: خەســڵەتێکی تایبەتمەنــدی دانیشـتنەکانی بۆنـدسرات ئەوەیـە کـە هیـچ هاتوهـاوار و هەڕەشـەیەکی پەرلەمانیـی بوونـی نییـە. گرنـگ نیـەی دیدوبۆچوونـەکان چەنـد جـوداواز و لەیەکـتری دووربـن،

جەختکردنێکــی توونــد لەســەر پێوەندییــە بابەتیــی و کردەنییەکانــدا هەیــە. قســەپێبڕین زۆر دەگمەنــە، داوای راگرتنــی نیــزام نابیســترێ و، ناڕەزایــی دەربڕیــن یاخــود چەپڵەلێــدان کــە تاکــو ســەرەتای ســاڵەکانی نەوەدەکانــی ســەدەی رابــردوو وەکــو شــێوازێکی هــەژار و ســەرەتایی ســەیر دەکــران ئێســتەیش هــەر کــردەوەی نائاســایین، تەنانــەت لــە ئێستەیشــدا کــە دەربڕینــی راســتەوخۆ زێــتر پــەرەی پێــدراوە. ئەندامــان هەوڵــی ئــەوە دەدەن بــە خێرایــی و بەبــێ چەنــدوو چــوون کار لەســەر ئەجینــدا هــەرە گشــتگیرەکاندا بکــەن. دانیشــتنەکان بەشــێوەیەکی سروشــتیی بــۆ یــەك یــان دوو بابــەت تەرخــان دەکرێــن و، ئەوســاکە بــە فرەوانیــی و بــە دوورودرێژیــی لێکۆڵینــەوە و گفتوگۆیــان لەبــارەو دەکرێــت.

٦. ئەنجوومەنی کاروبارە ئەوروپییەکان (شێوەی بچووکی بۆندسرات):

ئــەو بڕیارانــەی دەشــێ کاریگەریــی دەرکییــان هەبێــت، پێویســتە لــە دانیشــتنە گشــتییەکانی بۆندسراتــدا وەربگیرێــن، تەنیــا یــەك لێدەرکردنــی لــەم قاعیدەیــە هەیــە کــە ئەمەیــە: بۆنــدسرات بــۆی هەیــە ئەنجوومەنێــك پێکبێنێــت بــۆ تاوتوێکردنــی کاروبارەکانــی پەیوەســت بــە یەکێتــی ئەوروپــاوە، بڕیارەکانــی ئــەم ئەنجوومەنــەش وەکــو بڕیارەکانــی خــودی بۆنــدسرات هەمــان کاریگەرییــان هەیــە. ئــەم ئەنجوومەنــە بەرپرســیارە لــە کارە بــە پەلــە و نهێنییــە گرنگەکانــی پەیوەســت بــە یەکێتــی ئەوروپــاوە، بەتایبەتــی بابەتــە یاســاییەکان. ئەنجومەنیــش تەنیــا لەســەر داخوازیــی و بانگهێشــتی ســەرۆکی بۆنــدسرات کۆبوونەوەکانــی ســاز دەکات. مەبەســتی ئــەم رێوشــوێنە ئەوەیــە کــە رێگــە لــە کۆکردنــەوەی بۆنــدسرات بــۆ ســازدانی دانیشــتنی تایبــەت بگیرێــت.

هــەر ویلایەتێکیــش یــەك ئەندامــی حکومەتەکــەی بــۆ ئــەم ئەنجوومەنــە دەنێرێــت، بــەڵام هــەر هەمــان ئەوەنــدە دەنگانــەی لــەم دانیشــتانەدا هەیــە کــە لــە دانیشــتنە گشــتییەکانی بۆندسراتــدا هەیەتــی.

ئەنجوومەنەکــە بــەم جــۆرە شــێوەیەکە لــە بۆندسراتــی بچــووك کــراوە بــۆ

خەریکبـوون بەبابەتگەلـی تایبەتییـەوە. تاکـو ئێسـتاکەش ئەنجوومەنەکـەی کاروبـارە ئەوروپاییــەکان زۆر بــە دەگمــەن کۆبوونــەوەی ئەنجامــداوە.

٧. کۆمیتەکان:

وەك ئەنجوومەنێکـی هەمـوو پەرلەمانەکانـی تـر، بۆنـدسرات چەنـد کۆمیتەیەکـی هەمیشـەیی هەیـە کـە راسـپاردە و پێشـنیاز سـەبارەت بـەو بڕیارانـەی پێویسـت بـە وەرگرتـن دەکـەن لەلایـەن بۆندسراتـەوە، دەخەنـەڕوو. مـەودای بەرپرسـیارییەتەکانیان پابەنــدی مــەودای دەســەڵاتی کارگێڕیــی حکومەتەکەیانــە. ئاوەهــا کارامەیــی و لێزانینــی حکومەتــی فیــدراڵ بــە لێهاتوویــی وشــارەزایی بۆنــدسرات و ویلایەتەکانــەوە کامــڵ دەبێــت. هــەر ویلایەتێــك یــەك ئەنــدام و یــەك دەنگیــان هەیــە لەهــەر کۆمیتەیەکـدا. ئەمـە واتـای ئەوەیـە کـە دابەشـبوونی دەنگـەکان لـە نێـو کۆمیتەکانـدا لەگــەڵ ئــەوەی نێــو ئەنجومەنکــەدا جیاوازیــان هەیــە. دانیشــتنەکانی کۆمیتەکانــی گشـتی و کـراوە نیـن. بەشـێوەیەکی ئاسـایی و ویلایەتـەکان لـە کۆمیتەکانـی تایبـەت بــە کاروبارەکانــی دەرەوە و بەرگرییــدا لەلایــەن ســەرەکوەزیرەکانیانەوە نوێنەرایەتــی دەکرێــن. وەزیــرە پێوەندیدارەکانــی لــە کۆمیتەکانــی دیکــەدا ئەوانــەی پێیاندەگوتــرێ (کۆمیتــەی پســپۆرییەکان) بەشــداری دەکــەن. واتــا ئەنــدام کۆمیتــەکان دەکــرێ لەلایــەن دەســەڵات پێــدراوە هەڵبژێــردراوەکان واتــا پســپۆران لــە وەزارەتەکانــەوە نوێنەرایەتیـان بکرێـت. ئەمـەش تاکـە رێگەیـە بـۆ ئـەوەی بتوانرێـت بـە هـەردووك ئـەرك و فەرمانـەکان رابگـەن وەك وەزیـری ویلایـەت و لـە هەمانکاتـدا ئەنـدام لـە بۆندسراتــدا.

لیژنــەی کاروبــاری بێگانــەکان، لیژنــەی پاســەوانی، لیژنــەی کشــتوکاڵ، لیژنــەی کارو سیاسـەتی کۆمەڵایەتـی، لیژنـەی کاروبـاری یەکێتـی ئەوروپـا، لیژنـەی خێـزان و بەسـاڵداچووان، لیژنـەی داراییـی، لیژنـەی ژنـان و لاوان، لیژنـەی تەندرسـتی، لیژنـەی کاروبــاری ناوخــۆ، لیژنــەی کاروبــاری رۆشــنبیری، لیژنــەی کاروبــاری یاســایی، لیژنــەی پێشخســتنی شارســتانی نیشــتەجێکردن و نەخشــەی هەرێمایەتــی، لیژنــەی

ژینگـە و پاراسـتنی سروشـتی و کاراکردنـی خۆپارێـزی، لیژنـەی گواسـتنەوە، لیژنـەی کاروبـاری ئابـووری.

ئــەم مافــی نوێنەرایەتیکردنــەش زێــتر لــە (کۆمیتــە پســپۆرییەکان)دا کاری پێدەکرێـت. هەنـدێ لـە کۆمیتـەکان بـە زۆریـی هەمیشـە وەك (گرووپـی کارمەندانـی شارسـتانی (مەدەنـی) کۆدەبنـەوە. پسـپۆڕانی ویلایەتـەکان، ئەوانـەی لـە پایتەختەکانـی ویلایەتەکانــەوە هاتــوون، لەســەر مێزێــك رووبــەڕووی کارمەندانــی وەزارەتەکانــی فیدراڵـی دادەنیشـن کـە وەك دەسـەڵات پێـدراوی فیدرالیـی ئامـادە و بەشـدار دەبـن. ئـەم جـۆرە پێشـنیاز و راسـپاردانەی کۆمیتـەکان یارمەتییەکـی زۆری داوە بـۆ دڵنیابـوون لـەوەی کـە کێشـە و بابەتگەلیـی تایبەتمەنـد بەشـێوەیەکی بابەتـی و پسـپۆریانە لـە بۆندسراتــدا شرۆڤــە و لێکۆڵینەوەیــان بــۆ دەکرێــت.

بـــەم شـــێوەیەش وردبینـــی و پێداچوونـــەوە کاریگەریـــی زۆری لەســـەر کار و چالاکییەکانـــی کاربەدەســـتانی راپەڕاندنـــی فیدراڵـــدا مســـۆگەر کـــردووە.

٨. لێژنەی ناوبژیی و رێکخستن:

ئــەرك و کاری ئــەم لیژنەیــە ئەوەیــە، هــەر کاتــێ جوداوازیــی راوبۆچــوون لــە نێـوان بۆندشـتاخ و بۆندسراتـدا سـەبارەت بـە نیوەرۆکـی ئـەو پـرۆژە یاسـایانەی بـۆ بڕیـاردان لەسـەریان دەخرێنـە بەردەسـت، رووبـدات ئـەم پـرۆژە گەلـی جێگـرە و (بەدیـل) پێشـکێش دەکات. ئەمـە لیژنەیەکـی بـە یەکگەیاندنـی هەمیشـەییە کـە هــەر دووك بۆندشــتاغ و بۆنــدسرات تیایــدا بــە یەکســانی نوێنەرایەتــی دەکرێــن هەریــەك لــە ١٦ ویلایەتــەکان کورســییەکیان لەوێــدا هەیــە. شــانزە کورســییەکانی کەلەلایــەن ئەندامانــی بۆندشــتاغەوە پڕکراونەتــەوە لــە نێــوان ئــەو حزبانــەدا بەشـکراون کـە بەپێـی رێـژەی سـەدیی لەوێـدا نوێنەریـان هەنـە. کۆمیتەکـە خـۆی ٣٢ ئەندامـی هەنـە. کۆبوونەوەکانـی زۆر نهێنیـن و، یـەك لـە دوو سەرپەرشـتیارەکان یەکیـان ئەندامێکـی بۆنـدسرات و ئەویتریـان ئەندامێکـی بۆندشـتاغ- سـەرۆکایەتییان دەکات. هـەروەك سەرپەرشـتیارەکان بـە نـۆرە بـۆ خولێکـی سـێ مانگـی سـەرۆکایەتی

کۆمیتەکـە دەکـەن و لـە کاتـی پێویسـتیدا بۆیـان هەیـە لـە جیاتـی یەکـتری کارەکـە ئەنجـام بـدەن.

ئەندامانــی ئــەم کۆمیتەیــە پابەنــدی هیــچ ڕێنماییــەك نیــن، ئەمــەش بــۆ ئەوەیـە کـە ڕێگـە چـارەی مامناوەندیـی بـۆ ڕێککەوتـن بدۆزنـەوە و بیخەنـەڕوو. ئـەم لیژنەیـەی ڕێکخسـتن و ناوبژیوانیـی لـە هـەر حاڵەتێکـدا بـۆ مـاوەی خولێکـی بۆندشـتاغ پێکدەهێنێـت و تەنیـا ئـەو دەمانـە کۆدەبێتـەوە کـە بۆنـدسرات، بۆندشـتاغ و یــان وەزارەت بــۆ پــڕۆژە یاســایەکی تایبەتمەنــد داوای کۆبوونــەوەی لێدەکــەن. بڕیارەکانــی ئــەم لیژنەیــەش لەســەر بنەمــای (زۆرینــە) وەردەگیرێــن.

بـە گوێـرەی یاسـا و پەیڕەوەکانـی جێبەجێکردنـی کارەکان پرۆسـەی ڕێکخسـتن و ناوبژیوانیـی دەشـێ ببێتـە هـۆکاری چـوار دەرەنجامـی جیـاواز:

- لەوانەیـە کۆمیتەکـە ئـەوە پەسـەند بـکات کـە پرۆژەیـەك لەلایـەن بۆندسراتـەوە دەرچوێنرابێــت پێداهاتنــەوەی بــۆ بکرێــت، واتــا بڕگــە و ماددەگەلــی کــە بۆنـدسرات پێیـان رازی نەبێـت و قەبوولیـان نـەکات دووبـارە دابڕێژرێتـەوە، شـتی زیـادەی بخرێتـە سـەر، یـان هەنـدێ بەشـی لـێ لاببرێـت.
- پــڕۆژە یاســایەك (بۆندشــتاغ) پەســەندی کردبێــت دەچەســپێنرێت و هــەر گۆڕانکارییــەك لــە پڕۆژەکــەدا کــە (بۆنــدسرات) خســتبێتییە روو ڕەتدەکرێتــەوە.
- دەشـێت پێشـنیازێك بخرێتـە روو بـۆ ئـەوەی (بۆندشـتاغ) پـڕۆژە یاسـای کـە مشــتومڕی لەســەرە بســڕێتەوە و لای بــدات. ئەمــەش ئەوکاتــە روو دەدات کــە (بۆنــدسرات) پــڕۆژە یاســایەك هەمــووی بەتەواویــی ڕەتدەکاتــەوەو لەوەشـدا سـەرکەوتوو دەبێـت کـە لێژنـەی ڕێکخسـتن و ناوبژیوانیـی لـەوەدا پشــتگیریی لێــدەکات و ڕەفزکردنەکــە قەبــوول دەبێــت.
- دەکـرێ هەنگاوەکانـی کۆمیتـەی ڕێکخسـتن و ناوبژیوانیـی بەبـێ وەرگرتنـی هیـچ پێشـنیازێکی مامناوەندیـی کەلەسـەری ڕێککەوتـن هەبـێ کۆتاییـان پـێ

بێت. ئەمەش وەختێ دەبێت کە بۆ نموونە: لەنێو کۆمیتەکەدا نەگەنە بڕیارێك کە بە زۆرینەی دەنگ قەبوول کرابێت. کۆمیتەی ڕێکخستن و ناوبژیوانیی تەنیا بۆی هەیە پێشنیاز پێشکەش بکات، چونکە هیچ دەسەڵاتێکی بڕیاردانی لەسەر ناوەرۆکی پرۆژەکانەوە نییە چونکە ئەم (پەرلەمانێکی باڵاتر) نییە لەگەڵ ئەمەشەوە بووەتە ئەنجومەنێکی گرنگ لە پرۆسەی یاسازیدا، لە ساڵی (١٩٤٩) وە لەهەر هەشت پڕۆژە یاسایەك بۆ ناوبژیوانیی داوا کراوە. هەتاکو ئیمڕۆش تەنها نزیکەی (١٪) لە سەدا یەکی ئەو پڕۆژە یاسایانەی (بۆندشتاغ) دەریچواندوون پەسەند نەکراون.

هۆڵی دانیشتنی گشتی:

لەنێو هۆڵی کۆبوونەوە گشتییەکانی (بۆندسرات)دا ئەندامەکان بە گوێرەی پیتی ئەبجەدی لە شانزدە (بلۆکی لاندەر)دا بۆ هەر گرووپێك شەش کورسیی، دادەنیشن. لێرەدا هیچ گرووپ و دەستەی سیاسی حزبایەتی بوونیان نییە. سکرتێر و بەڕێوەبەری بۆندسرات بە تەنیشت سەرۆکی بۆندسراتەوە دادەنیشن بۆ ئەوەی لە بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیکردنی کۆبوونەوەکان و ئەژماردنی دەنگەکاندا هاوکاریی بکەن. ئەندامان و نوێنەرانی حکومەتی فیدراڵ لەلای دەستی راست و دەستی چەپیانەوە دادەنیشن. خەڵکانی تریش ئەوانەی لە بۆندسراتدا کار دەکەن لەلای چەپەوە دادەنیشن. هەروەها سێ بلۆك کورسیی دیکەش هەنە کە لەوێوە میوانانی شەرەف و گەشتیاران و رۆژنامەوانان دەتوانن چاودێریی و موتابەعەی کاروباری دانیشتنەکان بکەن.

٩. پرۆسەی بڕیار وەرگرتن لە بۆندسرات:

دوو فاکتەر شێوازەکانی کارکردنی بۆندسرات تایبەتمەند دەکەن لە دەزگە و ئەنجومەنەکانی دیکەی یاسازیی جودای دەکەنەوە. ئەرکی دوو لایەنەی ئەندامەکان بۆ سنووره قەدەغەکراوەکەیەتی کە بۆ بڕیارە گرنگەکان دانراون. جا وەك دەرەنجام کاروکردەوەکانی بۆندسرات بەشێوەیەکی سەرەکیی لە پێتەختەکانی

لانـدەردا جێبەجـێ دەکرێـت. نـەك لـە (بەرلیـن)ی پایتەختـدا و بەبەردەوامیـی پاڵەپەسـتۆ و فشـاری کاتـی بەسـەرەوەیە. ئـەو سسـتیی و خاوییـە کوشـندەیەی بـۆ دەرچواندنـی یاسـاکان دانـراوە شـەش هەفتـە (لـە حاڵەتـی تایبەتـدا سـێ یـان نـۆ هەفتـە) بـۆ خوێندنـەوەی یەکـەم و سـێ هەفتـە بـۆ دووهـەم خوێندنـەوە، دوو هەفتـەش بـۆ رەخنـە و بەرهەڵسـتیکردنەکان ئێجـگار کـورت و بەرتەسـکن و بۆنـدسرات ناچـار دەکـەن بـە پەلـە و زۆر بـە جـۆش و بـە سـەختی دەسـتبەکار بێـت. مێـژووی کۆبوونـەوە گشـتییەکان پێشـوەختە لەسـەر رۆژمێـری سـاڵێکدا دیـاری کـراون بـە لەبەرچاوگرتنـی ئـەو هەفتانـەی کـە بۆندشـتاغ کۆبوونەوەیـان تیـادا سـاز دەکات. لەهـەر ساڵێکیشـدا نزیکـەی١٣ دانیشـتن ئەنجـام دەدرێـت بـە رێـژەی هـەر جـارە و پشـوویەکی سـێ هەفتەییـدا.

حکومەتـی فیـدراڵ شـەش هەفتـە (یـان سـێ یاخـود نـۆ هەفتـە) زووتـر بـە پێـی حاڵەتـە نائاسـاییەکان وەك لـە دەسـتووردا هاتـوە بـەر لـە رۆژە دیاریکراوانـەدا پـرۆژە یاسـاییەکانی خـۆ دەداتـە بۆنـدسرات. کەچـی پـرۆژە یاسـاییەکانی بۆندشـتاغ ٣ هەفتـە پێشـتر بـۆی دەنێردرێـن. سـەرجەم پرۆژەکانیـش یەکسـەر ئاراسـتەی لێژنـە پێوەندیـدارەکان دەکرێـن و چەنـدی بکرێـت ئـەوا هـەر لـە هەمـان رۆژی گەیشـتنیاندا چـاپ دەکرێـن و بەسـەر ئەندامەکانـدا دابـەش دەکرێـن، پێویسـتە کۆمیتەکانیـش بـە دوو هەفتـە بـەر لـە دانیشـتنە گشـتییەکەدا لێکۆڵینـەوە و راوبۆچوونـی خۆیانیـان ئامـادە کردبێـت.

ئـەم سـنوورە ئێجـگار بەرتەسـکە تەنیـا بـەوە دەکـرێ چارەیـان بـۆ بدۆزرێتـەوە کـە ئەندامەکانـی بۆنـدسرات و پسـپۆر و شـارەزا پێوەندیـدارەکان لـە وەزارەتەکانـی لانـدەر پێشـوەختە بـە دوای داتـا و زانیارییەکانـدا لەسـەرچاوەگەلی دیکـەی بەرتەسـکدا گەڕابـن.

پێشـنیازکردنی سـازدانی کۆبوونـەوەی گشـتیی لـە دانیشـتنەکانی کۆمیتـەی بۆندسراتـەوە رادەگەیەنرێـت. پێشـنیازەکان لەلایـەن سـکرتێری لێژنـە بەرپرسـیارەکەوە

بــە چاپکــراوی ئامــادە دەکرێــن و دەبنــە بناخەیــەك بــۆ بڕیارگەلــی دیکــەوە کــە لــە پایتەختەکانــی بۆندسراتــدا دەردەچوێنرێــن. بــە واتایەکــی فەرمیــی، پێویســتە کابینەیەکـی لانـدەر بـە سـەرجەمی ئـەو پـرۆژە یاسـا و پێشـنیازانەوە خەریـك بـن کـە دەخرێتـە سـەر کارنامـەی بۆندسراتـەوە و تاوتوێیـان بکـەن. لەلایەکـی دیکەشـەوە، بــە کردەنــی، چەنــد دامەزراوەیەکــی دی لەســەر ئاســتی کارمەندانــی ســڤیلەوە پێشـوەختە لـە کێشـەو بابەتەکانیـان کۆڵیوەتـەوە بـۆ ئـەوەی بـە تەنهـا بابەتگەلـە گرنگــەکان، یــان ئەوانــەی چەنــد وچوونــی زۆریــان لەســەرە پێویســت دەکات لــە کابینەکـەدا بڕیاریـان لەسـەر بدرێـت. هەروەهـا کابینـە بڕیـاری ئـەوە دەدات ئاخـۆ ئەندامانــی بۆنــدسرات لەســەریان پێویســتە ڕێوشــوێنی تایبەتمەنــد بــۆ هەرحاڵەتێــك بەتەنیـا بگرنەبـەر و بەچـی شـێوەیەك دەنـگ دەدرێـت و دەنگـەکان دەژمێردرێـن و ئایـا پێشـنیاز و پـرۆژەی زێدەبـار پێویسـتن یـان نـە!

دوو ڕۆژ بــەر لــە ســازدانی دانیشــتنی گشــتییەوە، ئــەو کارمەندانــەی لــە فەرمانگەکانــی لانــدەردا ســەروکاریان لەگــەڵ کارەکانــی بۆندسراتــدا هەیــە، پێکــەوە لــە تــەك فەرمانبــەرە دەســەڵاتدارەکانی ســکرتارییەت و ئەنجوومەنــی هەمیشــەیی ڕاوێژکارییـدا بـە خاڵـەکان و بابەتەکانـی نێـو بەرنامـەی کارەکـەدا دەچنـەوە. ئەمـەش لەبــەر ڕۆشــنایی بڕیارەکانــی کابینــەی لانــدەردا. لــە مــاوەی ئــەم خۆئامادەکردنــەدا بێگومــان زۆر سروشــتییە کــە زۆرەهــا بەیەکگەیشــتن و یەکــتر بینــن لــە نێــوان لانــدەردا ئەنجامدەردێــن بەمەبەســتی بەدەســتهێنان و کۆکردنــەوەی هاوپەیمانــان بــۆ چەسـپاندنی هەڵوێسـتی تایبەتـی خۆیـان. هـەر لـە پێـش دەسـتپێکردنی کۆبوونـەوە گشــتییەکەدا هەمــوو جــار دانیشــتنێکی زۆر نهێنــی کورتخایەنــی ئەندامانــی بۆنــدسرات (لێکۆڵینــەوە و گفتوگــۆی ســەرەتایی) ئەنجــام دەدرێــت. لــە کۆبوونــەوە گشــتییەکەدا بڕیــاری تایبــەت بــۆ پــرۆژە تایبەتمەنــدەکان وەردەگیرێــت و هــەر هەمـان ڕۆژیـش بڕیـارەکان بـە حکومەتـی فیـدراڵ و یـان دەسـەڵاتە بەرپرسـەکانی دیکــەوە ڕادەگەیەنرێــن و ئەوانیــان لێــوە ئاگــەدار دەکرێنــەوە. دواتریــش بــە

چاپکراوەیــی هاوپێــچ لەگــەڵ تۆمارنامەیەکــی وردەکارییەکانــی کۆبوونەوەکــەدا پەخشــو بڵاودەکرێنــەوە.

لــە هەفتــەی دوای کۆبوونــەوە گشــتییەکەدا پێشــنیاز و راســپاردەکانی کۆمیتەکــە ســەبارەت بــە دانیشــتنە گشــتییەکەی داهاتــوو ســەرلەنوێ دەســتپێدەکاتەوە.

ئــەرك و فەرمانەکانــی بۆنــدسرات، یاسا‌ســازیی، کارگێڕیــی و سیاســەتی ئەوروپایــی- بــە وشــەیەکی تــر، ســەرجەم چالاکییــە سیاســیەکان و ئیدارەدانییەکانــی فیدراســیۆنەکە دەگرێتــەوە. لەراســتیدا بۆنــدسرات هاوســەنگ و هاوتــای بۆندشــتاغ و حکومەتــی فیدراڵــەوە، هەروەهــا پــردی پەیوەســتی و بەیــەك گەیشــتنە لەنێــوان (فیدراســیۆن و لانــدەر)دا.

ئەرك و فەرمانەکانی بۆندسرات

١. دابەشکردنی کاروکردارە هاوبەشەکان
٢. یاسا‌سازیی
٣. مافی بەشداریکردن لە یاسا‌سازییدا.
٤. رادەربڕین لەبارەی پرۆژە یاساکانی حکومەتی فیدراڵ.
٥. دووەهەمین خوێندنەوە.
٦. پرۆژە پەسەندکراوەکان
٧. پرۆژە رەتکراوەکان.
٨. رۆڵی بەڕێوەبردن.
٩. بەشداریکردن لە کاروبارەکانی یەکێتی ئەوروپادا
١٠. بەشداریکردن لە کاروبارەکانی دەرەوەدا.

ئەرکەکانی تر:

دەسەڵاتەکانی بۆندسرات

بۆندسرات وەك فاکتەرێکی رامیاریی

هاوسەنگیی و چاودێرییکردن.

بەرامبەر بە حکومەتی فیدراڵ

هاوتایی لەگەڵ ئەرکی گونجاندن.

ڕووبەڕووبوون لەگەڵ بۆندشتاغ.

پردی پێوەندیی لە نێوان فیدراسیۆن و ویلایەتە فیدرالییەکاندا.

١. دابەشکردنی ئەرك و فرمان و کرداری هاوبەش

قانوونـی ئەساسـی ئەرکـە تایبەتمەندەکانـی هەریـەك لـە فیدراسـیۆن و لانـدەر لـە بوارەکانـی یاساسـازی بـۆ ڕاپەڕانـدن و دادوەرییـدا دیاریکـردووە. بەگشـتی دەکـرێ بگوترێـت فیدراسـیۆن وەکـو پرەنسـیپ خـۆی بەرپرسـیارە لـە هێڵەکانـی یاسـادانان و ڕاپەڕنـدن بەهـۆی لێهاتوویـی و چالاکـی لانـدرەوە. لەنزیکـەوەش هاریکارییەکـی تـەواو لەبـارەی دادوەرییـەوە لـە نێـوان فیدراسـیۆن و لانـدەردا هەیـە. ڕاسـتی لانـدەر لــە هەمــان کاتــدا چالاکــی گرنگــی یاساسازیشــی هەیــە بەتایبەتــی لەپەیوەســت بــە سیاســەتی پەروەردەیــی و فەرهەنگیــی حکومەتــی خۆجێیــی و بــە پۆلیســەوە، کەچـی لـە هەنـدێ ناوچانـدا فیدراسـیۆن کاری بەڕێوەبردنـی بەتەواوەتـی لەدەسـت دایــە وەکــو بــۆ نموونــە لەکاروبارەکانــی دەرەوە، بۆندســوێر (ســوپای ئەڵمانــی) و خزمەتگوزارییەکانــی دامەزراندنــی مووچەخۆرانــدا. بەشــێوەیەکی گشــتیی ئــەم پرەنسـیپەی لای خـوارەوە پەیـڕەو دەکرێـت.

- فیدراسیۆن بە ئەندازەیەکی زۆر لە یاساسازییدا باڵادەست و توانایە.
- کارگێڕیی و بەڕێوەبردن وەکو پرەنسیپ بە لاندەر سپێردراوە.

ئــەم دابەشــکردنەی ئــەرك و فەرمانــەکان پێگــەی فیدراســیۆن بەهێــز و قایــم دەکات، چونکــە بەهــۆی دەســەڵاتە یاساســازییە گشــتگیرییەکانییەوە دەتوانــێ ســتاندەری ســەرتاپایی بــۆ هەمــوو لاندەرەکــە و هەروەهــا بــۆ ســەرجەمی هاووڵاتییانیــش بســەپێنێت.

بۆنــدسرات پــردی پێوەندیــی نێــوان فیدراســیۆن و لانــدەرە. ئامانجیشــی ئەوەیــە

کـە دڵنیابێـت لـەوەی وێـڕای ئـەم دابەشـکردنەی کارو فەرمانەکایـش هیـچ لـە یـەك تێنەگەیشـتن و ناکۆکییەکـی وەهـا لـە نێـوان دەوڵەتـی نەتەوەیـی و ویلایەتـە تایبەتـە فیدرالییەکانـدا روو نـەدات کـە چارەسـەری بـۆ نەکرێـت.

٢. ئۆرگانی یاساسازیی

بۆنـدسرات دووهـەم ئەنجوومەنـی یاسـادانانە لـە دوای بۆندشـتاغ کـە بـە پلـەی یەکـەم دێـت. پرەنسـیپە دیموکراتییـەکان و قانوونـی دەسـتووری وایاندانـاوە کـە دەبـێ سـەرجەم بڕیـارە سـەرەکییەکان بـە یاسـا وەرگیرابـن یـان لەسـەر قانوونێـك بنیـاد نرابـن (بناخەیەکـی قانوونیـان هەبـێ). ئەمـەش دووپاتردنـەوەی ئەوەیـە کـە نـە حکومـەت و نـە ئیدارەش هیـچ بڕیارێـك لـە دەرەوەی یاسـاوە دەرناکـەن. ئـەم ئەنجوومەنـە گشـتییانە بـە کۆمەڵێـك یاسـاوە بەسـتراونەتەوە کـە رەوایەتیـی و دروسـتییە دیموکراتییەکانیـان لـەو بڕیارانـەوە بەدەسـتهێناون کـە لـە بۆندشـتاغ و بۆندسراتـدا وەرگیـراون. بایـەخ و گرنگـی ئـەم فەرمانـەی یاسـاسازیی دەکـرێ لـەو راسـتییەوە ببینرێـت کـە پـتر لـە ٣٠٠ یاسـا لـە هەریـەك لـە دوایـن خولەکانـی یاساسـازیی بۆندشـتاغدا (کـە عادەتـا چـوار سـاڵان دەخایەنـێ) دەرچوێـنراون و خراونەتـە بـەرکارەوە، پێویسـت بـە گوتنیـش نـاکات کـە هەمـوو ئـەم قانوونانـە بەتەواویـی نـوێ نینـە، بگـرە ژمارەیەکـی زۆریـان بریتیـن لـە گۆڕانکاریـی و هەموارکردنـی مـاددە گەلـی یاسـایی کەسـیی تایبـەت بـە بـاری کەسـەکانەوە.

٣. مافی دەستپێشکەریی یاسادانان

هـەروەك بۆندشـتاغ و حکومەتـی فیـدراڵ بۆندسراتیـش مافـی ئـەوەی هەیـە پـرۆژە یاسـایان پێشـکەش بـکات. هـەر کاتـێ بۆنـدسرات لەسـەر داواکردنـی لاندەرێـك یـان زێـتر پرۆژەیەکـی خـۆی پەسـەند کـرد ئـەوا ئـەم پرۆژەیـە دەنێردرێتـە حکومەتـی فیـدراڵ بـۆ رادەبڕیـن. حکومەتـی فیدراڵیـش دەبـێ لـە مـاوەی شـەش هەفتـە لـە هەنـدێ حاڵەتـی تایبەتیشـدا لـە مـاوەی سـێ یـان ٩ هەفتانـەدا پرۆژەکـە بـۆ بۆندشـتاغ رەوانـە بـکات.

٤. لێدوان لە پرۆژە یاساکانی حکومەتی فیدراڵ

زۆرینــەی هــەرە زۆری پــرۆژە یاســاییەکان لەلایــەن حکومەتــی فیدراڵــەوە پێشــکەش دەکرێــن. قســەی یەکــەم لــە رێوشــوێنە پەرلەمانییەکانــدا ســەبارەت بــە پـرۆژە یاساییەکانی راپەڕانـدن هـی بۆندسراتـە مادامەکـی لەسـەر حکومەتـی فیـدراڵ پێویســتە پــڕۆژە یاســاییەکانی خــۆی بخاتــە بەردەســت بۆندسراتــەوە بەمەبەســتی لێکۆڵینــەوە و رادەربڕیــن لەبارەیانــەوە. پێداچوونــەوە و گفتوگــۆ کــردن لەســەر ئــەو پــڕۆژە یاســاییانەی حکومــەت پێشکێشــیان دەکات دوو ئەرکــی هــەرە ســەرەکیی و ســەرەتایی بۆندسراتــن.

تاقیکردنەوەکانــی ویلایەتــە فیدرالییــەکان لــە خســتنەکار و پێڕەوکردنــی یاســاکاندا، ئەوانــەی نزیکــەی هــەر هەموویــان لەلایــەن خۆیانــەوە کاریــان پێکــراوە لــەم (خوێندنــەوەی یەکەمــە)دا یەکخــراون و کــراون بــە قانوونــی فیدراڵــی. بــەم پێیــە فەرمانبەرانــی راپەڕاندنــی ســەر بــە حکومەتەکانــی ویلایەتــەکان گفتوگۆیەکــی چڕوپڕ لەگــەڵ فەرمانبەرانــی راپەڕاندنــی ســەر بەفیدراســیۆندا دەکــەن. لێــرەوە ئــەرك و فەرمانــی وردبینــی و هاوســەنگی راگرتــن لــە شــێوازی حوکمڕانیــی فیدراڵیــدا بــە روونــی بەرجەســتە دەبێــت. بۆنــدسرات، لــە کۆمیتەکانیــدا پڕۆژەگەلــی یاســایی بــۆ بابەتەکانــی وەکــو (بەدەســتووریی بــوون، تەکنەلۆژیــا، کاروبــاری دارایــی و سیاســی) پێشــکەش دەکات. زۆران جاریـش هەموارکـردن، خستنەسـەر، یـان گـۆڕیـن و جێگـرەوە پێشــنیاز دەکرێــن و دەخرێنــە روو. لــە زۆربارانیشــدا ئەنجامــی پێداچوونەوەکــە (لاریــمان نییە)یــە. زۆریــش دەگمەنــە وا رووبــدات پــڕۆژە یاســایەك بــە تەواوەتــی لەلایــەن بۆندسراتــەوە رەتکرابێتــەوە کەچــی حکومەتــی فیــدراڵ هــەر رەوانــەی بۆندشـتاغی بـکات. لـەم قۆناغـەدا بەباشـی هەڵسـەنگاندنی پـڕۆژە یاسـایەك لەلایـەن بۆندسراتــەوە بــە هیــچ کلۆجــێ حکومەتــی ناوەنــد و یــان بۆندشــتاغ مولــزەم نــاکات.

لەگــەڵ ئەمەشــەوە ئــەم هەڵســەنگاندنە ســەرەتاییە هێمایەکــی گرنگــە بــۆ ئــەوەی ئایــا هەڵســانگاندنی دووەهــەم و دوا وشــەی بۆنــدسرات لــە (خوێندنــەوەی

دووەم)دا چــی و چــۆن ئەبێــت. ئــەم بۆچــوون و هەڵســەنگاندنانە ناکــرێ پشــتگوێ بخرێــن. حکومەتــی فیــدراڵ دیدوبۆچوونەکانــی خــۆی لــە (راپۆرتێکــی پێچەوانــە) دا دەخاتــەڕوو. ئەوجــا پــڕۆژە یاســایەکە و راپۆرتــی ســەرەتایی بۆنــدسرات و لەگــەڵ (راپۆتــرە پێچەوانە)ییەکــەی حکومەتــی فیدراڵــدا پێکــەوەوە رەوانــەی بۆندشــتاغ دەکرێــن.

٥. خوێندنەوەی دووهەم:

هەمــوو ئــەو پــڕۆژە یاســاییانەی دەدرێنــە بۆندشــتاغ، دەبــێ ســەرۆکی بۆندشــتاغ بیانداتــە بۆنــدسرات. لــە دووەم (خوێندنــەوە)دا کــە بــە خســتنەڕووی پڕۆژەکــە و ناســاندنییەوە دەســتپێدەکات دانیشــتنەکانی کۆمیتــەی بۆنــدسرات بــۆ ئــەوە ســاز دەدرێــن تــا بڕیــار بدرێــت کــە ئایــا ئەنجامەکانــی یەکەمیــن (پێداچوونــەوە) لەبەرچــاو گیــراون یــان نــە، ئایــا بۆندشــتاغ هیــچ گۆڕیــن و هەموارکردنــی دیکــەی پێشــکێش کــردوون یــان نــە، ئــەو پــڕۆژە یاسایانەشــی پێشــتر لەلایــەن بۆندشــتاغەوە پێشــکێش کرابــوون و لەبــەر ئــەم هۆیــەش پێشــوەخت نەدرابوونــە بۆنــدسرات بــۆ هەڵســانگاندن ئــەوا دەخرێنــە بــەر پشــکنین و لێبوردنەوەیەکــی تایبەتــەوە.

ئەگــەر بۆنــدسرات لەگــەڵ ناوەرۆکــی پرۆژەیــەك کــە بۆندشــتاغ دەریچواندبێــت ناکــۆك بــێ، ئــەوا بــۆی هەیــە لــە مــاوەی ســێ هەفتــەدا پەنــا بباتــە بــەر کۆمیتــەی رێکخســتن و ناوبژیوانیکــردن کــە لــە ١٦ ئەندامــی بۆنــدسرات و١٦ نوێنــەری بۆندشــتاغ پێکهاتــووە. لــە گەڕاندنەوەیــدا بــۆ کۆمیتەکــەوە بۆنــدسرات عادەتــەن پێشــنیازی تایبەتمەنــد بــۆ هەموارکردنــی لەگــەڵ پاســاوی روون و گونجــاودا دەخاتــە روو. ئەرکــی کۆمیتەکــەی ناوبژیوانیکردنیــش ئەوەیــە کــە چارەســەرێکی مامناوەندیــی بدۆزێتــەوە. داڕشــتنی پــڕۆژەی یاســایش هەمیشــە بۆندشــتاغ بڕیــاری لەســەر دەدات و بۆنــدسرات هیــچ تێکــەڵ بــە کارەکــە نابێــت هەتــا پــاش ئــەوەی کــە پڕۆژەکــە ئامــادە دەکرێــت، ئەوەیــش تەنهــا بــۆ چەنــد پلەیەکــی جۆربەجــۆر. بەپێــی توانــا و کاریگەریــی دەســەڵاتەکانی بۆندسراتــەوە جوداوازییــەك لــە نێــوان دوو جــۆر پــڕۆژەی یاســاییدا،

ئەوانــەی پەســەند دەکرێــن و ئەوانــەش کــە ڕەت دەکرێنــەوە دەکرێــت.

٦. سەبارەت بە پرۆژە پەسەندکراوەکانەوە

ســەبارەت بــە پــڕۆژە پەســەند کراوەکانــەوە، بۆنــدسرات ڕۆڵێکــی گرنگــی تایبــەت یاریــی دەکات. ئــەم جــۆرە پڕۆژانــە کــە کاریگەرییەکــی تایبەتمەندیــان لەســەر بەرژەوەندییەکانــی لانــدەردا هەیــە ناکرێــن بــە یاســا هەتاکــو بۆنــدسرات ئاشــکراو بەبــێ چەنــد و چــوون ڕەزامەندیــی خۆیــان لەســەر نــەدات. بۆندشــتاغ و حکومەتــی فیــدراڵ هەریەکەیــان بــۆی هەیــە تەنیــا یەکجــار بگەڕێتــەوە بــۆ کۆمیتــەی ناوبژیوانیکــردن. وەك هەوڵدانێــك بــۆ فەراهەمکردنــی جێگرەوەیەکــی مەقبــووڵ بــۆ پڕۆژەیــەك. بــەڵام گــەر هاتــو بۆنــدسرات لەســەر پێنەدانــی ڕەزامەندیــی خۆیــدا هــەر بــەردەام بێــت ئــەوا پــڕۆژە یاســاییەکە ڕەفــز دەکرێتــەوە. مــاددە و بڕگەکانــی قانوونــی بنەڕەتــی ئــەوە نیشــان دەدەن کام پــڕۆژە یاســاییەك پێویســتیان بــە وەرگرتنــی ڕەزامەندیــی بۆنــدسرات هەیــە، دەکــرێ ئەمانــە بــۆ ســێ گــرووپ پۆلێــن بکرێــن:

١. ئــەو پڕۆژانــەی دەســتوور هەمــوار دەکــەن: ئەمانــە پێوســتیان بــە ڕەزامەندیــی ٣/٢ دوو لــە ســەر ســێی ئەندامــان هەیــە.

٢. ئــەو پڕۆژانــەی کاریگەرییــان بەســەر دارایــی (لانــدەر) دا دەبێــت ئەمــەش بەشــێوەیەکی ســەرەکیی ئــەو پڕۆژانــە دەگرێتــەوە کــە پەیوەســتن بــە باجەکانــەوە کــە (لانــدەر) یــان دەســەڵاتە خۆجێییــەکان دەگرنــەوە، وەکــو بــۆ نموونــە باجــی دەرامەت،باجــی زیادکردنــی نــرخ و باجــی ئۆتۆمۆبیــل.

ئــەو پڕۆژانــەی کار لــە دەســەڵاتەکانی کارگێڕیــی (لانــدەر) دەکــەن: ئەم گرووپەشیان گرنگییەکــی تایبەتــی خــۆی هەیــە چونکــە ئەگــەر لەسەرتاســەری پڕۆژەیەکــدا تەنیــا یــەك ماددەیشــی تیادابێــت کار بکاتــە ســەر دەســەڵاتی کارگێڕیــی (لانــدەر) ئــەوکات پێویســت دەکات ڕەزامەندیــی بۆندسراتــی بەســەرەوە بێــت، ئەمــەش ئــەو وەختــە دەبــێ کــە بــۆ نموونــە قانوونــی فیدراڵــی ڕێوشــوێنی دەســەڵاتداریی و دادپرســیی دیاریکــراو، شــێوازگەل، ســنوورەکانی کات، کرێــی کارگێڕیــی و بەڕێوەبــردن (مووچــە) یاخــود جۆرەکانــی پێدانــی

دۆکیۆمەنت (بەڵگەنامەکان) بە کاربەدەستانی (لاندەر) دەستنیشان دەکات.

بەپێی ئەم برگە گەلە جوداواز تایبەتانەوە، تەنانەت ئەو پڕۆژانەش کە کار لە(بەرژەوەندییەکانی لاندەر) بە گشتی ناکەن وەك رێککەوتننامە نێودەوڵەتیەیکان، یان یاساکانی بەرگریی، دەشێ لەباری کۆتاییدا پێویست بە بەدەستهێنانی رەزامەندیی بکەن. پایە وگرنگی بۆندسرات لە بنەڕەتدا لە توانستییەکەیەوە بۆ رەتکردنەوەی (ڤیتۆکردنی) ئەم جۆرە یاساسازییە سەرچاوە دەگرێت، ئەم دەسەڵاتەش لە پرۆسەی یاساسازییدا کاریگەریەیکی فرە بە بۆندسرات دەبەخشێت. بە کردەنی نزیکەی نیوەی پرۆسەکانی یاساسازیی فیدراڵ بریتین لە (پرۆژە پەسەند کراوەکان) کە پێویستیان بە رەزامەندی بۆندسرات هەیە. ئەمەش بە زۆری ئەم پڕۆژانە دەگرێتەوە کە لەناوەوە مشتومڕ و ناکۆکی زۆریان لەسەرە. بەم شێوەیە سەبارەت بە نیوەی پڕۆژە یاساکانەوە، بۆندشتاغ بۆی نییە و ناتوانێت خۆی بە تەنها یاساسازیی بکات، بەڵکو دەبێت لە پرۆسەی یاساسازییدا لە تەك بۆندسراتدا پێکەوە کار بکەن. بە هەمان شێوە بۆندسراتیش ناتوانێت خۆی بە تەنها یاسازیی ئەنجام بدات.

هەردووك ئەنجومەنەکان داواکراون کە میانڕەویی و نەرمونیانیی و رازیکردن و تێگەیشتنی دوو لایەنی و بۆچوونی ئاڵوگۆڕکراو پیادە بکەن و پێویستە لەسەریان ئەم بەهایانە وەك پێداویستییەکی سیاسیی لە حکومەتێکی سیستەم فیدراڵیدا بزانن و پێڕەویان لێ بکەن. هەردووکیانیش ئەم بەرپرسیاریەتییەیان بەلاوە قەبووڵە. ژمارەیەکی ئێجگار کەمی پڕۆژە یاساییەکانیش لە ئەنجامی (نا)یەکی کۆتایی بۆندسراتەوە فەشەلیان هێناوە.

٧. پڕۆژە یاساییە ڕەتکراوەکان

لـە حاڵەتـی یاساسـازیی (پـڕۆژە گەلـی ڕەتکـراو)دا کـە پێویسـت بـە ڕەزامەندیـی ئــەو نــەکات بۆنــدسرات بــۆی هەیــە دوابــەدوای کۆتایــی هاتنــی ڕێوشــوێنی ناوبژیوانیکردنــەوە لــە مــاوەی دوو هەفتــە ناڕازیبوونــی خــۆی ڕابگەیەنێــت.

ئەمـەش مانـای ئەوەیـە کـە پێویسـت دەکات بۆندشـتاغ پڕۆژەکـە بخاتـەڕوو بـەر خوێندنەوەیەکـی تـازەوە، جـا ئەگـەر بۆندشـتاغ لەگـەڵ ناڕەزاییەکانـی بۆنـدسرات کـۆك نەبـوو، ئـەوا دەتوانـێ ڕازیبوونەکـەی بۆنـدسرات (کـە بـە زۆرینـەی ڕەهـای ئەندامەکانــی پەســەندکراوە) بــە زۆرینەیەکــی ڕەهــای ئەندامەکانــی خۆیــەوە ڕەتبکاتــەوە و پشــتگوێی بخـات. جـا ئەگـەر (ناڕەزاییەکـە) بۆنـدسرات بـە زۆرینـەی ٣/٢ دوو لەســەر ســێی ئەندامەکانــی بووبێــت، ئــەو کات بــۆ پووچەڵکردنــەوەی (ڕازیبوونەکـە) پێویسـتی بـە زۆرینـەی ٣/٢ دوو لەسـەر سێی ئەندامـە ئامادەبووەکانی بۆندشــتاغ خۆیشــی دەکات و (ئــەم زۆرینەیــە هەروەهــا پێویســتە نوێنەرایەتــی زۆرینـەی ئەندامانـی بۆندشـتاغ بەگشـتیش بـکات). گـەر هاتـوو (ناڕەزاییەکـە) سـەری نەگـرت و ڕەتکرایــەوە، ئــەوا دەکــرێ (پــڕۆژە کێشــە لەســەرەکە) وێــڕای ناڕەزایــی بۆندسراتیـش ئیمـزا بکرێـت و بڵاویـش بکرێتـەوە. لـە ڕاستیشـدا بۆنـدسرات تاوەکـو ئێسـتا زۆر کـەم ناڕەزایـی لـەم چەشـنەی خسـتوونەتەڕو.

٨. ڕۆڵی بەڕێوەبردن

ڕۆڵـی بۆنـدسرات لـە بەڕێوەبردنـی فیدرالیـدا کەمـتر بەرچـاو دەکـەوێ، بـەڵام بـە زۆریـی ڕاسـتەوخۆ لـە ژیانـی تاکەکانـی دانیشـتواندا هەسـتپێکراوە. بەپێـی دەسـتوور حکومەتـی فیـدراڵ یاخـود وەزیرێکـی فیـدراڵ دەشـێت دەسـەڵاتی دەرکردنـی ئـەو فەرمــان و یاســایانەی شــارەوانیی پێبدرێــت کــە بەگشــتیی ماددەکانــی تەئکیــد لــە پیادەکـرن و جێبەجێکردنـی یاسـاکان دەکەنـەوە. ئـەو بڵاوکراوەیانـە دەبـێ بـە دوور و درێــژی ڕێنمایــی و ڕوونکردنەوەیــان تێدابــێ بەرەچاوکردنــی بارودۆخــی سیاســیی وڵات لـە بـواری پاراسـتنی ژینگەییـەوە، بـۆ نموونـە پێویسـتە بەرزتریـن ئاسـتی ژاوەژاو

دیـاری بـکات و سـنوورێکیش بـۆ ڕێـژەی دووکـەڵ و دیـاردە پیسـەکانی وێسـتگەکانی شـەمەندەفەر و ئۆتۆمبیلـەکان دابنێـت.

بـەڵام پەسـەندکردن و ڕەزامەندیـی بۆنـدسرات لەسـەر زۆربـەی ئـەم ڕێنمایـی و فەرمانانـە شـتێکی پێویسـتە، بـە واتایەکـی تـر بۆنـدسرات بـۆی هەیـە بـە یەکسـانی لەگـەڵ بەرپرسـانی فیدراڵییـدا لـە داڕشـتنی ناوەڕۆکـی ئـەو یاسـا و فەرمانانـەدا بەشـداری بـکات. بـە کردەنیـش ڕەزامەندییەکـەی بـە زۆری لـە هەنـدێ گۆڕانکاریـی دیاریکـراودا مەرجـی پێویسـتە.

وەزارەت یـان وەزیـری دەسـەڵات پێـدراو دەبـێ فەرمـان و یاسـاکە بـەو گۆڕانکارییانـەش کـە بۆنـدسرات ئامـاژەی پێـداون بڵاوبکاتـەوە، یانەخـۆ هـەر بەتەواویـی وازیـان لێبهێنێـت. لـەم حاڵەتەشـدا ئەگـەری گەڕاندنەوەیـان بـۆ کۆمیتـەی ڕێکخسـتن و ناوبژیوانیکـردن لـە ئـارادا نییـە و نابێـت.

٩. بەشداریکردن لە کاروباری یەکێتی ئەوروپادا

کـە پرۆسـەی یەکخسـتن و نەهێڵانـی جیاوازیـی لـە یەکێتـی ئەوروپـادا بەردەوامـە، ئـەو ڕێنمایـی و ڕێوشـوێنانەی کـە لـە (برۆکسـل ستراتسـبۆرگ) دەردەچوێنرێـن زیاتـر کار لـە یاساسـازیی نەتەوەیـی وڵاتـە ئەندامەکانـی دەکـەن. ئـەو دەزگەیـەی پێوەندیـی بـە دەرکردنـی بڕیـارەوە هەیـە (ئەنجوومەنـی وەزیرانـە) کـە هـەر یـەك لـە وڵاتـە ئەوروپاییـە ئەندامـەکان بـە ئەندامێکـی حکومەتەکەیـان تیایـدا بەشـدارن. بەپێـی برگـەی (٢) لـە مـاددەی (٢٣)ی قانوونـی ئەساسـیدا بۆندشـتاغ و لانـدەر هەردووکیـان (لەڕێـی بۆندسراتـەوە) بەشـداریی لـە کاروبارەکانـی پەیوەسـت بـە ئەوروپـادا دەکـەن. هـەر لەبـەر ئـەم هۆیەشـەوە حکومەتـی فیـدراڵ بەرپرسـە لـە پێدانـی زانیاریـی گشـتگیر دەرهـەق سـەرجەم چالاکییەکانـی (یەکێتـی ئەوروپـاوە) بـە بۆندشـتاغ و بۆنـدسرات لـە زووتریـن کاتێکـی ڕەخسـاودا. بۆنـدسرات کـە لـە حاڵەتـە گرنـگ و بـە پەلەکانـدا لەلایـەن ئەنجوومەنـی کاروبـارە ئەوروپاییەکانـەوە نوێنەرایەتـی دەکرێـت، ڕاوبۆچوونـی تایبەتـی خـۆی لەسـەر پـڕۆژە یاسـاییەکانی

تایبەتمەنــد بــە رێنمایــی و رێوشــوێنەکانی یەکێتــی ئەوروپــاوە و ئاراســتەکانیان دەخاتــەڕوو. ئــەم هەڵســەنگاندنانە پێویســتی بــە لێکۆڵینــەوە و لێدوانــی ورد و قــووڵ لــە کۆمیتەکانــی خۆیــدا هەیــە. ئەگــەر ئــەم یاساســازییە ئەوروپاییــە کار لــەو بابەتانــە بــکات کــە لــە ســنووری ناوەخــۆی قەڵەمــڕەوی دەســەڵاتەکانی فیدراســیۆندا بــن، ئــەوا پێویســتە حکومەتــی فیــدراڵ (لێکدانــەوە و روونکردنــەوەی پێویســت بــدات ســەبارەت بــە راو هەڵوێســتی بۆندسراتــەوە لەوەرگرتنــی بڕیارەکانیــدا لــە (برۆکســل).

جــا هاتــوو ئــەم یاساســازییەش بەشــێوەیەکی ســەرەکیی کار لــە دەســەڵاتی یاساســازیی دەوڵــەت (لانــدەر) یاخــود پێکهاتــە و بونیــادی دەســەڵاتەکانی لانــدەر، یــان رێوشــوێنە کارگێڕییەکانــدا بــکات، ئــەوا لــەو حاڵەتەشــدا پێویســت دەکات بۆچــوون و هەڵوێســتی بۆنــدسرات وەك (بڕیــاری یەکلاییکــەرەوە و کۆتایــی) وەربگیرێــت. بەواتایەکــی تــر، لــەم جــۆرە حاڵەتانــەدا، بۆنــدسرات لــە راســتیدا لــە بڕیاردانــی هەڵوێســتی ئەڵمانیــا لەنێــو ئەنجوومەنەکــەی وەزیرانــی یەکێتــی ئەوروپــادا (EU) وتــەی کۆتایــی هەیــە. لــەم چوارچێوەیــەدا بۆنــدسرات ئــەو بەرپرســیارییەتییەی خراوەتــە ئەســتۆ کــە (ملکەچــی بەرپرســیارییەتییەکانی فیدراســیۆن وەکــو نەتەوەیــەك بێــت) و رەچاویــان بــکات. ئەمــەش ئاماژەدانــە بــە دەســەڵات لــە یەکخســتن و یەکبــوون لــە مەیدانەکانــی سیاســەت، کاروبارەکانــی دەرەوە و ئاسایشــی گشــتیدا.

هــەر کاتــێ رای بۆنــدسرات لەگــەڵ رای حکومەتــی فیدراڵــدا ناکــۆك بــوو، هەروەهــا ئەگــەر لــە توانــادا نەبــوو هیــچ رێککەوتنێــك بکــەن، ئــەوا ئــەو کاتــە راکــەی بۆنــدسرات، ئەگــەر لەســەر بڕیارێکــەوە داڕێژرابــێ کــە بــە زۆرینــەی (٣/٢) دوو لەســەر ســێی دەنگەکانــەوە پەســەند کرابێــت، راکــەی بۆنــدسرات دەیباتــەوە و کۆتایــی دەبێــت. ئــەو مافــەی هەبوونــی وتــەی کۆتایــی لــەو بابەتانــەدا کــە دەشــێت ئەنجامــی زیادبوونــی خەرجییەکانــی فیدراســیۆن و یاخــود کەمکردنــەوەی داهاتەکانیــان لــێ بکەوێتــە ســنوردار کــراوە. لــەم چەشــنە بارانەشــدا پێویســتە حکومەتــی فیــدراڵ ئــەو هەڵوێســتەی ئەڵمانیــا کــە بۆنــدسرات دیاریــدەکات پەســەند

و پشــتگیریی لــێ بــکات. لــەو حاڵەتانەشــدا کــە ڕێوشــوێن و تەرتیباتەکانــی یەکێتــی ئەورووپــا بەشــێوەیەکی ســەرەکیی کار لــە لێهاتوویــی چالاکییــە یاســازییەکانی لانــدەر دەکــەن، ئــەوا پێویســتە ســەرۆکی شــاندی ئەڵمانیــا و وتەبێژەکەیــان لــە (ئەنجوومەنــی وەزیرانــدا لــە برۆکســل) وەزیرێکــی دەوڵــەت بــێ لــە لایــەن بۆندسراتــەوە دانرابێــت.

بــەم شــێوەیە بۆنــدسرات وەنەبــێ هــەر تەنهــا بەشــداریی لــە بڕیــاردان و دیاریکردنــی هەڵوێســت و پێگــەی ئەڵمانیــا لەســەر ئاســتی (نەتــەوەدا) دەکات، بەڵکــو هەروەهــا راســتەوخۆ لــە بەدەســتهێنان و پاراســتنی مافەکانــی کۆمــاری فیدراڵــی ئەڵمانیــا وەك دەوڵەتێکــی ئەنــدام لەیەکێتــی ئەورووپــادا بەشــدارە.

١٠. بەشداریکردن لە کاروبارەکانی دەرەوەدا

بەپێــی بڕگــە (١) یەکــی مــاددە (٣٢) ســی و دووی قانوونــی بنەڕەتــی، فیدراســیۆن بەرپرســیارە لــە بەڕێوەبــردن و سەرپەرشــتی کردنــی پێوەندییــە نێودەوڵەتییــەکان لــە تــەك وڵاتانــی تــردا. ئــەم ماددەیــە ئــەو بەرپرســیارییەتییە بــە هیــچ دەزگەیەکــی دەســتووریی تایبەتمەنــدەوە نابەســتێتەوە. بــەم جــۆرە هیــچ کام لــە بۆنــدسرات، یــان بۆندشــتاغ وەك ئۆرگانــی فیدراڵــی نابوێرێــت و بــە دووریــان ناگرێــت.. لەگــەڵ ئەمەشــەوە حکومەتــی فیــدراڵ زۆربــەی زۆری چالاکییــە سیاســییەکانی دەرەوە ئەنجــام دەدات.

هــەر بــە گوێــرەی بڕگــە (٢)ی دووی مــاددە (٥٩) یاســای بنەڕەتیــی، بــۆ ڕێککەوتنــە نێودەوڵەتییــەکان ئەوانــەی پێوەندییەکانــی فیدراســیۆنەکە لەگــەڵ نەتەوەکانــی دیکــەدا ڕێکدەخــەن، یاخــود پەیوەســت بــە بابەتگەلــە یاســازییە فیدراڵییەکانــەوە، ئــەوە (ڕەزامەندیــی یــان بەشــداریکردنی ئەنجوومەنــە شــیاو و گونجاوەکانــی یاســازیی لــە شــێوەی قانوونێکــی فیدراڵــدا) پێویســت دەبێــت. لــە چەمکەکانــی مافەکانــی بۆندسراتــدا ئەمــە ئــەوە دەگەیەنێــت (یاســایەکی پەیمانبەســتن) بــە نــاوی (یاســای پەســەندکردنی پەیــمان مۆرکــردن) پێویســتی بــە ڕەزامەندیــی بۆنــدسرات هەیــە. هەروەکــو دەرچواندنــی یاســایەکی خۆماڵیــی بــە هەمــان نــاوەڕۆك، ئەمیــش بەپێــی

قانوونــی ئەساســیی پێویســت بــە رەزامەندیــی بۆنــدسرات دەکات.

ئەگــەر بۆنــدسرات رەزامەندیــی لەســەر پەیماننامەیەکــی نێودەوڵەتــی لــەو جــۆرە نــەدا ئــەوا ئــەو رێککەوتننامەیــە کاری پێناکرێــت، بــۆ نموونــە چوونــی کۆمەڵگــەی ئەوروپاییــەکان (وڵاتــەکان) بــۆ نێــو (یەکێتــی ئەوروپــا) لــە رێــگای پەیماننامەکــەی (رێککەوتننامــە) ماســتریختەوە (Maastricht) پێوســیتی بــە پەســەند کردنــی (بۆنــدسرات) دەکــرد.

جۆرەکانــی دیکــەی ئــەو پەیماننامانــەی پێویســتیان بــە پەســەندکردنی بۆنــدسرات-دەبێــت ئەمانــەی خــوارەوە دەگرێتــەوە:

رێککەوتننامــە لەســەر هاوکاریــی بەپەلــە و نــاکاو، یارمەتیــدان لــە بــواری یاســایی و فەرمییــدا، یاســاکانی بــاج و گومــرگ، یاســاکانی خانەنشــینی، پاراســتنی ســەرمایە گرنگــەکان و گرنگیــدان بەژینگــە (ژینگەپارێزیــی). تەنانــەت ئەگــەر قانوونــی ئەساســی بــۆ خســتنەکاری ناوەرۆکــی پەیماننامەیەکــی نێودەوڵەتــی لــە نــاوەوەدا پێویســتی بــە رەزامەندیــی نەبێــت، پەیماننامەکــە هــەر دەبێــت پێشکەشــی بۆنــدسرات بکرێــت، وەلــێ لێــرەدا بۆنــدسرات تەنهــا مافــی رەتکردنــەوەی لــە (خوێندنــەوەی دووەم)دا هەیــە، لــەم جــۆرە حاڵەتانەشــدا بۆندشــتاغ بــۆی هەیــە رازینەبــوون و لارییەکــەی بۆنــدسرات پووچــەڵ کاتــەوەو بــەم شــێوەیەش رێگــە لەبــەردەم پەســەند و مۆرکردنــی پەیماننامەکــە ئــاوەڵا دەکات.

١١. کاروفەرمانی تر

قانوونی بنەڕەتی ژمارەیەك ئەرك و فەرمان و چالاکیی دیکەی بە بۆندشتاغ ئەسپاردووە، بۆ نموونە هەر یەك لە (بۆندشتاغ و بۆندسرات) نیوەی ئەندامانی دادگەی دەستووریی فیدراڵ (دادگەی هەرە باڵا) هەڵدەبژێرن. بۆ ئەم هەڵبژاردنانەش پێویستی بە ٣/٢ دوو لەسەر سێی ئەندامان هەیە و بۆندسرات هەروەها بۆی هەیە نادەستووریی بوون و لادان لە دەستوور بخاتەڕوو. هەروەکو دەشتوانێ لە دادگاییکردندا وەکو شایەد لەبەردەم دادگەی دەستووریی فیدراڵیدا ئامادە بێت.

١٢. دەسەڵاتەکانی بۆندسرات:

بیرۆکەی بنەڕەتیی لە پشت دەستوورە دیموکراتیی و فیدرالییەکەی ئەڵمانیاوە، دابەشبوونی هێز و دەسەڵاتەکانە. لە ئەنجامدانی ئەرك و فەرمانەکانیاندا فیدراسیۆن و لاندەر پێویستە سیستمێکی هاوکێشەیی دوو لایەنی لە نێوان دامودەزگاکانی فەرمانڕەوایەتیدا پیادە بکەن و هەروەها دەبێ هاوکاریی و ڕێز لەیەکگرتنی دوو لایەنەش پێڕەوی بکەن. جیاوازی هەرە سەرەکیی لە نێوان شێوەی فیدرالیزمی ئەڵمانیی و سیستمە فیدرالییەکانی تردا لە رووی دابەشکردن و ئەنجامدانی کارو ئەرکدا بریتییە لەوەی کە حکومەتەکانی تاك ویلایەتەکان لە سیستمە ئەڵمانییەکەدا راستەوخۆ بەشداریی لە بڕیارەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی فیدراسیۆندا دەکەن و، ئەمەش لە رێگەی بۆندسراتەوە جێبەجێ دەبێت.

کەواتە لە سیستمی دابەشبوونی دەسەڵات و بەیەکەوە گرێدراوی ئەنجامدانی کارو ئەرکەکاندا (بۆندسرات) سێ ئەرك و فەرمانی سەرەکیی و ناوەندیی هەیە:

١. لە بەرامبەر فیدراسیۆن و هەروەها بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆش لە بەرامبەر (یەکێتی ئەوروپا)دا داکۆکی لە بەرژەوەندییەکانی (لاندەر) دەکات.

٢. تەئکید لەوە دەکاتەوە کە ئەزموون و شارەزاییە کارگێڕیی و سیاسییەکانی

لانـدەر لەگـەڵ یاساسـازیی و کارگێڕیـی فیدراسـیۆن و هەروەهـا کاروبارەکانـی (یەکێتـی ئەوروپـا)دا تێکەڵاوکـراون و یەکیانگرتۆتـەوە.

٣. وەکــو ئۆرگانــە دەســتورییەکانی دیکــەی فیدراســیۆن بەرپرســیاریەتێکی جیهانیــی بــۆ کۆمــاری فیدرالیــی ئەڵمانیــا لەئەســتۆ دەگرێــت.

١٣. بۆندسرات وەك فاکتەرێکی رامیاریی

قانوونــی ئەساســی (بۆنــدسرات) تەنهــا بەئەرکــی نوێنەرایەتیکردنــی بەرژەوەندییەکانــی (لانــدەر)ەوە نابەســتێتەوە. بەڵکــو بۆنــدسرات وەکــو دامەزراوەیەکـی فیدراڵیـی لـە بەرپرسـیارییەتی لـە تێکـڕای سیاسـەتەکانی فیدراڵـدا بەشـدارە، ئەمــەش لەبازنــەی بەرفرەوانــی بەرپرســیاریەتییەکانیدا رەنگــی داوەتــەوە.

بۆنــدسرات دەزگایەکــی رامیارییــە. ئەندامەکانــی سیاســەتمەدارن و ئــەرك و فەرمانــی سیاســیانەی هەیــە کــە دەبــێ ئەنجامیــان بــدات. ئــەم فەرمانانەشــی دەیخاتـە پێگەیەکـی سروشـتییەوە بـۆ کێبڕکـێ کـردن لەگـەڵ هەریـەك لـە بۆندشـتاغ و حکومەتــی فیدراڵــدا. بۆنــدسرات لەبــەر ئــەوەی کــە نوێنەرایەتیــی حکومەتەکانــی (لانــدەر) دەکات نــەك حزبــە سیاســییەکان ئــەم پرســیارەی لێــرەوە قوتدەبێتــەوە ئەوەیــە کــە (ئاخــۆ تــا چەنــد سیاســەتی حزبایەتــی لەنێــو بۆندسراتــدا جێــی دەبێتــەوە؟) پرســیاری ئــەوەش داخــۆ کاریگەریــی حزبــەکان لــە پرۆســەی وەرگرتنــی بڕیــاری سیاســیدا چەنــدە و هێڵــی نێــوان (بۆندسراتێکــی رامیاریــی) و (بــە خراپــی بەکارهێنانــی دەســەڵاتەکانی بۆنــدسرات لــە ئەنجامــی سیاســەتی حزبایەتییــەوە) پرســیارێکە مایــەی مشــتومڕ لەســەرکردن و ناکۆکییــە. لەراســتیدا هیــچ پێوەرێکــی یاسایی بـۆ بڕیـاری لـەم جـۆرە بوونـی نییـە. ئەمەیـان بـۆ حزبـە سیاسـیەکان خۆیـان دەگەڕێتــەوە کــە بڕیــاری رەخنەئامێــزی خۆیــان بەکاربێنــن، بــە لەبەرچاوگرتنــی رۆڵــی بۆنــدسرات کــە بەپێــی دەســتوور پێناســە کــراوە، کەچــۆن بۆنــدسرات بکــەن بــە دەزگەیەکــی حکومەتیــی کەهێــز و دەســەڵاتێکی سیاســی ســەربەخۆیە لەسەرئاســتی فیدراڵــدا. بۆنــدسرات بــە بەردەوامــی ســەڵماندوویەتی کــە ئەمــە

چۆن لە رابردوودا ئەنجامدراوە بەبێ گوێدانە پێکهاتەی سیاسیانەی حزبایەتی لە هیچ کاتێکی دیاریکراودا. جوداوازییە سروشتییەکان لە پێوەندیی نێوان فیدراسیۆن و لاندەردا، کە سەرجەم لاندەرەکان یەکدەخات بەبێ ناچاربوون بە لەبەرچاوگرتنی وەلائەکانی حزبایەتی بەرتەسك و بەرژەوەندییە سیاسییە ناوچەیی و هەرێمایەتییەکان ئەوانەی کە لە گۆڕەپان و سنوورەکانی حزبە سیاسییەکان بەدەرن، گەرچی بەرەکانی حزبە سیاسییەکانی بەم شێوەیە نەسڕیونەتەوە، بەڵام لانی کەم سست و لاوازی کردوون و توندوتیژییەکەیانی هێوڕ کردوونەتەوە.

١٤. هاوسەنگیی لەتەك حکومەتی فیدراڵدا

بۆندسرات هیچ کاریگەرییەکی لە پێکهێنان یان هەڵوەشاندنەوەی حکومەتدا نییە. وێڕای ئەمەش بۆندسرات هەر ئەو دەزگایە کە لە تەك (بۆندشتاغ)دا چاودێریی چالاکیەکانی حکومەتی فیدراڵ دەکات. ئەم چاودێرییە چالاکییەکان بە زۆری شێوازی تێکەڵبوون لە پرۆسەی یاساسازیدا وەردەگرێت و لەم رێگەیەوە دەبێت، چونکە سەرجەم پرۆژە یاساییەکانی حکومەت پێویستە سەرەتا بدرێنە بۆندسرات بۆ دەربڕینی رای خۆی لەبارەیانەوە، بۆندسرات بۆی هەیە تەنانەت پێش وردبوونەوە و لێکۆڵینەوە و تاوتوێکردنیشیان لەلایەن (بۆندشتاغەوە) چاودێرییەکی گشتیی و هەمە لایەنە ئەنجام بدات. بەم شێوەیە پێکهاتەی بۆندسرات، یاخود بڵێین ئەو راستییەی کە بۆندسرات لە ئەندامانی حکومەتەکانی لاندەر پێکدێت و ئەگەری دامەزراندنی فەرمانبەر و کارمەندانی مەدەنیی شارەزا و ئەزموونداری لاندەر بە سیفەتی (شاندی راوێژکاران) بۆ ئەوەی راستەوخۆ بەشداریی لە کۆبوونەوەکانی کۆمیتەکاندا بکەن، سەلماندوویەتی کە (بۆندسرات) ئێجگار کاریگەر بووە، ئەمەش ئەو واتایە دەبەخشێت کە لە سەر ئاستی (تەکنیکی)دا کارامەیی و لێهاتوویی وەزیرە فیدراڵییەکان بە ئەزموون و زانیاریی دەستەیەکی هاوتاکردنی هەرە بەرز و بژاردە و کامڵ دەبێت.

هەمان شتیش سەبارەت بە کاروبارەکانی یەکێتی ئەورووپاوە، کە بەهۆی

پەرەسەندنی پرۆسەی یەکبوونەوەکەوە، ئیتر چیتر خەسڵەتی سیاسەتە کلاسیکییەکەی دەرەوەیان نەماوە. بەڵکو بوونەتە بەشێك لە سیاسەتی ناوەوەی ئەوروپاوە.

دەستوور، بۆندشتاغ، بۆندسرات حکومەتی فیدراڵ

فەرمانی چاودێریی و راستکرنەوە- هەڵوێستی ناکۆ و دژیەکەیەکی ئۆرگانە دەستوورییەکان

رۆڵی حزبە سیاسییەکان

بۆندسرات لە هەمانکاتدا رۆڵێکی فرەوان لە هاوکێشەپێکردن لە ناو دامودەزگەکانی فەرمانڕەوایەتیدا دەبینێت بەلەبەرچاوگرتنی کار و ئەرکە راستەقینەکانی راپەڕاندنی حکومەتی فیدراڵدا، بە کاراکردن و گوڕوتیندان بە فەرمان و نەرێتەکان و بە مادده گشتییەکانی بەڕێوەبردن بەو پێیەی کە ژمارەی هەرە زۆری ئەم مادده و بڕگە یاساییانە تەنها بە رەزامەندیی و پەسەند کردنی بۆندسرات دەکرێ بخرێنە واری کارپێکردنیانەوە. لەم بوارەدا بۆندشتاغ تەنها لە حاڵەتە نائاساییەکاندا دەوری دەبێت و ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە حکومەت تەنها لەلایەن دەزگەی نوێنەرایەتیکردنی (لاندەر)ەوە چاودێری دەکرێت.

سەرەنجام دەکرێ بڵێین لە رووی سیاسییەوە (بۆندسرات) رەکابەر و بەرهەڵستکارێکی کاراترە لە بۆندشتاغ لە بەرامبەر حکومەتی فیدراڵدا، چونکە بەپێی سیستمی پەرلەمانیی حکومەتەوە، ئەوە زۆرینەیە لە بۆندشتاغدا کە کابینەی حکومەت دادەمەزرێنێ و پشتیوانیشی لێدەکات.

کەچی لە بۆندسراتدا، بە پێچەوانەوە، حزبی سیاسی تر و هاوپەیمانییەتی دەشێت زۆرینەیان هەبێ و هەروەکو فاکتەرگەلی تریش دەتوانن کار لە پرۆسەی بڕیاردان بکەن، بۆ نموونە سیاسەتە سەربەخۆکانی کاربەدەستانی (لاندەر) ئەوانەی بەهۆی کەسایەتییەکانیان و ئەو متمانەیەی لەلایەن دەنگدەرانەوە پێیاندراوە، دەیانەوێت سەربەخۆیی خۆیان و شارەزایی و کارامەیی

کــە بەتاقیکردنــەوە و لــە ئەزموونــی کردارەکــی کارگێڕیــی و سیاســیی خۆیانــدا بەدەســتیان هێنــاوە، لــە تــەك پاراســتن و داکۆکیــی کــردن لــە بەرژەوەندییەکانــی (لانــدەر) بۆخۆیــان بپارێــزن (بهێڵنــەوە).

١٥. دوو ئەنجومەنی یاساسازیی

قانوونــی ئەساســی بەرپرســیارییەتی یاساســازیی خســتۆتە ئەســتۆی دوو ئەنجومەنــی یاساســازییەوە. لەگــەڵ ئەمەشــەوە بۆندشــتاغ و بۆنــدسرات لەکارکردنــدا بــە تەواویــی وەك یــەك و یەکســان نیــن. (تێوەگلانــی) بۆنــدسرات بــە گوێــرەی نیــوەرۆك دەگۆڕێــت و جــوداوازە، لــە حاڵەتــی پــڕۆژە یاسـاییە قەبوڵکراوەکانـدا ئەرکـی گونجانـدن و راسـتکردنەوەی بۆنـدسرات زۆر روون و ئاشـکرایە، وەلـێ لەپـرۆژە یاسـاییە رەتکراوەکانیشــدا بەشــێوەیەکی کەمــتر بەدەردەکەوێــت. بۆنــدسرات بــۆی هەیــە مشـتوومڕ و گفتوگـۆی زیاتـر یـان هـی نـوێ و بڕیارگەلـێ زێـدە بخاتـە نێـو پرۆسـەی یاساســازییەکەوە. دەشــتوانێت ئەگــەر پێویســت بــکات لــە دژی پەســەندکردنی یاســاکانی بــاری کەســییەتیدا (ڤیتــۆ) بــەکار بێنــێ. هەرچۆنــی بــێ پێداگرتــن و جەختکردنــەوە هێنــدە بــۆ ئەگــەری بەکارهێنانــی (ڤیتــۆ) یاخــود بەمەبەســتی دژایەتیکـردن نییـە ئەوەنـدەی بـۆ دەسـتەبەرکردنی دەرفەتێکـە بـۆ فەراهەمکردنـی یەکدەنگیـی تـەواو بـۆ رەخسـاندنی رێککەوتـن لەسـەر چارەسـەرێکی مامناوەندیـی.

گومانــی تێــدا نییــە کــە (بۆنــدسرات) هەمیشــەو بــەردەوام لەگــەڵ (بۆندشــتاغ)دا رێکناکەوێــت، بــەڵام ناشــکرێ بــەوە تۆمەتبــار بکرێــت کــە ناتەبایــی و رێکنەکەوتــن بەرپــا دەکات. زۆران جــار دیــد و راو بۆچوونــی لێکجیــاواز و مشــتومڕی تونــد و تیــژ لــە ئــارادا هەنــە، وەلــێ مەبەســتی ســەرەکیی و بنەڕەتــی ئەوەیــە کــە چارەســەریی کاریگــەر و گونجــاو بــۆ ئــەو کێشــەو ناکۆکییانــە بدزرێنــەوە کــە پێویســتیان بــە چارەســەرکردنە. هــەر ئەمــەش خواســت و مەبەســتی ســەرجەم هــەوڵ و تەقــەڵا و کارەکانــەوە، ئــەوە بەشــێکی بەرچــاوی سیاســەتە لــە سیســتمی دیموکراتیــدا، هەربۆیــەش ئــەرك و فەرمانــی راســتکردنەوەکە نــەك هــەر پێکهاتەیەکــی نێگەتیــڤ

نییــە، بگــرە ئێجــگار بەسوودیشــە. ژمــارەی ناکۆکییــە چارەســەرنەکراوەکان و ســازیش و رێککەوتنەکانــی نێــوان بۆنــدسرات و بۆندشــتاغ کــە هــەردوو لایــان بــە ناتەواویــان زانیــون لەمــاوەی پــتر لــە ٥٠ ســاڵدا زۆر کەمبوونــە.

١٦. پێوەندیی نێوان فیدراسیۆن و ویلایەتە فیدراڵییەکان

بۆنــدسرات ئــەو ئۆرگانــە دەســتوورییە فیدراڵییەیــە لــە فیدراســیۆنەکەدا کــە لــە رێگــەی ئەمــەوە (لانــدەر) وەك ویلایەتگەلــی ئەنــدام دەتوانــێ راســتەوخۆ لــە داڕشــتن و رەنگرێژکردنــی بابەتــە سیاســییەکانی سەرتاســەریی دەوڵەتــی نەتەوەییــدا بەشــداری بــکات. لەلایەکــی تــرەوە هــەر لــە رێگــەی بۆندسراتــەوە فیدراســیۆنەکە دەتوانــێ ســوود لــە ئەزمــوون و شــارەزاییەکی لانــدەر لــە رووی کارگێڕیــی و رامیارییــەوە وەربگرێــت و بــە رەزامەندیــی بۆندسراتیــش پانتایــی و ســنووری چالاکییەکانــی خــۆی بــۆ نێــو دەڤەرەکانیــان درێــژ بکاتــەوە.

بــە واتایەکــی تــر، بۆنــدسرات لەیــەك کاتــدا هــەم خــۆی ئەنجوومەنــی فیدراڵــی ویلایەتەکانــی لانــدەرە و هــەم ئەنجوومەنــی ویلایەتەکانیشــە بــۆ فیدراســیۆنەکە. بــەم پێوەندییــە نزیــك و توندوتۆڵــەی نێــوان لێهاتوویــی و چالاکییەکانــی فیدراســیۆن و لانــدەردا، ئــەم فەرمــان و ئەرکــی نێــوان و ناوبژییکردنــە نــرخ و بەهــا و گرنگییەکــی هــەرە بــەرزی هەیــە.

(بۆنــدسرات) لەســەری پێویســتە پارێزگاریــی و داکۆکــی لــە بەرژەوەندییەکانــی (لانــدەر) بــکات، کەچــی لــە هەمــان کاتیشــدا لەســەریەتی رێــز لــە پێداویســتییەکانی دەوڵەتــی نەتەوەیــش وەکــو گشــت بگرێــت. ویلایەتــە فیدراڵییــە تاکەکانیــش لــە رێگــەی (بۆندسراتــەوە) وەك ئۆرگانێکــی فیدراڵیــی کــە لەلایــەن حکومەتەکانــی (لانــدەر)وە پێکهێــنراوە زۆر لــە نزیکــەوە لــە نێــو لیژنــە دەســەڵاتپێدراوەکاندا لەسەرتاســەری دەوڵەتــی یەکێتــی ئەڵمانیــای فیدراڵیــدا یەکیانگرتــووە. بــەم شــێوەیەش یەکێتــی لــە تــەك جیــاوازی و هەمــە چەشــنیدا بەیەکــەوە گرێــدراون و یەکــتری تــەواو دەکــەن.

پرۆژە یاسای ڕەتکراوە لەلایەن بۆندسراتەوە و فەشەلیان هێناوە	٨	٦	-	٢	٢	١	٨	٩	٢	-	١	٩	١٠
لاریی بوون	١	١	٢	-	-	١	٥	٧	٧	-	١	٥	١٣
ڕەتکراوە لەلایەن بۆندشتاغەوە	-	١	١	-	-	١	٤	٥	٦	-	١	٤	١٢
فرمان و یاسای شارەوانی لەلایەن بۆندشتاغەوە تاوتوێکراون	٤٢٦	٥٧٩	٤٧١	٥٥٠	٥٢٥	٤٧١	٦٨٠	٥٥٤	٢٩٨	٤٤٨	٥٤٥	٦٢٩	٦١٩
پێشنیازەکانی یەکێتی کۆمەڵگە ئەوروپییەکان			٢٤	٤٧٨	٨٢٦	١٠١٧	٦٦٠	٤٠٥	٦٢٤	٦٣٤	٧٦٩	٧٨٣	٧٤٦
کۆبوونەوە گشتییەکان	١١٦	٦٩	٥٤	٥٠	٥٦	٤٣	٥٥	٥١	٢٨	٥٢	٥٣	٥١	٥٤
دانیشتنەکانی لیژنەکان	٧٦١	٦٠٤	٤٧٥	٤٤٢	٥٤٥	٢٨٤	٥٢٣	٥٠٣	٢٨٩	٥٤١	٥٩٣	٧٩٤	٧٣٢
دانیشتنی لیژنە فەرعییەکان	٢٣١	٢٨٣	٢٤٢	٢٦٢	٢٥٨	٢٦٦	٢٩٧	٢٩٣	١٤٧	٢٨٧	٢٩٥	٢٤٤	١٩٩
کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی یەکێتی ئەوروپا	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	٢	٤	١

خولی یاساسازی بۆندسرات	١٩٤٩	١٩٥٢	١٩٥٧	١٩٦١	١٩٦٥	١٩٦٩	١٩٧٢	١٩٧٦	١٩٨٠	١٩٨٢	١٩٨٧	١٩٩٠	١٩٩٤
	١٩٥٢	١٩٥٧	١٩٦١	١٩٦٥	١٩٦٩	١٩٧٢	١٩٧٦	١٩٨٠	١٩٨٢	١٩٨٧	١٩٩٠	١٩٩٤	١٩٩٨
پرۆژەی یاسای لەلایەن حکومەتی فیدرالییەوە هاتووە	٤٨١	٤٣٤	٢٩١	٢٧٠	٤١٤	٢٥٠	٤٧٠	٣٢٣	١٥٥	٢٨٣	٣٣٤	٤١٣	٤٤٣
پرۆژەی یاسای لە بۆندسراتەوە هاتوو	٢٩	١٦	٥	٨	١٤	٢٧	٧٥	٥٢	٢٨	٦١	٥١	١٠٨	١٤٧
پرۆژەی یاسای هاتوو لە بۆندشتاغەوە	٢٠١	٤١٤	٢٠٧	٢٤٥	٢٢٥	١٧١	١٢٦	١١١	٥٨	١٨٢	٢٢٧	٢٩٧	٢٢٩
پرۆژەی یاسای لە بۆندشتاغەوە دەرچوو	٥٥٩	٥١٨	٤٢٨	٤٢٩	٤٦١	٢٢٤	٥١٦	٢٥٤	١٢٩	٣٢٠	٢٦٩	٥٠٧	٥٦٥
گەڕانەوە بۆ لیژنەی ناوبژیی	٧٥	٦٥	٤٩	٢٩	٢٩	٣٣	١٠٤	٧٧	٢٠	٦	١٢	٨٥	٩٢
لەلایەن بۆندسراتەوە	٧٠	٥٩	٤٦	٣٤	٢٤	٢١	٩٦	٦٩	١٧	٦	١٢	٧١	٧٤
یاسا دەرچوێنراوەکان	٥٤٥	٥١٠	٤٢٤	٤٢٥	٤٥٢	٢٣٢	٥٠٦	٢٣٩	١٢٦	٢٢٠	٢٦٦	٤٩٢	٥٥١
یاسای دەرچوێنراو کە پێویستی بە پەسندکردنی بۆندسراتە	٪٤٢	٪٥٠	٪٥٦	٪٥٣	٪٤٩	٪٥٢	٪٥٣	٪٥٤	٪٥٢	٪٦٠	٪٥٥	٪٥٧	٪٦٠

دادگەی دەستووریی فیدراڵی

(لەلایـەن نووسـینگەی چاپەمەنیـی و میدیـای سـەر بەدادگـەی دەسـتووری فیدراڵییـەوە پەخـش و بڵاوکراوەتـەوە).

تەلارەکە

دادگـەی دەسـتووریی فیـدراڵ لەوەتـا لـە سـاڵی ١٩٥١ەوە دامـەزراوە بارەگاکـەی هـەر لـە (Karlsruhe) بـووە. سـەرەتا لـە (پرینـز- ماکـس- پاڵـی Prinz- max- palais) لە کاریسترابا (karistrabe) دەوامیکردووە. ساڵی ١٩٦٩ دادگەکـە بـۆ شـوێنی رەسـمیی ئێسـتەیدا گوێزراوەتـەوە کـە راسـتەوخۆ دەکەوێتـە نزیـك قـەڵای (Karlsruhe) وە لـە نێـوان سـکلۆز پلانـز (schlossplatz) و باخچـەی بۆتانیـکاڵ (Botanical) دا. تەلارەکـە لەسـەر پـلان و نەخشەسـازیی ئەندازیـاری بەناوبانگـی تەلارسـازیی بەرلیـن پـۆل بۆمگارتـن (Paul baumgarten) لـە نێـوان سـاڵەکانی (١٩٦٥-١٩٦٩) دا دروسـتکراوە.

ئـەم لـە بنەڕەتـدا بـە وردی نەخشـەی بـۆ (کۆشـکی دادوەریـی) دانەڕشـتبوو. شـێوە کراوەکـەی تەلارەکـە بـۆ ئـەوە بـوو کـە خەسـڵەت و نیشـانەکانی دیموکراسـییەت بـە روونـی بەرجەسـتە بـکات. بەشـە هـەرە درێژەکـەی بـۆ ئاپـۆڕەی جەمـاوەر تەرخانکـراوە، ئەمـەش ئـەو بەشـەیەتی کـە ژووری دادگـەی تیـادا هەڵکەوتـووە.

ئەنجوومەنی یاسادانەران

بۆ خوێنەر:

هیواداریـن ئـەم پەرتووکـە بتوانێـت وێنەیەکـی ئەرکـەکان و میتـۆدی (شـێوازگەلی کارکـردن) و هەروەهـا رێکخسـتنی دادگـەی دەسـتووریی فیدراڵییـەت پێبـدات. بـۆ زانیـاری زیاتریـش دەکـرێ سـەردانی ماڵپـەڕی (de.bverfg.www) و هەروەهـا (de.bundesverfassungsgericht.www) بکەیـت.

ئەركەكان

ئەركی سەرەكیی دادگەی دەستووریی فیدراڵ ئەوەیە لەوە دڵنیا بێت كە سەرجەم دەزگا و دامەزراوەكانی دەوڵەت ملكەچی دەستوورەكەی كۆماری ئەڵمانیای فیدراڵن (قانونی بنەڕەتی).

هەر لە رۆژی دامەزراندنیشیەوە ساڵی ١٩٥١ دادگە یارمەتی دابینكردنی رێزگرتن و كاریگەریی تەواوی بۆ سیستمە بنەڕەتییە دیموكراتییە ئازادەكە پێشكێش كردووە، ئەمەیش بە شێوەیەكی تایبەتی پیادەكردنی مافە بنەڕەتییەكان دەگرێتەوە. لەسەر هەموو دەزگە و ئەنجومەنە حكومەتییەكان پێویستە پابەندی قانوونی بنەڕەتیی بن و بە تەواوەتی پەیڕەوی لێبكەن. هەركاتێكیش كێشەو ناكۆییەك رووبدات ئەوا پەنا وەبەر دەسەڵاتی دادگەی دەستووریی فیدراڵی دەبرێت و بڕیاری دادگەیش لەم حاڵەتەدا كۆتایی دەبێ. سەرجەم دامودەزگە حكومەتییەكان پابەندن بە قانوونی بنەڕەتییەوە.

كارەكانی دادگەی دەستووریی فیدراڵی هەروەها كاریگەریی سیاسیانەیشی هەیە ئەمەش بەتایبەتی ئەو دەمە زیاتر روون دەبێتەوە كە دادگەكە بڕیار لەسەر نادەستوورییەتی قانوونێك دەدات. بەڵام دادگەكە خۆی دەزگەیەكی رامیاریی نییە. قانوونە بنەڕەتییەكە تاكە سەرچاوەی باوەڕپێكراویەتی بۆ پێداچوونەوە و هەڵسەنگاندنی قانوونەكان. پرس و كێشەی سیاسی ئەوەندەی پێوەندییان بە دادگەوە هەبێت هەرگیز رێگەیان پێنادرێ هیچ دەورێكیان هەبێت. دادگە تەنها چوارچێوە دەستوورییەكەی بڕیارە سیاسییەكان دیاری دەكات. سنووردانان بۆ دەسەڵاتەكانی دەوڵەت بەماددەكانی یاساوە پەیوەستە و كاری ئەوانە.

رێكخستن

دادگەی دەستوریی فیدراڵ لە ١٦ دادوەر پێكدێت ئەمانە لەلایەن هەردووك ئەنجوومەنەكانی یاسادانانی فیدرالییەوە (بۆندشتاغ و بۆندسرات) هەڵبژێردراون.

نیــوەی دادوەرەکان لەلایــەن بۆندشــتاغەوە هەڵبژێــردراون و نیوەکــەی تریــان لەلایــەن بۆندسراتــەوە.

لــە هەریــەك لــە ئەنجوومەنەکانــدا بــە زۆرینــەی (٣/٢) دوو لەســەر ســێی ئەندامــان هەڵدەبژێردرێــن و هەڵبژاردنەکــە بــۆ مــاوەی ١٢ ســاڵە و دووبــارە هەڵبژاردنەوەیــان بــۆ نییــە. دادگــە لــە رێگــەی ئەنجومەنێــك یــان دەزگایەکــەوە بڕیــار دەردەکات.

دادگا لــە دوو ئەنجومەنــی ســوێندخۆران پێکدێــت هــەر یەکەیــان ٨ ئەندامــی هەیــە. ئەنجوومەنــی یەکەمیــان لەلایــەن ســەرۆکەوە سەرپەرشــتی دەکرێــت و ئــەوەی دووهەمیــان لەلایــەن جێگــری ســەرۆکەوە. بینینــی شــکایەت و ســکاڵا دەســتوورییەکان و پێداچوونــەوە و تێڕوانینــی قانوونــەکان هاوبەشــە لــە نێــوان هــەردوو ئەنجومەنەکانــدا. کەچــی لەگشــت رێوشــوێنەکانی دیکــەدا هــەر بــە تەنهــا ئەنجوومەنــی دووهەمــە کــە بڕیــار دەدات.

لەهــەر ئەنجوومەنێکــدا ســێ گرووپــی ســێ ئەندامیــی هەنــە. کاری ئــەو گرووپانــە ئەوەیــە کــە لەســەرەتادا بڕیــار دەدەن ئایــا داوایەکــی دەســتووریی وەربگیرێــت بــۆ لێکۆڵینــەوە و بڕیــار لەســەردانی یــان نــا.

لەلایەکــی دیکــەوە، دەشــێت گرووپەکــە ســکاڵایەکی دەســتووریی وەربگرێــت بێــت و داواکــە بــە روونــی و بــە چاکــی ئامــادە و رێکخرابێــت و پێشــەکی خاڵــی یاســایی لەلایــەن گرووپەکــەوە بڕیــاری لەســەردرابێت و دەستنیشــانکرابێت. وەلــێ لــەو رێوشــوێنانەی گرنگیــی بنەڕەتیــی و تایبەتیــان هەیــە ئــەوا هەمیشــە لەلایــەن ئەنجوومەنەکــە خۆیــەوە بڕیاریــان لەســەر دراوە.

جەماوەریــش بەشــێوەیەکی ســەرەکیی لــە رێــی رێوشــوێنەکانی ئەنجوومەنەکــەوە دادگەکــە دەناســن، چونکــە تەنهــا ئەنجوومەنــەکان دادگایــی و لێپرســینەوەی زارەکیــی ئەنجــام دەدەن. هەرچۆنــێ بــووە پشــکێکی هــەرە زۆری کارەکان لــە ئەنجوومەنەکانــدا تاوتــوێ دەکرێــن. لــە نێــوان (١٩٥١ و ٢٠٠٦)دا (٦،٧٨٣) بڕیارگەلــی

ئەنجوومەنەکـە و هەروەهـا (١٣٣,٨٣) فەرمانیـش لـە گرووپەکانـەوە دەرچوێـنراون.

سـەرەڕای ئەمانەیـش (١,٧٨٩) پێشـنیاز بـۆ فەرمانـی دادگەیـی کاتیـی بڕیاریـان لێدرابــوو. بــەم شــێوەیەش گرووپــەکان بەشــێکی زۆری ئــەرك و بارگرانییەکانــی سەرشــانی ئەنجوومــەن ســووك دەکــەن، چونکــە بەهــۆی ژمــارەی ئێجــگار زۆری داوا و کێشـەکانەوە چـار نییـە ئەمـە هـەر دەبـێ ئاوەهـا بێـت.

لـە ئێسـتادا سـاڵانە نزیکـەی (٦,٠٠٠) داوای دەسـتووریی دێنـە بـەردەم دادگـەی دەسـتووریی فیدراڵـەوە. کۆبوونـەوەی گشـتیش لەهـەر ١٦ ئەندامەکانـی دادگەکـە پێکدێـت. ئـەم بڕیـاری ئـەوە دەدات گـەر یەکێـك لـە دوو ئەنجومەنـەکان بیەوێـت و بــۆی هەبــێ لــە راوبۆچوونــی یاســایی ئەویتریــان جــودا بێتــەوە. ســەرباری ئەمەیـش کاروفەرمانـی رێکخستنیشـی بـە ئەسـتۆوەیە. هەروەکـو لـە چوارچێـوەی قانوونیشـدا چالاکییـەکان و دەرامـەت و گوزەرانـی ئەنجوومەنـەکان رێکدەخـات.

ئەنجوومەنــەکان لــە هــەر ســاڵێکی کارکردنیانــدا چالاکییەکانیــان بــۆ دیــاری دەکرێــت و پێیــان دەســپێردرێت.

دادگــەی دەســتووری فیدراڵــی دەزگایەکــی دەســتورییە و ژێربــاری هیــچ سەرپەرشــتیی و لێپێچینــەوەی هیــچ وەزارەتێــك نییــە. ســەرۆك بــە فەرمانــی بەڕێوەبردنـی دادگاکـە هەڵدەسـتێت و بڕیـارە سـەرەکییەکانی رێکخسـتن لەلایـەن کۆبوونــەوە گشــتییەکەوە وەردەگیرێــن، هەروەکــو بڕیــار لەســەر خەملاندنــە ســەرەتاییەکانی بودجــەش دەدات. لــە بودجــەی فیدراڵیــدا بــۆ ســاڵی (٢٠٠٦) کــە گوژمەکــەی نزیکــەی (٢٦١,٦) بلیــۆن یۆرۆیــە، بودجــەی تایبەتــی دادگــەی دەســتووریی فیدراڵــی کــە بــۆ خەرجیــی تەرخانکــراوە دەگاتــە نزیکــەی (٢٠,٦) ملیــۆن یــۆرۆ.

ئەنجوومەن
ڕێوشوێنەکان

دادگـەی دەسـتووریی فیدراڵـی تەنهـا لەسـەر بنەمـای داواکارییـەوە کار دەکات. کەتەلۆگێـك بەشـێوەگەلی ڕێوشـوێنەکان ڕێکدەخرێـت هـەر کاتـێ هانـا بـردن بـۆ بـەر دەسـەڵاتەکانی دادگـەی دەستووریی فیدراڵـی لـە ئارادابێـت. وردەکارییەکانیـش لــە قانوونــی بنەڕەتــی و لــە یاســای دادگــەی دەســتووریی فیدراڵیــدا ڕێکخــراون. هــەرە گرنگترینــی ئــەو ڕێوشــوێنانەش ئەمانــەی لای خــوارەوەن:

سکاڵا و داوای دەستووریی:

هەرکەسـێك هەسـت بـەوە بـکات کـە مافـە سـەرەکییەکانی لەلایـەن دەسـەڵاتە گشــتییەکانەوە پێشــێل کــراوە بــۆی هەیــە ســکاڵایەکی دەســتووریی لــە دژیــان بــەرز بکاتــەوە. ســکاڵاکە دەشــێ لــە دژی پێوەرێکــی دەزگەیەکــی بەڕێوەبــردن (ئیداریــی) یــان دژی بڕیارێکــی دادگــە، یاخــود لــەدژی قانوونێکــەوە بێــت. داوا و ســکاڵای دەســتوریی پێویســتی بــە وەرگرتــن بــۆ بڕیــار لەســەردان هەیــە و ئەگــەر بایــەخ و گرنگییەکــی دەســتووریی بنەڕەتیــی هەبــێ، یــان ئەگــەر زیانەکانــی داواکارەکــە لــە ئەنجامــی پێشــێلکاریی مافــە ســەرەکییە دەســتوورییەکانییەوە توندوتیــژی لێکەوتبێتــەوە، یانەخــۆ کابــرای خــاوەن ســکاڵا بەتایبەتــی زەرەرو زیانــی زۆر ســەختی بەهــۆی فەشــەلهێنانییەوە لــە وەرگرتنــی بڕیارێــك و توێژینــەوە لــە کێشــەکەیدا لــێ بکەوێــت، ئــەوا ئــەو کاتــە دەبــێ ســکاڵاکە وەربیگرێــت بــۆ بڕیــار لەســەردانی. هــەر دادگــەی دەســتووریی فیدراڵیــش دەبــێ خــۆی بڕیــاری ئــەوە بــدات (ئایــا پێداویســتییەکان بــۆ وەرگرتنــی ســکاڵاکە جێبەجێکــراون و کەموکوڕییــان نییــە لــە پێــش بڕیــاردان لەســەر ســکاڵا دەســتوورییەکەدا).

وەك نەریتێکــی گشــتی و باویــش، ســکاڵایەکی دەســتووریی تەنهــا ئــەو کاتــە بــۆی هەیــە قەبــوول بکرێــت کــە خــاوەن ســکاڵاکە بەســەرنەکەوتوویی پەنــای بردبێتــە بــەر دادگــە شــیاوەکانی دیکــەدا و فەشــەلی هێنابێــت پێویســتە

جۆرەهــا شــێوازی تۆمارکردنــی بەڵگەنامــەکان لــە دادگــەدا پێــڕەوی بکرێــن. ســکاڵا دەســتوورییەکە پێویســتە بــە نووســین و هۆکارگەلــی پتــەو رادەســتی دادگــە بکرێــت. هیــچ پێویســتیش بــەوە نــاکات لەلایــەن پارێزەرێکــەوە پێشــکێش بکرێــت. رێوشــوێن و کارەکانیــش هەمــووی بــە خۆڕایــی و (بــێ بەرامبــەر) ئەنجــام دەدرێــن. تەنهــا لــە حاڵەتــی پێشــێلکردنی یاســا و ســەرپێچیکردندا ئــەوا لەوانەیــە ســزای ٢٦٠٠ یــۆرۆ بســەپێنرێت. دادگــەی دەســتووری فیدراڵــی هــەر تەنهــا لــە پەیڕەوکردنــی یاســا دەپێچێتــەوە ســەبارەت بەمافــە بنەڕەتییــەکان. دادگایــی کردنــە بابەتــەکان قانوونییەکانــی دیکــە و ، هەڵێنجــان و دۆزینــەوەی راســتییەکان ئەرکــی دادگەکانــی دیکەنــە بــە تەنهــا. هەتــا ئــەو جێگەیــەی هیــچ مافێکــی بنەڕەتیــی پێشــێل نەکرابــێ و زیانــی پێنگەیشــتبێ ئــەوا دادگــەی دەســتووریی فیدراڵــی پابەنــد و ملکەچــی بڕیارەکانــی ئــەو دادگەیانەیــە.

لــە نێــوان ســاڵەکانی ١٩٥١، ٢٠٠٦دا ١٦٣,٣٤٨ داوا و ســکاڵا کــە خرابوونــە نێــو تۆمــاری رێوشــوێنەکانەوە درابوونــە دادگــەی دەســتووریی بەمەبەســتی تاوتوێکــردن و کار لەســەر کردنیانــەوە. لەوانــەش ١٥٧,٣٤٢ یــان ســکاڵا و داواکاریــی دەســتووریی بــوون زۆرینەیەکــی زۆریشــیان بــۆ بڕیــار لەســەردان وەرنەگیرابــوون وتەنهــا ٣,٨٣٥ لــەو ســکاڵا دەســتورییانە ســەرکەوتوو بــوون کــە رێــژەی لەســەدا دوو و نیــو ٢,٥٪ی ســکاڵاکانی پێکدەهێنــا. وێــڕای ئــەم ژمــارە کەمەیــش ســکاڵای دەســتووریی چارەســەرێکی قانوونیانــەی لــە رادەبــەدەر و بــێ ئەنــدازە گرنگــە. بڕیارێکــی دروســت و گونجــاو بــۆی هەیــە ئەنجامــی ناڕاســتەوخۆی وای لێبێکەوتــەوە کــە کاریگەریــی بــۆ زۆر لــە کێشــە کەســییەکەوە دوورتریــش بگەڕێتــەوە.

کارکردن لە دەستووریبوونی قانوونەکان:

تەنهــا دادگــەی دەســتوریی فیدراڵیــی بــۆی هەیــە بڕیــاری ئــەوە بــدات کــە قانوونێــك لەگــەڵ یاســای بنەڕەتییــدا یەکناگرێتــەوە و ناکۆکــە. بێــت و دادگەیەکــی تــر بڕیــاری نادەســتووریی بوونــی یاســایەك بــدات و بــەم پاســاوە نەیەوێــت کاری

پێبـکات، ئـەوا لەسـەری پێویسـتە پێشـەکی راو بڕیـاری دادگـەی دەسـتووریی فیدراڵـی لـەم رووەوە وەربگرێـت (ئەمـە پێداچوونـەوە و هەڵسـەنگاندنی کۆنکرێتـی قانوونەکانـە).

سـەرەڕای ئەمەیـش، حکومەتـی فیـدراڵ، حکومەتـی ویلایەتێـک، یاخـود سـێیەکێکی ئەندامانـی بۆندشـتاغ ئـەو مافەیـان هەیـە دەسـتووریبوونی قانوونێـك هەڵسـەنگێنن و بڕیـاری لێبـدەن (پێداچوونـەوە و هەڵسـەنگاندنی مانایـی (مەعنـەوی) یاسـاکان.

ناکۆکیی و کێشە دەستوورییەکان

دەسـەڵاتی دادگـەی دەسـتووریی فیدراڵـی هەروەهـا بـۆی هەیـە لـەو ناکۆکیـی و جوداوازییانـەی بیـرورِادا تێـوە بگلێـت کـە سـەبارەت بـە مـاف و ئەرکـە دەسـتوورییە دوو لایەنییەکانیانـەوە لـە نێـوان دامودەزگـە دەسـتورییەکاندا یـان لـە نێـوان فیدراسـیۆن (نێوەنـد) و لانـدەر (ویلایەتـە فیدراڵییـەکان)دا سـەرهەڵدەدەن و دێنـە ئـاراوە.

رێوشـوێنەکانی ئۆرگانشـترایت (Organstreit) ، کێشـە و ناکۆکییەکانـی دەوڵـەت و (حکومەتـە فیدراڵییـەکان) . لـە رێوشـوێنە ئۆرگانشـترایتەکاندا بابـەت و مەسـەلە کێشـەدارەکان لەوانەیـە پێوەندییـان بـە پرسـەکانی قانوونـی حزبـی سیاسـییەوە و قانوونـی هەڵبژاردنـەکان، یـان پەرلەمانتارییـەوە هەبێـت. کەچـی کێشـەگەل و ناکۆکییەکانـی نێـوان دەوڵەتـی ناوەنـد و حکومەتەکانـی ویلایەتـە فیدراڵییـەکان لـە زۆربـەی کاتەکانـدا ئەوانـەن کـە پێوەندییـان بـە مەسـەلەی دەرامـەت و گوزەرانـەوە هەیـە.

سـەرەڕای ئەمانـەش، دادگەکـە شـیاو و لێهاتووشـە بـۆ رێوشـوێنەکانی پەیوەسـت بـە پشـکنین و چاودێریکردنـی هەڵبژاردنەکانـەوە و یاخـود قەدەغەدانـان بەسـەر حزبـە سیاسـیەکان و هەروەهـا بـۆ ئـەو سـکاڵا دەسـتوورییانەی لەلایـەن شـارەوانییەکانەوە بـۆ دادگـە بـەرز دەکرێنـەوە.

خودموختاریی هەرێمایەتی بۆ کەمینە نەتەوەییەکان لە (چین)

فەرمانگەی زانیارییەکانی ئەنجومەنی دەوڵەتی کۆماری گەلیی چین

■■■

مەجید ئاسنگەر

لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی

ئامادەکردنی: پارێزەر طارق جامباز

ئەندامی لیژنەی کاروباری یاسایی لە پەرلەمانی کوردستان

کوردستان ٢٠٠٦

کتێبێکی دانسقە و
هەڵوێستێکی وڵاتپارێزانە

لیژنـەی پشـتیوانی لـە پەرلەمانـی کوردسـتان بـۆ لیسـتی هاوپەیمانـی کوردسـتان لــە پەرلەمانــی عێــراق لــە ســاڵی (٢٠٠٥)دا تاوەکــو دەســتووریی هەمیشــەیی عێــراق تــەواو بــوو، (٣٨) ڕۆژ لــە بەغــدا مانیــەوە و لــەو ماوەیــەدا توانــرا بــە پێشــنیازی (بەنــدە) دەســتووری عێــراق لەلایــەن چوارپەرلەمانتــاری کوردســتانەوە لــە عەرەبییــەوە وەربگێڕدرێتــە ســەر زمانــی کــوردی و دواتــر هاوشــان لەگــەڵ زمانــی عەرەبــی لەلایــەن (NU) دانــی پیانــرا و بــە زمانــی کــوردی یــەك ملیــۆن دانــەی لــێ چــاپ کــراو دواتــر بڵاوکرایــەوە.

ئێمــەی ئەندامانــی شــاندی کوردســتان لــەو ئوتێلــەی (شــوێنی حەوانەوەمــان بــوو) لــە هەمانکاتــدا کۆنســولی چینــی میللــی و هەنــدێ لــە کارمەندانــی کوســنولیەتەکەش، هــەر لــەوێ بــوون ڕۆژێ لــە ســوچێکی نهۆمــی خــوارەوەی ئوتێلەکــە(بــە بۆنــەی جەژنــی نیشــتمانی چینــی میللی)یــەوە کــە ژمــارەی دانیشــتوانی ملیارێــك و سێســەد و حــەوت ملیــۆن کەســە پێشــانگایەکی کتێــب و کاســێتی (D.V.D) و وێنــەی فۆتۆگرافــی کرایــەوە و کتێبــەکان و کاســێتی (D.V.D) بــە دیــاری دەدرا بــەو کەســانەی دیدەنــی پێشــەنگایەکەیان دەکــرد، منیــش چــوار کتێــب بــە زمانــی ئینگلیــزی و کتێبێــك بــە زمانــی عەرەبــی و کاســتێکی (D.V.D) م لەبــارەی چینــەوە وەرگــرت، کــە گەڕامــەوە ژوورەکــەم لــە نهۆمــی حەوتەمــی ئوتێلەکــە (لاپەڕەکانــی کتێبەکانــم هەڵدەدایــەوە) دانەیەکیــان زۆر ســەرنجی ڕاکێشــام کــە بــە زمانــی ئینگلیــزی لەبــارەی نەتەوەکانــی وڵاتــی چینــەوە دانرابــوو. هەرکــە گەیشــتینەوە کوردســتان، یەکســەر پەیوەندیــم بــە مامۆســتای بیرتیــژ و هۆشــمەند، مامۆســتا (مەجیــد ئاســنگەر)ەوە کــرد کــە کتێبێکــم لایــە باســی هــەر (٥٥) نەتەوەکانــی چیــن دەکات و لــەم بارەشــەوە بەدەگمــەن خەڵــك زانیارییــان هەیــە، بۆیــە پێشــنیازی بەڕێزتــان دەکەیــن کــە لــە ئینگلیزییــەوە بیکەنــە زمانــی

کـوردی، لـە وەڵامـدا بـێ دوو دڵـی وتـی سـێ و دوو لێکـردن خۆشـمێرانە و کوردانـە ئامادەیـی خـۆی دەربـڕی و کـە کتێبەکـەم بـۆ بـرد، هـەر ئەوسـا بڕیـاری دا هەمـوو کاتێکـی بـۆ وەرگێڕانـی ئـەم کتێبـە تەرخـان بـکات، بۆیـە بڕیاریـدا هەمـوو پرۆژەکانـی (نووسـینەوە و خوێندنـەوە) دوا بخـات. بـۆ رۆژی دوایـی مامۆسـتای هێـژا پەیوەنـدی پێـوە کـردم و گوتـی بەراسـتی کتێبێکـی دانسـقەیە، بۆیـە بەڵێنەکـە بـە زووتریـن دەرفـەت جێبەجێـی دەکـەم و دەیکەمـە زمانـی کـوردی. چونکـە لـەم روووە کتێبخانەکانـی کوردسـتان هـەژارە، منیـش لـە وەڵامـدا سوپاسـی ئـەم هەڵوێسـتە وڵاتپارێزیانـەم لـێ کـرد و بەڵێنـی ئـەوەم پێـدا کـە لـە وەرگێڕانـی بـووەوە یەکسـەر پیتچنیـن و هەڵەچنـی دەکەیـن، ئینجـا چـاپ و بـڵاوی دەکەینـەوە و لـە هەمانکاتـدا برادەرێکـی بازرگانـم لـە چیـن گەڕابـۆوە و چەنـد جـۆرە پـارەی (دراوی) کاغـەزی چینـی کـە پێـی دەوتـرێ (ریمبـی) بـۆ هێنـام کـە بـە پێنـج زمـان لەسـەری نـووسراوە، گەرچـی چینـی میللـی وڵاتێکـی فیدرالیـش نییـە، بـەڵام کێشـەی نەتـەوەکان چارەسـەرێکی مافپارێزیـان بـۆ کـراوەو زمـان و کەلتـوور و..هتـد یـان پارێـزراوە. خۆزیـا ئەوانـەی دەچنـە هەنـدەران چاپەمەنـی لـەم جـۆرە بابەتەیـان لەگڵـە خۆیـان دەهێنـا، تاوەکـو سـوودیان بـۆ پتەوکردنـی ئەزموونـی میللەتەکەمـان لـێ وەربگریـن.

پارێزەر/طارق جامباز

ئەندامی پەرلەمانی کوردستان

٢٠٠٦/٨/١٥

پێشەکی بابەتەکان

١. دەوڵەتێکـی فرەرەگەزیـی یەکگرتـوو، خودموختاریـی هەرێمایەتـی بـۆ کەمینــە نەتەوەییــەکان

٢. قـەوارەی دانپێدانـراوی رامیـاری خوموختاریـی هەرێمایەتـی بـۆ کەمینـە نەژادییـەکان و دامەزراندنـی ناوچەگەلـی حوکمـی خۆجێیـی.

٣. مافی خۆبەڕێوەبردنی ناوچە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکان.

٤. پشـتگیری و یارمەتیدانـی حکومەتـی ناوەنـد بـۆ ناوچـە گەلـە خودموختارییــەکان.

٥. پەرەسـەندنی مێژوویـی ئەرکـە جۆراوجۆرەکانـی ناوچـە گەلـە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییــەکان.

٦. کۆتایی (دەرەنجام)

پاشکۆ: راستییە بنچینەیەیکان دەربارەی هەر (١٥٥) ناوچەگەلە ئۆتۆنۆمییەکان.

پێشەکیی

کۆماری گەلی چینی وڵاتێکی فرە رەگەزیی یەکگرتووە.

لــە ئێتســادا (٥٦) گرووپــی نەژادیــی لەلایــەن حکومەتــی ناوەندیــەوە بــە فەرمــی نــاسراون و دانیــان پێداهێــنراوە، گرووپــە نەژادییــەکان بــە قەبــارە زۆر لەیەکــدی جیــاوازن. لــە کاتێکــدا گرووپــی رەگــەزی هــان (HAN) خاوەنــی زۆرتریــن ژمــارەی هاووڵاتییانــە، لــە بەرامبــەردا و بــە بــەراورد قــەوارەی هەریــەك لــە (٥٥) گرووپــە نەتەوەییەکانــی دی ئەوەندە بچووکــن کــە بەهۆیــەوە هەمیشــە بــە (کەمینــە نەژادییــەکان) ئاماژەیــان بــۆ دەکرێــت، بەپێــی پێنجەمیــن ســەرژمێریی سەرتاســەریی کــە ســاڵی (٢٠٠٠) ئەنجامــدراوە، ژمــارەی تێکــڕای هاووڵاتییانــی هــەر (٥٥)گروپــی کەمــە نەژادیەیــکان گەیشــتە (١٠٤,٤٩) ملیــۆن کــەس کــە تەنیــا رێــژەی (٨,٤١) ی لەســەدای ســەرجەم دانیشــتوانی (چیــن) پێکدێنــن.

گەلانــی گشــت گرووپــە ئەتنییەکانــی چیــن بەیەکــەوە بەشــداری گرنگیــان لــە دامەزراندنــی وڵاتێکــی فرەرەگەزیــی یەکگرتــوودا، هەروەهــا لــە هێنانــە کایــەوەی ئــەو شارســتانییە شــکۆدارەی ئیمــڕۆی (چیــن)دا کــردووە. هەروەکــو لــە پێشــکەوتن و پەرەســتاندنی مێژوویــی (چیــن)دا کردوویانــە. خودموختاریــی هەرێمایەتــی بــۆ کەمــە نەتەوایەتییەکانــی (چیــن) ئــەوە دەگەیەنێــت کــە لــە ژێــر ســایەی ســەرکردایەتی یەکگرتــووی دەوڵەتــدا ئــەو ئۆتۆنۆمییــە لــە ناوچــە گەلێکــدا پیــادە دەکرێــت کــە خەڵکانــی کەمــە رەگــەزەکان لــە کۆمەڵگــەی جیــاوازدا بەیەکــەوە دەژیــن. لــەو دەڤەرانــەدا زۆرەهــا دامــەزراوەی خۆبەڕێوەبــردن بــۆ پیادەکردنــی ئۆتۆنۆمییەکــە دامەزرێــنراون. جێبەجێکردنــی ئــەم سیاســەتەیش زۆر گرنگ و کاریگەریشــە بۆ پتەوکردن و فەراهەمبوونــی پێوەنــدی گەلــی یەکســانیی، یەکێتــی و هاوکاریکردنــی یەکــتری لــە نێــوان گرووپــە نەژادییــە هەمــە جۆرەکانــدا ئەویــش بــە مەبەســتی چەســپاندنی یەکێتــی نیشــتمانی و، لەهەمــان کاتیشــدا بــۆ خێراتــر کردنــی پێشخســتن و پەرەپێدانــی ئــەو شــوێنانەی ئۆتۆنۆمــی هەرێمایەتییــان تیــادا پیــادە دەکرێــت و هەروەهــا بەگوڕخســتنی پێشــکەوتنەکانیانەوە.

وڵاتێکی فرەرەگەزیی یەکگرتوو، خودموختاریی هەرێمایەتی بۆ کەمینە نەژادییەکان

هـەر لـە رۆژی دامەزراندنییـەوە لـە سـاڵی ١٩٢١ دا پارتـی کۆمۆنیسـتی چیـن بـەردەوام هەوڵـی زۆری داوە بـۆ چارەسـەرکردنی کێشـەی نەتەوەیـی لـە (چیـن) دا، ئـەم پارتـە سـەرکەوتووانە رێوشـوێنی سیاسـی گونجـاوی پەیوەسـت بـە کەمینـە نەتەوایەتییەکانــەوە داهێنــاوە، ســەرکەوتووانەش پیــادەی کــردووە, توانیویــە ســەرجەم گەلانــی گرووپــە نەژادییــەکان بەیەکــەوە کۆبکاتــەوە و بەمەبەســتی بــە دەســتهێنانی ســەرکەوتنی ئێجگارەکــی لــە شۆڕشــی نوێــی دیموکراســیدا ســەرکردایەتیان بــکات. یەکەمیــن کۆبوونــەوەی گشــتیی (کۆنفرانســیی راوێژکاریــی رامیاریـی گەلانـی چیـن) لـە مانگـی ئەیلوولـی سـاڵی ١٩٤٩-دا بـەر لـە دامەزراندنـی کۆمـاری چینـی گەلـی بەسـترا. نوێنەرانـی گرووپـە نەژادییـە جیاجیـاکان و حزبـە سیاســیەکان لەســەر پێشــنیازی پارتــی کۆمۆنیســتی چیــن، کۆنگــرەی گــەل و راگۆڕینـەوەی زۆریـان سـازداو، سـەرەنجام بڕیـاری (دامەزراندنـی کۆمـاری گەلیـی چین)یـان وەك وڵاتێکـی فرەرەگەزیـی یەکگرتـوو، پەسـەند کـرد. هەروەهـا لـەو کۆنفرانسـەدا پرۆگرامـە گشـتییەکەی خۆیشـی، کـە بەشـێوەیەکی کردەنـی وەکـو (دەسـتووری کاتیـی کۆمـارە تازەکـە) وە بەرکاربـوو، پەسـەند کـرا. پەرەگرافێکـی پرۆگرامـە گشـتییەکە بەتایبەتـی پەیوەسـت بـوو بـە سیاسـەتەکانی چینـی تـازە و سـەبارەت بـە نەتەوایەتییـەکان و زۆر بـە روونیـی پێدانـی ئۆتۆنۆمیـی هەرێمایەتـی بــە کەمینــە نەژادییــەکان بەسیاســەتی بنەڕەتیــی دەوڵــەت دانــا. ئــەم بڕیــارە مێژووییـە گرنگەیـش بـە گوێـرەی رەوش و بارودۆخـی تایبەتـی ناوخـۆی (چیـن)ەوە وەرگیـراو پەسـەند کـرا.

مــاوەی درێــژەی هەبوونــی وڵاتێکــی فــرە رەگەزیــی یەکگرتــوو بناخەیەکــی مێژوویــی دارشــتووە بــۆ پیادەکردنــی ئۆتۆنۆمــی هەرێمایەتــی بــۆ کەمینــە ئەتنییــەکان.

چیـن وڵاتێکـی فـرە رەگەزیـی یەکگرتـووی خـودان مێژوویەکـی درێـژە. هـەر لـە ساڵی ٢٢١ی پێـش زایینـەوە پاشـاکانی (سـوڵتان) بنەماڵـەی (Qin) (٢٢١- ٢٠٦ پ.ز) یەکـەم ئیمپراتۆریەتـی دەرەبەگـی لەدیرۆکـی (چیـن)دا بـۆ یەکەمجـار (یەکێتـی) بـۆ وڵات داهێنـا. دوابـەدوای ئەمیـش شـای حوکمڕانیـی خانـەوادەی هـان (Han) (٢٠٦ پ.ز ٢٢٠ی زاییـن) زیاتـر پـەرەی بـە یەکێتـی وڵاتەکـەدا. لـە سەرتاسـەری وڵاتـدا چەنـد دەڤەرێـك بـۆ حوکمڕانـی کـە بـە ویلایـەت(jun) و موقاتەعـەی (xian) ناسرابـوون دامەزرێـنران و کارکـرا بـە شـێوازی یەکگرتـووی باوەڕپێکـراو لـە بوارەکانـی یاسـا، زمـان، سـاڵنامە و رۆژمێریـی گواسـتنەوە، پـارەو دراو، هەروەهـا کێـش و پێوانـە و پێـوەرەکان دا، ئەمەیـش بـووە هـۆکاری پەرەسـەندنی پرۆسـەی تێکەڵاوبـوون و ئاڵوگۆڕیکـردن لـە نێـوان گرووپـە نەژادییـە جیـاکان و ناوچـە گەلـە جۆراوجۆرەکانـدا، کـە چوارچێوەیەکـی سـەرەکیی و بنچینەیـی خولقانـد بـۆ گەشـە و پەرەسـتاندنی رامیاریـی، ئابـووری و رۆشـنبیری لـە (چیـن) وەك وڵاتێکـی فرەرەگەزیـی یەکگرتـوو لـە مـاوەی پـتر لـە دوو هـەزار سـاڵی دواتریشـدا.

حوکمڕانکانـی دواتـر، چ ئەوانـەی سـەر بـە گەلـی هـان (Han) بـوون وەك (sui) (٥٨١-٦١٨) یـان تانـگ (tang) (٦١٨-٩٠٧ ز) یاخـود سـۆنگ (song) (٩٦٠-١٢٧٩) هەروەهـا مینـگ (ming) (١٣٦٨-١٦٤٤) یـان ئەوانـەی سـەر بـە گرووپەکانـی رەگـەزە کەمینەکانـی تـر بـوون، وەکـو یوانـەکان (The yuan) (١٢٧١-١٣٦٨) و گینـگ (Qing) (١٦٤٤-١٩١١) هـەر هەموویـان خۆیـان وەك دەسـەڵاتدار و شـاگەلی ئەرسۆدۆکسـیی چیـن دەزانـی و دامەزراندنـی وڵاتێکـی فرەرەگەزیـی یەکگرتـووش بەرزتریـن ئامانجـی سیاسـیان بـوو.

سـەرجەم دەسـەڵاتە ناوەندییەکانـی پاشـایەتییە دەرەبەگییـەکان هەمیشـە بەرامبـەر بـە کەمینـە رەگەزییـەکان سیاسـەتی (بەگوێـرەی دابونەریـت حوکـم بکـە) یـان پەیـڕەو دەکـرد. لـە سـایەی ئـەم سیاسـەتەوە یەکێتـی چیـن بەدیهـات و لـە هەمانکاتـدا رێگـە بـە کەمینـە ئەتنییەکانیـش درابـوو کەلتـوور

و سیستەمی کۆمەڵایەتی تایبەت بە خۆیان بپارێزن، فەرمانڕەوایانی سەر بە نەتەوەی (هان) فەرمانگەی پارێزگاریی گشتییان لە ناوچەکانی خۆرئاوادا کە ئیمڕۆ بەهەرێمی خودموختاری Xingjang Uygur دەناسرێت دامەزراند و حوکمڕانەکانی تانگ (Tang)یش فەرمانگەی (Beting) و (anxi)یان بەهەمان شێوە لە هەمان ناوچەکەدا دامەزراند. ئەم رێکخراوانەیش تەنیا کاروبارە رامیاریی و سەربازییەکانیان دەبرد بەڕێوە. کەچی دەسەڵاتدارانی (Qing) بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەکانی کەمینە ئەتنیەیکان پێوەرگەلی جوداوازیان گرتە بەر کە لەگەڵ خەسڵەتە خۆجێییەکانیاندا بگونجێن لەو دەڤەرانەی مۆنگۆلییەکانیان تیادا دەژیان سیستەمێکی بەڕێوەبردنی تایبەت بە خۆیانەوە لە شێوەی ویلایەت و موقاتەعەی تایبەت پیادە کرا. لە تایبەت دا حکومەتی ناوەند وەزیری یەکەمی خاوەن دەسەڵاتی بۆی هەنارد و فەرمانڕەوایەتی ئایینی (لاما)کان و (ئەشرافەکانی) پێڕەو کرد، ئەوەیش بە بەخشینی نازناوی شکۆدار و پیرۆز بە هەردووك گرنگترین (بودا)کان کەلە ژیاندان بەناوی (دالای لاما) و (بانچن لاما). لەو بەشانەشدا کە گەلی (Uygur) لە کۆمەڵگەی دوورەدەستدا دەژیان سیستەمی (بەگ) کە نازناوێکی گشتی سەرۆکەکانی گروپە موسڵمانەکانە حکومەتی ناوەند دایاندەمەزرێنێ، پیادە دەکرا. ئەو ناوچانەش کە رەگەزەکانیتر لە باشووری چیندا تیایدا دەژیان سیستەمی (Tusi) (فەرمانگەیەکی سەرەتایی و خۆجێیەتی فەرهەنگیی داهێنرابوو، لەژێر سیستەمی کۆمەڵایەتی کۆندا، کارێکی مەحاڵ بوو (یەکسانیی) بە مانا تازەکەی وشەکەوە بۆ سەرجەم گرووپە نەژادییەکان فەراهەم بکرێت و بە پێچەوانەوە ناکۆکی و بەربەرەکانی و بەگژیەکدا چوون و تەنانەت شەڕ و پێکدادانیش لە نێویاندا زۆر شتێکی ئاسایی بوون. سەرباری ئەمانەشەوە هەبوونی دەوڵەتێکی یەکگرتووی فرەنەژادیی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە دیرۆکی چیندا کاریگەریی هەبوو لەسەر زێتر بەتینتر کردنی، ئاڵوگۆڕیی رامیاریی، ئابووری و فەرهەنگیی نێوان

گرووپـە ئەتنیـەی جیاوازەکانـدا و هەمشـە و بـەردەوام پێوەندیـی و دڵسـۆزیی و وابەسـتەیی ئـەو گرووپانـەی بـە حکومەتـی ناوەنـدەوە بـەرەو پێـش بـردووە.

٢- هەسـتی نیشـتمانیی کـە لەسـەردەمی تـازەدا و لـە مـاوەی جەنگـی دژەداگیرکارییـەکان دروسـتبوو، بۆتـە بناخەیەکـی رامیاریـی بـۆ پیادەکردنـی ئۆتۆنۆمـی هەرێمایەتـی بـۆ کەمینـە نەتەوەییـەکان: چیـن لـە جەنگـی ئۆپیـۆم (Opium war) ەوە لـە (١٩٤٠)دا بـۆ مـاوەی (١١٠) سـەدەو دە سـاڵان بـەردەوام ئـازاری داگیرکردنـی لەلایـەن هێـزە ئیمپریالیسـتەکانەوە چەشـتووە، گەلانـی چیـن بەگشـت گرووپـە ئەتنییەکانییـەوە کەوتوونەتـە بـەر شـاڵاوی چەوسـاندنەوە و کۆیلایەتییـەوە. لـە سـاتە چارەنووسسـازەکاندا کـە چیـن رووبـەڕووی مەترسـیی لەبەریـەك هەڵوەشـانەوە و پارچەپارچـە بوونـدا ببـۆوە، لەوکاتـەی کـە نەتـەوە کەوتبـووە سـەر لێـواری کۆیلایەتـی، گەلانـی چیـن بەگشـت رەگەزەکانییـەوە بـوون بـە یـەك و دژوارتریـن و توندتریـن خەباتیـان دژی داگیرکەرانـی بیانـی بەرپـا کـرد بـۆ ئـەوەی سـەربەخۆیی وڵات بپارێـزن و سـەرفرازی و رزگاربوونـی گـەل بەدەسـت بێنـن. بەتایبەتـی لەمـاوەی جەنگـی داکۆکیکـردن و مانـەوەی لـە دژی دەسـتدرێژییەکانی ژاپۆنییـەکان (١٩٣٧-١٩٤٥) گەلانـی چیـن بـە هەمـوو گرووپـە رەگەزییەکانیـەوە کـە قینێکـی هاوبەشـیان هەبـوو دژی داگیرکـەران، راپەڕیـن و هەڵمەتێکـی بەرەنگاربوونـەوەی هاوبـەش و یەکگرتوویـان لـە دژیـان بەرپـا کـرد، بەمەبەسـتی پاراسـتنی نیشـتمانەکەیان، چەنـدان هێـزی دژە ژاپۆنیـی کـە ئەندامەکانیـان بەشـێوەیەکی سـەرەکی لـە کەمینـە نەژادییـەکان پێکهاتبـوون، بـۆ نموونـە مەفرەزەکانـی سـەر بـە نـەژادی (hui) و گەریلاکانـی (مەنگۆلیـای نـاوەوە) شـەڕی قارەمانانەیـان دژ بـە ژاپۆنییـە داگیـرکارەکان کـرد و، بەشـدارییەکی بەرچاویشـیان لەسـەرکەوتنی کۆتایـی بەسـەر (فاشـیزمدا) هەبـوو، هـەر لەمـاوەی جەنگـی دژ بـە داگیرکارییەکانـی ئیمپریالیسـتەکاندا، گەلانـی چیـن بەگشـت گرووپـە ئەتنییەکانـەوە شـەڕێکی سەختیشـیان دژی پیلانەکانـی جوداخوازیـی لـە

پێنـاوی سـەربەخۆبوونی (تیبـەت و تورکسـتانی رۆژهــەڵات و مانچوکـو)دا کـرد، کـە ژمارەیەکـی کەمـی جوداییخـوازان بـە پشـتیوانی هێـزە ئیمپریالیسـتەکان پێـی هەڵسـابوون، لەسـەروبەندی ئـەو خەبـات سـەختەدا دژی داگیرکارییەکانـی بێگانـان، گەلانـی چیـن بـە هەمـوو گروپـە نەژادییەکانییـەوە بـە تەواوەتـی لـەوە تێگەیشـتن کـە نیشـتمانی مەزنـی دایـك مـاڵ ئارامگـەی هاوبەشـی هەموانـە، تەنیـا ئـەو دەمـەی سـەروەریی و یەکێتـی خـاك و سـنوورەکانی چیـن پارێـزراو دەبـن ئەوکاتـە سـەرجەمی گرووپـە نەتەوەییـەکان بەراسـتی شـاد دەبـن بەسەربەسـتی، یەکسـانیی، گەشەسـەندن و پێشـکەوتنی راسـتەقینە. وێـڕای ئەمەشـەوە پێویسـتە گەلانـی گشـت گرووپـە ئەتنییـەکان هەمیشـە یەکێتیەکەیـان بەهێزتـر و پتەوتـر بکـەن بەمەبەسـتی پاراسـتنی (سـەروەریی و یەکێتـی خاکـی نیشـتمان) تاوەکـو (چیـن) بکـەن بـە وڵاتێکـی سـەرکەوتووی دەوڵەمەنـد.

٣- شـێوەی دابەشـبوونی دانیشـتوانە گروپـە ئەتنییەکانـی چیـن کـە هەندێکیـان لـە پانتایـی زۆر بەرفرەوانـدا بەیەکـەوە دەژیـن، لـە کاتێکـدا هەندێکـی دیکەیـان لـە ناوچـەی بەرتەسـك و لـە کۆمەڵگـەی چـڕی دوورە دەسـتدا دەژیـن، وێـڕای جیاوازییـەکان لـە نێـوان ناوچـە هەمـە جۆرەکانـدا لەبـارەی سـەرچاوە سروشـتییەکان و قۆناخەکانـی گەشـە و پەرەسـەندندا، ئـەم فاکتەرانـە وایانکـردوە پیادەکردنـی (سیاسـەتی ئۆتۆنۆمـی هەرێمایەتـی بـۆ کەمـە نەتەوەییـەکان) ببێتـە ئەمـری واقیعـی مێژوویـی، پەرەسـەندن و پێشـڤەچوونی گرووپـە نەژادیەیکانـی چیـن یەکێکـە لـە بەیەکگەیشـتن و تێکەڵاوبوونـە بەردەوامـەکان. گروپگەلـی رەگـەزە جیاوازەکانـی چیـن لـە مـاوەی پەرەسـتاندنی مێژوویـی دوورودرێژیـدا بـەردەوام لـە جێگۆڕکـێ دابوونـە و لـە شـوێنێکەوە بـۆ شـوێنێکی دیکـە گواسـتوویانەتەوە بـەرە بـەرە شـێوازێکیان بـۆ پێکـەوە ژیانـی خۆیـان لـە پانتایـی بەرفرەوانـدا داهێنـاوە. نەتـەوەی هـان (Han) کـە گەورەتریـن ژمـارەی دانیشـتووان پێکدێنـن، بەسـەر سـەرتاپای وڵاتـی چیـن دابەشـبوونە. لەکاتێکـدا گەلانـی هـەر (٥٥) رەگەزەکانـی

دی بــە بــەراورد بچووکــن و زۆربەیــان لــە ناوچەگەلــە ســنوورییەکاندا نیشــتەجێن و لــە چەنــد کۆمەڵگەیەکــی بچووکــی داخــراودا درێــژە بــە ژیــان دەدەن، لەگــەڵ ئەمەشــەوە لەســەرجەم بەڕێوەبەرایەتییــە هەرێمایەتییەکانــدا و لــە شــارو شــارۆچکە دووره دەســـتەکاندا بـــە بەربڵاویـــی دەبینرێـــن. ئـــەو شـــێوازەی دابەشـــبوونی دانیشـــتوانەکان بـــە دامەزراندنـــی ناوچەگەلـــی نەتەوایەتـــی خـــودان ئۆتۆنۆمـــی هەمــە چەشــن و بــە پلەهــا جــوداواز لــە بەڕێوەبردنــدا کەلــەو هەرێمانــەدا کــە کەمینــە ئەتنییەکانــی تیــادا لــە کۆمەڵگەگەلــی داخــراودا دەژیــن بنیاتــنران، بوونەتــە هــۆکاری هاڕمۆنــی و دروســتبوونی پێوەندیــی چەســپاوی بــەردەوام و پەرەســتاندنی گشــتیی هاوبــەش لــە نێــوان گرووپــە نەژادییــە جیاکانــدا.

ئــەو ناوچانــەی کەمینــە نەتەوەییەکانیــان لــە کۆمەڵگــە گەلــی داخــراودا تیــادا ئاکنجیــن زۆر بەرفــرەوان و لــە رووی ســەرچاوەی سروشــتییەوەش دەوڵەمەنــدن، بــەڵام بــە بــەراورد لەگــەڵ هەرێمەکانــی تــردا، بەتایبەتــی گەشەســەندووەکانیان، ئـــەوا ئاســـتی ئابورویـــی و کۆمەڵایەتیـــی و پێشـــڤەچوونیان تـــا رادەیـــەك بـــە دواکەوتـــوو دەژمێردرێـــن.

ئۆتۆنۆمــی بــۆ کەمایەتییــە نەژادییــەکان دەرفەتــی ئەوەیــان پێــدەدات کــە دەســتکەوتگەلی هەرێمایەتــی بەرچــاو بــۆ خۆیــان فەراهــەم بکــەن و پــەره بــە پرۆســەی ئاڵوگــۆڕ کــردن و هەرەوەزیــی و هاوکاریــی لــە نێــوان هەرێمەکانــی خۆیــان و ئەوانــی دیکــەدا بــدەن کــە ئەمەیــش لــە خۆیــدا دەبێتــە هــۆکاری خێراکردنــی هەنگاونـــان بـــە ئاراســـتەی مۆدێرنیـــزم لـــە هـــەردوو لادا واتـــە هەرێمەکانـــی کەمینـــەکان و ســـەرتاپای وڵاتیـــش بـــە گشـــتیی و، لـــە هەمانکاتیشـــدا یارمەتـــی ئەنجامدانــی گەشەســەندن و گۆڕانکاریــی هاوبــەش وســەرکەوتنی تێکــڕای گروپــوە ئەتنییـــەکان دەدات لەســـەرجەم هەرێمەکانـــدا.

پێگەی سیاسی خوموختاریی هەرێمایەتی بۆ کەمینە نەژادییەکان و دامەزراندنی دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکان

پێگەی سیاسیی خودموختاریی هەرێمایەتی کەمینە نەژادییەکان:

یەکەمین کۆنگرەی نەتەوەیی گەل کە لە ساڵی (١٩٥٤)دا بەسترا سیستەمی خودموختاریی بۆ کەمینە نەژادییەکان لە دەستووری کۆماری چینی گەلیدا چەسپاند و سەرجەم پێداچوونەوە و هەموارکردنێکی لەوە بەدواوەی دەستوورەکەش جەختی لەسەر پیادەکردنی ئەم سیستەمە کردۆتەوە. یاسای کۆماری چینی گەلی لەبارەی خودموختاریی نەژادیی هەرێمایەتی کە ساڵی (٢٠٠١) بەهەموارکراویی دەرچوێنراوە، زۆر بە روونیی پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت کە «سیستمی ئۆتۆنۆمیی بۆ کەمینە رەگەزییەکان بناخەی سیستمی سیاسیی دەوڵەتی چین پێکدێنێت».

هەر لە ساڵی (١٩٥٢) یشەوە حکومەتی چین شتێکی بە نێوی (بەرنامەی جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتی ئەتنی بۆ گەلانی کۆماری چین) دەرکردووە و بە روونی تیایدا جەخت لەسەر دەرچواندنی چەند یاسایەکی گرنگ لە وێنەی دامەزراندنی ناوچەهای خاوەنی ئۆتۆنۆمیی بۆ رەگەزەکان و هەروەها پێکهێانی دامودەزگەکانی خۆبەڕێوەبردنیان کراوەتەوە، هەروەکو مافی سەربەخۆبوون و خۆبەڕێوەبردنی ئەو جۆرە دەزگەو دامەزراوانەیش دووپاتکراوەتەوە.

رۆژی (٣)ی مانگی ئایاری ساڵی (١٩٨٤)یش خولی دووەمی دانیشتنەکانی (کۆنگرەی شەشەمی نەتەوەیی) بە مەبەستی تاوتوێکردن وچڕکردنەوەی ئەزموونی پیادەکرنی سیستەمی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتی کەمینە ئەتنییەکانەوە یاسای ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتی بۆ سەرجەم رەگەزەکان پەسەند کرد و بڕیاریشدا کە لەیەکەم رۆژی هەمان ساڵدا بیخاتە وادی جێبەجێکردنەوە.

ئەوجا بـۆ رووبەڕووبونـەوەی پێداویسـتییەکانی خێراتـر کردنـی گەشـەی ئابووریـی و کۆمەڵایەتـی لەناوچـە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییەکانـدا لەسـەردەمی ئابـووری بـازاڕی سۆشیالیسـتی و لەسـەر بنچینـەی رێزگرتـن و بەرجەسـتەکردنی خواسـت و ویسـتی ئـەو خەڵکانـەی لـەو ناوچانـەدا دەژیـن، لـە سـاڵی (٢٠٠١)دا کۆمیتـەی ئەوسـای (کۆنگـرەی نەتەوەیـی گـەل) چاکسـازیی لـە (یاسـای ئۆتۆنۆمیـی هەرێمایەتـی بـۆ رەگـەزەکان) دا ئەنجامـدا و بـوو بەهـۆکاری ئـەوەی (یاسـا)کە تەواوتـر و کاریگەرتریـش بێـت.

یاسـای خودموختاریـی هەرێمایەتـی رەگـەزەکان، ئـەو یاسـایەی سـەرجەم بابەتەکانـی وەك (سیاسـەت، ئابووریـی، رۆشـنبریی و کۆمەڵایەتـی) لەخۆگرتـووە، بەڵگەنامەیەکـی (دۆکیومێنـت) یاسـایی سـەرەکییە بـۆ پیادەکردنـی سیتسـەمێکی خودموختاریـی هەرێمایەتـی تایبـەت بـە کەمینـە ئەتنییـەکان بـەو شـێوەی کـە لـە دەسـتووردا هاتـوە. هەروەهـا پێوەندییەکانـی نێـوان حکومەتـی ناوەندیـی و ئـەو هەرێمانەیەیـش دیاریـدەکات، سـەرەڕای دیاریکردنـی شـێوەی پێوەندیـی نێـوان گرووپـە ئەتنییـە جیـاوازەکان لـە هەرێمەکانـی نـەژادە خـودان ئۆتۆنۆمییەکانـدا. وەنەبێـت کاریگەریـی یاسـایی قانوونەکـە تەنیـا بەسـەر هەرێمـە نەژادییـە خودموختارییەکانـەوە بێـت و بـەس، بەڵکـو هەمـوو تاکێـك لـە وڵاتـی چینـداو گشـت دامـەزراوە و دەزگەکانـی دەوڵـەت پێویسـتە پابەنـدی ئـەم (یاسـا) یـەوە و ملکەچـی جێبەجێکردنیشـی بـن.

دروستکردنی هەرێمگەلی ئۆتۆنۆمیی بۆ ئەتنییەکان

لـە ژێـر سـەرکردایەتی حزبـی کۆمۆنیسـتدا، سـاڵی (١٩٤٧) و بەرلـەوەی کۆمـاری گەلـی چینـی جـارێ دروسـتبوو بێـت، یەکەمیـن هەرێمـی نەژادیـی خودموختـار لـەو ناوچـە رزگارکراوانـەدا دامەزرێـنرا کـە مۆنگۆلۆییەکانـی تێـدا نیشـتەجێ بـوون. دوای ئـەوەی (چینـی تـازە) لـە (١٩٤٩)دا دامەزرێـنرا، حکومەتـی چیـن

دەستیکرد بە هێنانە کایەوەی سیستەمی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتی بۆ کەمینە نەتەوەییەکان لە سەرجەمی ئەو ناوچانەی ئەو رەگەزانە لەکۆمەڵگەگەلی دووره دەست و داخراودا دەژیان. ئەوەبوو لە تشرینی یەکەمی ساڵی (١٩٥٥) دا هەرێمی (Xinjiang Yugur)ی خودموختار دامەزرێنرا. مانگی ئایاری (١٩٥٨) هەرێمی ئۆتۆنۆمیی (Guangxi Zhuang) هاتە دامەزراندن ولە تەشرینی یەکەمی (١٩٥٨)دا هەرێمی ئۆتۆنۆمیی (Mingxi Hui) لە ئەیلوولی (١٩٦٥)دا هەرێمی تیبەت (Tibet)ی ئۆتۆنۆمیی دامەزرێنران. بە کۆتایی ساڵی (٢٠٠٣) دا چین (١٥٥) دەڤەر (ستان)ی ئۆتۆنۆمیی بۆ رەگەزە جیاکانی دامەزراندبوو. لەمانە (٥) هەرێمگەلی ئۆتۆنۆمیین (٣٠)یان ویلایەتی خودموختارین (Prefectures) و (١٢٠) سەد و بیستیشیان سەنجەق (Banners) بەپێی پێنجەمین ئاماری سەرتاسەری ساڵی (٢٠٠٠) چل و چار لە (٥٥)کەمە نەتەوەییەکانیان خاوەنی ناوچەگەلی ئۆتۆنۆمیی نەژادیی خۆیانن. دانیشتوانەکانی ئەو کەمینە نەژادییانەی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەییان هەیە (٧١٪) لە سەدا حەفتاویەکی سەرجەم دانیشتوانی کەمە نەتەوایەتییەکان پێکدێنن، لە کاتێکدا رێژەی پانتایی هەرێمەکانیان تەنیا (٦٤٪) لە سەدا شەستوچواری هەموو سەرزمینی چینە. لە هەندێ شوێنی تردا کە کەمینە ئەتنییەکان لە کۆمەڵگە گەلی دووره دەستی داخراودا دەژین و لە توانایاندا نییە ناوچەگەلی ئۆتۆنۆمییان بۆ دامەزرێنرێت، چونکە دانیشتوانەکانیان بە بەراورد زۆرکەمن و ناوچەکانیشیان ئێجگار بچووکن و ، یاخود لەبەر ئەوەی دانیشتوانەکانیان پەرت و بڵاون، بە گوێرەی دەستوور دەبێت سیستمی بازنەیی شارۆچکەی (پەخش) تایبەت بەو رەگەزانەوە بێتە پێرەوکردن بۆ ئەویە کەمینەکان لە شوێنانە ئەمانیش بۆیان هەبێ مافی بەڕێوەبردنی کاروبارە نێوخۆییەکانی گرووپە ئەتنییەکەیان پیادە بکەن و لەهەمان کاتیشدا ببنە سەرداری ناوچەکانی خۆیانەوە. ساڵی (١٩٣٣) حکومەتی چین قانوونێکی دەرچواند سەبارەت بە کارکردن بە سیستمی

بازنەیی (ناحیەکان) بۆ شارۆچکەکانی ئەو رەگەزانە بەمەبەستی مسۆگەرکردنی پابەند بوون بە جێبەجێکردنی سیستەمەکەوە.

بەکۆتایی ساڵی (٢٠٠٣) چین (١,١٧٣) یەکەی (بەخش)ی رەگەزایەتی لەسەرجەم ئەو بەخشانەی کەمینە ئەتنییەکانیان تیادا لە کۆمەڵگە گەلی بچووك و داخراودا دەژین دامەزراند بوو. لەو (١١) کەمینە ئەتنییانەی لە هەرێمەکانیاندا ناتوانرێت سیستمی ئۆتۆنۆمیی پیادە بکرێت، لەبەر ئەوەی ژمارەیان کەمە و پانتایی خاکەکانیان بچووکن، ئەوا سیستمی (بەخش) بۆ (٩) لەو رەگەزانە دامەزرێنراوە. دەکرێت ئەو دەڤەرانەی سیستمی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتییان بۆ کەمە نەتەوەییەکان تیادا پیادە کراوە بۆ سێ پلە دابەش بکرێن، بەم شێوەیە:

هەرێمی ئۆتۆنۆمیی ٢- ویلایەتی ئۆتۆنۆمیی و ٣- ستان (دەڤەر)ی ئۆتۆنۆمیی

ئەوەش بە گوێرەی گەورە و بچووکی گرووپە نەژادییەکان و بەرفرەوانیی و بەرتەسکیی ئەو پانتاییەی داگیریان کردوون ئەمەو سەرجەم دەڤەرەکان کە سیستمی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتییان بۆ کەمینە رەگەزییەکان تێدا پیادەکراوە بەشێکی دانەبڕاون لە خاك و سەرزەمینی کۆماری چینی گەلیدا. دامودەزگاکانی خۆبەڕێوەبردن لە نوچە خودموختارییەکاندا دەبێ یەکێتی وڵات بپارێزن و گەرەنتی ئەوەش بدەن کە دەستوور و یاساکان لە هەموو ئەو ناوچانەدا بەرکارن و بە تەواوەتی جێبەجێ دەکرێن. دەزگە هەرە باڵاکانی دەوڵەت و ئەوانەشی کە سەر بە دەڤەرە ئۆتۆنۆمییەکانن دەبێت پابەند بن بە پاراستن و پەرەپێدانی پێوەندییەکانی (یەکسانیی، یەکگرتوویی، هاوکاری و یارمەتیدانی هاوبەش لە نێوان گرووپە ئەتنییەکاندا لەو شوێنانەی کەمینە نەژادییەکان لە کۆمەڵگەگەلی داخراودا دەژین. ئەمەو بەرەچاوکردنی پێوەندییەکانی نێوان گرووپە ئەتنییەکان و پێشڤەچوونی باری ئابووریی لەو ناوچانەدا و هەڵکەوتەی مێژووییان، دەتوانرێت دەڤەرێکی خودموختار لەسەر بنچینەی یەك گرووپی

نەژادیـی دامەزرێنرێـت، وەکـو بـە نموونـە هەرێمـی ئۆتۆنۆمیـی تیبـەت (Tibet) ویلایەتـی سـیچوان لیانگشـان (sichuanLingshan – Yi Zhejiang Jingning she) یانــە خــۆ دەڤەرێکــی خودموختاریــی لــە ســەر بنچینــەی کۆمەڵگــەی داخــراوی دوان یـان زێـتر گرووپـی ئەتنیـی بێتـە دامەزرانـدن وەکـو ویلایەتـی خودموختـاری (Ginghai Haixi) مەنگولییــەکان و تیبەتییــەکان و هەروەهــا ســتانی (County) ی خودموختــاری Gansu Jishishan Baoan (Dongxiang salar) و هــی تریشــن گـەر هاتـوو چەنـد گرووپێکـی نەژادیـی تـر لـە ناوچەیەکـی ئۆتۆنۆمیـی سـەر بــە گرووپێکــی ئەتنیــی گەورەتــردا، لــە کۆمەڵگــەی داخــراوی بچووکــدا بژییــن، دەکرێــت ئــەو گرووپــە کــەم ژمارانــە ناوچــەی خودموختاریــی یــان (سیســتمی شـار)ی تایبـەت بـە رەگەزنامـەوە دامەزرێنـن، بـۆ نموونـە ویلایەتیـی خودموختـاری (Yili Kazak) و موقاتەعـەی خودموختـاری (Yanqi Hui) هەردووکیـان لـە هەرێمـی (Cxinjiang Uygur)ی خـودان خودموختاریـی دا، دامەزرێـنراون، دەکـرێ هەرێمـی ئۆتۆنۆمیـی هـەر نەژادێـك بەپێـی هەڵکەوتـەی راسـتەقینەی نـاوەوەی کۆمەڵگـە گـەورە شـار، یـان شـارۆچکەی بچووکـتر لەخـۆ بگرێـت بـۆ دانیشـتوانەکان لـە نەتـەوەی هـان (Han) یـان گرووپـە نەژادییەکانـی تـر کـە لەوێـدا ئاکنجـی بـوون. لــە حاڵەتێکــدا گرووپێکــی ئەتنیــی لــە چەنــد کۆمەڵگەیەکــی قەبــارە جیــاوازدا بەسـەر چەنـد ناوچەیەکـدا بڵاوبووبێتـەوە، ئـەوا بۆیـان هەیـە چەنـدان ناوچـەی خودموختــاری پلــە جیــاواز دامەزرێنــن. گرووپــی نەتــەوەی (Hui) وەك نموونــە وەربگــرن دەبینــن ناوچــەی (Ningxia Hui) ی ئۆتۆنۆمیــی، ویلایەتــی (Gangsu Lixia Hui) و هەروەهـا موقاتەعـەی (Hebei Mengcun Hui)ی ئۆتۆنۆمیـی هەیـە.

تەنیـا بـۆ چەنـد حاڵەتێـك نەبـێ، نـاوی هەرێمـە خودموختارییـەکان عادەتـەن لــە ناوەکانــی شــوێنەکە و گرووپــە نەژادییەکــە و ئــەو وشــەیەی جــۆر و شــێوەی فەرمانڕەواییەتەکـە دیـاری دەکات، پێکدێـن. بـە نموونـە لـە هەرێمـی (Guangxi Zhuang) ی ئۆتۆنۆمیــی دا (Guangxi) نێــوی شــوێنەکە و (Zhuang) نێــوی

گرووپـە نەژادییەکـە و دەسـتەواژەی (هەرێمـی ئۆتۆنۆمیـی) ئاماژەیـە بـۆ جـۆری فەرمانڕەواییەکـەی.

دامەزراندنـی هەرێمـی ئۆتۆنۆمیـی بـۆ نەتەوەیـەك و دیاریکردنـی سـنوورەکانی و ئـەو ناسـنامەیەی بـە هەرێمەکـە دەدرێـت هەمـووی لـە دوای ئـەوەدا بڕیـاری لێدەدرێـت کـە ئـەو بابەتانـە بـە تەواوەتـی لەلایـەن دەزگا باڵاکانـی دەوڵـەت و ئەوانـەی خۆجێیـی پێوەندیـدار و نوێنەرانـی پەیوەسـت بـە گرووپـە ئەتنییەکـەوە گفتوگـۆی تێروتەسـەلیان لەبـارەوە دەکرێـت، ئەوجـا بڕیارەکانیـان لەبـەر ڕۆشـنایی ڕێوشـوێنە دیاریکراوەکانـی یاسـادا پەسـەند دەکرێـن و دەخرێنـە واری جێبەجێکردنـەوە. بـۆ دامەزراندنـی هـەر هەرێمێکـی ئۆتۆنۆمیـی پێویسـتە (کۆنگـرەی نیشـتمانی گـەل) پەسـەندی بـکات. لـە کاتێکـدا دەستنیشـانکردنی سـنوورەکانی هەرێـم، یـان دامەزراندنـی ئوسـتان (پارێزگەریـی) یاخـود موقاتەعەیـەك و دیاریکردنـی تخووبەکانیـان دەبـێ لەلایـەن (ئەنجوومەنـی دەوڵەتـەوە) بڕیـاری لەسـەر درابێـت. هەرکاتێکیـش هەرێمێکـی ئۆتۆنۆمیـی بـۆ (نەژاد)ێـك بێتـە دامەزرانـدن ئـەوە هەرگیـز ناشـێت هەڵوەشـێنرێتەوە، یانەخـۆ بخرێتـە سـەر هەرێمێکـی دیکـەوە تەنیـا بەگرتنەبـەری ئـەو ڕێوشـوێنانە نەبـێ کـە (یاسـا) دیاریکـردوون.

وەختێکیـش هێڵەکانـی سـنووری دەڤـەرە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییـەکان چەسـپێنراون، ئیـتر نابـێ بـە هیـچ کلۆجـێ دەسـتکارییان بکرێـت تەنیـا لـە ڕێگـەی گرتنبـەری ئەوهەنگاوانـە نەبـێ کـە لـە (یاسـا)داهاتوون. بێتـو رووبـەڕری یەکـێ لـە رەگـەزە خودموختارییـەکان بەراسـتیی پێوسـت بـە هەڵوەشـانەوە، یـان تێکەڵکـردن لەگـەڵ هـی تـردا بـکات، یاخـود سـنوورەکانی بـە واقیعـی پێویسـتی بـە گۆڕانکاریـی هەبێـت، ئـەوا دەبـێ بابەتەکـە بـە تێروتەسـەلی لەلایـەن بەشـە پێوەندارەکانـی دامودەزگـە حکومەتییـەکان لـە ئاسـتی باڵاتـر و دامودەزگـە خۆجێییەکانـی هەرێمەکـەوە بخرێتـە بـەر بـاس و لێکۆڵینـەوە و بڕیـاری کۆتایـی و

راسپاردەکانیشیان بە گوێرەی ئەو ڕێنمایی و هەنگاوانەوە پەسەند دەکرێن و وەردەگیرێن کە لە (یاسا)دا دەستنیشانکراون.

پێکهێنانی دامودەزگەکانی حوکمی خۆجێیی لە هەرێمە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکاندا: ئۆرگان و دەزگەکانی فەرمانڕەوایەتی خۆجێیی لە هەرێمە خودموختارییەکاندا بریتین لە کۆنگرەکانی گەل و حکومەتەکانی گەل لە هەرێم و پارێزگە و ئەو دەڤەرانەدا کە خودموختارییان هەیە، ئەمەو لە (کۆنگرە میللییەکان)ی دەڤەرە ئۆتۆنۆمییەکاندا، سەرباری نوێنەرانی ئەو ڕەگەز یان ڕەگەزانەی لە هەرێمەکەدا سیستمی ئۆتۆنۆمیی پێڕەو دەکەن، دەبێت ژمارەیەکی گونجاو لە ئەندامانی گرووپە ئەتنییەکانی دیکەش ئەوانەی لەو هەرێمە ئۆتۆنۆمییەدا دەژین لە (کۆنگرە میللییەکان)دا بەشداری بکرێن. هەروەها پێویستە هاووڵاتییەك یا زیاتریش لە گرووپی ئەو ڕەگەزەی یان ئەو ڕەگەزانەی تر کە لەو دەڤەرەدا پیادەی ئۆتۆنۆمیی دەکەن لە نێو دەستەی سەرۆکایەتی ئەو لێژنەیەدا (بەسەرۆك و جێگرەکانییەوە) هەبن کە (کۆنگرەی میللی) لە دەڤەرێکی خودموختاریدا دەبەن بەڕێوە.

سەرۆکی هەرێمێکی ئۆتۆنۆمیی پارێزگایێ یان ناوچەیەکی خودموختار دەبێ هاووڵاتییەکی سەر بە نەژادی ئەو گروپە بێت کە لەو پانتاییەدا سیستمی ئۆتۆنۆمیی پیادە دەکات. ئەندامەکانی دیکەی حکومەتە میللییەکانی رووبەرە ئۆتۆنۆمییەکان پێویستە ژمارەیەکی گونجاویان لە ئەندامانی گرووپە نەژادییە خاوەن خودموختاریی و کەمینە نەتەوەییەکانی دیکەی نێو دەڤەرەکەیان تێدا بن، هەروەکو دەبێ بۆ فەرمانبەرانی بەشە کارگوزارییەکانی دیکە، ئەوانەی بۆ هاوکاریی و یارمەتیدانی دامودەزگەکانی حکومەتی خۆجێی دادەمەزرێن، هەمان شێواز پێڕەو بکرێت.

مافی خۆبەڕێوەبردنی هەرێمە نەژادییە خاوەن ئۆتۆنۆمییەکان

ئەندامانـــی دەزگاکای خۆبەڕێوەبـــردن لـــە پانتاییـــە نەژادییـــە ئۆتۆنۆمییەکانـــدا بـــەو شـــێوەیە ئـــەرك و فەرمانەکانـــی خۆیـــان ئەنجامـــدەدەن (رادەپەڕێنـــن) کـــە لـــە (پەرەگرافـــی ســـێهەمی بەشـــی پێنجـــەم) لـــە دەســـتووردا دیاریکـــراوە. هەروەهـــا مافـــی خۆبەڕێوەبـــردن بـــەو جـــۆرە پیـــادە دەکـــەن کەلـــە دەســـتوور و یاســـای خودموختاریـــی نەژادیـــی هەرێمایەتـــی و یاســـاگەلی دیکەشـــدا چەســـپێنراوە. هەمـــان شـــتیش ســـەبارەت بـــە جێبەجێکردنـــی یاســـاکان و سیاســـەتەکانی دەوڵـــەت لەژێـــر رۆشـــنایی بـــارودۆخ و رەوشـــی خۆجێییەتـــی تایبەتـــی دەڤەرەکەیانـــدا، ئۆرگانـــە باڵاترەکانـــی دەوڵەتیـــش گەرەنتـــی ئـــەوە دەدەن کـــە دامودەزگەکانـــی حوکمەتـــی خۆجێیـــی هەرێمـــە نەژادییـــە ئۆتۆنۆمییـــەکان بەتەواوەتـــی مافـــی خۆیـــان لـــە خۆبەڕێوەبردنـــدا پیـــادە دەکـــەن.

گرووپـــە نەژادییـــەکان کاروبـــارە ناوخۆییەکانـــی هەرێمـــە ئۆتۆنۆمییەکانیـــان سەربەســـتانە بەڕێـــوە دەبـــەن.

دانیشـــتوانەکانی ســـەر بـــە رەگـــەزە جیـــاوازەکان لـــە هەرێمـــە ئۆتۆنۆمییەکانـــدا مافـــی دەنگـــدان و خۆپاڵاوتنیـــان لـــە هەڵبژاردنەکانـــدا پارێـــزراوە، وەکـــو لـــە دەســـتوور و چەنـــد یاســـایەکی تـــردا هاتـــووە، هەروەکـــو مافـــە دیموکراتییەکانیـــان بـــۆ بەڕێوەبردنـــی کاروبـــارە نێوخۆییەکانـــی گرووپـــە نەژادییـــە تایبەتییەکانـــی خۆیـــان لـــە هەرێمـــە ئۆتۆنۆمییەکانـــدا لـــە رێـــی هەڵبژاردنـــی نوێنەرانـــی دیکـــەی خۆبەڕێوەبردنـــدا، بـــە کردەنـــی (عملیـــا) پیـــادە دەکـــەن. هاووڵاتییانـــی ســـەر بـــەو گرووپـــە نەژادییانـــەی لـــەو هەرێمانـــەدا پیـــادەی سیســـتەمی ئۆتۆنۆمیـــی دەکـــەن نوێنەریـــان هەیـــە لـــە نێـــو ســـەرۆك و جێگرەکانـــی ئـــەو کۆمیتانـــەی سەرپەرشـــتی کارەکانـــی (کۆنگـــرە میللییە)کانـــی ســـەرجەم (١٥٥) دەڤـــەرە خودموختارییـــەکان لـــە وڵاتـــی (چیـــن)دا دەکـــەن.

سـەرۆکەکاکانی گشـت هەرێـم، پارێزگـە و ناوچەگەلـە خودموختارییـەکان هـەر هەموویـان هاووڵاتـی سـەر بـەو گرووپـە نەژادییانـەن کـە لـە ناوچـە پێوەندارەکانـدا پیـادەی ئۆتۆنۆمیـی هەرێمایەتـی دەکـەن. بـۆ دڵنیابوونیـش لـەوەی کـە ئۆرگانەکانـی خۆبەڕێوەبـردن بەتەواوەتـی و بەبـێ کەموکوڕیـی مافـی رامیاریـی خۆیـان لـە ئەنجامدانـی گشـت کاروبـارە ناوخۆییەکانـی گرووپـە نەژادییانـەن لەنێـو ناوچـە خودموختارییەکانـدا پیـادە دەکـەن، دەزگا دەوڵەتییـەکان لـە ئاسـتی باڵاتـر و بەهەماهەنگـی لەگـەڵ ئۆرگانـە خۆجێییەکانـدا لـە هەرێمـەکان هەمـوو پێوانەیەکیـان گرتۆتـە بـەر بـۆ پێگەیانـدن و راهێنانـی ژمارەیەکـی زۆری کادیـران لەکەمینـە نەتەوەییـەکان و چەندیـن کەسـایەتی شـارەزا و پسـپۆریان لـە بوارەکانـی زانسـت، تەکنەلۆژیـا، کارکـردن و بەڕێوەبردنـدا پێگەیانـدوون و بـە کۆتایـی هاتنـی ساڵی (٢٠٠٣)دا ژمـارەی کادیـر و پسـپۆرانی کەمایەتییـە ئەتنییـەکان گەیشـتە زێـتر لـە (٢,٩) ملیـۆن کـەس، لـە هەمانکاتیشـدا لـە رێگـەی هەڵبژاردنـی نوێنەرانیانـەوە بـۆ (کۆنگـرەی گشـتیی نیشـتمانیی) کەمینـە نەژادییـەکان مافـی بەشـداریکردن لـە بەڕێوەبردنـی کاروبـاری دەوڵەتـدا پیـادە دەکـەن. هـەر لـە یەکەمیـن (کۆنگـرەی گشـتیی نیتشـمانیی) (گـەل)ەوە تاوەکـو رۆژی ئیمـڕۆ، رێـژەی نوێنەرانـی ئـەو نەژادانـە لەهـەر (کۆنگرەیەکـدا) لـە نێـو کـۆی سـەرجەم نوێنەرانـدا پـتر بـووە لـە رێـژەی نفووسـی نەتەوەکەیـان بـۆ دانیشـتوانەکانی (چیـن) بەگشـتی، لەسـەردەمی بەسـتنی (کۆنگرە)کـەدا، بـۆ نموونـە لـە دەهەمیـن کۆنگـرەی نیشـتمانیی گـەل NPCدا (٤١٥) نوێنـەری کەمینەکانـی تێدابـوو، کـە دەیکـردە رێـژەی (١٣,٩١) سـەدی ژمـارەی سـەرجەم نوێنەرانـی (کۆنگـرە) و رێـژەی (٥٠,٥٪) ی ژمـارەی دانیشـتوانەکانیان بـۆ کـۆی ژمـارەی گـەل بەگشـتی و بگـرە زیاتریـش. هـەر گرووپـە ئەتنیەیـك نوێنـەری یـان چەنـد نوێنـەری تایبەتـی خۆیـان لـە (NPC)دا هەیـە و هـەر گرووپێکیـش ژمارەیـان لـە ملیۆنێـك پـتر بـێ پێویسـتە لـە کۆمیتـەی سـەرۆکایەتی (NPC)دا نوێنەریـان هەبێـت.

هەرێمـە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییـەکان مافـی ئەوەیـان هەیـە یاسـا و رێوشـوێنی سـەربەخۆ و جیـاوازی خۆبەڕێوەبـردن بـۆ خۆیـان دابهێنـن.

یاسـا لەبـارەی خودموختاریـی هەرێمـی نەژادییـەوە ئـەوەی سـەپاندووە کـە (کۆنگرەکانـی گـەل) لـە دەڤـەرە ئۆتۆنۆمییەکانـدا وێـڕای کەلـك وەرگرتـن لـە هەمـان ئـەو مافانـەی دەزگـە کارگێڕییـە دەوڵەتییـە خۆجێییەکانـی تـر پیادەیـان دەکـەن، مافـی ئەوەشـیان هەیـە یاسـاگەلی خۆبەڕێوەبـردن و رێوشـوێنی سـەربەخۆ و جـوداواز بۆخۆیـان پێـڕەو بکـەن بەپێـی هەلومەرجەکانـی رامیاریـی و کەلتووریـی تایبـەت بـە گرووپـە نەژادییەکـەی نێـو ئـەو هەرێمـەوە. یاسـای کۆمـاری چینـی گەلـی لەبـارەی یاسـادانانەوە جەخـت لـەوە دەکاتـەوە کـە (یاسـاکانی خۆبەڕێوەبـردن و رێوشـوێنە تایبەتـە جیـاوازەکان دەکرێـت مـاددە و مەرجـی وەهـا لەخۆبگـرن کـە بـە سـووکی وپـێ بەپـێ لەسـەر بنەمـای یاسـا بـەرکارەکان و یاخـود رێوشـوێنی یاسـاکانی پەیوەسـت بـە کاروبـاری بەڕێوەبـردن و کارگێڕییـەوە هەمـوار بکرێـن بـۆ ئـەوەی لەگـەڵ هەلومەرجـە تایبەتییەکانـی گرووپـە ئەتنییەکـەدا بگونجێـن). هەروەهـا جەخـت لـەوەش دەکاتـەوە کـە (لەهـەر شـوێنێکدا یاسـاکانی خۆبەڕێوەبـردن و یاسـا جـوداوازە تایبەتـەکان گۆڕانکاریـی گونجاویـان بـۆ قانوونـە بـەرکارەکان و رێوشـوێنە کارگێڕیەیـکان و یـان مەرجـەکان و رێوشـوێنە خۆجێییـەکان کردبێـت، ئـەو حەلـە پێویسـتە لـەو دەڤـەرە خودموختـارەدا کار بەرێوشـوێنەکانی حکومەتـی خۆجێیـی و مەرجـە تایبەتییـە جیاوازەکانـی بکرێـت). دیسـانەوە بەپێـی قانوونـی پەیوەسـت بـە ئۆتۆنۆمـی هەرێمایەتـی نەژادییـەوە، ئەگـەر بڕیـار و فەرمـان و رێنموونییەکانـی ئۆرگانەکانـی دەوڵـەت لـە ئاسـتی بـەزرت لەگـەڵ بارودۆخـی تایبەتـی دەڤەرێکـی خودموختـاردا نەگونجـان، ئۆرگانەکانـی خۆبەڕێوەبـردن بۆیـان هەیـە بە(راپـۆرت) بەرپرسـانی سـەرەوەتری دەزگـە دەوڵەتییـە پێوەنـدداەرکان ئـاگادار بکەنـەوە، داوایشـیان لێبکـەن رێگـەی ئەوەیـان پێبـدەن دەقـاودەق کاریـان پێنەکـەن و یـان هـەر

بیشیانوەستێنن». بە کۆتایی ساڵی (٢٠٠٣) هەرێمە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکان (١٣٣) یاسایی خۆبەڕێوەبردن و (٣٨٤) قانوونی جوداوازی دیکەیان دەرچواندبوو، هەروەها لەبەر رۆشنایی رەوشی تایبەتی هەر یەکێکیاندا، ناوچە نەژادییە خودموختارییەکان زۆر گۆڕانکاریی ورد و هێمنانەیان داهێناوە بۆ سەر (٦٨) ماددەدا لە قانوونەکانی وەك «یاسای هاوسەرگیری» و «یاسای میراتگریی» «یاسای هەڵبژاردن» «یاسای زەویوزار» و «یاسای پاوانەکان (لەوەڕگە)» و یاخود تەواوکەر و (پاشکۆ)یان بۆ زیاد کردوون.

بەکارهێنان و پەرەپێدانی (زمانی ئاخافتن و نووسینی) گرووپە نەژادییەکان

بەپێی ئەو رێنماییانەی لە یاساکانی حکومەتی خۆجێیی لە دەڤەرە نەژادییە خودموختارییەکاندا هاتوون، ئۆرگانەکانی حکومەتی خۆجێیی ئەو دەڤەرانە دەبێ بۆ ئەنجامدانی ئەرك و فەرمانە رەسمییەکانیان یەکێك یان پتر لەو زمانە ناوچەییانە بەکاربێنن کە لەوێدا زیاتر کاریان پێدەکرێت (باوان) و لە حاڵەتی بەکارهێنانی پتر لەیەك زمانیشدا ئەوا پێویستە بەشێوەیەکی سەرەکی زمانی ئەو گرووپە نەژادییە بەکار ببرێت کە پیادەی ئۆتۆنۆمیی هەرێمایەتییەکە دەکات. دەڤەرە خودموختارییەکانی وەکو (مەنگولیای ناوەوە، خینچیانگ و تیبەت) بە رەچاوکردنی بەکارهێنان و گەشەپێدانی زمانەکانی ئاخافتنو نووسینی تایبەت بە گرووپە نەتەوەییەکانی خۆیانەوە، چەند رێوشوێنێکیان بۆ خۆیان داهێناوە و لەسەری دەڕۆن، هەروەکو چەند قانوون و رێبازیان بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەو رێوشوێنانە هێناوەتە ئاراوە. هەر زوو دوای دامەزراندنی (چینی تازە) و دەوڵەت یارمەتی ژمارەیەك لە کەمینە رەگەزییەکانیدا بۆ پەرەپێدان، یاخود دروستکردنی زمانی نووسینی تایبەت بەخۆیان و بە کۆتایی ساڵی (٢٠٠٣) (٢٢) کەمینەی رەگەزیی لە (چین) و ٢٨ زمانی نووسینیان بەکارهێناوە، ئەمەو لە وڵاتی (چین)دا زمانەکانی

ئاخاوتن و نووسینی کەمینە نەژادییەکان بە بەرفرەوانیی لە بوارەکانی (یاسا و دادپەروەریی، کارگێڕیی، پەروەردە، ژیانی رامیاریی و کۆمەڵایەتی و بوارگەلی تر)دا بەکاردێن. لەکاتی سازدانی کۆبوونەوە و گرنگەکانی وەك (کۆنگرەی نیشتمانیی پارتی کۆمۆنیستی چین CPC، کۆنگرەی نیشتمانیی گەل NPC و دانیشتنەکانی تایبەت بە کۆنفرانسی راوێژکاریی رامیاریی گەلی چین CPPCC دا بەڵگەنامەکانی (دۆکیۆمێنت) کۆبوونەوەکان بە زمانەکانی (مەنگۆلی، تیبەتی، ئۆیگۆری، کازاکی، کۆریایی، یی (Yi) و ژوانگ)ی دەخرێنە بەردەست و لە هەمانکاتدا وەرگێڕی راستەوخۆ لەو زمانانە لەوێدا ئامادە دەبن.

رێزگرتن و مسۆگەرکردنی (گەرەنتیی) سەربەستی بڕوای ئایینی بۆ کەمینە نەژادییەکان:

زۆربەی زۆری ئەندامانی کەمینە نەژادییەکان خاوەنی باوەڕی ئایینی تایبەت بە خۆیانن. هەندێك گرووپی نەژادیی هەن زۆرینەی خەڵکەکەی پێڕەوانی ئایینێکی تایبەتن. بۆ نموونە زۆربەی (تیبەتیەکان) شوێنکەوتووی ئایینی (بووزیی تیبەتین) لە کاتێکدا نەتەوەکانی Uegur (Hui) لەسەر ئایینی (ئیسلامن)، ئۆرگان و دامەزراوەکانی حکومەتی خۆجێیی لە پانتاییە ئۆتۆنۆمییەکاندا، بە گوێرەی بڕگەکانی دەستوور و قانوونە کارپێکراوەکان رێز لە ئازادیی بیروباوەڕی ئایینی کەمینە نەتەوەییەکان دەگرن و دانیان پێدادەنێن و داکۆکی لەسەرجەم چالاکیی و جموجۆڵە ئایینییە شەرعی و ئاساییەکانیان دەکەن بەکۆتایی هاتنی (٢٠٠٣) دا (١٧٠٠) شوێن بۆ ئەنجامدانی چالاکیی تایبەت بۆ (بووزییەکان) لە ناوچەی (تیبەت) دەستەبەرکرابوو، هەروەکو (٤٦) هەزار قەشە و پەرستار - نێر و مێ-) نیتشەجێ و (٢٣٧٨٨) مزگەوت و (٤٦) هەزار رابەری ئیکلیرکی لە هەرێمی (Xinjiang Uygur) ی خودموختارییدا و لە هەرێمی (Ningxia Hui) ی ئۆتۆنۆمیی دا (٣٥٠٠) مزگەوت

و (٥١٠٠) پەرستگەی ئەکلیرکی خۆجێی، هەبوون. ئەمەو سەرجەم چالاکیەی ئایینییەکانیش بەشێوەیەکی زۆر سروشتیی و ئاسایی بەڕێوە دەبردرێن و ئازادیی بیروباوەڕی ئایینی کەمینە نەژادییەکان بەتەواویی ڕێزلێگیراو و مسۆگەر کراوە.

هێشتنەوە، یان هەموارکردنی دابونەریت و شێوازە فۆلکلۆرییەکانی گرووپە ئەتنییەکان

ئۆرگانەکانی حکومەتە خۆجێییەکان لە هەرێمە ئۆتۆنۆمییەکاندا گەرەنتی دەستەبەرکردنی ئازادی و مافەکانی گشت کەماتییە ئەتنییەکان دەدەن بۆ پێڕەوکردنی دابونەریت و شێوازە فۆلکلۆرییە بۆ ماوەییەکانی خۆیان لە ژیانی رۆژانەیاندا و لە کاتی راپەڕاندنی جموجۆڵە کۆمەڵایەتییەکاندا، کە ئەم بابەتانە لە خۆدەگرن، ڕێزگرتن لە رەوشت و دابونەریتی کەمینەکان، ڕێزگرتن و پێدانی بایەخی تایبەیت بە بۆنە و جەژنەکانیان. دڵنیابوون لە دەستەبەرکردنی جۆری خواردەمەنی تایبەت، دڵنیابوون لە بەرهەمهێنان و گەیاندنی کەلوپەلی تایبەت و هەروەها ڕێزگرتنی نەریتەکانیان لە بۆنەی ژنهێنان و مردن و پرسەیاندا. لە هەمانکاتیشدا، کەمینە نەژادییەکان هاندەدرێن کە فێری ئەوە بن لە ژیانی ئاسایی رۆژانەیاندا و هەروەها لە بۆنەکانی ژنهێنان و پرسەشیاندا، دابونەریتی زانستیانە و شارستانیانەی دروستی سەردەمیانە و تازە بابەت دابهێنن و پێڕەوییان لێبکەن.

ڕێکخستن و بەڕێوەبردن و گەشەپێکردنی سەربەخۆییانەی بونیادی ئابووریی:

ئۆرگان خۆجێییەکان لە هەرێمی ئۆتۆنۆمییەکاندا بۆیان هەیە بەپێی بڕگەکانی قانوون و خەسڵەتەکانی گەشەسەندنی ئابووری ناوەخۆ (خۆجێیەتی) بەشێوەیەکی عەقلانی و بە هۆشیاریی چاکسازیی لە پێوەندییەکانی بەرهەمهێنان یان بونیادی ئابووریی هەرێمەکەدا ئەنجام بدەن.

دامودەزگەکانی حکومەتە خۆجێیەکانی دەڤەرە خودموختارییەکان لەسەریان واجبە ژینگە ناوخۆییەکانیان بپارێزن و پەرەشیان پێبدەن و دژی گەندەڵیی پیسبوون و هەرجۆرە پشێوییەکی گشتی بوەستنەوە، هەروەکو بەپێی برگە یاساییەکانیش بڕیار لە مافی خاوەندارێتی و بەکاربردنی پاوان و دارستانەکان لە سنووری دەڤەرەکەیاندا دەدەن. هەروەها بەپێی یاسا سەرچاوە سروشتییە خۆماڵییەکان بەڕێوە دەبەن و دەشیانپارێزن خۆشیان سەرپشکن، بە گوێرەی برگە یاساییەکان و نەخشە وپلانە هاوبەش و گشتییەکانی دەوڵەت، لە سوود وەرگرتن لەو سەرچاوەسروشتییانەی دەستیان پێیانڕا دەگات و پەرەپێدانیشیان، بۆ نموونە پارێزگە ئۆتۆنۆمییەکانی سەر بە (Qiang) (Sichuan Aba Tibeten) ئەوپەڕی سوودیان لە هەردوو ناوچەی (Hanglong) و (Jiuzhaigou) کە دوو شوێنی بۆماوەیی سروشتیی ناسراوی جیهانین وەرگرتووە. بەوەی کە سەرچاوە گەشتوگوزارییەکانیان بۆ بنیاتنانی پیشەسازییی گەشتیاریی بەکارهێناوە و، لەپەرەپێدانی ئەم چەشنە پیشەسازییەشدا بایەخی تایبەت بە پاراستنی هەردوو شوێنەکان دەدەرێت. ئۆرگانە خۆجییەکان لە هەرێمە خودموختارییەکاندا مافی بەڕێوەبردنی کاروباری پێوەندیداریان بە بوارەکانی دارایی ناوخۆییەوە هەیە. سەرجەمی داهاتە داراییەکانی سەر بە هەرێمە نەژادییە خودموختارەکان دەتوانرێت، بەپێی سیستمی دارایی دەوڵەتەوە لەلایەن ئۆرگانەکانی حکومەتی خۆجێیەوە بەبێ هیچ لێکەمکردنەوەیەك بەکار ببرێن. هەر بەپێی پرەنسیپەکانی دەوڵەتەوە دەبێ تێچووی بودجە لە دەڤەرە ئۆتۆنۆمییەکاندا بڕێك سەرمایەی نەختینە وەك (یەدەگ و پاشەکەوتی) تیادا هەبێت کە رێژەکەی بەرامبەر بە خەرجییە گشتییەکان بەزرتر بێت لە هاوشێوەکانی لە هەرێمەکانی دیکەدا. ئەوان بۆیان هەیە لە ژێر رابەرایەتی نەخشەکانی دەوڵەتیدا و بە پشتبەستن بەسەرچاوە دارایی و کەرەستە و کانە خۆجییەکان وبارودۆخی تریشەوە پڕۆژەکانی بونیادنانی سەرمایەی ناوە خۆیان رێکبخەن و بەشێوەی سەربەخۆیش دامەزراوە

و پەیمانگـە خۆجییەکانیـان ببـەن بەڕێـوە. هـەر بەپێـی ڕێوشـوێنە دەوڵەتییـەکان هەرێمـە ئەتنییـە ئۆتۆنۆمییـەکان بۆیـان هەیـە بازرگانـی لەگـەڵ دەرەوەدا بکـەن، هەروەکـو دەشـتوانن بـە وەرگرتنـی مۆڵەت لـە (ئەنجوومەنـی دەوڵەتیی) بۆ پرۆسـەی بازرگانیـی دەرەکیـی (بەنـدەران) بـۆ خۆیـان بکەنـەوە. سیاسـەتی دەوڵەتیـش لـەو ڕووەوە ئەوەیـە بـۆ بازرگانیـی لەگـەڵ دەرەوەدا پشـتگیریی لە هەرێمـە ئۆتۆنۆمییەکان دەکات. هەمـوو هەرێمـە نەژادییـە خودموختـارەکان بەمەبەسـتی پەرەپێـدان و گەشـە ئابووریـی و رامیـاری پلانگـەل و ئامانـج و پێـوەری تایبـەت بەخۆیانیـان داهێنـاوە بەرێـگای پێڕەوکردنـی پلانـە سەرتاسـەرییەکانی دەوڵەتـی بـۆ پێشـڤەبردنی ئابووریـی و کۆمەڵایەتیـی نیشـتمانیی، ئەمەیـش بەرەچاوکردنـی هەلومەرجـە ناوخۆییەکانـەوە هەروەکـو ئۆرگانـە حکومەتییـە خۆجێییەکانـی دەڤـەرە خودموختـارەکان لـە پرۆسـەی بەڕێوەبردنـی بودجـەی داراییـدا سـەربەخۆن لـە ڕێکخسـتن و بەکاربردنـی ئـەو بـڕە پـارە زیادانـەی لـە پاشـەکەوتیی خەرجییەکانـەوە گل دەدرێنـەوە. کاتـی جێبەجێکردنی یاسـاکانی باجـی دەوڵەتیی،سـەرباری ئـەو پرۆژانـەی باجیـان لەسـەرکەمکراوەتەوە، یـان لەلایـەن دەوڵەتـەوە بەخـشراون، ئۆرگانـە خۆجییەکانـی هەرێمـە ئۆتۆنۆمییـەکان دەتوانـن داشـکاندن و هەروەهـا بەخشـین لـە (بـاج و گومـرگ) لەسـەر داهاتـە خۆجییەکانیـان بـۆ پرۆژەگەلێـك کـە پێویسـتیان بـە هانـدان و پشـتگرتن و مامەڵـەی تایبـەت هەیـە دەسـتەبەر بکـەن.

سـەربەخۆبوون لـە شـێوازگەلی ئەنجامدانـی پرۆسـەی پێشخسـتنی پەروەردەیـی، زانسـتی، تەکنەلۆژیـی و فەرهەنگییـدا.

(ئۆرگانەکانـی حکومەتـە خۆجییەکانـی هەرێمـە خودموختارییـەکان خۆیـان بڕیـار دەدەن لەسـەر پلانـە پەروەردەییـەکان، دامەزرادنـی خوێندنگەکان، سیسـتمی خوێندن (ئـەو شـێوازانەی قوتابخانەکانـی پێـوە بەڕێـوە دەچـن، پرۆگرامەکانـی خوێنـدن) زمانـی فێرکـردن وشـێوازی تۆمارکـردن، ئەمانەیـش گشـتیان بـە هەماهەنگـی لەگـەڵ

سـەرەتاکانی پەیوەسـت بـە پـەروەردە و ڕێنماییـە یاسـاییەکانی دەوڵەتـدا دەکرێـن. قوتابخانـە سـەرەتایی و ناوەندییەکانـی سـەر بـە نـەژادەکان، ئـەو جۆرانـەی بەشـی ناوخۆیـی و دەسـتگیرۆیی بـۆ زۆربـەی خوێنـدکاران فەراهـەم دەکـەن، لەناوچـە پاوانیـی و شـاخاوییەکاندا دروسـت دەکرێـن. کـە عادەتـا لەوشـوێنانە خێزانـەکان کێشـەو گرفتـی داراییـان هەیـە و بـە پـەرت و بڵاویـی دەژیـن، بـۆ ئـەوەی لـەوەی دڵنیابـن کـە خوێنـدکارەکان دەتوانـن قۆناخـی خوێندنـی تەوزیمـی (ئیلتزامـی) بەکۆتـا بێنـن. فێرگەکانی(یاخـود پۆلـەکان) و پەیمانگـە پەروەردەییەکانـی تـر، ئەوانـەی زۆرینـەی قوتابیانیـان ڕۆڵـەی خێزانەکانـی سـەر بـە کەمینـە نەتەوەییەکانـن پێویسـتە چەنـدی دەرفـەت هەبـێ ئـەو پەرتووکانـە (کتێـب) بـەکار بێنـن کـە بـە زمانـی تایبەتـی خۆیـان چاپکـراون، هەروەکـو دەبـێ (وانە)کانیـش هـەر بـەو زمانانـە بگوترێنـەوە. خولـی تایبەتیـش بـۆ فێرکردنـی زمانـی (چینـی) دەبـێ بەگوێـرەی بارودۆخـی ناوخۆیـی ناوچـەکان لـە مـاوەی جیاجیـای خوێندنـی سـەرەتاییدا بکرێنـەوە، ئەمەیـش بـە مەبەسـتی بڵاوکردنـەوەو چەسـپاندنی زمانـی (سـتانداردی چینـی) کاربەدەسـتە خۆجییـەکان لـە هەرێمـە ئۆتۆنۆمییەکانـدا سەربەسـتانە پـەرە بـە ئەرکـە فەرهەنگییەکانـی وەك (ئـەدەب، هونـەر، هـەواڵ و چاپەمەنیـی، پەخشـی ڕادیۆیـی، سینەما و پرۆگرامەکانـی تەلەڤزیـۆن) دەدەن، هەرخۆشـیان چەندیـن بـەش و سـازمانی گونجـاو ڕێکدەخـەن بـە نیـازی کۆکردنـەوە، نووسـینەوە، وەرگێـڕان و بەچاپگەیاندنـی پەرتووکگەلـی مێژوویـی و ڕۆشـنبیریی، هەروەهـا شـوێنە سروشـتییە دڵڕفێنـەکان و شـوێنەوارە مێژوویـی و ڕۆشـنبیرییە بەهـادارەکان و شـتە گرنگەکانـی دیکـەی کەلتورویـی ناوچەیـی خۆیـان دەپارێـزن، کـە لـە کۆنـەوە بـە میـرات بۆیـان ماونەتـەوە لـە هەمـان کاتیشـدا ئـەو کەلتـوورە نەتەوەییـەی پشـت بـە پشـت بـۆ گروپەکەیـان هاتۆتـە خـوارەوە دەپارێـزن و پەرەیشـی پێـدەدەن. لـە کۆتایـی مانگـی ئابـی سـاڵی (٢٠٠٤)دا (چیـن) خاوەنـی ٢٩ شـوێنەواری کەلتووریـی و سروشـتیی جیهانـی بـوو، کـە دوانیـان بەنـاوی کۆشـکی پۆتـالا (Potala palace) لـە لاسـا (lhasa)

و شــارۆچکەی (Lijiang)ی دێریــن، هەروەهــا ســێ لــەو شــوێنەوارە سروشــتییە بۆماوەییانــە بــە ناوەکانــی (Jiuzhagou Valley Scenic) و (Hanglong Scenic) دەڤــەری دڵگــری مێژوویــی و دیمەنــە ســیحراوییە مێژووییەکــەی (Three parallel Rivers) هــەر هەموویــان کەوتوونەتــە هەرێمــە نەژادییــە ئۆتۆنۆمییەکانــەوە. ســەرەڕای ئەمانیــش بەڵگەنامــە کلاســکییەکانی (Dongba) دۆنگبــای گرووپــی نــەژادی ناخســی (naxi) خراونەتــە نێــو (لیســتی یــادگارە بــۆ ماوەییــە جیهانییەکانــەوە).

بەرپرســانی حکومەتــە خۆجییەکانــی دەڤــەرە خودموختــارەکان ســەربەخۆیانە نەخشــەکانی پێشخســتنی زانســت و تەکنەلۆژیــای ناوچەکانیان دادەڕێژن بەمەبەســتی بڵاوکردنــەوە و پەرەپێدانیــان. هەروەکــو بــە ویســتی خۆشــیان بڕیــار دەدەن لەســەر نەخشــە و پلانەکانــی بەرەوپێشــبردنی کاروبــار و دۆخــی تەندروســتی و دەرمانســازیی لەســەر شــێوازی ســەردەمیانە، لــە تــەك گرنگیــدان بــە دەرمانــە کۆنەکانیشــیانەوە. بــە کۆتایــی ســاڵی (٢٠٠٣)دا. (١٥٧) نەخۆشــخانەی ئەتنیــی لــە (چــی) هەبــوو کــە (٥٥) یــان پەیوەســت بــە داودەرمانــی (تیبیەتیبــەکان) بــوون و (٤١)یــان بــە داودەرمانــی (مەنگۆلییــەکان) و (٣٥)یــان ســەر بەداودەرمانــی ئۆیگــۆر (Uygur)یــەکان و (یەکێــك) بــۆ دای (Dai) و (٢٥) شــیان بــۆ شــێوەکانی دیکــەی دەرمانســازیی نەژادیــی بــوون. کــۆی تەختەکانــی (سریــر) ئــەو نەخۆشــخانە هەمــووی (٥٨٢٩) بــوون. دامودەزگەکانی حکومەتــە خۆجییــەکان لــە دەڤــەرە ئۆتۆنۆمییەکانــدا لــە هــەر شــتێکی پێوەندیــی بــە وەرزش و پێشــڤەبردنی چالاکییــە وەرزشــییە نەژادییــە دێرینەکانــەوە هەیــە بڕیارگەلــی تایبەتــی خۆیانیــان هەیــە بــە کۆتایــی ســاڵی (٢٠٠٣) (چیــن) حــەوت جــار نمایشــی نیشــتمانیی بــۆ وەرزشــە کەلوپورییەکانــی کەمینــە نەژادییــەکان ســازدابوو، لــە حەوتەمیــن نمایــش و فیســتیڤاڵی نیشــتمانی بــۆ وەرزشــە کەلەپوورییەکانــی کەمینــە ئەتنییــەکان کــە ســاڵی (٢٠٠٣)لــە هەرێمــی (Ningxia Hui)ی ئۆتۆنۆمیــی دا بەڕێوەچــوو، (١٤) جــۆر پێشــبڕکێ و (١٢٥) چالاکیــی هەمەجــۆری وەرزشــیی تیــادا نیشــاندرا بــوون.

پشتگیریی و یارمەتی حکومەتی ناوەند بۆ هەرێمە ئۆتۆنۆمییەکان

دەسـتوور جەخـت لەسـەر ئـەوە دەکاتـەوە کـە «دەوڵـەت هەرچـی لـە توانـای دا هەیـە دەیـکات بـۆ بـەرەو پێشـبردن و چاککردنـی پەرەسـەندنی گشـتیی و هاوبەشـی گرووپـە ئەتنییـەکان. هەروەکـو (یاسـای ئۆتۆنۆمیـی هەرێمـە نەژادییـەکان) بەشـێوەیەکی زۆر روونـتر ئـەوە بـە ئەرکێکـی شـەرعی و رەوا دادەنێـت کـە ئۆرگانـە باڵاترەکانـی دەوڵەتـی پێویسـتە لەسـەریان و دەبـێ هـاوکاری دەڤـەرە ئەتنییـە خودموختـارەکان بکـەن بـۆ خێراتـر کردنـی گەشـەکردنیان. جـا حکومەتـی چیـن بـۆ بەئەنجامگەیاندنـی بڕگەکانـی نـاو (دەسـتوور و یاسـای ئۆتۆنۆمیـی هەرێمـە نەژادییـەکان) زنجیرەیـەك پێوانـەو شـێوازی بـەم شـێوەیەی خـوارەوە داهێنـاوە.

پێدانـی گرنگیـی سـەرەکیی بـە خێراکردنـی گەشەسـەندنی دەڤـەرە ئۆتۆنۆمییەکانـی نـەژادەکان

لـە کاتـی نەخشـەدانان بـۆ گەشـەپێکردنی ئابووریـی و کۆمەڵایەتـی سەرتاسـەریی نیشـتمانیی، حکومەتـی ناوەنـد بایـەخ و گرنگیـی تـەواو بـە خەسـڵەت و پێداویسـتییەکانی دەڤـەرە ئۆتۆنۆمییـە نەژادییـەکان دەدات سـتراتیژییەکی سـەرەکیی بـۆ خێراکردنـی گەشـەپێکردنیان داڕشـتووە لـە چـاو رێکخسـتنی گشـتی و داخوازییەکانـی گەشـەکردنی نەتەوەیـی سەرتاسـەریی دا. بەمەبەسـتی پەلەکـردن لـە پێشخسـتنی هەرێمەکانـی خۆرئـاوای چیـن و دەڤـەرە ئۆتۆنۆمییـە نەژادییـەکان، حکومەتـی چیـن سـتراتیژییەکی زۆر گرنگـی بـۆ گەشـەپێدانی خۆرئـاوای ئـەم وڵاتـە لـە سـاڵی (٢٠٠٠)دا دەسـتپێکردووە، (٥) هەرێمـی ئۆتۆنۆمیـی (٢٧) پارێزگەریەتـی خودموختاریـی و(٨٣) لـە (١٢٠) بەخشـە خودموختارییـەکان دەگرێتـە خـۆ، سـەرباری ئـەوەش سـێ پارێزگەریەتـی خودموختـاری دیکـەش رێگـەی پێـدراوە

کەڵك لەو سیاسەتە لاگیرییە وەربگرن کە دەوڵەت بۆ هەرێمەکانی خۆرئاوا پێڕەویی لێدەکات. لە ماوەی ئەو پێنج ساڵەدا لەوکاتەوە کە ستراتیژییەتی چاککردنی رەوشی بەشی رۆژئاوای وڵات خراوەتە کار، بنیادنانی (٦٠) پرۆژەی زۆر گرنگ دەستی پێکراوە، کە هەموویان بەیەکەوە (٨٥٠) بلیۆن یوان (Yuan) بەرهەمیان دەبێت و رۆڵێکی گرنگیش لە سەرخستنی پرۆسەی گشەپێکردنی ئابووریی و کۆمەڵایەتیی دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکاندا دەگێڕێت.

پێدانی پلەی یەکەم بە پرۆژە بنچینەییەکان لە هەرێمە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکاندا:

لە وەختی ئامادەسازیی بۆ بنیاتنانە بنچینەییەکان و بەکاربردنی سەرچاوەکانی پانتاییە نەژادییە خودموختارییەکاندا حکومەتی ناوەندیی پشکی وەبەرهێنان و قەرد وەرگرتن لە بانکەکان بەرز دەکاتەوە لەهەمانکاتیشدا دەڤەرە خۆجییەکان بە گوێرەی بارودۆخە جیاوازەکانیان لە قازانجی گوژمەی قەردەکانیان دەیانبەخشێت، یاخود دایاندەشکێنێ (کەمیان دەکاتەوە).

بە دەستپێکردن لە ماوەی (یەکەم پلانی پێنج ساڵەیی ١٩٥٣ -١٩٥٧) دا حکومەتی چین ژمارەیەك پرۆژەی بۆ بنیادنانی سەرەکیی لە دەڤەرە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکاندا ئامادە کردووە، کە ئەمانەی لەخۆگرتوون: بنکەی باوتۆی (Baoto) ئاسن و پۆڵا لە مەنگۆلیای ناوەوە، وێستگەی هێزی هایدرۆی (Qingtongxia) لە (Ningxia) گەڕان بە دوای پەترول (نەوت)دا لە (Xinjiang) و ئۆتۆپانە سەرەکییەکان کە سیچوان (Sichuan) و تیبەت (Tibet) و (Xinjiang) و تیبەت بە یەکەوە دەبەستنەوە. هەروەها هێڵە سەرەکیەیکانی ئاسن بە (شەمەندەفەر) ئەم ناوچانە بەیەکەوە دەگەیەنێت: (Baotou , Lanzhou) (Lanzhou) و (xining) هەروەها (Lanzhou) لەگەڵ (Urumqi) دا. لە ١٩٩٠دا دامەزراوەگەلی زەبەلاح بۆ گواستنەوە دروستکراون، وەکو هێڵی ئاسنی نێوان

(Zhongwei) لـەNingxia) و (Baoji) لـە (Shaanxi)، هەروەهـا هێڵـی ئاسـنی (Nanjiang) و فڕۆکەخانـەی تاچینـگ (Tacheng) لـە (Xinjiang) لـە سـاڵی (٢٠٠٠) دەوڵـەت هەڵسـاوە بـە یارمەتیدانـی دەڤـەرە ئەتنیـەی ئۆتۆنۆمییـەکان تاکـو زیاتـر سـەرچاوەکانیان بـۆ دەسـتکەوتی ئابووریـی بگۆڕنـەوە بـە ڕێگـەی وەبەرهێنانیـان لەدامەزراندنـی ژمارەیـەك لەپرۆژەگەلـی سـەرەکیی وەکـو (پـرۆژەی گوێزانـەوەی گازیـی سروشـتی ڕۆژئـاوا، ڕۆژهـەڵات) (پـرۆژەی گواسـتنەوەی وزەی خۆرئـاوا، خۆرهـەڵات) و (هێڵـی ئاسـنیی نێـوان (Tibet) و (Qinghai) دەوڵـەت ئامادەباشـیی تایبەتـی بـۆ بنیادنانـەوەی ژێرخانـی ئاوەدانکردنـەوە و گەشـەپێدانی پیشەسـازییە بنچینەییـەکان لـە تیبـەت دا ئەنجامـداوە. لـە سـاڵی ١٩٨٤ەوە تـا سـاڵی ١٩٩٤ بەگشـتی (٤٣) پـرۆژە دامەزرێـنراون بـە خسـتنەکاری (٤٨٠) مليـۆن یـوان (Yuan) وەك یارمەتیـی لەحکومەتیـی ناوەندیـی و (نـۆ) ناوچـە ناوخۆییـەکان و شـارەوانییەکانیانەوە. لـە(١٩٩٤) تـا (٢٠٠١) نزیکـەی ٣٠ پـرۆژە بنیادنـراون بـە هاوکاریـی ڕاسـتەوخۆی (٣٠٩) بلیـۆن یـوان لـە حکومەتـی ناوەندییـەوە. هەروەهـا (٣٢) پرۆژەیـش کۆتیایـان پێهاتبـوو بـە دەسـتگیرۆیی نزیکـەی (٩٦٠) مليـۆن یـۆان لـە دەڤـەرە گەشـە سـەندووەترەکانی خۆرهەڵاتـەوە. لـە ماویـە دەهەمیـن نەخشـەی پێنـج سـاڵەیی (٢٠٠١-٢٠٠٥)دا حکومەتـی ناوەنـد (٣١٠٢) بلیـۆن یوانـی لـە (١١٧) پـرۆژان بەتەنهـا لـە تیبـەت (Tibet) بـەکار بـردووە.

لـە سـاڵی ١٩٩٠ەوە حکومەتـی چیـن پرۆگرامگەلێکـی بەرفرەوانـی بـۆ دامـەزراوە بنچینەیەیـکان لـە بـواری گواسـتنەوە (ترانسـپۆرت)دا دەسـتپێکردووە بەمەبەسـتی سـوودگەیاندن بەگشـت هەرێمـە نەژادییـە خودموختـارەکان، بـۆ نموونـە «ئۆتۆبانـە دەرەکییـەکان بـۆ پەخشـە هـەژار و دواکەوتـووەکان» ڕێـگا قیرتاوکـراوەکان بـە گشـت موقاتەعەکانـی خۆرئـاوای چیـن» هەروەهـا (ئۆتۆبانەکانـی لادێ و موقاتەعەکانـی (پەخـش) نـاوەوە. بەدرێژایـی (٢٢٥٠٠) کیلۆمەتـر ڕێگاوبـان لـە لادێ و پەخشـەکاندا دروسـتکراون یاخـود نۆژەنکراونەتـەوە کەنزیکـەی سـەد

بلیـۆن (یوان)یـان تێچـووە، ئـەم کارە بەشـێوەیەکی بەرچـاو هەلومەرجـی نالەبـار و دواکەوتـووی گواسـتنەوە (ترانسـپۆرت)ی لەهەنـدێ لـەو دەڤەرانـەدا چاککـردەوە کـە کەمینـە ئەتنییەکانیـان تیـادا ئاکنجـی بوونـە.

پتەوکردنی پشتگیریی دارایی بۆ هەرێمە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکان

بـە پێشـکەوتنی ئابووریـی نەتەوەیـی و زیادبوونـی داهاتـی دارایـی، حکومەتـەکان لەگشـت ئاسـتەکاندا پـێ بەپـێ کرێـی زیاتریانـداوە بـۆ گواسـتنەوە لـە گەنجینەکانـەوە (خەزێنـە) بـۆ دەڤـەرە ئۆتۆنۆمییـەکان. لـە رێـگای کرێـی گواسـتنەوەی ئاسـایی لـە گەنجینەکانـەوە، کرێـی گواسـتنەوەی بـۆ مەبەسـتی تایبـەت لـە گەنجینەکانـەوە و کرێبـاری گواسـتتنەوە لـە گەنجینەکانـەوە بـە گوێـرەی سیاسـەتێکی کـە کەمینـە نەتەوەییـەکان زێـتر لەبەرچـاو دەگرێـت و بـە چەنـد رێگایەکـی تریـش، حکومەتـی ناوەندیـی داهاتـی دارایـی هەرێمـە ئۆتۆنۆمییـە نەژادییەکانـی زیـاد کـردووە بـۆ ئـەوەی پـەرە بـە گەشـەی ئابوریـی و پێشخسـتنی کۆمەڵایەتـی خۆیـان بـدەن و بـەرە بـەرەو لەسـەرخۆ ئـەو جیاوازییـە کەمکەنـەوە کـە لـە نێـوان ئەمانـە و دەڤـەرە گەشـە سـەندووترەکانی دیکـەدا هەیـە. حکومەتـی چیـن هەنـدێ سـەرمایەی بـۆ مەبەسـتی تایبـەت تەرخانکـردووە لەوانـە «دەزگـەی کۆمەککردنـی دەڤەرەکانـی کەمینـە رەگەزییـەکان» کـە لـە سـاڵی (١٩٥٥)ەوە دامـەزراوە، سـەرمایەی پشـتگیری کـردن (Stand- by) بـۆ دەڤەرەکانـی کەمایەتییـە رەگەزییەتییـەکان لـە سـاڵی ١٩٦٤دا. هەروەهـا حکومـەت پێڕەویـی لـە چەنـد سیاسـەتێکی تایبەتمەنـدی وەك زیادکردنـی پشـکی سـەرمایەی پاشـەکەوتکراو کـردووە بـۆ ئـەو دەڤەرانـە بـۆ ئـەوەی یارمەتـی دەڤـەرە نەژادییـە خودموختـارەکان بـدات تـا گەشـە بـە ئابورییەکانیـان بـدەن و ئاسـتی ژیـان و گوزەرانـی خەڵکەکـە بـەرز بکەنـەوە. لـە ماویـە (١٩٨٠-١٩٨٨)دا بودجـەی ناوەندیـی سیسـتەمێکی بـە زیادەیەکـی (١٠٪) لـە سـەدا دەی سـاڵانەوە بـۆ

کۆمـەك پێکـردن بـۆ هەریـەك لـە هەرێمەکانـی (مەنگۆلیـای نـاوەوە، خینجیانـگ، گوانگخـی، نینگخیـا و تیبەتـی) خودموختـار پیادەکردبـوو. هـەروەك ئەمـەی بـۆ موقاتەعەکانـی (یوونـان، گویزهـاو، وەگینگهـای)ش کردبـوو کـە ژمارەیەکـی زۆری دانیشـتوانەکانیان لـە کەمینـە ئەتنییـەکان پێکهاتـوون. سـاڵی (١٩٩٤) حکومەتـی ناوەندیـی چاکسـازییەکی بنەڕەتیـی لەشـێوەکانی بەڕێوەبردنـی داراییـدا دەسـتپێکرد کـە تیایـدا گرنگیـی سـەرەکی درا بـە سیسـتەمی هاوپشـکبوونی دەسـەڵاتەکانی ناوەندیـی و خۆجێیەتـی لـە داهاتـەکان (بـاج و گومـرگ)دا کەچـی سیاسـەتی بەخشـینی کۆمەڵێـك و هاوکاریـی تایبـەت بـۆ هەرێمەکانـی کەمـە رەگـەزەکان وەك خـۆی مایـەوە و بـەردەوام بـوو. کاتێکیـش سـاڵی (١٩٥٥) شـێوازی وەرگرتنـی کرێـی لەسـەر ترانزێـت (تێپەڕبوونـی کاڵا و کەلوپـەل بـە هەرێمـدا) خسـتەکار، حکومەتـی ناوەندیـی بەرامبـەر ناوچـە ئۆتۆنۆمییەکانـی کەمینـە ئەتنییەکانـی سیاسـەتێکی پێڕەوکـرد کـە بریتـی بـوو لـە زیادکردنـی کرێیەکانـی پەیوەسـت بـە گواسـتنەوە کـە دەدرێنـە ئـەو هەرێمانـەوە، کـە ئەمانـەی خـوارەوەی دەگرتنـەوە. هەرێمەکانـی (مەنگۆلیـای نـاوەوە، خینجیانـگ، گوانگخـی، نینگخیـا، تیبـەت) کـە هەموویـان خودمختـارن، لەگـەڵ چەنـد موقاتەعەیەکـی خودموختاریـی وەك (یۆنـان، گویزهـاو، گینگهـای) هەروەهـا چەنـد پارێزگاگەلـی ئۆتۆنۆمیـی سـەر بـە کەمینـە نەژادییـەکان لـە موقاتەعاتـی تـردا.

گرنگیـدان بـە دامـەزراوە شـوێنەوارییەکان و پاراسـتنی ژینگـە لـە هەرێمـی ئەتنییـە ئۆتۆنۆمییەکانـدا

هـەر چـوار دەڤـەرە سـەرەکییەکان و هـەر چـوار پـرۆژە گەلـە سـەرەکییەکان کـە خراونەتـە نێـو نەخشـە و پلانـە نەتەوەییەکـەی حکومەتـی چیـن سـەبارەت بـە دامـەزراوە ژینگەیـی و شـوێنەوارەکانی، هەموویـان دەکەونـە دەڤەرەکانـی کەمینـە نەژادییەکانـەوە «پـرۆژەی پاراسـتنی دارسـتانە سروشـتییەکان» و هەروەهـا

پرۆژەکانی گۆڕینی کێڵگەکان بۆ جەنگەڵ و لەوەڕگا بەشێوەیەکی گشتی لە دەڤەرەکانی کەمینە نەتەوەییەکاندان. نزیکەی نیوەی هەر (٢٢٦) یەدەگە سروشتییەکان لە سەرتاسەری وڵاتدا کەوتوونەتە ئەو دەڤەرانەوە و ئەمانەیش دەگرێتەوە. (zoige wetland nature reserve) لە سیچوان (Sichuan) و (xishuangbanna nature reserve). سەرباری ئەمەیش حکومەتی ناوەندیی دەستی بە "پرۆژەی باشکردنی هۆشیارانەی ژینگەی تاریم باسین (Tarim Basinx) لە خنجیانگ دا کردووە لەتەك پرۆژەی پارێزگاریی لێکردنی سەرچاوەی سێ رووبارەکان (Three rivers) لە پارێزگەیی یووشووی تیبەتی ئۆتۆنۆمیی کینگهای دا. لە هەمان کاتیشدا گرنگییەکی زۆریداوە بە چاککردنی باری شوێنەوارەکانی دەڤەرەکانی (Karst) لە باشووری چیندا.

پێرەوییکردنی پێوەری تایبەت بۆ یارمەتیدانی هەرێمە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکان تاکو پەرە بە پەروەردە بدەن:

دەوڵەت یاریدەی هەرێمە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکان دەدات بۆ ئەوەی خوێندنی تەوزیمی نۆ ساڵە بکەن بە ئەرکێکی گشتی و شێوازی خوێندنی تێکەڵاویش بەرەوپێش ببەن. دەڤەرە خودموختارییە نەژادییەکان ئامانجی سەرەکی پلانەکانی دەوڵەتن بۆ گشتاندنی خوێندنی نۆ ساڵەیی تەوزیمی بەشێوەیەکی بنچینەیی و لە ریشەوە هەڵکێشانی نەخوێندەواریی لە نێوان گەنجان و تەمەن ناوەندییەکانی دانیشتووانەکاندا « پرۆژەکەی خوێندنی تەوزیمی بۆ دەڤەرە دواکەتووەکان» کە دەوڵەت دەستیپێکردووە بۆ هەرێمە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکانی خۆرئاوای چینیش هەمان مەبەستی هەیە. لەوەیش زیاتر دەوڵەت هەروەها پەیمانگەگەلی بۆ خوێندنی باڵاتر دامەزراندووە و قوتابخانە و خولی شیاندن و ئامادەیی بۆ خوێندکارانی کەمینە نەژادییەکان دەکاتەوە. پەیمانگەکانی خوێندنی باڵا و قوتابخانەکانی فرە هونەرەکان

وایانکـردوە سـتاندەردی وەرگرتنـی خوێندکارانـی کەمینـە رەگەزییـەکان بەهۆیانـەوە دابەزێـت و سەرپشـکیی داوەتـە داواکاران لـەو کەمینـە رەگەزییانـەی ژمـارەی دانیشـتوانەکانیان زۆر کەمـە. تـا ئێسـتێ (١٣) پەیمانـگای خوێندنـی بـاڵا هەیـە بـۆ کەمینـە نەژادییـەکان لـە چیـن. لـە هەرێمـە پێشـکەوتووترەکان خوێندنگـەی ناوەندیـی هەنـە بـۆ کەمینـە نەژادییـەکان و پۆلـی تایبـەت بـەو کەمینانـەوە لـە قوتابخانـە ناوەندییـە ئاسـاییەکاندا بـۆ وەرگرتنـی خوێندکارانـی کەمینـەکان کراونەتـەوە بەمەبەسـتی شـیرینکردنی راهێنـان بـۆ توێـژە سـەرەکییە ئاسـت بەرزەکانی کەمینـە نەژادییـەکان، حکومەتـی چیـن بڕیاریـداوە، لەسـەر بنچینەیەکـی تاقیکراوەییـەوە (٢٥٠٠) خوێنـدکاری پرۆگرامەکانـی (ماجسـتێر) و (PhD) دکتـۆرا بـۆ سـاڵی (٢٠٠٥) لـە هەرێمەکانـی ئۆتۆنۆمییـە نەژادییەکانـە وەربگیرێـن و ئامانجیـش بـۆ سـاڵی (٢٠٠٧) ئەوەیـە کـە (٥٠٠٠) هـەزار کـەس تۆمـار بکرێـن و بـەم شـێوەیە کـۆی ژمـارەی ئـەم جـۆرە خوێندکارانـە بگاتـە (١٥) هـەزار.

بەهێزکردنی یارمەتیدانی دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە نەژادییە دواکەوتووەکان.

لـە سـاڵەکانی ناوەڕاسـتی هەشـتاکانەوە (١٩٨٠) کـە حکومەتـی چیـن دەسـتی داوەتـە هەڵمەتێکـی بەرفـرەوان بـۆ نەهێشـتنی هەژاریـی بـە رێگایەکـی بەرنامـە بـۆ دارێـژراو و رێکوپێکـدا، کەمینـە ئەتنییـەکان و هەرێمەکانیـان بوونەتـە ئارمانجـی سـەرەکیی بـۆ یارمەتییەکانـی حکومـەت. لـە نێـوان (٣٣١) موقاتەعەگەلـی هـەژار و دواکەوتـوو کـە دەستنیشـان کـرا بـوون لـە سـاڵی ١٩٨٦ دا یارمەتییەکانـی حکومـەت بیانگرێتـەوە (١٤١) لـەوان لـە هەرێمـە ئۆتۆنۆمییـە نەژادییەکانـدان کـە رێـژەی (٦,٤٢٪) لـە کـۆی گشـتی پێکدەهێنـن.

سـاڵی ١٩٩٤ حکومـەت دەسـتی بـە جێبەجێکردنـی پرۆگرامێکـی حـەوت ساڵەیی کـرد بـۆ دەربازکردنـی ٨٠ ملیـۆن کـەس لـە خانـەی هەژارییـەوەن لـە نێـوان (٥٩٢) موقاتەعـە گەلـی دواکەوتـوودا کـە دیاریکـراون لـە پێـش ئەوانیـتر

یارمەتییەکانی دەوڵەت وەربگرن (٢٥٧) لە دەڤەرە نەژادییە خودموختارییەکاندا بوون کە رێژەی (٤,٤٣٪) لە کۆی گشتیی پێکدەهێنن. پرۆگرامی دیار و بەرچاوی لە نێوبردنی هەژاری و بۆ پێشکەوتنی هەرێمەکانی لادێیی چین کە ساڵی ٢٠٠١ دەست بە جێبەجێکردنی کراوە هەمدیس دەڤەرەکانی کەمینە نەژادییەکانی بە ئارمانجی بنچەیی بۆ یارمەتیدان رەچاو کردوون. لە (٥٩٢) موقاعەتەگەلی کەلە نوێ دەستنیشانکراون بۆ ئەوەی پلانی دەوڵەت بۆ گەشەپێدان و نەهێشتنی هەژاریی بیانگرێتەوە (٢٦٧)یان کەوتوونەتە دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکانەوە (جگە لە تیبەت) و رێژەی (١,٤٥٪) لە کۆی گشتی پێکدەهێنن. (تیبەت) وەك یەکێك خراوەتە نێو پلانەکەوە، وەك ئارمانجێکی سەرەکی دەوڵەت بۆ گەشەپێدان و نەهێشتنی هەژاریی.

ساڵی ١٩٩٠ دەوڵەت (سەرمایەی خۆراك و پۆشاك)ی دامەزراند بۆ دەڤەرە هەژارەکانی کەمینە نەژادییەکان کە ئارمانجی سەرەکیی تیایدا موقاتەعاتەکانی کەمینە نەژادییەکان بوون لە ١٩٩٢ دا دەوڵەت (سەرمایە بۆ گەشەپێدانی کەمینە نەتەوەییەکان) دامەزراند کە لە بنەڕەتدا بۆ ئەوە بەکاردێت چارەسەریی کۆسپ و تەگەرە تایبەتیەکان بکات کە رووبەڕووی پەرەسەندن و پێشکەوتنی دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکان دەبنەوە، هەروەها دێنە پێش بەرهەمهێنان و ژیانی ئەو کەمینانەوە. لەساڵی ٢٠٠٠یشەوە دەوڵەت رێبازێکی گرتۆتە بەر ناسراوە بە (کرداری یان پرۆسەی سنوورگەلی سەرکەوتووتر و خەڵکانی خۆشگوزەرانی تر). لە هەمانکاتدا چەند پێوەری تایبەتمەندیی داهێناوە بەمەبەستی دروستکردنی (٢٢) گروپگەلی کەمینە ئەتنییەکان کە هەر یەکێکیان ژمارەی دانیشتوانەکانی کەمتر لە سەد هەزار بێت، بەتایبەتیش تیشك دەخاتە سەر بنیادنانی دامەزراوە بنچینەییەکان و ئاریشەکانی خۆراك و پۆشاك بۆ خەڵکە هەژارەکەی هەرێمە سنوورییەکان و ناوچەکانی کەمینە نەژادییەکان، ئەوانەی ژمارەی دانیشتوانەکانیان کەمن.

زێدەکردنــی داهاتــی تەرخانکــراو بــۆ خزمەتگوزارییــە کۆمەڵایەتییــەکان لــە هەرێمــە ئۆتۆنۆمییــە نەژادییەکانــدا:

دەوڵــەت پــارەی خەرجیــی بــۆ خزمەتگوزاریــی تەندروســتی لــە دەڤــەرە ئۆتۆنۆمییــە نەژادیەیکانــدا زیــاد کــردووە بــۆ ئــەوەی ئاستی بایەخپێدانــی نۆژداریــی (ســاخڵەمیی) بــە دانیشــتوانی ئــەو هەرێمانــەوە بــەرز بکاتــەوە. لــە ســاڵی ٢٠٠٣دا حکومەتــی ناوەندیــی ســەرمایەیەکی تایبەتمەنــدی بــە گوژمــەی (٣٧,١) بلیــۆن یــوان تەرخانکــرد بــۆ خزمەتگوزاریــی تەندروســتی لــە (مەنگۆلیــای نــاوەوە، خینجیانــگ، گوانگخــی، نینگخیــا، لەگــەڵ تیبــەت) کــە هەرێمگەلــی ئۆتۆنۆمییــن و ئــەو لایەنانەیــش دەگرێتــەوە لــەش ســاخی گشــتی دامــەزراوە بنچینەییەکانــی تەندروســتیی لادێ، نەخۆشــخانە پســپۆڕییە تایبەتمەنــدەکان، خزمەتگوزارییــە نۆژدارییــە هاوکارەکانــی لادێــی و کۆنترۆڵکردنــی پەتــاو نەخۆشــییە درمــەکان ســاڵی ١٩٩٨ حکومەتــی چیــن پرۆژەیەکــی دەســتپێکرد بەهۆیــەوە هەمــوو گوندێــك پەخشــی تەلەڤزیــۆن و رادیۆیــی بگاتــێ، کۆمــەك و یارمەتیــی بــۆ ئامانجــی تایبــەت بدرێتــە موقاتەعــە ســەرەکییەکان کــە وەك کلیــل وان بــۆ هەڵمەتــی نیشــتمانیی بــۆ قەڵاچۆکردنــی هەژاریــی و بــەرەو پێشــچوونی دەڤەرەکانــی ناوەڕاســت و خۆرئــاوادا. ئەمەیــش گوڕوتینــی زۆری دا بــە چاکبوونــی خزمەتەکانــی فیلمســازی ورادیــۆ و تەلەڤزیــۆن لــە هەرێمەکانــی کەمینــە نەژادییەکانــدا.

بــە کۆتایــی (٢٠٠٣) و بــە کۆمــەك و پێدانــی (٤٥٠) ملیــۆن یــوان، زێــتر لــە (٧٠) ملیــۆن گوندنشــین لــە (٣٤٤,١١٧) گوندیــی خــاوەن کارگێڕییەتــی دا بوونــە خاوەنــی پەخشــی رادیــۆ و تەلەڤزیۆنیــی خۆیــان. ئــەو پرۆژەیــە (٣٥٦,٥٤) ئاوایــی خــاوەن کارگێــڕی گرتــەوە لــە (مەنگۆلیــای نــاوەوە، خینجیانــگ، گوانگخــی، نینگخیــا و تیبــەت) دا کــە هەموویــان هەرێمگەلــی ئۆتۆنۆمییــن، هەروەکــو پەخشــەکە موقاتەعەکانــی (گینگهــای، گانســو، یونــان، گیزهــاو، ســیچو)یش کــە ژمارەیەکــی زۆری کەمینــە نەژادییەکانیــان تیــادا دەژیــن دەگرێتــەوە.

لــە (٢٠٠٤)دا دەوڵــەت هەڵمەتێکــی دیکــەی خســتە واری جێبەجێکردنــەوە بــۆ ئــەوەی ئــەو گوندانــەی پــتر لــە (٥٠) ماڵیــان تیادایــە و وزەی کارەباشــیان بــۆ فەراهەمــە، پەخشــی تەلەڤزیــۆن ورادیۆییــان بگاتــێ، وایــش مەزەنــدە دەکرێــت کــە نــەوەد هــەزار ئاوایــی (گونــد)ی دیکەیــش لــە مــاوەی دوو ســاڵی ئاینــدەدا پەخشــی تەلەڤزیــۆن و رادیۆییــان دەگاتــێ کــە لــە نێوانیانــدا پەنجــا و نــۆ هەزاریــان لــە دەڤەرەکانــی کەمینــە نەتەوەییەکانــدان.

یارمەتیدانــی هەرێمــە ئۆتۆنۆمییــە نەژادییــەکان بــۆ کرانــەوەی زێــتر بەســەر دونیــای دەرەوەدا:

دەوڵەتــی چیــن گرنگیــی زۆر زیاتــر بــە دامەزراوەکانــی بەرهەمهێنــان دەدات لــە دەڤــەرە خودموختارییــە ئەتنییەکانــدا لەلایەنــی پرۆســەی بازرگانیکــردن لەگــەڵ دەرەوەدا، هانیشــیان دەدات بەرهەمــە خۆجییەکانیــان بنێرنــە دەرەوە، لەمبارەیــەوە سیاســەگەلی تایبەتــی دەربــارەی بازرگانیــی دەرەوە پیــادە بکــەن، دەوڵــەت هەروەهــا ئــەو دەڤەرانــە هانــدەدات و پشتگیریشــیان دەکات رۆڵێکــی تــەواو بــدەن بــە تایبەتمەندییــە جیوگرافــی و فەرهەنگیــی (کەلتووریی)یەکانیــان لەکاتــی فرەوانکردنــی کرانەوەیــان و هەماهەنگیــی و هاوکاریکردنیــان لــە تــەك وڵاتانــی دراوســێدا. لــە ســاڵانی (١٩٩٢) دا حکومەتــی چیــن ســتراتیژییەتی کردنــەوەی ســنوورەکانی خــۆی دەســتپێکرد و نــاوی (١٣) شــاری کــراوە و (٢٤١) دوو ســەد و چــل و یــەك بەنــدەری کــراوەی پلەیەکــی دەستنیشــانکردن و (١٤) چــواردە زۆنــی (ناوچەگەلــی) ســنووریی بــۆ هاریکاریــی تەکنەلۆژیــی و ئابووریــی دامەزرانــد کــە زۆربــەی هــەرە زۆریــان کەوتوونەتــە نێــو دەڤــەرە ئۆتۆنۆمییــە نەژادییەکانــەوە.

هەماهەنگــی لــە نێــوان دەڤــەرە گەشەســەندووترەکان و هەرێمــە ئۆتۆنۆمییــە ئەتنییەکانــدا لــە رووی یارمەتییــەوە:

حکومەتــی چیــن تەشــجیعی دەڤــەرە حــاڵ باشــەکان و گرووپــە ئەتنییــەکان

دەكات كـە یارمەتیـی ئەوانـە بـدەن كـە تـا ئێسـتێ حاڵیـان بـاش نەبـووە، بـەم رێگایـە سـەركەوتنی گشـتیی و هاوبـەش بـەدی بێنـن. لـە كۆتایـی سـاڵی (١٩٧٠) وە حكومەتـی چیـن وایكـردووە كـە دەڤـەرە گەشـە سـەندووترەكان بـە درێژایـی كەنارەكانـی خۆرهـەڵات یارمەتیـی بـەردەوام بنێـرن بـۆ دەڤەرەكانـی خۆرئـاوای وڵات و هاریكاریـی هەرێمەكانـی كەمینـە نەژادییـەكان بكـەن تاوەكـو ئابووریـی و خزمەتگوزارییـە گشـتییەكانیان پێـش بخـەن و پەرەیـان پێبـدەن. سـاڵی (١٩٩٦) هاوكارییـە بەردەوامەكـە شـێوازێكی تایبەتمەندیـی زێـتری وەرگـرت، بـەوەی كـە (بێیژینـگ) یارمەتـی (مەنگۆلیـای نـاوەوە) و (شـاندۆنگ) هـی (خینژیانـگ) و (فوژیـان) هـی (نینگخیـا) و هەروەهـا (گواتگدۆنـگ) یـش یارمەتـی (گوانگخـی) بـدەن. هەرچـی (تیبەت)یشـە ئـەوا یارمەتیـی لەسـەرجەم دەڤەرەكانـی دیكـەی وڵات وەردەگرێـت.

لـە (١٩٩٤)ەوە هەتـا (٢٠٠١) (١٥) موقاتەعەگەلـی پێشكەشـكردنی هاوكاریـی و چەنـد وەزارەتێـك و كۆمیسـیۆنێك لـە ژێـر رێنمایـی و راوێـژكاری دەوڵەتـدا بەخشـی، یارمەتـی و هاوكارییـان پێشـكەش كـردووە بـە مەبەسـتی دامەزراندنـی (٧١٦) پـرۆژەی هەمەجـۆر كـە تێكـڕا (١٦,٣) بلیـۆن یوانـی تیـادا خەرجكـراوە، (بێجگـە لـەو پارەیـەی لەلایـەن حكومەتـی ناوەندییـەوە خراوەتـە بـەركار). لـە مـاوەی دەهەمیـن نەخشـەی پێنـج ساڵەییدا (تیبـەت) بەگشـتی گوژمـەی (٠٦٢,١) بلیـۆن یوانـی وەك یارمەتیـی و بەخشـش لـە سەرتاسـەری وڵاتـدا وەرگـرت بـۆ دامەزراندنـی (٧١) پـرۆژەی هەمـە جـۆر.

بایەخـدان بـە پێداویسـتییە تایبەتییەكانـی كەمینـە نەژادییـەكان بـۆ بەرهەمهێنـان و زیندەنگیـی

وەكـو رێزلێنـان لـە دابونەریتەكانـی كەمینـە نەژادییـەكان بەمەبەسـتی دابینكردنـی پێویسـتییە تایبەتییەكانیـان لـە بەرهەمهێنـان و گوزەرانـی ژیـان،

دەوڵـەت سیاسـەتێکی تایبەتمەنـدی سـەبارەت بـە بازرگانیـی و بەرهەمهێنانـی پێداویسـتییەکانیان گرتۆتـە بـەر. لـە (١٩٦٣) دا دەوڵـەت سیاسـەتگەلێکی تایبەتمەندیـی بـۆ دەزگا و دامەزراوەکانـی کەمینـە نەتەوەییـەکان خسـتەبەرکار سـەبارەت بـە پاراسـتن و پاشـکەوتکردنی سـوودو قازانـج و سـەرمایەگەلی تایبەتـی خەڵـك و کۆمـەك لـە بـواری نرخـەوە. لـە حوزەیرانـی (١٩٩٧)دا دەوڵـەت سیاسـەتێکی تایبەتمەنـدی تـازەی سـەبارەت بـە بازرگانیکـردن و بەرهەمهێنانـی پێداویسـتییەکانی کەمینـە ئەتنییـەکان داهێنـا کـە جەختـی لـەوە دەکـردەوە کـە پێویسـت بـوو لـە مـاوەی بـە ئەنجامگەیاندنـی نۆهەمیـن پلانـی پێنـج سـاڵەیی (١٩٩٦- ٢٠٠٠)دا (بانکـی گەلـی چیـن) هـەر سـاڵێك بـڕی سـەد ملیـۆن (یـوان) بـەلاوە بنێـت (گڵداتـەوە) تـا وەکـو بـە قازانجێکـی زۆر کـەم قـەرد بـە کەمینـە ئەتنییـەکان بدرێـت بـۆ ئـەوەی تۆڕگەلـی بازرگانیـی دابمەزرێنـن و هەروەهـا بـە شـێوازی هونەریـی و بـە گوێـرەی تەکنەلۆژیـای سـەردەم دامەزراوەکانیـان، ئەوانـەی بـۆ دەسـتەبەرکردن و فەراهەمبوونـی پێداویسـتییەکانی ئـەو کەمینانـە تەرخانکـراون، چـاك و نـۆژەن بکرێنـەوە. هەروەهـا بەڵێـن دەدات کـە ئـەوکارو بازرگانیانـەی دەوڵـەت خاوەنیانـەو ئـەو کەرەسـتانەیش کـە سـەرچاوەیان ڕەگـی رووەکییـە و لەگـەڵ گشـت هەروەزییەکانـی سـەر بـە بـازاڕ، کـە لـە دەڤەرەکانـی کەمینـە ئەتنییـەکان لـەو ناوچانـەدا ئەنجامدەدرێـن کـە قـەوارە و ئاسـتیان لـە هـی (موقاتەعـە) کەمـتر و نزمـترن، پێویسـتە لـەو بـاج و گومرگانـە ببەخشرێـن کـە دەخرێنـە سـەر زیـادەی قازانجـەوە.

بـە کۆتایـی هاتنـی سـاڵی (٢٠٠٣)دا (٣٧٨,١) بەرهەمهێنـەری پێداویسـتییە تایبەتییـەکان بـۆ کەمینـە نەژادییـەکان لـە چیـن ناونـووس کرابـوون، کـە سـوودیان بینـی لـەو سیاسـەتە تیبەتمەندییانـەی پەیوەسـت بـە ڕێـژەی قازانجـی سـەرمایەی بەقـەرد وەرگیـراو بـۆ کارکـردن و قـەردی وەرگیـراو بـۆ نۆژەنکردنـەوەی تەکنەلۆژیـا بـە قازانـج و سـووێکی داشـکاو لەگـەڵ کەمکردنـەوە و یـان بەخشـین لەبـاج و

گومـرگ، دەوڵـەت بـە لەبەرچاوگرتنـی گرنگیـی و بایەخـی هەنـدێ پێداویسـتیی تایبەتمەنـد وەك (چایـی) لـە ژیانـی رۆژانـەی هەنـدێ لـە کەمینـە نەژادییەکانـدا، هەڵسـا لـە مـاوەی جێبەجێکردنـی هەشـتەمین پلانـی پێنـج ساڵەییدا.

(١٩٩٥-١٩٩٩) بـە دامەزراندنـی سیسـتەمی پاشـکەوتکردن (یـەدەگ) بـۆ (چایـی کیسـەکراو) (Brick- tea) بـە مەبەسـتی دڵنیابـوون لـە هەبوونـی بەردەوامـی ئـەو جـۆرە (چاییـە) لـە (٢٠٠٢) دا دەزگایـەك دامەزرێـنرا بـە نێـوی (پێـوەرەکان بـۆ کارگێڕیـی پاشـکەوتی "چـای کیسـەکراو"ی نیشـتمانی) بـۆ ئـەوەی ئەرکـی بەڕێوەبردنـی کارەکانـی پاشـەکەوتکردنی مـاددە خامەکانـی چایـی کیسـەکراو، بەرهەمـەکان بـە ئەسـتۆوە بگرێـت، هەروەهـا پشـتگیریش بـۆ ئـەو بەشـانە مسـۆگەر بـکات کـە مـاددە پێوەندیـدارەکان دا دەکـەن (خـەزن دەکـەن) دەبـێ بـە تەنـگ ئەوەیشـەوە دەبێـت کـە (گەنجینـەی ناوەندیـی) دەبـێ قازانجـی ئـەو قەرزانـە بداتـەوە کـە لـە پاشـەکەوت و پاراسـتنی مـاددە خامەکانـی (چاییەکـە) دا خەرجکـراون.

پەرەسەندنی مێژویی ئەرکە هەمە جۆرەکان لە دەڤەرە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکاندا

بەرلەوەی چینی تازە دامەزرێنرێت، دەڤەرەکانی ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکان بەدەست کەم بەرهەمیی و دواکەوتوویی لە بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووریدا دەیانناڵاند و پیشەسازییەکی مۆدێرنی ئێجگار کەم و خزمەتگوزاریی پەروەردەیی و نۆژدارین دەگمەن و دەزگە و بونیادیی ئاوەدانیی زۆر نابووتیان هەبوون. زۆرینەی زۆری دانیشتوانەکانیان نەخوێندەوار بوون و هەمیشە دەبوونە قوربانیی دەرد و پەتا درمیە زۆر باوەکانی وەکو تاعوون و خوریکە و لەرزوتا (مەلاریا)وە، بەشێوەیەکی سەرەکیش خەریکی کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن بە شێوازی کۆن بوون و تا ئەو دەمانەیش لە هەندێ لە دەڤەرەکانی ئۆتۆنۆمییە رەگەزیەکاندا شێوازی (بسووتێنە و پاککەرەوە) یان لەکاری نێو کێڵگەدا بەکار دەهێنا و کەرەستەی ئاسن لە هەندێ شوێندا زۆر بەکار نەدەبرا. خەڵکەکە لە هەژاریی و نەبوونییەکی کوشندە دەژیان و ئەوانەیشی کە لە ناوچە چیاییەکان و بیابانەکان و یان ئەو بەشانەی خاکەکەیان خوێواوی (پڕخوێ) بوون دەژیان زۆربەی ساڵەکان بۆ ماوەی چەند مانگێك کەم خۆراك دەبوون و یان هەر بێ خۆراك دەمانەوە. بۆیەکا گەشەکردنی کەمینە نەژادییەکان کۆسپ و ئاستەنگیی مەترسیداری لە پێش بوو. تەنانەت هەندێکیشیان لەسەر لێواری نەمان و لە نێوچووندا بوون. لەوەتەی دامەزراندنی چینی تازەوە و بەتایبەتی لەوەتەی سیاسەتی چاکسازیی کرانەوە و خراونەتە واری کار پێکردنەوە، خەڵکانی گروپگەلی نەژادە جۆراوجۆرەکان لە دەڤەرە خودموختارییەکاندا گەیشتوونەتە دەستکەوتگەلی تایبەت بە خۆیانەوە، بە پشت بەستن بە هەوڵ و چالاکیی خۆیان زۆر خۆڕاگرانە و بە پەرۆشەوە کاریانکردووە و بە بەردەوامی پەرەیان بە توانستی گەشەسەندنی

خۆیـان داوە، بـە هاوکاریـی و یارمەتیدانـی بـێ پایـان لەلایـەن دەوڵـەت و دەڤـەرە گەشـە سـەندووترەکانەوە وەك ئەنجامێکـی زێـتر لـە نیـو سـەدە هەوڵـدان لـە دەڤەرەکانـی کەمینـە نەتەوەییەکانـدا، هەلومەرجەکانـی ژیانـی خەڵکەکـە و هەروەهـا ژینگەیـش بەشـێوەیەکی زۆر و بەرچـاو گۆڕانکارییـان بەسـەرداهاتووە و ئابووریـی خۆجێیـی و جۆرەهـا خزمەتگوزارییـە گشـتییەکانیش زۆر بـە خێرایـی گەشـەیانکردووە و چاکـتر بوونـە. هاوشـان لـە تـەك خەڵکانـی بەشـەکانی دیکـەی چینـدا، بەشـداریی لـە ئەنجامدانـی ئـەو پێشـکەوتن و پەرەسـەندنەدا دەکـەن کـە بەهـۆی مۆدەرنیێـزە و سـەرلەنوێ دامەزراندنـەوەی وڵاتـەوە هاتۆنەتـەدی و تیاشـیدا هاوپشـکن.

پەرەسەندنی خێرای ئابووری:

سـاڵی ٢٠٠٣ (قەبـارەی بەرهەمـی خۆماڵیـی) دەڤـەرە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییەکانـی چیـن گەیشـتە (١,٠٣٨١) بلیـۆن یـوان کـە بـۆ یەکەمیـن جـار لـە (١٠٠٠) بلیـۆن یوانـی تێپەڕانـد. لـە (١٩٩٤)ەوە بـۆ (٢٠٠٣) ئـەو قەبارەیـە سـاڵانە بـە (تێکـڕا) ی (معـدل)ی (٩,٨٧) لەسـەدا زیـادی کـردووە کـە بـە نزیکـەی یـەك خاڵـی سـەدی لـە (معـدل) تێکـڕای نەتەوەیـی بـە زووتـر بـوو. پشـکی بەشـداری قەبـارەی بەرهەمـی خۆماڵیـی دەڤـەرە ئۆتۆنۆمییـە نەژادییـەکان لـە کـۆی نەتەوەییـدا کـە سـاڵی ١٩٩٤ (٨,٥) بـوو لەسـەدا، سـاڵی ٢٠٠٣ بـۆ (٨,٩) لەسـەدا بـەرز بـووەوە. سـاڵی ١٩٩٤ پشـکی هـەر تاکێکـی ئـەو کەمینانـە لـەو بەرهەمانـە بەڕێکەوتبـوو (٦٣,٥) لـە سـەدای موعەدەلـی پشـکی هـەر تاکێـك بـوو لـە چیـن بەگشـتیی، کەچـی سـاڵی ٢٠٠٣ ڕێـژەی سـەدی ئـەو پشـکە گەیشـتە (٦٦,٣) هەروەهـا لـە هەمـان ئـەم سـاڵەدا بەهـای بەرهەمـی خۆجێیـی ئـەو دەڤەرانـە گەیشـتە (٦٧,٤) بلیـۆن یـوان کـە سـێ جـاران بەقـەد ئـەوەی سـاڵی (١٩٩٤) بـوو. سـاڵی ٢٠٠٣ (قەبـارەی بەرهەمـی خۆماڵیـی) ی خینجیانـگ (١٨٧,٧٦١) بلیـۆن یـوان بـوو کـە

دەیکـردە (١,٦٠) لـە سـەدی کـۆی نەتەوەیـی و بـە زیـادەی (٠,٠٦) لەسـەدا بـە بەبـەراورد لەگـەڵ سـاڵی (١٩٩٣)دا کەچـی قەبـارەی ئـەو بەرهەمـەی (تیبـەت) (١٨,٤٥٠) بلیـۆن یـوان بـوو کـە (٠,١٦) ی لـە سـەدای کـۆی نیشـتمانیی پێکدێنـا، بـە زیـادەی (٠,٠٤) خاڵـی سـەدیی لـە چـاو سـاڵی (١٩٩٣)دا. هـەر لـە هەمـان ساڵیشـدا پشـکی هـەر تاکێـك لـەو (بەرهەمانـە) لـە دەڤـەری خینجیانـگ دا (٩٧٠٠) یـوان بـوو کـە یەکسـانە بـە (١٠٦,٥٨) لـە سـەدای تێکـڕای پشـکی هـەر تاکێـك لەسـەر ئاسـتی نەتەوەییـدا و پشـکی هـەر تاکێـك لـە (تیبـەت) گەیشـتە (٦٨٧١) یـوان ئەمەیـش یەکسـانە بـە (٧٥,٥) لـە سـەدای تێکـڕای پشـکی هـەر هاووڵاتییـەك لـە چیـن بەگشـتی.

بەرزبوونەوەی بەرچاوی ستاندەری زیندەگیی:

سـاڵی ٢٠٠٣ پوختـەی پشـکی هەرتاکێـك لـە گوندنشـینەکانی دەڤـەرە نەتەوەییـە خودموختارییەکانـدا (١,٨٩٥) یـوان بـوو کـە (٢,٣١) جـاران بەقـەد ئـەوەی سـاڵی ١٩٩٤ بـوو. پوختـەی پشـکی داهاتـی تاکـی گوندییانـی (خینجیانـگ و تیبـەت) یـەك لـە دوای یەکـدا گەیشـتە (٢١٠٦١٩) یـوان و (١٦٩٠٧٦) یـۆان، کـە یەکسـانیبوون بـە (٨٠٣٢) و هەروەهـا (٦٤٤٨) لـە سـەدای پشـکی گوندنشـینانی وڵاتـی چیـن بەگشـتیی.

لـە سـاڵی ١٩٩٣ دا هەلومەرجـی نیشـتەجێبوون بـۆ دانیشـتوانانی دەڤـەرە ئەتنییـە ئۆتۆنۆمییـەکان بـەردەوام بـەرەو باشـیی دەچـوو. رووبـەڕی خانـوو دروسـتکردن بـۆ هـەر تاکێکـی دەڤـەرە شارسـتانییەکان (١٩,٨) مەتـری دووجـا بـوو، کەچـی لـە لادێکانـدا (٢٢,٩) مەتـری دووجـا بـوو. بـە تێکـڕا هەمـوو پاشـەکەوتییە هەمـە جۆرەکانـی دەڤـەرە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییـەکان (١,١٧٥) بلیـۆن یـۆان بـوو کـە لەمانـە هـی دانیشـتوانانی هـەردوو دەڤەرەکانـی شـاریی و لادێـی (٧٣٥,٣) بلیـۆن یـوان بـوو کـە دەیکـردە چـوار جـار بەقـەد ئـەوەی سـاڵی (١٩٩٤).

پێشکەوتنی دیار و بەرچاوی ژێرخان و ئاوەدانکردنەوە:

ساڵی ٢٠٠٣ کۆی ئەو سەرمایەیەی بۆ دامەزراوە بنچینەییە چەسپاوەکان لە هەرێمە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکاندا وەبەرهێنرا (٣٧٣,٤) بلیۆن یوان بوو کە (٣,٧) جار بەقەد ئەوەی ساڵی (١٩٩٤) بوو. لەوەیش (٢٨٣,٧) بلیۆن یوان بۆ دامەزراوەی بنیادنانی ژێرخان تەرخانکرابوو کە (٤,٢) جاران بەقەد ئەوەکەی ساڵی ١٩٩٤ بوو. بە کۆتایی ٢٠٠٣ (٢٢,٧٣) ملیۆن کەس لە دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە نەژادییەکاندا ئامێری تەلەفۆنی چەسپاویان بەکاردەهێنا کە لە نێویاندا (١٥,٣٢) ملیۆن دانیشتوانی شارەکان بوون. ژمارەی بەکارهێنەرانی ئامێری تەلەفۆنی (مۆبایل) یش گەیشتە (٢٣,٠٧) ملیۆن کەس. هێڵی ئاسنینی (شەمەندەفەر)یش کە دەوڵەت خاوەندارێتی دەکرد، لەو دەڤەرە ئەتنییانەدا گەیشتبووە (١٥,١٠٠) کیلۆمەتر کە بە بەراورد لەگەڵ ساڵی ١٩٥٢ دا نزیکەی سێ جاران زیادیکردبوو. درێژیی ئۆتۆبانەکانی (های وێی) کەبۆ هاتووچۆ هەردەم کراوەبوون لەو دەڤەرانەدا بەتێکڕا (٥٤٧,٨٠٠)کیلۆمەتر بوو کە (٢١) ئەوەندەی ساڵی (١٩٥٢) ی پێکدەهێنا. لەپاڵ ئەوانەشدا ئاستەکانی بە شارستانیبوونی دەڤەرەکانی مەنگۆلیای ناوەوە، نینگخیا، هەروەها خینجیانگش وەپێش موعەدەلی گشتی وڵات کەوتوونەتەوە.

پاراستن و بایەخدان بە کەلتوورە کۆنینەکان:

لە ساڵی ١٩٥٠ کانەوە هەتا ساڵەکانی ١٩٨٠ کان دەسەڵاتەکانی ناوەندیی زێتر لە (٣٠٠٠) سێ هەزار شارەزا و زانای ئامادەکردن و سازیدان تا پێنج زنجیرە کتێب لەسەر کەمینە نەژادییەکان دابنێن و بەچاپیان بگەیەنن کە خۆیان لە (٤٠٣) بەرگ داو پتر لە ٩٠ ملیۆن کەسایەتی (چین)یان گرتەوە. زنجیرەکانیش بریتین لە (کەمینە ئەتنییەکان لە چین، زنجیرە کتێبێک دەربارەی کورتە مێژووییەکی کەمینە ئەتنییەکان لە چین، زنجیرە کتێبێک

لەمەڕ کورتە مێژوویەکی کەمینە ئەتنییەکان لە چین، زنجیرە کتێبێك دەربارەی ئامار و رووپێویی دەڤەرە ئۆتۆنۆمییەکانی کەمینە نەژادییەکان لە چین، هەروەها کۆکراوەیەك لە کەرەستەگەلی توێژینەوە لە بارەی کۆمەڵگەکان و مێژووەکانی کەمینە نەژادییەکان لەچیندا، پتر لە (٥٠٠٠٠٠) دانە لەو بابەتانە بڵاوکراونەتەوە. ئیمڕۆ هەریەك لە (٥٥) کەمینە نەژادییەکانی چین کورتە مێژووییەکی نووسراوی تایبەت بە خۆیانیان هەیە. هەر ٥٥ کەمینە نەژادییەکان لە چین تەنها (Hiu) (Manchu)ەکان نەبێ کە بە زمانی چینی دەدوێن، هەریەکە و زمانی تایبەتی خۆیانیان هەیە پرۆگرامەکانی کۆمپیوتەر بە زمانەکانی مەنگلۆی، تیبەتی، ئۆیگۆری، کۆریی و یی (Yi) لە نێو دەستە زمانییەکان و ستاندەرەکانی لەسەر ئاستی نەتەوەییدا لە (کیبۆرد) و لیست و سێتی پیتەکان خۆیانیان جێگیر کردووە و کۆدی تایبەت بە خۆیشیان هەیە و دەتوانرێت بخرێنە نێو سیستەمی ویندۆزەوە (Windows) هەروەها چاپکردنی وێنەیی بە (لێزەر) لەو زمانانەدا بەکارهاتووەو ئەنجامدراوە. هەروەها یەك لە دوای یەکی زمانەکانی کەمینە نەژادییەکان دەخرێنە نێو پرۆگرامەکانی کۆمپیوتەرەوە، هەندێك دەستکەوتی باش لە ئەنجامی تۆژینەوەی زانستی لە بواری (OCR) و ناسینەوەی کارەکتەرەکانی پەیوەست بە چاو، هەروەها وەرگێڕان بە هاوکاریی ئامێرەوە لە زمانەکانی کە ماتییە رەگەزییەکاندا ئەنجامدراوە.

دەوڵەت پەیمانگەلی تایبەتی دامەزراندووە بۆ مەبەستی کۆکردنەوە و رێکخستن و پۆلێنکردن و وەرگێڕان و لێکۆڵینەوە بەشێوازێکی پرۆگرام بۆ دانراو و رێکخراودا سەبارەت بە هەر سێ داستانە قارەمانییەتیەکانی کەمینە نەژادییەکانی چینەوە، بە ناوەکانی گێزار (Gesar) داستانێکی زارەکیی تیبەت و جانگار (Jangar) داستانی مەنگلۆلییەکان و ماناس (Manas) کە داستانێکی گەلی قرغیزە (Kirgiz) لە دەیەی رابردوودا، دەوڵەت پتر لە ٣٠ ملیۆن

یوانـی بـۆ پێداچوونـەوە و بژارکـردن و لەچاپدانـی (١٦٠) سـەد و شەسـت بەرگـی کتێبـی تریپاتـکا (Tripitaks) بـووزی بـە زمانـی (تیبـەت)ی تەرخـان کردبـوو، هەروەهـا دەوڵـەت سـەرمایەیەکی زۆریشـی بـۆ چاککـردن و نۆژەنکردنـەوەی دێرەکانـی دربپونـگ (Drepung) سـەرا (sera) و گانـدن (Ganden) لـە تیبـەت و دێـری کومبـوم (kumbum) لـە کینگهـای (Qinghai) و هـەزار ئەشـکەوتەکانی (Kizil) کێریـل لـە خنجیانـگ و زۆرەهـا شـوێنەواری دیکـەی پیـرۆز و کەلتووریـی نەتەوایەتـی سـەرەکیی، دیاریکردبـوو. لـە ساڵی ١٩٨٩ وە بـۆ ساڵی ١٩٩٤ دەوڵـەت (٥٥) ملیـۆن یـوان و (١٠٠٠) یـەك هـەزار کیلۆگـرام زێـڕی بـۆ قۆناخـی یەکەمـی نۆژەنکردنـەوەی کۆشـکی پۆتـالا (Potala palace) لـە لاسـا (Lhasa)ی پایتەختـی هەرێمـی ئۆتۆنۆمیـی (تیبـەت)دا خەرجکـردووە و لەسـاڵی ٢٠٠١دا (٣٣٠) ملیـۆن یوانـی بـۆ قۆناغـی دووەمـی نۆژەنکردنـەوە کـە تەرخانکـرد بـوو.

سـاڵی ٢٠٠٣ بـە هاوکاریـی دەوڵـەت و کۆششـی دەڤـەرە ئەتنییـە خودموختارییـەکان ٤,٧٨٧ ناونیشـانی کتێبـان بـە زمانەکانـی کەمینـە نەژادییـەکان بـە چاپگەیانـدرا بـوون کـە ژمارەیـان گەیشـتبووە (٥٠,٣٤) ملیـۆن دانـە (نوسـخە) هەروەهـا (٢٠٥) گۆڤـار و (٨٨) رۆژنامەیـش بـەو زمانانـە دەرچـوون ژمـارەی گۆڤـارەکان (٧٨١) ملیـۆن و هـی رۆژنامەکانیـش (١٣١٣٠) ملیـۆن دانەبـوون. دەڤـەرە نەژادییـە ئۆتۆنۆمییـەکان سـاڵی (٢٠٠٣) (٥١٣) تیپـی هونەریـی و (٥٦٦) کتێبخانـە و (١٦٣) مۆزەخانەیـان دامەزراندبـوون. هەروەکـو (١٢٢) رێکخـراوی پەخشـکردن و (٧٣) وێسـتگەی رادیۆییـان هەبـوون کـە بـە (١٥) زمانـی کەمینـە نەژادییـەکان بەرنامەیـان پەخـش و بـڵاو دەکـردەوە، هەروەهـا (١١١) رێکخـراوی پەخشـی تەلەڤزیۆنـی بـە (٩٤) وێسـتگە گەلـی تەلەڤزیۆنـی و (٨٣٠) وێسـتگەی پەخشـی تەلەڤزیـۆن کـە بـە (١١) زمانـی کەمینـە ئەتنییـەکان بەرنامەکانیـان پەخـش دەکـرد. هەروەهـا لـە هەمـان سـاڵدا (٢٥٤٩٠٠) ئامێـری سـەتەلایت بـۆ سیسـتەمی پەخشـکردن و وەرگرتنـی بەرنامەکانـی تەلەڤزیـۆن ورادیـۆ هەبـوون.

ئاستی پەروەردە بە شێوەیەکی بەرچاو بەرزبۆتەوە

لە ساڵی (٢٠٠٣) دا (٨٣,٧٢٦) قوتابخانە لەسەر هەموو ئاستەکاندا و بە هەموو جۆرەکانییەوە لە دەڤەرە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکاندا هەبوون، کە بە گشتی (٢٩٤٣) ملیۆن خوێندکار تیایاندا تۆمارکرا بوون، ئەمەیش بە زیادەی پێنج هەندێ بە بەراورد لەگەڵ ساڵی ١٩٥٢ داو بە زیادەی (٢٩,٧) ڕێژەی سەدی لە چاو ساڵی ١٩٨٤ و (١٠,٦) ی ڕێژەی سەدی لەچاو ساڵی (١٩٩٤)دا.

(١٥٤١) ملیۆن مامۆستای پسپۆریش هەبوون کە بە ڕێژەی ١٦٪ لە هی ساڵی ١٩٩٤ پتر بوون. پێشڤەچوون و پەرەسەندنی پەروەردە ساڵەکانی خوێندنی خەڵکانی کەمینە نەژادییەکانی زۆر درێژ کردۆتەوە، پێنجەمین ئاماری سەرتاسەریی کە ساڵی (٢٠٠٠) سازدرا دەریخستووە کە ساڵەکانی خوێندن بۆ (١٤) کەمینەی نەتەوەیی بە گرووپەکانی کۆریی، مانچوو Manchu، مەنگۆلیایی و کازاکی (Kazak)یەوە زۆر لە معدل تێکڕای نەتەوەیی لەسەر ئاستی چین بەرزتر بوون.

٦- پێشکەوتنی بەردەوام لە خزمەتگوزاریی نۆژداریی و تەندروستی گشتیدا:

لە کۆتایی ٢٠٠٣دا دەڤەرە ئۆتۆنۆمییە ئەتنییەکان (١٥٢٣٠) پەیمانگەگەلی نۆژدارییان هەبوو، کە ١٣ جاران ئەوەندەی ژمارەیان لە ساڵی ١٩٥٤ دا پتر بوو (٣٨٠٠٠٠) تەختی نەخۆشخانە کە نزیکەی (٦٧) جاران ئەوەندەی ژمارەیان بەقەد هی ساڵی (١٩٥٤) و (٤٦٠٠٠٠) تەکنیکاری نۆژداریی کە (٢٦) جار بەقەد ساڵی (١٩٥٢) و ٩٣٤ پەیمانگەگەلی تایبەتمەند بۆ کۆنترۆڵکردنی نەخۆشییە درمەکان بۆ خۆپاراستن و عیلاجکردن (الوقایە و العلاج) و (٣٧١) عەیادەی پزیشکی و مەڵبەندگەلی لەش ساخیی کە تایبەتن بە ئافرەتان و منداڵانەوە. لە دەڤەرە دەشتەکیەکاندا (٧٢٣٤) نەخۆشخانەی جیگیر بە (٥٥٠٠٠) تەخت بۆ نەخۆشان هەبوون، بەم شێوەیە پێشکەوتنی خزمەتگوزارییە نۆژدارییەکان کارێکی زۆری کردۆتە سەر زیادبوونی ڕێژەی تەمەنی خەڵکانی کەمینە

نەژادییەکانــەوە. تێکــڕای تەمەنــی مرۆڤــەکان لــە (١٣) لــەو کەمینانــەدا بەرزتــرە لەچــاو (معــدل)ی گشــتیی لــە (٧١٤٠) ســاڵە، ئــەو معدەلــەش لــە نێــو حــەوت لەمانــەدا بەرزتــرە لــە موعەدەلــی تەمەنــی مرۆڤەکانــی نەتــەوەی هــان (Han) کــە(٧٣٣٤) ســاڵە.

پێشڤەچوونی خێرای بازرگانیی دەرەکیی و گەشتوگوزار

ســاڵی ٢٠٠٣ کــۆی بەهــا هــاوردە و هەنــاردە (الــواردات و الصــادرات)ی دەڤــەرە نەژادییــە ئۆتۆنۆمییــەکان (١٣,٦) بلیــۆن دۆلاری ئەمەریکــی بــوو، لەمەیــش (٧,٩) بلیۆنیــان بەهــای هــاوردەکان و (٥,٧) بلیــۆن دۆلاری ئەمریکــی بەهــای هەنــاردەکان بــوون. ئــەو (٣٢٦٣) دامــەزراوە بازرگانییــە بیانیــی و دەرەکییانــە لــەم دەڤەرانــەدا دوو بلیــۆن دۆلاری ئەمەریکییــان لەســەرمایە بیانییــەکان ســاڵی ٢٠٠٣ بەکارهێنــا. هــەر لەهەمــان ساڵیشــدا ئــەم هەرێمانــە میواندارییــی (١٢٣,٣٣) ملیــۆن گەشــتیاری ناوخۆیــی (خۆماڵیــی) و (٢١٥) ملیۆنیــش گەشــتیاری نێونەتەوەیــی (جیهانیی)یــان کــرد و دەستکەوتیشــیان لــەو گەشــتوگوزارییە نێوخۆیــی و جیهانییــەوە گەیشــتە (٥٦,٣) بلیــۆن یــوان و (٦٠٠) ملیــۆن دۆلاری ئەمریکیــی، بــە دوای یەکــدا.

دەرەنجام (کۆتایی)

ئەزموونـــی زیاتـــر لـــە نیـــو ســـەدە ئـــەوەی ســـەلماندووە کـــە سیتســـەم و پیادەکردنـــی ئۆتۆنۆمیـــی بـــۆ هەرێمـــە نەژادییەکانـــی چیـــن ئێجـــگار ســـەرکەوتوو بـــووە. ئۆتۆنۆمیـــی هەرێمـــە ئەتنییـــەکان چارەســـەرێکی راســـت و دروســـتی دۆزی گرووپـــە ئەتنییـــەکان لـــە چیـــن و هەماهەنگـــە هـــەم لەگـــەڵ هەلومەرجەکانـــی واقیعـــی چیـــن و هـــەم لەگـــەڵ بەرژەوەندییـــە گشـــتییەکانی ســـەرجەم گرووپـــە نەژادییـــەکادا.

چیـــن وڵاتێکـــی زۆر فراوانـــە و هـــەردەم لـــە پێشـــکەوتندایە. ژمـــارەی دانیشـــتوانەکانی چیـــن گەیشـــتۆتە (١,٣) بلیـــۆن (واتـــە هـــەزار و ســـێ ســـەد ملیـــۆن) کـــەس. لـــە پرۆســـەی چاکســـازیی و کرانـــەوە و مۆدێرنیزەکردنـــی نەتەوەییـــدا و بەمەبەســـتی پێشخســـتنی گەشـــەکردنی ئابووریـــی و کۆمەڵایەتـــی لـــە دەڤـــەرە نەژادییەکانـــدا، دەوڵـــەت و دەڤـــەرە نەژادییـــە ئۆتۆنۆمییەکانیـــش جۆرەهـــا پێوەریـــان پیادەکـــردووە، بـــەڵام بەهـــۆی کاریگەریـــی مێژوویـــی و جوگرافیـــا و چەنـــد هەلومەرجێکـــی دیکـــەوە پرۆســـەکە ســـنووردار بـــووە، بۆیـــەکا ئاســـتی گەشەســـەندنی ئابـــووری و کۆمەڵایەتیـــی بەشـــەکانی خۆرئـــاوای چیـــن کـــە دانیشـــتوانەکانی ســـەر بـــە کەمینـــە نەژادییـــەکان زیاتـــر بـــە چڕینـــی تیایانـــدا نیشـــتەجێن بـــە بـــەراورد لەگـــەڵ دەڤەرەکانـــی خۆرهەڵاتـــدا کـــە زێـــتر گەشـــەیان کـــردووە، هـــەر بـــە نزمـــی ماونەتـــەوە. هەنـــدێ لـــە دەڤـــەرە دوورەدەســـتەکان بەشـــێوەیەکی تایبەتـــی تـــا ئێســـتەش زۆر دواکەوتـــوون. بـــۆ بنیادنانـــی کۆمەڵگەیەکـــی پتـــەوی پێشـــکەوتوو لـــە گشـــت رووێکـــەوە لەســـەدە و چەرخـــی تـــازەدا، لەســـەر چیـــن پێویســـتە لەهـــەوڵ و کۆششـــدا بێـــت بـــۆ چارەســـەرکردنی کێشـــەگەلی وەك دڵســـۆزیی و پابەندبوونـــی مرۆڤـــەکان بـــە سیســـتمی ئۆتۆنۆمیـــی هەرێمـــە نەژادییەکانـــەوە و پێشخســـتنیان و بایەخدانـــی تـــەواو بـــە پێشـــڤەچوون و دەســـتکەوتەکانی سیســـتەمەکە و بەرزکردنـــەوەی بەردەوامـــی ئاســـتەکانی گەشـــەی ئابووریـــی و کۆمەڵایەتیـــی لـــە

دەڤەرەکانــی کەمینــە ئەتنییەکانــدا.

حکومەتــی چیــن بــۆ ئــەوەی هەلومەرجــە راســتەقانییەکانی وڵات رەچــاو بــکات، پێویســتە زۆر بــە وردی پابەنــدی چەمکــی زانســتیانەی بــەرەو پێشــبردنی مرۆڤــی ســەر بــە رۆژهــەڵات بێــت بەگشــتیی کــە دەکرێــت ئــەو بــەرەو پێشــبردنە بــە شــێوەیەکی یەکســانیی و هەماهەنگیــی بچەســپێنرێ و پــەرەی پێبدرێــت و بــە دوای ئــەوەدا بگەڕێــت کــە زیاتــر فــۆڕم وشــێوازی تایبەتمەنــد بــە بەجێبەجێکردنــی سیســتەمی ئۆتۆنۆمیــی هەرێمــە نەژادییــەکان بدۆزێتــەوەو چاکســازیی لــە یاســاکان و رێنماییــە پاڵپشــتەکانی (یاســا لەبــارەی ئۆتۆنۆمیــی هەرێمایەتــی بــۆ ئەتنییــەکان) دا بــکات و بــەردەوام پێگــە و بناخــە و زەمینــەی مەتیریالــی (مــاددی) لەبــار و گونجــاو بــۆ ئەنجامگەیاندنــی سیســتەمی ئۆتۆنۆمیــی هەرێمــە نەژادییــەکان بڕەخســێنێت و بــە هێزتــر وپتەوتــری بــکات، هەروەهــا دەبــێ بەگشــتی پــەرە بــە گەشەســەندنی ئابــووری و کۆمەڵایەتــی کەمینــە ئەتنییــەکان لــە هەمــوو رووێکــەوە و هەروەهــا دەڤەرەکانیشــیان بــدات.

تێبینی: یەك بلیۆن واتە یەك میار، کە دەکاتە هەزار ملیۆن.

پاشکۆ:

راستییە بچنیەییەکان لەمەڕ هەر (١٥٥) ناوچە گەلە نەژادییە ئۆتۆنۆمییەکان (لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٣)دا

ناوی دەڤەری نەژادیی ئۆتۆنۆمی	مێژووی دروستبوون	پایتەخت	رووپێو (کیلۆ مەتر دووجا)	دانیشتوان بە هەزار	رێژەی دانیشتووانی کەمینەی نەژادیی بۆ کۆی گشتی
پێنج هەرێمی ئۆتۆنۆمی					
هەرێمی مەنگۆلیای ناوەوەی ئۆتۆنۆمی	١ی ئایاری ١٩٥٨	شاری Hohhot	١٩٧٥٤٧	٢٢,٧٩٦١	٢١,٣٥
هەرێمی Guangxi Zhuang	١٥ی ئایاری ١٩٥٨	شاری Nanning	٢٣٧٦٩٣	٤٨٥٧٠٠	٢٨,١٢
هەرێمی (تبەت)ی ئۆتۆمیی	١ی ئەیلوولی ١٩٦٥	شاری Lhasa	١٢٤٧٩١٠	٢٩٥٢١	٩٥٩٣
هەرێمی ئۆتۆنۆمیی Ningxia hui	٢٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٥٥	شاری Yinchuan	٦٢٨١٨	٥٨٠١٩	٢٥٥٢
هەرێمی ئۆتۆنۆمیی Xingiang Uygur	١ی ئۆکتبەری ١٩٥٥	شاری Urumqi	١٦٥٥٨٢٦	١٩٢٣٩٥	٦٠١٣

٣٠ ویلایەتە خودموختارییەکان

١. پرۆڤێنسی (موقاتەعە) Jilin				موقاتەعەی Jilin	
٤٠٨٩	٢١٨٥٧	٤٢٧٠٠	شاری yangi	٣ی ئەیلوولی ١٩٥٢	ویلایەتی ئۆتۆنۆمیی Yanbian Korean
٢. پرۆڤێنسی (موقاتەعە) Hubei				موقاتەعەی Hubei	
٥٢٨٠	٢٨١٧٩	٢٣٩٤٢	شاری Enshi	١ی کانوونی یەکەم ١٩٨٣	ویلایەتی ئۆتۆنۆمیی Enshi Tujia miao
٣. پرۆڤێنسی Hunan				موقاتەعەی هونان	
٧٤٥٩	٢٦٥٥٥	١٥٤٦١	شاری Jishou	٢٠ی ئەیلوول ١٩٥٧	ویلایەتی ئۆتۆنۆمیی Xiangxi tujia miao
٤. پرۆڤینسی Sichuan				موقاتەعەی Sichuan	
٧٣٢٥	٨٤٧١	٨٤٢٤٢	County	١ی کانوونی دووەم ١٩٥٣	ویلایەتی ئۆتۆمۆمیی Aba Tibetan Qiang
٤٧٢٤	٤١٥٤٨	٦٠٤٣٣	شاری Xichang	١ی ئۆکتەبەر ١٩٥٢	ویلایەتی ئۆتۆمۆمیی Liangshan Yi
٨١٧٣	٩٠٤٩	١٥٢٦٢٩	Kangding county	١٤ی نۆڤەمبەر ١٩٥٠	ویلایەتی ئۆتۆنۆمیی Garze Tibetan
٥. پرۆڤێنسی Guizhou				موقاتەعەی گیزهاو Guizhou	
٧٧١٠	٤١٩٣٨	٢٠٣٢٧	شاری Kaili	٢٢ی تەمموزی ١٩٥٦	ویلایەتی خودموختاریی Qiandongnan Miao-dong
٥٥٢٨	٢٧٩٠١	٢٦١٩٣	شاری Duyan	٨ی ئاب ١٩٥٦	ویلایەتی خودموختاریی Qiannan Bouyeimiao

٤٢٩٤	٣٠١٦٢	١٦٨٠٤	شاری Xingyi	١ی ئایار ١٩٨٢	ویلایەتی خودموختاریی Qianxinan bouyei miao
٦. پرۆڤینسی Yuanan				موقاتەعەی Yunnan	
٧٤٨٣	٨٦٩٢	١٩٧٠٠	Jinghong County	٢٤ی کانوونی دووەم ١٩٥٢	ویلایەتی خودمومختاریی Xishuangbanna dai
٥٦٦٤	٢٣٢٢٧	٣٢٢٢٩	Wenshan County	١ی نیسان ١٩٥٨	ویلایەتی خودموختاریی Wenshan Zhuang miao
٥٦٢٦	٤٠١٤٥	٢٢٩٣١	شاری Gejiu	١٨ی نۆڤەمبەر ١٩٥٧	ویلایەتی خودموختاریی Honghe Hani-Yi
٥١٦١	١٠٤٨٠	١١٥٢٦	Luxi conty	٢٤ی تەمموز ١٩٥٨	ویلیەتی خودموختاریی Dehong dai- jingpo
٩٢١٧	٤٧١٥	١٤٧٠٢	Lushui Cunty	٢٢ی ئاب ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاریی Nujiang lisu
٨٦٥٤	٣٥٣٨	٢٣٨٧٠	Zhongdian county	١٣ی ئەیلوول ١٩٥٧	ویلایەتی خودموختاریی Deqen Tibtan
٤٩٤٩	٢٣٥٨٣	٢٩٢٥٨	شاری Dali	٢٢ی نۆڤەمبەر ١٩٥٦	ویلایەتی خودموختاریی Dali bai Autonomous
٢١٧٠	٢٥٥٠٣	٢٩٢٥٨	شاری Chuxiong	١٥ی نیسان ١٩٥٨	ویلایەتی خودموختاریی Chuxiong Yi
٧. پرۆڤێنسی Gansu				موقاتەعەی Gansu	
٥٦٨٨	١٩١٣٧	٨٤١٧	شاری Linxia	١٩ی نۆڤەمبەر ١٩٥٦	ویلایەتی خودموختاریی Linxia Hui
٥٧١٦	٦٨٢٩	٤٠٢٠١	Xiahe county	١ی ئۆکتەبەری ١٩٥٢	ویلایەتی خودموختاریی Gannan Tibetan

٨. پرۆڤینسی Qinghai				موقاتەعەی فینگهای Qinghai	
٦١٣٤	٢٦٧٥	٢٩٢٥٤	Haiyan County	٢١ی کانوونی یەکەم ١٩٥٢	ویلایەتی خودموختاریی Haibei tibtan
٩٣٤٠	٢١٢٦	١٧٢٥٤	Tongren County	٢٢ی کانوونی یەکەم ١٩٥٢	ویلایەتی خودموختاریی Huanqnan tibetan
٦٨٣٢	٣٩٤١	٤٥٨٩٥	Gonghe County	٦ی کانوونی یەکەم ١٩٥٣	ویلایەتی خودموختاریی Hainan tibetan
٩٢٦٥	١٢٨٦	٧٦٣١٢	Maqen County	١ی کانوونی دووەم ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاریی golog tibetn
٩٥٧٩	٢٧٤٨	١٨٨٧٩٤	Yushu County	٢٥ی کانوونی یەکەم ١٩٥١	ویلایەتی خودموختاریی yushu tibetan
٢٩٣١	٢٤٠٢	٢٢٥٧٨٥	شاری....	٢٥ی کانوونی دووەم ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاریی Haixi Mongolian Tibetan
٩. هەرێمی ئۆتۆمی Xinjiang Yygur				موقاتەعەی Xinjiang Yygur	
٤٢٢١	١٥٤٢٢	٧٧٥٨٢	شاری CHANGI	١٥ی تەمموز ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاری Changji Hui
٤٢٢٤	١١٢٦٥	٤٧١٥٢٦	شاری Korla	٢٢ی حوزەیران ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاری Bayingolin Mongolian
١٦٧٨	٤٥٨٤	٦٩٨١٥	شاری Attux	١٣ی تەمموز ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاری Kizilsu Kirgiz
٢٢٢٨	٤٢٨٦	٢٤٩٠٠	شاری Bole	١٣ی تمموز ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاری Bortala Mongolin
٥٤٨٣	٤٠٨٢٢	٢٦٩١٦٨	شاری Yining	٢٧ی تشرینی دووەم ١٩٥٤	ویلایەتی خودموختاری Ili kazak

١٢٠ موقاتەعەی ئۆتۆنۆمی

١. پرۆفێسی (موقاتەعە) Jilin				موقاتەعەی Jilin	
٢٤٢٧	١١٢٠	١٧٦	شارۆچکەی dachang	١ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٥	موقاتەعەی خودموختاری dachang
٢٢٩٨	١٨٧٢	٢٩٢	شارۆچکەی mengoun	٣٠ تشرینی دووەم ١٩٥٥	موقاتەعەی خودموختاری mengcun Hui
٦٨٤٠	٥١٦٥	٢٣٠٩	شارۆچکەی Qinglong	١٠ی ئایاری ١٩٨٧	موقاتەعەی خودموختاری Qinglong manchu
٦٨٠٥	٣٨٠٥	٨٧٤٧	شارۆچکەی dage	١٥ی ئایاری ١٩٧٨	موقاتەعەی خودموختاری fengning manchu
٥٧٨٤	٥١٥٧	٩٠٥٨	شارۆچکەی weichang	١٢ی حوزەیران ١٩٩٠	موقاتەعەی خودموختاری weichang Manchu mongolin
٦٣٥٠	٢٣٣٩	١٩٣٣	شارۆچکەی kuancheng	١٩ی حوزەیران ١٩٩٠	موقاتەعەی خودموختاری kuancheng nanchu
٢. هەرێمی ئۆتۆنۆمی مەنگۆلیای ناوەوە				هەرێمی ئۆتۆنۆمی inner mongolia	
١١٥٢	٢٨٣١	١٣٨٠٠	شارۆچکەیAlith	١ی ئۆتۆنۆمی ١٩٥١	سەنجەقی ئۆتۆنۆمی Oroqen
١٩٧٠	٣١٤٦	٢٣٥١	شارۆچکەیNierji	١٥ی ئابی ١٩٥٨	سەنجەقی ئۆتۆنۆمی Morian Dawa daur
٣٩٥٦	١٤٤٣	١٦٨٠٠	شارۆچکەی Bayntuohai	١ی ئایاری ١٩٥٨	سەنجەقی ئۆتۆنۆمی Ewenki

لێرە بەدواوە هەر (١١٠) و هەر هەموو (ستان یاخود دەڤەری) ئۆتۆنۆمین.

Liaoning					
٢٠٢٠	٧٢٦٥	٦٢٤٦	شاری Fuxian	٧ی نیسان ١٩٥٨	ستانی (دەڤەری) ئۆتۆنۆمیی Fuxian Mongolian
١٩٧١	٤٢٢٦	٢٢٤٠	شارۆچکەی Dachengzi	١ی نیسان ١٩٥٨	County of harqin left wing
٧٩٩٥	٥٠٢١	٤٥٠٢	شارۆچکەی Xinyan	١١ی حوزەیران ١٩٥٨	Xiuyan manchu
٧٢٥٠	٢٠٦٦	٤٢٧٨	شارۆچکەی Xinbin	٧ی حوزەیران ١٩٥٨	Xinbin manchu
٦١٠٠	٢٤١٦	٢٩٢١	شارۆچکەی Qinguan	٦ی حوزەیران ١٩٩٠	Qingyuan manchu
٦٢٨٥	٢٩٩٩	٢٣٦٢	شارۆچکەی Xiaoshi	٨ی حوزەیران ١٩٩٠	Benxi manchu
٥٩٠٠	٢٠٢٩	٢٥٤٧	شارۆچکەی Juanren	١٠ی حوزیران ١٩٩٠	Juanren manchu
٥٤٩٢	٤٣٤٦	٦١٨٦	شارۆچکەی Kuandian	١٢ی حوزەیران ١٩٩٠	Kuandian manchu

پرۆڤینسی جیلین Jilin Province					
١٥٨٦	٨٥١	٢٤٩٦	شارۆچکەی Changbai	١٥ی ئەیوول ١٩٥٨	Changbai korean
٩٩٩	٥٧٥٤	٥١١٧	شارۆچکەی Qiangou	١ی ئەیلوول ١٩٥٦	Mongolian Qian Gorlos
٢٩٧١	٤٦٦٤	٢٥٢٣	شارۆچکەی Yitong	٢٠ی ئاب ١٩٨٩	Yitong Manchu
پرۆڤینسی Heilogjiang province					
٢١٠٠	٢٤٨٨	٦٤٢٧	شارۆچکەی Taikang	١٥ی کانوونی یەکەم ١٩٥٦	Mongolian autonomous county of dorbod
پرۆڤینسی Zhejiang Province					
٩٩٤	١٧٩٣	١٩٥٠	شارۆچکەی Hexi	٢٤ی کانوونی یەکەم ١٩٥٨	county
پرۆڤینسی Hubei					
٥٠٦٥	٤٠٩٧	٢٤٢٠	شارۆچکەی Longzhouping	٨ی کانوونی یەکەم ١٩٨٤	Changyang tujia
٨٤٨٨	٢٠٥٩	٢٠٧٢	شارۆچکەی Wufeng	١٢ی کانوونی یەکەم ١٩٨٤	Wufeng tujia
پرۆڤینسی Hunan موقاتەعەی Hunan					
٥٧٥٩	٢٥٧٢	٢٦٢٠	شارۆچکەی Rulin	٢٠ی نۆڤەمبەر ١٩٥٦	Chengbu maio
٨٨٥٠	٢٢١١	٢٢٢٥	شارۆچکەی Shuangjing	٧ی ئایار ١٩٥٤	Tongdao dong
٦٣٩٧	٤٥٨٣	٣٢١٦	شارۆچکەی Toujiang	٢٥ی نۆڤەمبەر ١٩٥٥	Jinghua yao
٨٧٥٦	٢٥٠٥	١٥١١	شارۆچکەی Xinhuang	٥ی کانوونی یەکەم ١٩٥٦	Xinhuang dong
٦١٢٥	٣٥٦٩	٢٠٩٦	شارۆچکەی Zhijiang	٢٤ی ئەیلوول ١٩٨٧	Zhijiang dong

٧٣٠٠	٢٦٠١	٢٢١١	شارۆچکەی Quyang	٢٤ی ئەیلوول ١٩٩٠	Jingzhou miao dong
٧٧٩٧	٣٥٩٨	١٥٦١	شارۆچکەی Gaocun	١ی نیسان ١٩٩٠	Mayang miao
پرۆڤینسی Cuangdong موقاتەعەی گوانگدۆنگ					
٥١٥٥	١٥٥٦	١٢٣١	شارۆچکەی Sangiang	٢٥ی کانوونی دووەم ١٩٥٢	Liannan Yao
٦٢٨٨	١١٤٧	١٢٦٤	شارۆچکەی Jitian	٢٦ی ئەیلوول ١٩٦٢	Lianshan Zhuang Yao
١١٣٨	٢٠١٣	٢١٢٥	شارۆچکەی Rucheng	١ی ئۆکتبەر ١٩٦٣	Ruyuan Yao
هەرێمی ئۆتۆنۆمیی Guangxi Zhuang موقاتەعەی گوانگخی زوانگ					
٩٧٤٥	٦١١٢	٤٠٩٢	شارۆچکەی Anyang	١٥ی کانوونی یەکەم ١٩٥٥	Duan Yao
٧١٨٣	٤٦٨١	٤٦٦٥	شارۆچکەی Rongshui	٢٦ی نۆڤەمبەر ١٩٥٢	Ronghui Miao
٨٦٤٠	٣٤٧١	٢٤٥٥	شارۆچکەی Guyi	٣ی کانوونی یەکەم ١٩٥٢	Sanjiang dong
٧٧٤٠	١٦٥٥	٢٥٣٧	شارۆچکەی Longsheng	١٩ی ئاب ١٩٥١	Longsheng ی تێکەڵاو/ فرەرەگەز
٧٨٤٠	١٤٨١	٢٥١٧	شارۆچکەی Jinxiu	٢٨ی ئایار ١٩٥٢	Jinxiu Yao
٨٠٨١	٣٥٧٦	٣٥٤٢	شارۆچکەی Xinzhou	١ی کانوونی دووەم ١٩٥٢	Longlinی تێکەڵاو/ فرەرەگەز
٨٦٦٤	٢٤٠٢	١٩٦٦	شارۆچکەی Bama	٩ی شوبات ١٩٥٦	Bama yaoی تێکەڵاو/ فرە رەگەز
٧٣٠٧	٣٦٠٥	٢٦٣٩	شارۆچکەی Dongmen	١٠ی کانوونی دووەم ١٩٨٤	Luocheng Mulainی تێکەڵاو/ فرەرەگەز
٤٦٧٧	٢٩٩٨	١٥٧٢	شارۆچکەی Fuyang	١ی کانوونی دووەم ١٩٨٤	Fuechuan Yao

Dahua Yao	٢٣ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Dahua	٢٧٥٤	٤٠٢٤	٩٣٩٦
Huanjiang Maonan	٢٤ی نۆڤەمبەر ١٩٨٧	شارۆچکەی Sien	٤٥٥٨	٣٦٦٩	٩١٦٧
Gongcheng yao	١٥ی ئۆکتەبەر ١٩٩٠	شارۆچکەی Gongcheng	٢١٤٩	٢٧٩٦	٥٨٩٨
	موقاتەعەی Hainan	پرۆڤینسی Hainan			
Baisha li	٣٠ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Yacha	٢١١٧	١٨١٦	٦١٣٦
Changjiang Li	٣٠ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Shilu	١٥٦٩	٢٣٢١	٣٦٧٧
Ledong Li	٢٨ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Baoyou	٢٧٤٧	٤٦٩٤	٣٨٠١
Ling shui li	٣٠ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Yelin	١١٢٨	٣٣٠١	٥٥٩٨
Qiongzhong li miao	٢٨ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Yinggen	٢٧٠٦	٢٠٣٦	٥٦٥٦
Baoting li- miao	٣٠ی کانوونی یەکەم ١٩٨٧	شارۆچکەی Baocheng	١١٦١	١٠٥٥	٩٠٥٧

شارەوانی Chongqing					
٦٩٤٩	٥١٢٣	٣٠١٣	شارۆچکەی Nanbin	١٨ی نۆڤەمبەر ١٩٨٤	Shizhu tujia
٥٢٤١	٦٠٦٠	٢٤٥٠	شارۆچکەی Zhongduo	٧ی نۆڤەمبر ١٩٨٣	Xiushan tujia miao
٨٣٦٠	٧٤٥٠	٥١٧٣	شارۆچکەی Zhongduo	١١ی نۆڤەمبەر ١٩٨٤	Youyang tujia miao
٥٩٦٣	٦٣٠٣	٣٩٠٣	شارۆچکەیHanjia	١٠ی نۆڤەمبەر ١٩٨٤	Pengshui miao tujia
پرۆڤنسی Shichuan موقاتەعەی شیجوان					
٥٨٨٩	١٦١٢	٢٨٦٥	شارۆچکەی Qushan	٢٥ی ئۆکتۆبەر ٢٠٠٣	Beichuan qiang
٧٨٤٢	١٢٦٣	١٣٢٥٢	شارۆچکەی Qiaowa	١٩ی شوبات ١٩٥٣	Multi tibetan
٤٠٥٧	١٨٠٢	٢٣٨٣	شارۆچکەی Minjian	٩ی ئۆکتۆبەر ١٩٨٤	Mabian yi
٣١٢٤	١٤٨٩	٢٣٩٥	شارۆچکەی Shaping	٢٥ی ئۆکتۆبەر ١٩٨٤	Ebian Yi
پرۆڤێسی Chizhou موقاتەعەی گویزهاو					
٤٢٤٩	٦٣٩٩	٢٨٦١	شارۆچکەی Liaogao	٣١ی کانوونی یەکەم ١٩٥٦	Shngtao Miao
٥٨٦١	٣٣٤٦	١٧٢١	شارۆچکەی Chengguan	١١ی ئەیلوول ١٩٦٣	Zhenning bouyei- maio
٦٨٤٤	٣٢٢٤	٢٢٨٤	شارۆچکەی Songshan	١١ی شوبات ١٩٦٠	Ziyun miao- boyei

Weining Yi hui miao	١١ی نۆڤەمبەر ١٩٥٤	شارۆچکەی Caohai	٦٢٩٦	١٠٩٥٩	٢٥٣٧
Guanling Bouyei- miao	٣١ی کانوونی یەکەم ١٩٨١	شارۆچکەی Guansu	١٤٦٨	٣٢٠٠	٥٨٩٩
Sandu Shui	٢ی کانوونی دووەم ١٩٥٧	شارۆچکەی Shanhe	٢٣٨٣	٣١٤٧	٩٦٨٥
Yuping dong	٧ی نۆڤەمبەر ١٩٨٤	شارۆچکەی Pinxi	٥١٦	١٣٦٨	٨٢٧٠
Daozhen gelao- miao	٢٩ی نۆڤەمبەر ١٩٨٧	شارۆچکەیYuxi	٢١٥٦	٣٣٦٦	٧٩١٨
Wuchuan gelao miao	٢٦ی نۆڤەمبەر ١٩٨٧	شارۆچکەی Duru	٢٧٧٣	٤١٩٣	٩٦٢٥
Yinjiang tujia- miao	٢٠ی نۆڤەمبەر ١٩٨٧	شارۆچکەی Yinjiang	١٩٦١	٣٩٩٤	٧١٣٦
Yanhe Tujia	٢٣ی نۆڤەمبەر ١٩٨٧	شارۆچکەی Heping	٢٤٦٩	٥٥٨٧	٥٥٧٤
پرۆڤینسی Yunnan موقاتەعەی یۆنان					
Eshan Yi	١٢ی ئایار ١٩٥١	شارۆچکەی shuangjiang	١٩٧٢	١٤٩٠	٦٥٤٦
Shilin Yi	٣١ی کانوونی یەکەم ١٩٥٦	شارۆچکەی Lufa	١٧٧٧	٢٢٩٣	٣٤٢٩
Canguan va	٢٨ی شوبات ١٩٦٤	شارۆچکەی mengdong	٢٥٣٩	١٦٦٩	٩٠٩٠
Gengma dai- VA	١٦ی ئۆکتۆبەر ١٩٥٥	شارۆچکەی gengma	٣٨٣٧	٢٥٥٠	٥١٦٠
Yulong Naxi	٢٦ی کانوونی یەکەم ٢٠٠٢	شارۆچکەی hangsham	٦٥٢١	٢٠٩٧	٨٥٠٣
Ninglang Yi	٢٠ی ئەیلوول ١٩٥٦	شارۆچکەیdaxing	٦٢٠٦	٢٣٥٤	٧٩٣٩

Jiangchen g Hani- Yi	١٨ی ئایار ١٩٥٤	شارۆچکەی Menglie	٣٤٧٦	١٠٩٤	٨١٢٠
Lancang Lahu	٧ی نیسان ١٩٥٣	شارۆچکەی Menglang	٨٨٠٧	٤٧٠٦	٧٧١٢
Menglian dai-lahiu-va	١٦ی حوزەیران ١٩٥٤	شارۆچکەی Nayun	١٩٥٧	١١٤٢	٨٥٨٤
Ximeng va	٥ی ئادار ١٩٦٥	شارۆچکەی Mengsuo	١٣٩١	٨٢٩	٩٤٠٦
Hekou Yao	١١ی تەموز ١٩٦٣	شارۆچکەی Hekou	١٣١٣	٧٨٢	٦٣٤٩
Pingbian Miao	١ی تەمموز ١٩٦٣	شارۆچکەی Yuping	١٩٠٥	١٤٦٢	٦١٩٥
Gongshan Drung- Nu	١ی ئۆکتۆبەر ١٩٥٦	شارۆچکەیCikai	٤٥٠٦	٣٠٤٢	٩٢٢٤
Weishan Yi-Hui	٩ی نۆڤەمبەر ١٩٥٦	شارۆچکەی Wenhua	٢٢٦٦	٣٠١٧	٤٣٢٠
Nanjian yi	٢٧ی نۆڤەمبەری ١٩٦٥	شارۆچکەی Nanjian	١٨٠٢	٢١٥٤	٤٩٣٢
Xundian Hui- Yi	٢٠ی کانوونی یەکەم ١٩٧٩	شارۆچکەیRende	٣٩٦٦	٥٠٣٩	٢١٨٢
Yuanjiang Hani-Yi- Dai	٢٢ی نۆڤەمبەری ١٩٨٠	شارۆچکەیLijiang	٢٨٥٨	١٩٦٥	٧٩٢٤
Xinping Yi-dai	٢٥ی نۆڤەمبەری ١٩٨٠	شارۆچکەی Guishan	٤٢٢٣	٢٦٩٧	٦٩٧٦
Mojiang Hani	٢٨ی نۆڤەمبەری ١٩٧٩	شارۆچکەی Lianzhu	٥٤٥٩	٣٥١٠	٧٣٩٧
Shuangija-nglehu va blang dia	٣٠ی کانوونی یەکەم ١٩٨٥	شارۆچکەی Mengmeng	٢٢٩٢	١٦٣٨	٤٤٣٦

٩٣٤٧	١٩٠٥	٤٤٥٥	شارۆچکەی Jinding	٢٥ی ئایار ١٩٨٨	Lanping Bai- pumi
٨٣٢٨	١٤٤٦	٤٦٦١	شارۆچکەی Baohe	١٣ی ئۆکتۆبەر ١٩٨٥	Weixi Lisu
٤٦٠٣	٣٥٣٠	٤٥٣٢	شارۆچکەی Jinping	٢٠ی کانوونی یەکەم ١٩٨٥	Jingdong Yi
٤٦٤٤	٢٩١٧	٧٧٧٧	شارۆچکەی Weiyuan	٢٥ی کانوونی یەکەم ١٩٨٥	Jinggu dai-Yi
٤٩٥٤	١٨٥١	٣٦٧٠	شارۆچکەیNinger	١٥ی کانوونی یەکەم ١٩٨٥	Puer Hani-Yi
٦٣٢٨	١٠٠١	١٩٥٧	شارۆچکەی Shangjie	١ی نۆڤەمبەر ١٩٨٥	Yangbi Yi
٣٠٤٢	٣١٦٨	٤٣٧٨	شارۆچکەی Pingshan	٢٥ی نۆڤەمبەر ١٩٨٥	Luquan Yi-miao
٨٥٥١	٤٤٨٨	٣٦٧٧	شارۆچکەی Jinhe	٢٧ی کانوونی یەکەم ١٩٨٥	Jinping Maio- Yao- Dai
٥١٨٠	٢٠٤٣	٤٢٢٣	شارۆچکەی Enle	١٥ی ئازار ١٩٩٠	Zhenyuan Yi- Hani Lahu
موقاتەعەی (پرۆڤینسی) Gansu					
٦٩٧٥	٣١٥٠	١٣١١	شارۆچکەی Zhangjiachuan	٦ی تمموز ١٩٥٣	Zhangjiac- huan hui
٣٨٠٠	٢١٤١	٦٨٨٥	شارۆچکەی Huazangsi	٦ی ئایار ١٩٥٠	Tianzhu Tibetan
٥٥٣٠	٣٥٣	٢٠٤٥٦	شارۆچکەی Hongwansi	٢٠ی شوبات ١٩٥٤	Sunan yuger
٤١٠٨	١١١	٥٥٠٠٠	شارۆچکەی Dangchengwan	٢٩ی تەمموز ١٩٥٠	Subei Mongolian

٣٢٦٠	٨٠	٣١٢٧٤	شارۆچکەی Hongliuwan	٢٧ی نیسان ١٩٥٤	Aksay kazak
٨٨١١	٢٦٧٣	١٤٦٧	شارۆچکەی Suonan	٢٥ی ئەیلوول ١٩٥٠	dongxiang
٥٤٤٥	٢١٩٨	٩١٠	شارۆچکەی Chuimatan	٣٠ ی ئەیلوول ١٩٨١	Jishishan baoan- dongxing salar
موقاتەعەی (پرۆڤینسی) Gansu					
٦٩٧٥	٣١٥٠	١٣١١	شارۆچکەی Zhangjiachuan	٦ی تەموز ١٩٥٣	Zhangjiac- huan hui
٣٨٠٠	٢١٤١	٦٨٨٥	شارۆچکەی Huazangsi	٦ی ئایار ١٩٥٠	Tianzhu Tibetan
٥٥٣٠	٣٥٣	٢٠٤٥٦	شارۆچکەی Hongwansi	٢٠ی شوبات ١٩٥٤	Sunan yuger
٤١٠٨	١١١	٥٥٠٠٠	شارۆچکەی Dangchengwan	٢٩ی تەمموز ١٩٥٠	Subei Mongolian
٣٢٦٠	٨٠	٣١٢٧٤	شارۆچکەی Hongliuwan	٢٧ی نیسان ١٩٥٤	Aksay kazak
٨٨١١	٢٦٧٣	١٤٦٧	شارۆچکەی Suonan	٢٥ی ئەیلوول ١٩٥٠	dongxiang
٥٤٤٥	٢١٩٨	٩١٠	شارۆچکەی Chuimatan	٣٠ ی ئەیلوول ١٩٨١	Jishishan baoan- dongxing salar
پرۆڤینسی Qinghai					
٢٥١٣	٣٧٠٨	٣٣٢١	شارۆچکەی Weiyauan	١٧ی شوبات ١٩٥٤	Huzhu tu
٧٨٥٧	٢٣٢٥	٢٧٤٠	شارۆچکەی Bayan	١ی ئادار ١٩٥٤	Hualong Hui

Xunhua salar	١ی ئادار ١٩٥٤	شارۆچکەی Jishi	١٧٤٩	١١٦٣	٩٤٠٥
Henan Mongolim	١٦ی ئۆکتۆبەر ١٩٥٤	شارۆچکەی Youganning	٦٢٥٠	٣١٩	٩٧١٦
Menyuan Hui	١٩ی کانوونی یەکەم ١٩٥٣	شارۆچکەیHomen	٦٨٩٦	١٥٠٦	٥٦٩٣
Datong Hui Tu	١٠ی تەمموز ١٩٨٦	شارۆچکەی Qiotou	٣٠٩٠	٤٢٥٥	٤٦٥٠
Minhe Hui Tu	٢٧ی حوزەیران ١٩٨٦	شارۆچکەی Chuankou	١٧٨٠	٣٧٦٧	٥٤٨٤
هەرێمی ئۆتۆنۆمی Xinjiang Uygur					
Barkol Kazak	٣٠ی ئەیلوول ١٩٥٤	شارۆچکەی Barkol	٣٦٩٤٧	١٠١٠	٣٣٨١
Taxkorgan Tajik	١٧ی ئەیلوول ١٩٥٤	شارۆچکەی Taxkorgan	٥٢٣٠٠	٣٣٢	٥٢٧٠
Mulei Kazak	١٧ی تەمموز ١٩٥٤	شارۆچکەی Mulei	١٣٥١٠	٨٥٥	٣١٤٤٠
Yanqi Hui	١٥ی ئادار ١٩٥٤	شارۆچکەی Yanqi	٢٤٢٩	١٢٤٧	٥٤٧٧
Qapqal Xibe	٢٥ی ئادار ١٩٥٤	شارۆچکەیQapqal	٤٤٨٢	١٦٤٨	٦٣٦٠
Hoboksar Mongolian	١٠ی ئەیلوول ١٩٥٥	شارۆچکەی Hoboksar	٢٨٧٩٩	٤٩٥	٦٥٨٠

سیستەمی فیدراڵی

لە چەند وڵاتێکی جیهاندا - ٢٠٠٥

مەجید ئاسنگەر

لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی

راوێژکار لە پەرلەمانی کوردستان

هەولێر- کوردستان ٢٠٠٨

پێشدەستیی و پێناسەیەك

خوێنەری هێژا

ئـــەم پەرتووكـــەی بەردەســـتی بەڕێزتـــان كـــە دوا بـــەدوای وەرگێـــڕان و بەچاپگەیاندنـــی هـــەردوو كتێبـــی (خودموختاریـــی هەرێمایەتـــی بـــۆ كەمینـــە نەتەوەییـــەكان لـــە چیـــن) و (یاســـای زمانـــە فەرمییـــەكان لەچەنـــد وڵاتێكـــی فـــرە زمانـــدا) دێـــت، بریتییـــە لـــە وەرگێڕانـــی پێنـــج بابەتـــی نێـــو كتێبێـــك بـــە زمانـــی ئینگلیـــزی بەنێـــوی (Handbook of federal countries', 2005) لەبـــارەی سیســـتەمی فیدرالیـــزم و گەشەســـەندنی لـــە (٢٥) وڵاتـــی جیـــاوازی جیهانـــدا كـــە هەریەكەیـــان لەلایـــەن شـــارەزا و پســـپۆڕێكەوە نـــووسراوە. بـــرای بەڕێـــزم پەرلەمانتـــار و پارێـــزەر (طـــارق جامبـــاز) ئەندامـــی لیژنـــەی یاســـایی لـــە ئەنجوومەنـــی نیشـــتمانیی كوردســـتان پەیدایكردبـــوو، بـــۆ منـــی هێنـــاو و وامـــان بـــە پەســـەند زانـــی بـــۆ ئێســـتا پێنـــج لـــەو دەوڵەتانـــەی وەربگریـــن و بیكەیـــن بـــە كـــوردی، بەتایبەتـــی ئەوانـــەی لـــە رووی پێكهاتـــەی فـــرە نەتەوەیـــی و فـــرە زمانیـــی گەلەكەیانـــەوە بـــە جـــۆرێ لـــە جـــۆرەكان هاوشـــێوەی عێراقـــن بـــە كوردســـتانەوە تاكـــو پیشـــانی خەڵكانـــی بدەیـــن بەتایبەتـــی ئەوانـــەی پێیانوایـــە (فیدرالیـــزم) واتـــای دابەشـــكردنی وڵات و جودابوونەوەیـــە و پیادەكردنـــی ئـــەم سیتســـەمە لـــە وڵاتـــدا و جودابوونەوەیـــە و پیادەكردنـــی ئـــەم سیســـتەمە لـــە وڵاتـــدا خێرێكـــی گـــەورە و مەزنـــە حكومەتـــی نێوەنـــد و نەتـــەوەی سەردەســـتی وڵات دەیكـــەن و بـــە نەتەوەكانـــی دیكـــە و بـــە هەرێـــم و ناوچەگەلـــە جۆراوجۆرەكانـــی نیتشـــمانی دەبەخشـــن.

ئێمـــە لـــەم پەرتووكـــە دانســـقەیەدا پێمانباشـــبوو باســـەكانی لەمـــەڕ وڵاتانـــی (هیندســـتان، ســـویسرا، كەنـــەدا، ئەفریقیـــای باشـــوور و بەلژیـــكا) بكەینـــە كـــوردی و بیخەینـــە بەردەســـت و دیـــدەی بەڕێزتانـــەوە بەمەبەســـتی شـــارەزابوون و بەدەســـتهێنانی زانیاریـــی لەبارەیانـــەوە و هەوڵـــدان بـــۆ ســـوود لێوەرگرتـــن بـــە ئومێـــدی پێڕەوكردنـــی ئـــەو رێبازانـــەی ئـــەوان گرتوویانەتەبـــەر لـــە پێنـــاو

پێشـــڤەبردنی وڵاتەکانیـــان و دابینکردنـــی ســـەرجەم مافەکانـــی هاونیشـــتمانیاندا و مسـۆگەرکردنی ئایینـدە و دوارۆژێکـی گـەش و ئاسـوودە و بەختـەوەر بـۆ تێکـڕای تاکەکانـی گەلەکانیـان بەبـێ فـەرق و جیـاوازی. باشـتریش دەبـوو گـەر بکرابایـە عەرەبیـی هەتـا بـرا عەرەبەکانـی ئێـراق و ناوچەکـە و دەرەوەش بیانزانیبایـە کـە پێڕەوکردنـی فیدراڵـی لـە ئێـراق و ناسـینی گەلـی کـورد و زمانەکـەی و هـی سـەرجەم پێکهاتەکانـی دیکـەی ئێـراق بـە رەسـمیی و دانپێدانانیـان بەیاسـا، هیـچ کارێکـی نەکـردە و سـەیر نییـە و هیـچ منەتێکیشـی تێـدا نییـە و جگـە لـە سـوود پێبەخشـین هەرگیـز زیـان بـە وڵات ناگەیەنێـت. لێرەشـدا بـە پێویسـتی دەزانـم ئامـاژە بـە هاوکاریـی و پشـتگیریی لـە رادەبـەدەری سـەرۆکایەتی پەرلەمانـی کوردسـتان و بەتایبەتـی رۆڵـی سـەرۆکی پەرلەمـان رێـزدار کاك (عەدنـان موفتـی) بـدەم بـۆ بەگەرمیـی بەدەنگـەوە هاتنـمان و ئاسـانکاری و یارمەتیدانمـان لـە پێنـاو بـە ئەنجامگەیاندنـی ئـەم ئەرکـە پیـرۆزەی سەرشـانماندا، کـە هیواداریـن مایـەی پەسـەندکردن و رەزامەندیـی ئێـوەی بەڕێـز و خۆشەویسـت بێـت و بـەم کارە چکۆلانەیەمـان کەلێنێکـی بچووکـمان لـە تـەلاری رۆشـنبیری میللـی و کتێبخانـەی بێنـازی کوردیمانـدا پڕکردبێتـەوە!

وەرگێڕ/ مەجید ئاسنگەر

هەولێر ۲۰۰۸/٥/١٤

کەنەدا

نووسینی: دیڤید کامیرۆن David R. Cameron

١- دێرۆك و پەرەئەستاندنی فیدرالیزم

کەنەدا وڵاتێکی دیموکراسی پەرلەمانتارییە، سەرۆکی وڵات خاوەنشکۆ (شاژن ئەلیزابیسی دووەهەمە) کە (حاکمی گشتیی) لەسەر ئاستی فیدرالیی لە کەنەدا نوێنەریەتی و، لە هەرێمەکانیشدا (جێگرەکانی فەرمانڕەوا) نوێنەری شاژنن، رووبەری وڵات لە (٩) ملیۆن کم٢ کلۆمەتر دووجا تێپەڕ دەبێت و دانیشتوانەکەی دەگاتە (٣١) ملیۆن کەس کە زۆربەیان لەشارە گەورەکان و شارۆچکەکاندا کە لە ناوچەیەکی تا رادەیەك باریکۆکە لە باکووری سنوورەکانی (USA)دا پەرش و بڵاون، ژیان بەسەردەبەن.

کەنەدا بەرەنجامی ئەو یەکگرتنەی ساڵی (١٨٦٧)ی سێ کۆلۆنی بەریتانییە (نۆڤاسکۆتیا، نیوبرانزویك و هەرێمی یەکگرتووی کەنەدا) لە ئەمەریکای باکووری سەر بە بەریتانیادا (هەرێمی یەکگرتووی کەنەدا پێکهاتبوو لە کەنەدای خۆرهەڵات و کەنەدای خۆرئاوا، ئەوانەی ساڵی ١٨٦٧ بەدواوە بوون

بە(کوبیك و ئۆنتاریۆ) شەش هەرێمی دیکەیش پێوەندییان بە (کەنەدا)وە کردووەك مانیتۆبا ١٨٧٠، کۆلۆمبیای بەریتانیی ١٨٧١ دوورگەی شازادە ئیدوارد ١٨٧٣ ساسکا چوان و ئەلبێرتا ١٩٠٥ لەگەڵ نیوفاوندلەند لە ساڵی ١٩٤٩ دا وێڕای ئەمانەیش سێ ناوچەی باکوور هەنە (یۆکۆن، ناوچە خۆرئاواییەکانی باکوور و نۆناڤیل کە ساڵی ١٩٩٩ لەوەی دواییان جیابۆتەوە، فیدرالیزمی کەنەدا، دابەشبوونی زمانی لە وڵات کە لە پێوەندی نێوان زمانەکانی ئینگلیزی و فەرەنسیدا چڕبۆتەوە، هەروەها دابەشبوونە کەلتوورییە ئەتنیکیەکەش کاریان تێکردووە.

بەهۆی بوونی مێژوویی دوو کۆمەڵگەی سەرەکیی زمان، کەنەدا دوو زمانی فەرمی هەیە، فەرەنسیی و ئینگلیزی. ئینگلیزی زمانی دایکی پتر لە ٦٠٪ سەدا شەستی کەنەدیەکانە و فەرەنسیش هی نزیکەی ٢٤٪ یانە کە بەزۆریی لە هەرێمی کۆیبیکدا چڕبوونەتەوە. بەهۆی ئەوەوە کە سەقامگیریی و گەشەسەندنی کەنەدا زۆر پشتی بە کۆچکردن بەستووە، نزیکەی ١٤٪ ی خەڵکەکان زمانی دایکی جوداوازیان هەنە و ساڵی ١٩٩١ نزیکەی یەك ملیۆن لە دانیشتوانەکانی کەنەدا سەلماندبوویان کە زمانەکانیان بنەما و سەرەتای زمانی خەڵکە رەسەنەکانی وڵاتەکەیان هەبووە.

ئابووریی کەنەدا لەنێوان وڵاتە پیشەسازییە خۆرئاواییەکاندا حەفتەم گەورەترینیانە و کەنەدا ئەندامێکی گرووپی هەشتی (G٨) ی وڵاتە پیشەسازییەکانە. ئاستەنگەکانی بەردەم بازرگانیکردنی نێودەوڵەتیی لە بەینی کەنەدا و وڵاتانی تردا لەوەتای جەنگی دووەمی جیهانییەوە بەردەوام لە کەمبوونەوەدا بووە. هەناردەکان نزیکەی ٤٠٪ی کۆی بەرهەمی نیشتمانی (G.D.P) پێکدەهێنن (یەکێکە لە بەرزترین رادده لە جیهاندا) بە نزیکەی ٨٠٪ ئەو هەناردانە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەچێت.

لە راستیدا ئابووری کەنەدا بە توووندی بە ئابووری ویلایەتە

یەکگرتووەکانــەوە پەیوەســتە، بەشــێوەیەك هــەردوو وڵات بــە حەقیقــەت گەورەتریــن تــەواوکاری بازرگانیــی یەکتریــن. تێکەڵاویــی ئابــووری ئەمەریــکای باکــوور لەرێــی رێککەوتنــی بازرگانیــی ئــازادی نێــوان ویلایەتــە یەکگرتــووەکان و کەنــەداوە هەنــدەی تــر زیــادی کــردووە (ســاڵی ١٩٨٩ ئیمــزا کــراوە) و هەروەهــا رێککەوتننامــەی بازرگانــی ئــازادی ئەمەریــکای باکــوور (NAFTA) کــە ویلایەتــە یەکگرتــووەکان و کەنــەدا و مەکســیك بەیەکــەوە دەبەســتێتەوە (کانوونــی یەکەمــی ١٩٩٢) جێبەجێکــراوە.

ســامانی کەنــەدا هــەر لــە دێرزەمانــەوە بــە ســوود وەرگرتــن لــە قەبــارەی زۆر و زەبەنــدی ســەرچاوە سروشــتییەکانیەوە هاتــووە، ئیمــڕۆش ســێکتەرە پیشەســازی و تەکنەلۆجیــا هــەرە پێشــکەوتووەکان رۆڵــی گرنــگ لــە ئابوورییــەك دەبینــن کــە زۆر پــەرەی ســەندووە و خۆماڵییــە. هەروەکــو پــتر لــە نیــوەی بەرهەمــی ئابــووری کەنــەدا لــە هەرێمــە ناوەندییەکانــی وەك (کویبیــك و ئۆنتاربــۆ) بەرهــەم دەهێنرێــن، ئەوانــەن بەیەکــەوە (٨٠٪) ی هێــز و توانســتی دروســتکردنی وڵاتــی کەنــەدا لەخــۆ دەگــرن. وێــڕای گەشــەکردنی ئابووریــش چــوار هێــزی مــەزن لــە جەنگــی دووەمــی جیهانییــەوە ئەزموونــی فیدراڵــی کەنەدایــان رەنگرێــژ کــردووە.

یەکەمیــان دروســتکردنەوەن دوایــی ســنووردانان بــۆ سامانی دەوڵەتیــی کەنەدایــە، دووەهەمیــان بریتییــە لــە ســەرهەڵدانی شــێوەیەك لــە نەتەوەپەرســتیی لیبرالــی لــە شەســتەکانی ســەدەی بیســتدا لــە کویبیــك، ئــەو هەرێمــەی کــە زۆرینــەی دانیشــتوانەکانی فەرەنســیی زمانــن. شــان بەشــانی ئەوەیــش، هــۆکاری ســێهەم دێــت کــە بریتییــە لــە پرۆژەگەلــی گرنگــی (بنیاتنانــەوەی هەرێــم) لــە ژمارەیــەك لــە هەرێمەکانــی کەنــەدادا. چوارەمیشــیان (خواســتی بەهێــزی خۆبەڕێوەبردنــە) لەلایــەن خەڵکــە رەســەنەکانی وڵاتــەوە. بێگومــان هــەر ئەمانــە (تەنیــا) هێــز نیــن یەکــێ بتوانــێ دەستنیشــانیان بــکات، وەلــێ ئەمانــە لــە هەمــووان زیاتــر پێوەندییــان بــەم بــارەی فیدرالیزمــی کەنــەداوە هەیــە.

٢- بڕگە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

کەنەدا یەکەم وڵات بوو خۆی وەك فیدراسیۆنێکی پەرلەمانیی ناساند واتە سیتسەمێکی فیدرالیی کە تیایدا دەسەڵات لە نێوان حکومەتەکانی ناوەند و هەرێمەکاندا دابەشکراوە و شێوەکانی فەرمانڕەوایەتی هەردوولایان لەسەر بنەماکانی دیموکراسی پەرلەمانیی بەریتانیادا بەپێی دەستوور داڕێژراون. ئەو سیتسەمەی کەنەدا زیاتر مۆدێلێکی دابەشکراو تا مۆدێلی هاوپشکی فیدراڵیی دەخاتەڕوو، کە تیایدا بەشی هێزەکان زۆر بەروونی دیاریکراون، لەگەڵ سەربەخۆیی کاروباری باج و باجگریی بۆ هەردووحکومەتەکان، نوێنەرایتیکردنێکی بێ هێز و لەرزۆکیش لە ناوەنددا.

فێدرالیزمی پەرلەمانیی کەنەدا حکومەتێکی جێبەجێکاری بە توانای لە (ئۆتاوا) و لە پایتەختە هەرێمایەتییەکان بەرهەمهێناوە کە بەستراو بە سیناتێکی (ئەنجوومەنی پیران) بێ دەسەڵات بۆتە هۆکاری باڵادەستبوونی پێوەندییەکانی جێبەجێکردن لە نێوان بەشدارەکاندا.

کەنەدا ساڵی ١٨٦٧ وەك فیدراسیۆنێکی ناوەندیی هاتە دامەزراندن، هێزە سەرەکییەکانی رۆژانەی لەدەست (ئۆتاوا)دا بوون لەتەك رۆڵی چاودێرییەکی هاوپشکی باڵاتری بەهێز بۆ (ئۆتاوا) تەرخانکراو لەبەرامبەر هەرێمەکاندا. سەرەڕای بنچینەکانیشی کەنەدا بووەتە وڵاتێکی لامەکەرزی، ئەویش وەك دەرەنجامی چەند هۆکارێك،

یەك: راوبۆچوون و لێکدانەوەی دادگەریی سەبارەت بە دابەشبوونی هێزەکان زیاتر لە بەرژەوەندیی حکومەتەکانی هەرێمەکان دابوو تا بۆ حکومەتی فیدراڵ.

دوو: دامودەزگە ناوەندییەکانی وڵات نەیانتوانیوە بە تەواوەتی نوێنەرایەتی دابەشبوونە هەرێمایەتییەکەی کەنەدا بکەن، بۆیەکا پشتگیرییەکی بەربڵاوی گەل بۆ رێزگرتن لە هێزی هەرێمایەتی هاتۆتە ئاراوە، بەتایبەیت لە هەرێمە

هـەرە بەهێزەکانـدا.

سـێهەم: رووبـەڕووی بەرپرسـیاریەتی هەرێمایەتـی لەبابەتگەلـی وەك تەندروستی، سامان و پـەروەردە، کـە لـە سـەدەی نۆزدەهەمـدا بابەخێکـی ئەوتـۆی حکومەتییـان پێنەدرابـوو، لەسـەدەی بیسـتدا ئـەو گرنگـی پێدانەیـان زۆر زیـادی کردبـوو، بـەو شـێوەیە رۆڵـی هەرێمەکانـی ئێجـگار بەهێـز وکاراکـرد، چوارەمیـش: هەسـتی نەتەوەپەرسـتیی لـە (کوبیـك) دوای جەنگـی دووەمـی جیهانیـی یارمەتـی زۆری بـۆ سـەپاندنی پرۆسـەیەك بـۆ کەمکردنـەوەی دەسـەڵاتەکانی (ناوەنـد) داوە، هەرێمەکانیـش سـوودی زۆریـان لەمـە بینیـوە.

دەرەنجـام کەنـدا بـوو بـە خاوەنـی حکومەتـی زۆر بەهێـز لـە (ئۆتـاوا) و لـە هەرێمەکانیشـدا کـە لەنێوخۆیانـدا کەوتنـە کێبەرکێـی توونـد بەمەبەسـتی بنیادنانـی کۆمەڵگـە و پەرەپێـدان و پێشخسـتنی کۆمەڵایەتـی و ئابـووری لەسـەر هەمـوو ئاسـتەکاندا. بەڕێوەبردنـی ئـەم سیسـتەمە پێویسـتی بـە شـێوەگەلی هاوکاریـی لـە نێـوان حکومەتەکانـدا هەیـە و هەنـدێ جاریـش دەبێتـە هـۆکاری دروسـتبوونی ناکۆکیـی و دژایەتییەکـی سـەخت و تـاڵ لـە مابەینـی حکومەتەکانـدا.

دوو بەڵگەنامـەی سـەرەکیی دەسـتووری لـە کەنـەدا بریتیـن لـە قانوونـی دەسـتووریی سـاڵی ١٨٦٧ و قانوونـی دەسـتووری سـاڵی ١٩٨٢.

ئـەوەی سـاڵی ١٨٦٧ کـە پێشـتر بـە (قانوونـی باکـووری ئەمەریـکای بەریتانیـی) ناسرابـوو، قانوونێکـی پەرلەمانـی بەریتانیـا بـوو کـە (کەنـەدا)ی لـە سـێ کۆلۆنییـە سـەرەکییەکاندا پێکیهێنـا و بونیـادی فیدرالیـی و پەرلەمانیشـی پێبەخشـی. ئیـتر لـەم بەڵگەنامەیەوەیـە کـە مـرۆڤ دەتوانـێ بڕگـە و یاسـا گشـتییەکان بدۆزێتـەوە سـەبارەت بـە دابەشـبوونی دەسـەڵاتەکان و دامەزراندنـی پەرلەمـان و هەروەهـا دەزگەکانـی یاسـادانان و دادگەکانـی هەرێمایەتـی. هەرچـی یاسـای سـاڵی ١٩٨٢ یشـە ئـەوا دەسـتوورەکەی لـە دوایـین قانوونەکانـی دەسـەڵاتی بەریتانیاییـەوە وەرگرتـووە لـە رێـگای داهێنانـی شـێوەیەکی هەموارکـراوی کەنەدایـی بـە

دابینکردنــی مافەبنەڕەتیــی و داهێــنراوەکان بــۆ خەڵکانــی ڕەســەنی کەنــەدا و پێشکەشـکردنی قانوونێـك بـە نێـوی (پەیـمان یاسـای مـاف و ئازادییەکان) کەسـەرجەم هاووڵاتییـان دەگرتێـەوە و هەمـوو حکومەتـەکان و دەزگەکانـی یاساسـازیی پێیـەوە پابەنــدن. ماددەکانــی (٩١-٩٥) ی قانوونــی دەســتوورەکەی ١٨٦٧ دەســەڵاتەکان لــە نێــوان حکومەتــی فیــدراڵ و حکومەتەکانــی هەرێمەکانــدا دابــەش دەکات. فرەوانتریــن و کاراترینــی دەســەڵاتەکانیش بــەر لــە پەرلەمانــی کەنــەدا کەوتــووە هــەر دەســەڵاتێکیش بەتایبەتــی و بەبــێ زیــاد و کــەم لــە دەســتووردا دیارنەکرابــێ ئــەوا بــۆ پەرلەمانــی فیدراڵــی (ناوەنــد) دەگەڕێتــەوە. باقــی دەســەڵاتەکانی دیــش بــە روونــی و تایبــەت بــە هەرێمەکانــەوە دیاریکرابــوون. لێکدانــەوەی بەرفرەوانــی دادگەریــی (مافــە شارســتانییەکان و مافــی خاوەنداریەتــی زەوی و زار) ی هەرێمەکانــی بــۆ دەســەڵاتی خــۆی گەڕاندبــۆوە. (بەشــی ٩٢) (١٣١) کەچــی دەســەڵاتەکانی بــۆ یاســادانی فیدرالیــی بەشــێوەیەکی ســەرەکی لــە بەشــی (٩١)ی دەســتوورەکەی ســاڵی (١٨٦٧)ی کەنــەدا دا دەبینرێــت کــە بەبەخشــینی دەســەڵات دەســتپێدەکات بــەوەی کــە پەرلەمــان بــۆی هەیــە (یاســا دابنێــت بــۆ ئاشــتی، پاراســتنی ئاســایش و ئاســوودەگیی و ســوودی حکومەتــی کەنــەدا) کــە پێوەندبــن بــە گشــتبوارێکەوە ئەگــەر بــە ئەکیــدی بــۆ ئەنجومەنــی یاســادانانی هەرێمایەتــی تەرخــان نەکرابــن. دوای ئــەوە یاســادانەرانی دەســتوورەکە ٢٩ ســەرناوی هێزیــان ریزبەنــد کــردووە کــە بەشــێك لــەو دەســەڵاتە ســەرەکییانەی پەرلەمــان پێکدێنــن. لــە پــاش (١٨٦٧)وە دادگــەکان هەوڵیانــداوە واز لــەو بۆچــوون و لێکدانــەوە برفراوانــە بێنــن بــۆ دەســەڵاتەکانی (حکومەتــی ئاشــتی و ئاســایش و رێــك و پێکــی و چــاك (POGG) لــە جیاتــی ئــەوەدا متمانــەی زیاتریــان لەســەر ٢٩ ســەرناوەکانی هێــزە ئەژمــاردراوەکان کــردووە و (POGG) یــان بــە ســێ پێگــەی ســەرەکیی ســنووردار کــردووە بــەم شــێوەیە لەهــەر شــوێنێك لــە دابەشــکردنی دەســەڵاتدا کــە لەبــەرێ بەرچــاو بکەوێــت، وەك (ســەرچاوەکانی دەرەوەی کەنــارەکان، یــان سیاســەتەکانی

پەیوەست بە زمانی فیدرالیی) لە شوێنێك بابەتەكە سەر بە (بەرژەوەندیی نیشتمانیی) بێت و لە هیچ كام لە ٢٩ سەرناوەكانی دەسەڵاتی فیدرالیدا نەهاتبێت، وەكو (هێزەكانی دەریاوانیی و فڕۆكەوانیی) یاخود لەهەر جێیەك (نائاساییەكی (پشێوی) نیشتمانی وەك شلەژانی باری شارستانی قەیرانێكی ئاڵۆز و سەختی ئابووری لە وڵاتدا سەرهەڵبدات. هەندێ لەسەرناوە ریزكراوە گرنگەكانی هێز ئەمانەن:

١- ڕێكخستنی بازرگانی (بەشی ٩١، ٢) ئەوەی لە ئێستادا بازرگانی نێوان هەرێمەكان و بازرگانیی نێودەوڵەتی دەگرێتەوە لە تەك ڕێكخستنی گشتیی بازرگانیكردن لەسەرتاسەری وڵاتدا.

٢- بیمەی بێكاری (تأمینكردنی بطالە) (بەشی ٩١ ، 2A) كە بە قانوونی دەستوور لە ساڵی ١٩٤٠ دا زیادكراوە.

٣- كاروباری باجگریی (وەرگرتنی باج) (بەشی ٩١ ، ٣) ئەوەی ماوە بە حكومەتی فیدرال دەدات بڕی داهاتەكان بەرزكاتەوە بەهەر ڕێگایەك و سیستەمێكی باجدانانەوە بێت.

٤- هیندییەكان زەوی و زاری تەرخانكراو بۆیان بەشی ٩١ (٢٤).

٥- هێزی ڕێككەوتننامە (بەشی ١٣٢) كە دەسەڵاتی گفتوگۆ و ئیمزاكردنی ڕێككەوتننامە نێودەوڵەتییەكان بە حكومەتی كەنەدا دەدات بەڵام ئەگەر ڕێككەوتنێك پێوەندیی بە كاروباری دادوەریی هەرێمایەتییەوە هەبێ ئەوا جێبەجێ ناكرێت هەتا لەلایەن هەرێمەكانەوە بە یاسا پەسند نەكرێت.

٦- هەروەها دەسەڵات سەبارەت بە (دراو) و كاروباری بانكەكان و ترانزپۆرت (گواستنەوە)ی نێوان هەرێمەكانەوە.

شانزە سەرناوی هێز (دەسەڵات) ی تایبەتمەندكراو بۆ هەرێمەكان لە (بەشی ٩٢)ی دەستووری ساڵی ١٨٦٧ دا دیاریكراون و ئەمانەی خوارەوە گرنگترینیانن:

١- باجگریی راستەوخۆ (بەشی ٩٢, ٢) کە (مافی کاروبارەکانی باجگریی راستەوخۆ لە نێو هەرێمدا دەداتە هەرێمەکان بەمەبەستی بەزرکردنەوەی بڕی داهاتەکان بۆ خزمەتگوزارییە هەرێمایەتییەکان).

٢- بەڕێوەبردن و فرۆشتنی زەوی و زاری گشتی (یان زەوییەکانی تاج) بە سەرچاوە سروشتییەکانەوە لەنێو سنووری هەرێمێکدا موڵکی ئەو هەرێمەن و بەم شێوەیە سەرچاوەیەکی بایەخداری سامان بە هەرێمەکە دەبەخشێت و توانای بەڕێوەبردنی ئابووری هەرێمایەتی بۆ دەستەبەر دەکات.

٣- تەندروستیی و خۆشگوزەرانیی (بەشی ٩٢ ، ٧) ئەو بەرپرسیارییەتیەی لە سەدەی بیستدا گرنگییەکی زۆری بەدەستهێناوە، لە ئێستادا بایەخدان بە لەشساغیی بۆتە تاکە بواری هەرە فراوانی پارە خەرجکردن بۆ حکومەتە هەرێمایەتییەکان.

٤- دامەزراوە شارەوانییەکان (بەشی ٩٢ , ٨) کە ئەوە دەگەیەنێت دەتوانرێت حکومەتە شارەوانییەکان لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە دابمەزرێن و هەڵوەشێنرێنەوەش.

٥- کارگە و کارخانە ناوچەیەیکان و بەڕێوەبردنیان بەشی ٩٢ (١٠).

٦- موڵکایەتیی و مافە شارستانییەکان لەنێو سنووری هەرێمدا (بەشی ٩٢ (١٣) کە بەشوێەیەکی گشتی بە گرنگترین دەسەڵاتی سەرەکیی هەرێم دادەنرێت، چونکە هەرێمەکان لە رێگەیەوە مافی ئەوەیان دەبێت یاسازی پەیوەست بە بواری رۆشنبیریی و خاوەندارییەتی زەوی و زار و موڵکی تایبەت و مافە شارستانییەکان و بابەتگەلی سروشتیی خۆجێیەتی لە سنووری هەرێمایەتی خۆیاندا ئەنجام بدەن.

بەشی ٩٢ (١٦) کە ئەمەیش بەسەرچاوەیەکی گرنگی دیکەی دەسەڵاتی هەرێمایەتی دەژمێردرێت، چونکە پەیوەستە بە ئەو بابەتانەی بەشێوەیەکی تایبەیت ناکەونە ژێر هیچ کام لە دەستەڵاتەکانی دیکەوە کە یەك بەیەك

بــۆ هەرێمــەکان دیاریکــراون، ئەوانــەی سرووشــت و خەســڵەتگەلی خۆجێیــی و تایبەتیــان هەیــە.

هەروەهــا چــوار هێــزی هاوکاریکــەری هاوبەشــی تایبەتمەنــد هەیــە، یەکەمیــان پێوەندیــی بــە کشــتوکاڵ و کۆچکردنــەوە هەیــە (بەشــی ٩٥) ئــەو بەشــە دەســەڵات دەدات بــە هــەردووك پەرلەمانــی فیــدراڵ و ئەنجوومەنــی یاســادانانی هەرێــم تــا قانوونــی پەیوەســت بــەم بابەتانــەوە دەربچوێنــن کــە ئەنجوومەنــی یاســادانانی فیــدراڵ لــە حاڵەتــی رێکنەکەوتنــدا بــاڵا دەســتتر دەبێــت تیایانــدا. هێــزی دووەم پەیوەســتە بــە ســەرچاوە سروشــتییەکان بەشــی ٩٢ (A) ئــەم بەشــەیان لــە ئەنجامــی گفتوگــۆ دەســتووریەکانی ١٩٨٠ -١٩٨٢ دا ئیزافــە کــراوە. ئەمەیــش رێ بــە هەرێــم دەدات هەنــاردەی لــە دارەکانــی ئــەو جەنگەڵانــەی کۆنــترۆڵ بــکات کــە ناتوانرێــت تــازە بکرێنــەوە و هەروەهــا کۆنترۆڵکردنــی هەنــاردەی ســەرچاوەکانی وزەی کارەبــا (ئەگەرچــی نابــێ بــۆ وڵاتێکــی تــر بێــت) بــەو پێیــەش ئــەو کۆســپ و ئاســتەنگانە ناهێڵێــت کــە پێشــتر بەســەریاندا ســەپێنرابوون.

لە حاڵەتی ناکۆکیشدا باڵادەستیی بۆ پەرلەمانی فیدراڵە.

پانتایــی دەســەڵاتی ســێهەم پــەروەردە دەگرێتەوە(بەشــی ٩٣) پــەورەردە لــەم لیســتەداهاتووە هەرچەنــد مافــی فیــدراڵ (ناوەنــد) بــۆ کارپێکردنــی زۆر گشــتی نییــە بــەڵام تەنهــا لــە بۆنــەی ئێجــگار تایبەتمەنــدەوە دەبێــت، پــەروەردە بەرپرســیارییەتی هەرێمەکانــە بــە چەنــد مەرجێــك کــە بــۆ پاراســتنی گرووپــە کەمینــەکان و ســەبارەت بــە قوتابخانــە جــوداوازەکان دانــراون، لەتــەك دەســەڵاتێکی فیدراڵیــدا بــۆ تێپەڕاندنــی یاساســازییەکی هەموارکــردن (چاکســازیی) کــە لــە راســتیدا هەرگیــز بەکارنەهێــنراوە. پــەروەردەش بەشــێوەی لەشســاخیی و خۆشــگوزەرانیی و بەختەوەریــی بۆتــە بەرپرســیارییەتیەکی ناوەندیــی لــە دەوڵەتــی دیموکراســی مۆدێــرن لــە ســەدەی بیســتەمدا. کەنــەدا تەنانــەت لەنێــو فیدراسیۆنەکانیشــدا نــا ئاســاییە بــە پێدانــی دەســەڵاتێکی هینــدە کــەم لــەم رووەوە

بــە حکومەتــی فیــدراڵ.

رووبــەری هێــزی چــوارەم بــۆ دادگەریــی هاوبــەش پەیوەســتە بــە مووچــە و مانگانــەی خانەنشــینییەوە بەشــی (٩٤) (A) ئــەم بەشــە کــە ســەرەتا لــە ســاڵی ١٩٥١ دا خرایــە نێــو دەســتوور و ســاڵی ١٩٦٤ هەموارکــراوە، بــاس لــە دەســەڵاتی هاوبــەش دەکات بــە گرنگــی دان و رێزگرتنــی خانەنشــینکراوە بەســاڵاچووەکان و بیمــە و دەســتکەوتە پاشــکۆکانیان.

لێرەشــدا لــە حاڵەتــی رێکنەکەوتــن لــە نێــوان ئەنجوومەنــی یاسادانانی هەرێــم و فیدراڵــدا، بڕیــاری کۆتایــی بــۆ ئەنجوومەنــی هەرێمایەتــی دەبێــت وێــڕای هەبوونــی ژمارەیەکــی کەمــی دەســەڵاتی هاوبــەش، ســێ پانتایــی تــر هــەن کــە دەســەڵاتەکانی فیدراڵــی و هەرێمایەتــی تیایانــدا تێکــەڵاون. یەکەمیــان (یاســای تاوانکاریی)یــە بەشــی (٩١) و (٢٧) دەســەڵاتی داوەتــە پەرلەمــان یاســای پەیوەســت بــە قانوونــی تاوانــکاری دابڕێژێــت کــە پرۆســە و هەنگاوەکانــی ســەبارەت بــە کاروبــاری تاوانکارانــەوەی تیایــدا دیاریکــرا بێــت، کەچــی بەشــی (٩٢) (١٤) بەرپرســیارییەتی بەڕێوەبــردن و سەرپەرشــتیکردنی دادوەریــی بــە هەرێمــەکان ئەســپاردووە.

بــەم پێیــە قانوونــی تاوانکاریــی ئــی ناوەنــدە، بــەڵام جێبەجێکردنــی قانوونەکــە لەلایــەن پۆلیســەوە بــە گوێــرەی بڕگــە و ماددەکانیــی ئــەوە کاری هەرێمەکانــە.

دووەمیــن گۆڕەپــان دادگاکانــن. کەنــەدا سیســتمێکی دادوەریــی یەکگرتــووی هەیــە، کــە تیایــدا حکومەتــی ناوەندیــی بەرپرســیارە لــە دامەزراندن، مووچــە و مانگانــە، بەخشــش و خانەنشــینی دادوەرانــی دادگــە باڵاکانــدا، لــە کاتێکــدا هەرێمــەکان لــە دروســتکردنی تــەلاری دادگاکان و بەڕێوەبردنیــان بەرپرســیارن و لــە هەمــان کاتیشــدا بەرپرسیاریەتی تەواویــان هەیــە بەرامبــەر دادگــە بەراییــەکان لەهــەر هەرێمێکــدا.

ســێهەم مەیدانــی تێکەڵاوبــوون بریتییــە لــە هێــزی خەرجکردنــی ناوەنــد

و بەشداریکردنی لە نرخ و تێچووی پرۆگرامەکاندا. یەکێ لە هەرە پانتاییە گرنگەکانی فیدرالیزمی کەنەدی ئەو بەرنامانەن کە تێچووەکانیان هاوبەشن، واتا حکومەتی فیدراڵ پارە و پوول بۆ حکومەتەکانی هەرێمەکان دەنێرێت بەمەبەستی هاوکاریکردنیان لە ئەنجامدانی هەندێ لە بەرپرسیاریەتییە دەستوورییەکانیان. لەو رووەوە بەرفراوانترین پرۆگرامەکان پەیوەستن بە (تەندروستی، هاوکاریی کۆمەڵایەتی- سۆشیال) و پەروەردەی دوای قۆناخی دواناوەندیی کە لە ئێستادا بە بەرنامەکانی (لەشساخی و گواستنەوەی سۆشیالی کەنەدا) بەستراون، ئەم پرۆگرامە گوێزانەوەی پارەی کاش (نەختینە) و باج بە گوژمەی ساڵانەی ٢٥ بیلیۆن دۆلاری کەنەدی دەگرێتەوە.

دەسەڵاتی حکومەتی فیدرالیش بۆ ئەم کارە (هێزی خەرجکردنی پارە) هەر تەنها لە بەشی (٩١)دا روون نەکراوەتەوە. بەڵکو لە چەندین ماددەی قانوونی دەستووری ساڵی ١٨٦٧دا ئەوانەی بە دەسەڵاتی باج و خەرجییەوە پەیوەستن وەرگیراوە.

دووەمین ئەنجوومەنی باڵای پەرلەمانی کەنەدا سیناتە (the senate) ئەمیش (١٠٥) ئەندامی هەیە کە حاکمی گشتیی دایاندەنێت لەسەر پەسەندکردن و راسپاردەی سەرەك وەزیرانەوە ئەوەیش بەپێی سیستەمێکی ئاڵۆزی نوێنەرایەتیکردنی هەرێمایەتی و رەچاوکردنی لایەنی سیاسی (زۆربەی کات لەپاداشتی دڵسۆزیی و خزمەتگوزاریی بۆ حزبی دەسەڵاتدار)ەوە دەبێت.

قانوون دەبێ بە هەردوو ئەنجوومەنی گشتیی و سیناتدا تێپەڕ بێت، لە راستیدا مافی ڤیتۆ (رەتکردنەوە) بە ئەنجوومەنی سینات دراوە، وەلێ بە کردەوە زۆر کەم ئەو دەسەڵاتەی خۆیی پیادە کردووە و پێش ناچێت بشیکات. وەك ئەنجوومەنێکی دانراو زیاتر لەوەی هەڵبژێردراوبێت، بەشێوەیەکی سەرەکیی بۆتە ئەنجوومەنێك بۆ دەسەڵاتی سەرەك وزیرەکان قۆرخکراوە. بەم پێیەش هیچ رەوایەتییەکی (شەرعییەتی) دیموکراتیی بۆ

نییـە.

تـا ئێسـتا زۆران پێشـنیاز بـۆ هەمـووار کردنـی ئـەم سیناتە پێشـکەش کـراوە، بەتایبەتـی بـۆ ئـەوەی بـە شـێوازی هەڵبـژاردن پێـك بهێنرێـت و بکرێـت بـە دەنگێکـی کاریگـەر بـۆ هەرێمـەکان لـە نێـو حکومەتـی فیدراڵـدا کەچـی هیـچ هەموارکردنێکـی بـۆ ئەنجـام نـەدراوە.

هەتـا سـاڵی ١٩٤٩ کۆمیتـەی دادگەریـی بەریتانیـی کـە بەشـێکە لـە (ئەنجوومەنـی لۆرداتـی بەریتانیایـی) باڵاتریـن دەسـەڵاتێك بـووە قانوونـی دەسـتووری کەنـەدای خسـتۆتە واری پراکتیکـەوە و ناکۆکییەکانـی نێـوان هـەردووك حکومەتەکانـی یەکلاییکردۆتـەوە. هـەر لـەو سـاڵەوە هیچـی تـر داواکاریـی بـۆ ئـەم کۆمیتەیـە بـەرز نەکرایـەوە و لـەو مێـژوووە (دادگـەی بـاڵای کەنـەدی) بوەوتـە تاکـە دەسـەڵاتی دادوەریـی، ئەوەیـش بەپێـی (ئەنجوومەنـی یاسـادانانی فیدرالی)یـەوە دامەزرێـنراوە نـەك بـە گوێـرەی بڕگـە و ماددەیەکـی دەسـتووری و دادوەرەکانیشـی تەنهـا لەلایـەن حکومەتـی کەنـەداوە دادەمەزرێنرێـن، بەبـێ هیـچ رۆڵێکـی فەرمیـی هەرێمایەتـی لـەم کارەدا، ئەگەرچـی بەگشـتیی دادوەران لەسـەر بنەمـای رێوشـوێنی هەرێمایەتـی دێنـە دامەزرانـدن.

هەرچەنـد دەسـتوور بـە پیـرۆز راگیـراوە، قانوونـی دەسـتووری سـاڵی ١٩٨٢ رێگـەی بـۆ هەموارکردنـی دیاریکـردووە، بـەم شـێوەیە هەموارکردنـی دەسـتوور بـوو بەکارێکـی کردەنـی بەبـێ گەڕانـەوە بـۆ پەرلەمانیـی بەریتانیایـی و، بـۆ هەموارکردنەکەیـش پێنـج شـێواز بـە گوێـرەی بابەتـەکان لـە ئـارادان.

بـەڵام بەگشـتیی هەموارکردنەکـە پێویسـتی بـە پەسـەندکردن هەیـە لەلایـەن پەرلەمانـی کەنـەداوە، لەگـەڵ پەسـەندکردنی حـەوت لـە دە ئەنجوومەنەکانـی هەرێمەکانـدا، کـە بەیەکـەوە لانـی کـەم رێـژەی ٥٠٪ لەسـەدا پەنجـای دانیشـتوانیان هەبێـت.

٢- هێزی جوولێنەری رامیاری سەردەم

لــە دەیــەی رابــردوودا ئــەو ریفراندۆمــەی لەمــەڕ ســەربەخۆیی لــە مانگــی تەشرینــی یەکەمــی ســاڵی ١٩٩٥ لــە ناوچــەی (کوبیــك) ســازدرا، گرنگتریــن رووداو بــوو لــە فیدراســیۆنی کەنەدیــدا روویــدا.

جوداخــوازەکان بــە رێژەیەکــی زۆر کــەم دۆڕان و ئەوانــەی دژی جودابوونــەوەی هەرێمەکــە لــە کەنــەدا بــوون بــە کــۆی ٥٠,٦٪ لەســەدا پەنجــا و پۆینــت شەشــی دەنگــەکان بردیانــەوە. راپرســییەکە زنجیرەیــەك تەقینــەوەی رامیاریــی- گــەورە و بچــووك- لــە سیســتمی سیاســی کەنــەدادا بەرپــا کــرد. وەك دەرەنجامێــك، ژاك پارێــزۆ- ســەرۆك وەزیرانــی کوبییــك دەســتی لەکارکێشــایەوە و لوســیان بووچــارد شــوێنەکەی گرتــەوە. بووچــارد تــا ئــەو ســاتە ســەرۆکی حزبــی (بلــۆك کوبیکــوا) بــوو، کــە خوشــکە حزبــی (پارتــی کوبیکوا)یــە لــە ســەر ئاســتی فیدراڵیــدا.

دەرەنجامێکــی راســتەوخۆی دیکــەی ریفراندۆمەکــە ئەوەبــوو کــە ســەرەك وەزیــران کریســیتان رێگــەی بــۆ تێپەڕاندنــی دوو بڕیــاری پەرلەمانــی خۆشــکرد، یەکێکیــان ناســاندنی (کوبیــك)ە وەك کۆمەڵگەیەکــی دیــار و جیــاوازی تایبــەت و ئەویتریــان بەڵێنــدان بــە پێدانــی مافــی (ڤیتۆ)یــەك لەســەر بنەمــای (ئەمــری واقیــع) بــۆ کوبیــك لەهــەر هەموارکردنێکــی دەســتووریی لــە ئاینــدەدا. هەروەهــا حکومەتــی فیــدرال بەرپرســیارییەتی چەندیــن بــواری رامیاریــی بــۆ هەرێمــەکان گوێزایــەوە، بەشــێوەیەکی ســەرەکیی هــی ئــەو بابەتانــەی زەمانێکــی درێــژ و لەمێــژە جێــی بایەخپێدانــی حکومەتــە یــەك لــە دوایەکانــی (کوبیــك) بوونــە.

بــۆ رەواندنــەوە و نەهێڵانــی ئــاژاوەی گشــتیی لــە (کوبییــك) دەربــارەی دەرەنجامەکانــی هــەر ریفراندۆمێکــی پۆزەتیــڤ لــە ئاینــدەدا، حکومەتــی ناوەنــد پرســیاری لــە (دادگــەی بــاڵای کەنــەدا) کــردووە، روونــی بکاتــەوە، ئایــا (کوبیــك) بــە حوکمــی هیــچ یاســایەکی نێوخۆیــی یــان نێودەوڵەتییــەوە، ئــەو مافــەی هەبــووە یــەك لایەنــە جودابێتــەوە (لــە کەنــەدا) جێگــەی سەرســوڕمان نییــە کــە (دادگــە) لــە رایەکــی خۆیــدا لــە مانگــی ئابــی (١٩٩٨) گوتویەتــی (کوبیــك) ئــەو جــۆرە

مافــەی نەبــووە و جیابوونــەوەی هــەر هەرێمێــك پێویســت بــە گفتوگــۆ دەكات لەبــەر رۆشــنایی ماددەكانــی پەیوەســت بــە هەمواركردنــی دەســتووری كەنــەدادا.

لەوەیــش ســەیرتر (دادگــە) كــە روونیكــردەوە كــە دەنگدانێكــی بەهێــزی كاریگــەر لەســەر (پرســیارێكی روون) لــە راپرســییەكی داهاتــووی (كوێبیــك) دا دەخــوازێ كــە حكومەتــی فیــدراڵ و هەرێمەكانــی تــر گفتوگــۆی ئــەم بابەتــە لەگــەڵ (كوێبیــك)دا ئەنجــام بــدەن.

جــا بــە جەختكردنــی (دادگــە) لەســەر پێویســتی هەبوونــی دەنگدانێكــی روون و پرســێكی روون، حكومەتــی فیــدراڵ پــڕۆژە یاســایەكی بەنــاوی (Clarity bill) یاسـای روونكردنـەوەی هەڵوێسـت لـە پەرلەمانـی كەنـەداوە دەرچوانـد. ئـەم قانوونــە ئــەم هەنگاوانــەی دیــار دەكات كــە بەهۆیانــەوە (ئۆتــاوا) بڕیــاری ئــەوە بــدات پرســیار و كێشــەی راپرســییەكی ئاینــدە و ئــەو دەنگــی زۆرینــەی بەدەســتی دەهێنێــت راســت و (روون) دەبــن.

كەچــی (كوێبیــك) لــەلای خۆیــەوە بــە بڕگەیەكــی یاســایی كــە هەڵوێســتی حكومەتــی فیــدراڵ رەتدەكاتــەوە وەرامــی دایــەوە. ســەیرە لــە كاتێكــدا ئــەم رووداوانــە پــاش راپرســییەكە روویانــدەدا، دانیشــتوانانی كوێبیــك گرنگیــی پێــدان و ســەرنجی خۆیانیــان لــە مەســەلەی جیابوونــەوە دەگوێزایــەوە بــۆ بابەتگەلــی دیكــەی جــوداواز، هیــما و ئامــاژە روونەكانــی حكومەتــی فیــدراڵ كاریگــەری ئێجــگار كەمیــان بەســەر رای گشــتی (كوێبیكیەكانــەوە) هەبــوو، هــەروەك راوێــژ و رێنماییەكانــی دادگــەی بــاڵا و (قانوونــی كلاریتــی) كەمتریــن كاردانــەوە و بایەخپێدانیــان بــەدوادا نەهــات.

راســتە (حزبــی كوێبیكــوا) بــە ســەرۆكایەتی (لوســیان بووچــارد) لــە دووبــارە هەڵبژاردنـەوەی هەرێمایەتیـدا بردیانـەوە بـەڵام لیبراڵـە فیدرالییەكانیـش بەرابەرایەتـی (ژان كرێتیــان) ســاڵی ١٩٩٧ هەمــان ســەركەوتنیان بەدەســتهێنا.

واپێدەچــوو، وەك ئــەوەی كوێبیكییەكانیــش بەشــێوەی كەنەدییەكانــی تــر بڕیــاری

ئەوەیــان دابووبێــت نێــوەی دووەمــی ســاڵەکانی نــەوەدەکان بــۆ کۆنترۆڵکردنــی کاروبارەکانــی دارایــی فیدرالیــی و هەرێمایەتــی تەرخانبکرێــت. هــەر دوو حکومەتــە فیدرالــی و هەرێمایەتیەیــکان بەرنامەیــان دارشــتبوو بەنیــازی کەمکردنـــەوەی بودجـــەی دارایـــی، لــە پێنــاو هەوڵــدان بــۆ نەهێشــتنی کورتهێنانــی بودجەکانیــان (عجــز المیزانیــە) و کەمکردنــەوەی قــەردە کەڵەکەبووەکانــی ســەریانەوە بــەو ئامانجــەی وڵاتیــش و هەرێمەکانیــش بخەنــە دۆخێکــەوە بتوانێــت بچێتــە نێــو بەربەرەکانــی و کێبەرکێــی نێودەوڵەتییــەوە. پێوەندییــە نێوحکومەتییەکانــی ئــەم ماوەیـەی چاکسـازیی دارایـی زۆر لـەوە کەمـتر بـوون کـە چاوەڕواندەکـرا بـە بڕیـن و کەمکردنــەوەی باربووەکانــی فیدرالــی بــۆ هەرێمــەکان و بەرپرســیاریەتیکردنیان لەبەخۆگرتنــی بارگرانیــی پرۆگرامــە بەهــا زۆرەکانــدا.

بــەڵام لــە ئێســتادا بارودۆخــی دارایــی زۆر باشــتربووە و حکومەتــی فیــدراڵ و زۆر لــە حکومەتەکانــی هەرێمــەکان لــە وەزعــی زۆر باشــتردان، کەچــی هیــچ ئاماژەیــەك بــۆ بوژاندنــەوەی هەســتی نەتەوەپەرســتیی (نەشــینالیزمی) کوێبیکــی لــە ئــارادا نییــە. بــۆ درك کردنیــش بــەو سســتبوونەوەی هەســتی نەتەوەپەرســتیی دەکـرێ تەنهـا سـەرنجی سـێ ڕووداوی ڕامیاریـی هـەرە گرنـگ بدرێـت: یەکەمیـان شکســتەکەی هەڵبژاردنــی سەرتاســەری ســاڵی (٢٠٠٠)ە، کــە (ژان کریتیــان) و (حزبــی لیــبرال)ی بــۆ جــاری ســێهەم هێنایــەوە ســەر دەســەڵات. ئەمەیــش گرنگــە کــە (لیبرالیــەکان) کــە (کریتیــان) ئــەو سیاســەتمەدارەی لەلایــەن زۆران لــە کوێبیکــە فەرەنســیزمانەکانەوە ڕێــزی کەمــتری لێگیــراوە. ڕابەرایەتییــان دەکات. کورســیی زۆریــان لــە خــودی (کوێبیــك)دا بەدەســتهێناو لەچــاو (بــلاك کوێبیــە) جوداخوازەکانــەوە ڕادەیەکــی بەرزتریــان دەنگــی جەمــاوەر مســۆگەر کردبــوو. دەرەنجـام (لوسـیان بووچـارد) لەسـەرەتای سـاڵی ٢٠٠١دا وەك سـەرۆکی (کوێبیـك) دەستلەکارکێشــانەوەی خــۆی ڕاگەیانــد و یەکێکــی لــەم توندڕۆتــر (بێرنــارد لانــدری) جێگەکــەی گرتــەوە، ئەمیــش بــە هیــوای ئــەوە بــوو دووبــارە بڵێســەی گیانــی

دەسـەڵاتداریەتی بگەشـێنێتەوە، یـان لانـی کـەم پێگـەی (پارتـی کیبیکـوا) لـە حوکمـدا بپارێزێـت.

سـەرەك (لانـدری) بانگەشـەی بـۆ هەڵبژاردنێکـی هەرێمایەتـی کـرد لـە ١٤ی نیسـانی (٢٠٠٣) کـە بـووە هـۆی دووەم رووداوی هـەرە بایەخـداری سیاسـی. هەڵبژاردنەکـەی کوبیـك بەشکسـتخواردنی (پارتـی کوبیکـوا) لـە دوای دوو خولـی حوکمڕانـی تـەواو بـوو. هەروەکـو بـوو بەهـۆی هەڵبژاردنـی (پارتـی لیـبرال) بـە سـەرۆکایەتی (ژان کارێسـت)ی فیدرالیخـوازی (فیدرالیسـت) روو هەڵماڵـدراو.

لێبرالیـەکان لـە کـۆی (١٢٥) کورسـیی لـە (ئەنجوومەنـی نیشـتمانیی) (٧٦) کورسـیان بەدەسـتهێناو، پارتـی (کوبیکـوا) (٤٥) و پارتـی نەتەوەیـی میانـڕۆ بەنـاوی (بزاڤـی دیموکراتـی کوبیـك) چـوار کورسـییەکەی کـە مابـۆوە. پێدەچـێ دەنگدەرانـی کوبیـك ئامـادە بووبـن پرسـی نەتەوەیـی وەلاوە بنێـن و چارەنووسـی خۆیانیـان رادەسـتی سـەرکردایەتییەکی سیاسـی ئەوتـۆ کردبێـت کـە چالاکیەیکانیـان بـە چـڕی ئاراسـتە بکـەن بـۆ بابەتگەلـی ئاسـایی و پەیوەسـت بـە سیاسـەتی گشـتیی وەکـو بەڕێوەبردنـی دارایـی (ئابـووری) کاروبـاری تەندروسـتیی، پـەروەردە، فەرمانڕەوایـی کردنـی شـارەوانیی و شـتی تـری لـەو جۆرانـەوە.

سـێهەم رووداو رۆژی ١٢ی کانوونـی یەکەمـی سـاڵی ٢٠٠٣ روویـداوە، کـە (ژان کریتیـان)ی سـەرەك وەزیرانـی کەنـەدا دەسـتی لـەکار کێشـایەوە و (پـۆل مارتیـن) شـوێنی گرتـەوە. دوورکەوتنـەوەی (کریتیـان) لـە شـانۆی سیاسـەتەوە دەستنیشـانی سـەرهەڵدانی نەوەیەکـی نوێـی سـەرکردایەتی سیاسـی دەکات کـە بەلایانـەوە چیـتر نەتەوەپەرسـتیی کوبیـك تاکـە توخمـی (رەگـەز) هـەرە گرنـگ نییـە کـە جیهانبینیـان رەنگڕێـژ بـکات. پـۆل مارتیـن، هەرچەنـد سیاسـەتمەدارێکی فیدراڵییـە بـەڵام لەبەرامبـەر بزووتنـەوەی نەتەوەیـی کوبیکـدا لـەوەی پێشـتری خـۆی ئاسـوودەتر و سـۆزدارترە. هـەروەك چـۆن سـەرۆك وەزیـر (ژان کاریسـت)ی بەرەگـەز (کوبیـك) لـە (بێرنـارد لانـدری) پێشـەخۆی زۆر زیاتـر سـۆزداری کەنـەدا

و فیدرالیزمــی کەنەدییــە.

وەرچەرخانــی بەیەکــەوەی ســەرکردایەتی سیاســیی لــە زۆران لــە هەرێمەکانــی تریشــدا وایکــردووە بــڕوا بــە خەڵــك بێنێــت کــە کەنــەدا خەریکــە پێوەندییــە نێــو حکومەتییەکانــی شــێوەزارگەلی جــوداواز لەخــۆ بگــرن.

وەختــێ بەهاتنــە ســەرکاری ســەرەك وەزیرانێکــی نــوێ ئەگــەری هاتنەکایــەی پلەیەکــی فیدرالییەتــی هەرەوەزیــی (هاوکاریــکار) کــە پێشــتر نەبیــنراوە، دێتــە ئــاراوە. نابــێ چاوەڕوانیــی ئــەوە بکرێــت کــە هــەر شــتێك شــیرینی و رۆشــنایی دەبەخشــێت، لەگــەڵ ئەمەشــدا دەشــێت بابەتــەکان و شــێوازی تاوتوێکردنیــان بــە تــەواوی جیــاواز و گــۆڕاو ببێــت.

ســەرەڕای ئەمانیــش، وا دێتــە بەرچــاو کــە ئاوارەیــی و هەســتی نامۆبوونــی ناوچەیــی لەخۆرئــاوای کەنــەدادا پێویســت بــە بایەخپێــدان و بەتەنگــەوە هاتنــی حکومەتــی نیشــتمانیی و ناوەندیــی کەنــەدا دەکات لــە ســاڵانی داهاتــوودا. بەهــۆی دەرگــە لەسەرداخســتنیان و رێگــەی هاتنــەژوورەوەی نێودەســەڵاتی نیشــتمانیی لێگرتنیــان لەوەتــای شکســتهێنانی حزبــی پارێــزگارە پێشــکەوتووخوازەکان لــە هەڵبژاردنــە سەرتاســەرییەکەی ســاڵی ١٩٩٣وە، خەڵــکان لــە هەرێمەکانــی خۆرئــاوای کەنــەدا بــە تونــدی نیشــانگەلی ناهومێدیــی و بێزاربــوون و ناڕەزایــی ســەبارەت بــە پرۆســەی فیدراســیۆن دەردەبــڕن، چونکــە ئــەوان وای بــۆ دەچــن کــە بەرژەوەندیــی و خواســتە ســەرەکییەکانیان بــە تــەواوی پشــتگوێ دەخــات.

لــەم لایەنــەوە گرنگیپێدانــی لەمێژینــەی بــە کوبیــك و پێگەیەکــی لــە مێــژووی کەنــەدادا هــەر بــای ئەوەنــدە هاوکاربــووە کــە ســەرجەم بیــروڕا و ئارەزوویــەك بــۆ چاکســازیی (بــۆ نموونــە چاکســازیی ئەنجوومەنــی ســینات) بــە مەیلــی بەرتەســککردنەوەی ســنوورەکانی وڵات ســەبارەت بــە کوبیــك لێکدەدرێتــەوە.

بەمەبەســتی هەوڵــدان بــۆ دامەزراندنــی (حزبێکــی سیاســی کۆنەپارێــزی نەتەوەیــی) نــوێ لــە کەنــەدا لەپاشــماوەکانی (حزبــی هاوبەندیــی) و حزبــی

(پارێــزگارە پێشــکەوتنخوازە) کزبــووەکان و بــۆ ئــەوەی ســەرکەوتوویش بێــت، دەبــوا دەنگــدەران جێگرەوەیەکــی رامیاریــی نیشــتمانیان لــە جیاتــی (لیبرالیــەکان) پێشــکەش بکرابوایــە، ئەوانــەی لــە مــاوەی دەیــەی پێشــووتردا ســوودێکی زۆریــان وەرگرتبــوو لــەوەی کــە تەنهــا تاکــە داخوازییەکــی نەتەوەیــی فرەوانیــان هەبــووە.

لــە کۆتاییــدا، دەرەنجــام شــوێن و پێگــەی دانیشــتوانە رەســەنەکان لــە کۆمەڵگــەی کەنەدیــدا لەســەرمانەوەی وەك کێشــەو گرفتێکــی پڕئــازار و چارەســەرنەکراو بــەردەوام دەبێــت و کاریگەریــی ئاشــکرای بەســەر دیاریکردنــی شــێوازی پەرەئەســتاندن و بــەرەو پێشــڤەچوونی فیدرالیزمــی کەنەدیــی دەبێــت لــە پاشــەرۆژدا.

دانوســتاندن لەمــەڕ داواکاریــی بــۆ زەوی و مافەکانــی رێککەوتننامــە شــان بەشــانی بڕیارەکانــی دادگــە باڵاکانــی پەیوەســت بــەم بابەتانــەوە، لــە ئێســتاوە کاریگەریــان لەســەر چۆنیەتــی بۆچــوون و تێگەیشــتنی کەنەدییەکانــەوە لەبــارەی سیتســەمە سیاســی و دەســتوورییەکەیان بەدیــار کەوتــووە، هەروەکــو خواســتی بــاڵای خەڵکــە رەســەنەکان بــۆ حوکمــی خۆکــردن (خۆبەڕێوەبــردن) هەمــوو ئەمانــە ئەگــەری ســەرهەڵدان و هاتنــە ئــاراوەی شــێوازێکی ســێهەمی فەرمانڕەوایەتــی (حکومــەت) یــان لــە فیدرالیزمــی کەنەدیــدا زیاتــر کــردووە.

ئەگەرچــی سروشــتی ئــەو شــتانەی بــۆ فیدراســیۆنی کەنەدیــی بەڕێــوەن تــا ئێســتێ بــە تــەواوی دیــار و روون نییــە، وەلــێ شــتێکی ئاشــکرایە کــە (سیاســەت و فیدرالیــزم) لــە ســەدەی تــازەدا بەشــێوەیەکی زۆر هەســتپێکراو جــوداواز دەبێــت لــەوەی لــە رابــردووی نزیکــدا و تــا ئێســتا کەنەدییــەکان ناســیویانە و پێــی ئاشــنابوونە.

خشتەی (١)
هێما رامیاری و جوگرافییەکانی شاری پایتەخت (ئۆتاوا)

ژمارە و جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	دە هەرێـم (ئەلبێرتـا، کۆلۆمبیـای بەریتانیایـی، مانیتۆیـا، نیویرونزریـك، نیوفاوندلەنـدو لابـرادۆر، نۆڤاسـکۆتیا، ئۆنتاریـۆ، دوورگـەی شـازادە ئیـدوارد، کوێبیـك، ساسـکاچوان (٣٠) ناوچـە: ناوچەکانـی خۆرئـاوا، نووناڤـوت یوکـون
زمانە فەرمییەکان	ئینگلیزی و فەرەنسی
رووبەر	٩٩٨٤٦٧٠ کم٢
رووبەر/ مەزنترین یەکەی پێکهێنەر	کوێبیك ١٥٤٢٠٥٦ کم ٢
رووبەر/ بچووکترین یەکەی پێکهێنەر	دوورگەی شازادە ئیدوارد ٥٦٦٠ کم ٢
کۆی دانیشتوانان	٣١٥٥٩١٨٦ (نیسانی ٢٠٠٣)
ژمـارەی دانیشـتوانانی یەکـە پێکهێنـەرەکان (رێـژەی سـەدی بـۆ کـۆی گشـتیی دانیشـتوانان)	ئۆنتاریـۆ (٣٨,٤٪) کوێبیـك (٢٣,٧٪) کۆلۆمبیـای بەریتانـی (١٣,٢٪) ئەلبێرتـا (٩,٩٪) مانیتۆیـا (٣,٧٪) ساسـکاچوان (٣,٢٪) نۆڤـا سـکۆتیا (٣٪) نیـو برونزویـك (٢,٤٪) نیوفاوندلانـدو لابـرادۆر (١,٧٪) دوورگـەی شـازادە ئیـدوارد (٠,٤٪) نۆرثۆیسـت تێرنتۆریـز (ناوچەکانـی خۆرئـاوا) (٠,١٣٪) بۆکـۆن (٠,١٠٪) و نووناڤـوت (٠,٠٩٪)
سیستمی رامیاری- فیدرالی	فیدراسیۆن- سیستمی پەرلەمانتاری

سەرۆکی دەوڵەت- فیدراڵ	شـاژن ئەلیزابیسـی دووەم: نوێنـەری شـاژن لەکەنـەدا، حاکمـی گشـتیی لـە ئێسـتادا (ئەدریـان کلارکسـۆن) کـە شـاژن لەسـەر پەسـندکردن و راسـپاردنی سـەرەك وەزیرانـەوە دایمەزرانـدووە.
سەرۆکی حکومەت- فیدراڵ	سـەرەك وەزیـران پـۆل مارتـن (٢٠٠٣/١٢/١٢) پارتـی لیبرالـی کەنـەدا، سـەرۆکی پارتەکـە و زۆرینـەی کورسـییەکانی ئەنجوومەنـی نوێنـەران بـە دەنگدانـی گـەل بـۆ خولێکـی پێنـج سـاڵەی پەرلەمـان کـە دەکـێ نوێـش بکرێتـەوە، هەڵبژێـردراوە.
پێکهاتەی حکومەت- فیدرالی	(upper Huuse) پەرلەمانـی دوو ئەنجوومەنـی بـاڵا- سـینات، ١٠٥ ئەنـدام، لەسـەر بنەمایەکی هەرێمایەتـی و بـە ئامۆژگاریـی سـەرەك وەزیـران لەلایـەن حاکمـی گشـتییەوە دادەنرێـن، تـا تەمەنـی (٧٥) سـاڵی لـە فەرمـان دەمێننـەوە.
لقـی (lower house house of commons) ئەنجومەنـی نوێنەرانـی پەرلەمـان ئەنجومەنـی نوێنـەران (٣٠١) ئەنـدام، لـە پێکهاتـە تاکەکانـدا وەك تـاك ئەنـدام بـۆ خولێکـی پێنـج سـاڵەیی قابیلـی تازەکردنـەوە هەڵدەبژێردرێـن.	
ژمـارەی نوێنـەران لـە لقـی ئەنجومەنـی نوێنەرانـی پەرلەمانـی حکومەتـی فیدرالـی خـاوەن یەکـەی پێکهێنـەری زۆرتریـن دانیشـتوانان	ئۆنتاریۆ ١٠٣ نوێنەر
ژمـارەی نوێنـەران لـە لقـی ئەنجوومەنـی نوێنەرانـی پەرلەمانـی حکومەتـی فیدراڵـی خـاوەن یەکـەی پێکهێنـەری کەمتریـن دانیشـتوانان	دوورگەی پرێنس (شازادە) ئیدوارد (٤) نوێنەر

دابەشبوونی نوێنەرایەتیکردن لە (Upper House) ی حکومەتی فیدراڵدا	ئەنجوومەنی سینات زێتر لە سەر نوێنەرایەتیکردنی هەرێمایەتی (تا ئەوەی ناوچەیی) دامەزرانە بەم شێوەیە: ٢٤ ئەندامیان لە ناوچەکانی ماریتایم (maritime) (نیوبرونزویك، نۆڤاسکوتیا و دوورگەی شازادە ئیدوارد) ٢٤یان لە کوییبك، ٢٤یان لە (ئونتاریو) و ٢٤یشان لە ناوچەکانی خۆرئاوا (ئەلبێرتا، کۆلۆمبیای بەریتانی، مانیتۆیا و ساسکا چوان) شەش کەسیان لە (نیوفاوندلاندو لابرادۆر) ئەندامێکیش لە هەریەك لە تێریتۆرییەکانەوە دێن.
دابەشبوونی هێز و دەسەڵاتەکان	دەستورو ٢٩ دەسەڵاتی دیاریکردووە کە سەر بە حکومەتی فیدراڵن و ئەمانە لەخۆدەگرن: (باج و گومرگ، بەرگری، پاراستنی نیشتمان، بازرگانی، یاسای تاوانکاریی، هاوسەرگیریی و تەڵاقدان، پارەو دراو، مافی سکە لێدان (دەرکردنی پارەی وردە) مافی چاپکردن (پەرتووك و بەرهەمی بڵاوکراوە) پێدانی مافی داهێنان (براە الاختراع) و خزمەتگوزارییە سەرتاسەرییەکانی ڵات. ناوچەکانی دەسەڵاتی دیاریکراویان بەسەر ١٦ بابەتدا هەیە وەکو: باج و گومرگی راستەوخۆ لە ناوچەکەدا، پەروەردە، مولکایەتی و مافە شارستانییەکان لە ناوچەکەدا، حکومەتی فیدرال و ناوچەکان دەشێت سەبارەت بە کشتوکاڵ و کۆچکردن و هەروەها خانەنشینی و دەسکەوتی زیادە یاسای هاوبەش دەربچوێنن.
دەسەڵاتەکانی پتر	ئەم دەسەڵاتانە بۆ حکومەتی فیدراڵ دەگەڕێتەوە
دادگەی دەستووریی (باڵاترین دادگەی پەیوەست بە بابەتە دەستوورییەکان)	دادگەی بەرزی کەنەدا لە (٩) دادوەر بە سەرۆکایەتی دادوەرێکی سەرەکیی پێکدێت بەراسپاردە و پەسەندکردنی سەرەك وەزیران لەلایەن حاکمی گشتییەوە دامەزرێتران.

سیستەمی سیاسیی یەکە پێکهێنەرەکان	یـــەك ئەنجومەنـــی یاســـایی هەیـــە، ئەنجومەنـــی یاســـادانان/ ئەنجوومەنـــی یاساســـازیی ئەندامـــان راســـتەوخۆ هەڵبژێـــردراون بـــۆ خزمەتکـــردن لـــە خولێکـــی کـــە لـــە پێنـــج ســـاڵ زیاتـــر نەبێـــت و قابیلـــی تازەکردنەوەیـــە.
سەرۆکی حکومەت یەکە پێکهێنەرەکان	ســـەرۆکی دەوڵـــەت نوێنـــەری شـــاژن وەك جێگـــری حاکمـــی گشـــتیی ئامـــاژەی پێدەکرێـــت، لەســـەر راســـپاردە و راوێـــژی ســـەرەك وەیزرانـــەوە حاکمـــی گشـــتی دایدەمەزرێنێـــت. ســـەرۆکی حکومـــەت، ســـەرەك وەزیر،ســـەرکردەی ئـــەو حزبـــەی زۆرینـــەی کورســـییەکانی ئەنجومەنـــی یاســـادانانی هەبێـــت، بـــۆ خولێکـــی زۆرتـــر نەبـــێ لـــە ٥ ســـاڵان و قابیلـــی نوێکردنـــەوە بێـــت، لـــە پۆســـتەکەیدا دەمێنێتـــەوە.

خشتەی (٢)

هێما و ئاماژە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان

CDP کۆی داهاتی گشتی ساڵانە	٩٤٠,١ بیلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
پشکی تاك لەداهات	٢٩,٩٠٠ دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
قەردی نیشتمانی (درەوە)	١,٩ بیلیۆن دۆلاری ئەمەریکی
Sub- national debt قـەردی لاوەکـی (ناراسـتەوخۆ) نیشـتمانی	١٥٨,٩ بیلیۆن دۆلاری ئەمەریکی
ڕێژەی بێکاری نیشتمانی	٧,٤٪ (کانوونی یەکەمی ٢٠٠٣)
یەکەی پێکهێنەر خاوەن بەرزترین ڕێژەی بێکاری	نیوفاوندلاندو لابرادۆر ١٦,٧٪

یەکەی پێکهێنەر خاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاری	مانیتۆیا ٥٪
ڕێژەی خوێندەواری هەرزەکاران	٩٩٪
خەرجی نەتەوەیی لەسەر پەروەردە وەك ڕێژەی سەدی	٥,٥٪ لەکۆی گشتی بودجە
هیوای ژیان بە ساڵ	٧٩,٢
داهاتی حکومەتی فیدراڵ لە گومرگ و سەرچاوەگەلی هاوپێوەند	١٣٨ بیلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٣)
داهاتی (٤)یەکەی پێکهنەرەکان لە گومرگ و سەرچاوەهاوشێوەکان	١٧٦,٧ بیلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٣)
یارمەتییەکانی فیدرال بۆ یەکە پێکهاتەکان	٣٧ بیلۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٣)
میکانیزمەکانی هاوسەنگی (یەکسانی کردن)	سێ میکانیزمەی سەرەکی بۆ هاوسەنگی و یەکسانی کردنی ئاسۆیی لە نێوان ناوچەکاندا هەنە: بەرنامەی تەندروستی و یارمەتیدانی کۆمەڵایەتی (سۆشیال) ی کەنەدی، هاوکاریی لەسەر بنەمای ستاندەردی پێنج ناوچەیی هەروەها دەزگیرۆیی ناوچەیی.

سویسرا
کۆنفیدرالیەتی سویسری

نووسینی: تۆماس ستاوفەر و نیکۆل تۆپەرڤیان

١- دیرۆك و پەرەئەستاندنی فیدرالیزم

سویسرا وڵاتێکی (٧,٢) ملیۆن کەسییە لە نیوەڕاستی ئەوروپادا، دراوسێکانی بریتین لە ئەڵمانیا، نەمسا، لیختنشاین، ئیتالیاو فەرەنسا، لە ساڵی (١٨٤٨) ەوە بووەتە فیدرالیی و، دەزگە فیدرالییەکانی سەلماندوویانە کە وڵات توانیویە لە رووی سیاسییەوە شێوەگەلی هەمەجۆر وجوداواز رابێنێت، بەدرێژایی مێژوو هەر (٢٦)کانتۆن و نزیکەی (٣٠٠٠) سێ هەزار کۆمیونەکانی توانیویانە دابونەریت و کەلتووری خۆیان ئاوەها گەشە پێبدەن کە سویسرا، لە رابردوو لە ئێستەیشدا بە گوێرەی هەرێم و کانتۆن و کۆمیونەکانی خاوەنی فەرهەنگ و کەلتووری فرەیی بووە و هەر وایش ماوەتەوە. سویسرا وەکو وڵات هەوڵینەداوە سەرجەم دانیشتوانەکانی بکاتە یەك، هەروەکو هەوڵی ئەوەشی نەداوە بەپێی هێڵی زمانەوانیی و ئایینی و فەرهەنگەکانەوە جوداوازییان لە نێواندا بکات، ئەگەرچی هەندێ لە کانتۆنەکانی ئەمەیان کردووە خاڵی

دەســپێکی فەرەمیــی مێــژووی ســویسرا بــۆ ســاڵی (١٢٩١) دەگەڕێتــەوە. لــەو ساڵەدا سێ کانتـۆن (ئێستێ بـە (orte) نـاو دەبرێـن). رێککەوتننامەیەکیـان ئیمـزا کـرد و یەکەیەکـی بەرگەرییـان دامەزرانـد، پابەنـد بـە سیسـتەمێکی ناوبژیوانیکـردن لـە کاتـی پەیدابوونـی ناکۆکـی لـە نێوان کانۆتنەکانـدا. یەکێتییەکـە بـەو مەبەسـتە بـوو رێ بـە دەسـتدرێژیی دەرەکـی نـەدات و هاوسـەنگیی هێـز لـە نێـوان کانۆتنـە ئەندامییەکانیـدا دەسـتەبەر بـکات. ئەوجـا چەنـد کانتۆنـی دیکـەش بـە بەسـتنی رێککەوتننامــەی دواتــر هاتنــە نێــو یەکێتییەکــەوە، بــوو بەهــۆی پەرەســەندنی فیدراســیۆنێك کــە لەســەر بنەمــای سیتســەمێکی رێککەوتنــدا دامەزرێنرابــوو، کۆنفیدراسـیۆنەکە دەبـوا ئەوەنـدەی پێویسـتی دەکـرد هاوکاریـی و یارمەتیـی بـۆ داکۆکــی و بەرگریکــردن لــە ســەروەریی ســویسرا دابیــن بــکات، شــان بەشــانی پاراســتن و چەســپاندنی دەســەڵات و ســەربەخۆیی کانتۆنەکانیشــی.

لــە کۆتایــی ســەدەی هەژدەهەمــدا نوێکردنــەوە لــە وڵاتانــی دراوســێدا لــە ژێرکاریگەریـی بیروباوەڕەکانـی شۆڕشـی فەرەنسـیدا داواکاریـی گـەرم و بـە پلـەی بـۆ هەنـدێ مەرکەزییـەت و تازەگەریـی لـە سـویسرادا هێنایـە ئـاراوە. سـاڵی ١٧٩٨ هێزەکانـی فەرەنسـا بەسـەرکردایەتی (ناپلیـۆن) سـویسرای داگیرکـرد و دەوڵەتێکـی (مەرکـەزی) لـە شـێوەی ئـەوەی فەرەنسـادا دامەزرانـد. کانتۆنـەکان بۆیەکـە گەلـی بەڕێوەبردنـی یەکسـان گـۆڕدران وەلـێ، سـویسرا سـەلماندی کـە وەکـو دەوڵەتێکـی ناوەندیـی ناشـێ ببرێـت بەڕێـوە و ناپلیـۆن سیسـتەمی کانتۆنیـی بـۆ گێڕایـەوە و سیسـتەمێکی فیدرالیـی لـە سـویسرادا خسـتەڕوو. ئەمـەو دوای تێککشـانی ناپلیـۆن سـویسرییەکان دووبـارە دەنگیـان بـۆ کۆنفیدراسـیۆنێکی شـلۆق و خـاو دایـەوە ئـەوە بـوو لـە کۆنگـرەی ڤییەننـادا، سـاڵی ١٨١٥ سـنوورەکانی سـویسرا دیاریکـراون و بـێ لایەنیـی وڵاتیـش بڕیـاری لێـدرا.

کاتێــك زۆر لــە کانتۆنــە (پرۆتســتانتەکان) حکومەتگەلــی کۆماریــی پێشــکەوتنخوازیان پەســەند کــرد، لەکانتۆنەکانــی دیکــەدا، کــە (کاســۆلیکەکان)

تیایانـــدا باڵادەســـت بـــوون، خانـــەوادە دەوڵەمەنـــد و دەســـەڵاتدارە دێرینـــەکان دامودەزگـــەی دەســـەڵاتی کۆنەپارێزیـــان دامەزرانـــدووە. کانتۆنـــە پێشـــکەوتنخوازەکان هەوڵیـــان بـــۆ دیموکراتیزەکـــردن و بـــەرەو مەرکەزییـــەت بردنـــی یەکێتییەکـــە دەدا. جـــا کانتۆنـــە کۆنەپارێـــزەکان (بـــە زۆری کاســـۆلیك) بەمەبەســـتی ســـنووردارکردنی هەژموونـــی کانۆتنـــە پێشـــکەوتنخوازەکان (بـــە زۆری پرۆتیســـتانەکان) یەکێتییەکـــی نهێنیـــان دامەزرانـــد (Sander bund) ئـــەم کارە ڕێککەوتنەکـــەی فیدراســـیۆنی هەژانـــد. وەختـــی یەکێتییەکـــە ئاشـــکراکراو کانتۆنـــە کاســـۆلیکەکان ڕازی نەبـــوون هەڵیوەشـــننەوە. کانۆتنـــە پرۆتســـتانتەکان بـــە زەبـــری هێـــز هەڵیانوەشـــاندەوە.

ســـاڵی (١٨٤٧) وەك ســـاڵی (شـــەڕی ناوخۆیـــی) چـــووە نـــاو مێـــژووی ســـویسراوە. ئـــەو شـــەڕەی بـــە تێکشـــکاندنی کانۆتنـــە کاســـۆلیکەکان کۆتایـــی هـــات.

ســـاڵی ١٨٤٨ دانیشـــتوان و کانۆتنەکانـــی ســـویسرا دەســـتوورێکی فیدراڵییـــان پەســـەند کـــرد. ئـــەم دەســـتوورە سازشـــکردنێکی (پراگماکـــی) گونجـــاو بـــوو لـــە نێـــوان بـــراوەکان و دۆڕاوەکانـــی شـــەڕی ناوخۆییـــدا. ئـــەوە بـــوو جۆرێـــك لـــە مەرکەزییەتـــی داهێنـــاو، لـــە هەمانکاتـــدا لـــە ڕێگـــەی دەســـتوور و ســـنووردارکردنی دەســـەڵاتەکانی حکومەتـــی ناوەنـــدەوە ڕێزگرتنـــی بـــۆ هەمەچەشـــنیی و جوداوازیـــی کانۆتنـــەکان دابینکـــرد، نیشـــانەیەکی پراگماتیزمـــی دەســـتوورەکە نـــاوە فەرمییەکـــەی ســـویسرایە کـــە هـــەر وەکـــو شـــێوە لاتینییەکـــەی (CH) واتـــە (confederation Helvetica) هێڵرایـــەوە بـــۆ ئـــەوەی هیـــچ کێشـــە کێشـــێك لەســـەر ناوەکـــەوە دروســـت نـــەکات. ئەنجامـــی ئەمەیـــش ئەوەبـــوو کـــە وڵاتـــی (ســـویسرا) زۆرجـــاران پێیدەگوترێـــت (کۆنفیدراســـیۆن) هەرچەنـــد خـــۆی لـــە ڕاســـتیدا (فیدراسیۆن)یشـــە.

ســـویسرا بـــە دەســـتووری ١٨٤٨ هەنگاوێکـــی مـــەزن و گرنگـــی بـــەرەو مۆدێرنیتـــە هاویشـــت و بـــووە وڵاتێکـــی فیدرالیـــی خـــاوەن حوکمـــی هاوبـــەش و (فەرمانڕەوایـــی خۆبەڕێوەبـــردن کـــە لـــە ســـەر بنەمـــای دەســـتوور چەســـپێنراوە).

تازەگەریـــی لـــە وڵات بـــۆ ئـــەوە نەبـــوو دانیشـــتوانانی بکاتـــە یـــەك چەشـــن (یـــەك

ڕەنـگ) بەڵکـو هەوڵیـداوە نەتەوەیەکـی سـویسری دروسـت بـکات بـە هێڵانـەوەی جوداوازیـی و هەمـە ڕەنگییەکـەی ئـەوەی کـە پێشـتر لـە ئارادابـووە، تێکەڵاوکردنـی فەرمانڕەوایـی هاوبـەش و خۆبەڕێوەبـردن بـووە هـۆکاری ئـەوەی وڵاتەکـە لـە جوداوازیـی و هەمەڕەنگییـەوە یەکێتییـەك دروسـت بـکات، هەرچەنـدە لـەم چەنـد سـاڵانەدا دەسـتووریش و پرۆسـەی سیاسـی زێـتر بـەرەو پێشـەوە چوونـە و پەرەیـان ئەسـتاندووە، دوو پێداچوونـەوەی گشـتی بـۆ دەسـتوورەکە (١٨٧٤، ١٩٩٩) ئەنجامـدراون، لەگـەڵ ئەمەشـەوە دیزاینـە گشـتییەکەی هـەروەك خـۆی ماوەتـەوە. دەسـتووری فیدرالـی نەخشـەو بناخـەی گونجـاوی بـۆ بـە ئاشـتیی وپێکـەوە ژیانـی گروپهـای فەرهەنگـی، زمانەوانیـی و ئایینـی جیـاواز فەراهەمکـردووە.

٢- مادده و مەرجە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

سـویسرا فیدراسـیۆنێکە لـە (٢٦) کانتـۆن پێکهاتـووە (مـاددەی ١) کـەوا شەشـیان بـە (نیـوە کانتـۆن) ناودەبرێـن کـە لـە دابەشـبوونی دێرینیـە سـێ کانۆتنانـەوە پەیدابوونـە، ئـەو دابەشـبوونەی بـەر لـە دروسـتبوونی فیدراسـیۆنەکەوە سـاڵی (١٨٤٨) ڕوویدابـوو. نیوکانۆتنـەکان هەمیشـە هەمـان پێگـەی بیسـت کانتۆنەکانـی دیکەیـان هەیـە (مـاددەی ٣)ی وەلـێ لـە حاڵەتـی پەیوەسـت بـە ئامرازەکانـی حوکمڕانیـی هاوبـەش تەنهـا نیـوەی ژمـارەی نوێنەرانیـان هەنـە، کـە ئـەوە دەگەیەنێـت ئـەوان لـە (ئەنجوومەنـی ویلایەتـەکان) دا لـە جیاتـی دوو نوێنـەر تەنیـا یەکێکیـان دەبێـت (مـاددەی ١٥٠) هەروەهـا نێودەنگـی کانتۆنیـان هەیـە ئەگـەر زۆرینـەی کانۆتنەکانـی پێویسـت کـرد بـۆ ڕاپرسـییەك لەسـەر ئاسـتی فیدراڵیـدا. مـاددەی ١٤٢).

بـە گوێـرەی دەسـتووری فیدرالـی سـویسرای سـاڵی ١٩٩٩ و هەروەهـا دەسـتوورەکانی پێشـووتریش، کانتۆنـەکان سـەروەریی خۆیانیـان هەیـە تـا ئـەو جێگەیـەی سـەروەرییەکەیان بەپێـی دەسـتوور سـنووردار کرابێـت (مـاددەی ٣). سـەروەریی لـەم حاڵەتـەدا واتـای ئـەوە دەگەیەنێـت کـە ئـەوان مافـی

خۆبەڕێوەبردنیـــان هەیـــە لەنێـــو ســـنوورەکانی کانۆتنەکانیانـــدا و حکومەتـــی ناوەنـــد لەســـەری پێویتســـە ڕێـــز لـــە ســـەروەریی کانۆتنـــەکان بگرێـــت، لەگـــەڵ ئەمەشـــەوە ئـــەم ســـەروەرییە ڕەهـــا نییـــە. دەســـتوور بـــە زۆران ڕێـــگا و شـــێوازی جـوداواز سـەروەریی کانۆتنەکانـی سـنووردار کـردووە. بـۆ نموونـە دەسـتوور مافـە بنەڕەتیەکانـی بـۆ سـەرجەم دانیشـتوانانی سـویسرا دابیـن کـردووە (ماددەکانـی ٣٦-٧) و چاوپێداخشـاندنەوەی دەسـتووریی لەلایـەن (دادگـەی فیدرالیـی سـویسرا) وە دانـاوە کـە چاودێریـی بەسـەر پاراسـتنی ئـەو مافـە ڕیشـەییانە لەلایـەن دەسـەڵات و بەرپرسـانی کانۆتنەکانـەوە دەکات. ڕوونـتر سـنووردارکردنی سـەروەریی و دەسـەڵاتەکانی کانتۆنـەکان لـە دەسـەڵاتەکانی یاسـادانان و کارگێڕیـی حکومەتـی ناوەنـدەوە سـەرچاوە دەگـرێ.

دابەشـبوونی دەسـەڵات لـە نێـوان کۆنفیدراسـیۆن (حکومەتـی ناوەنـد) و کانۆتنەکانـدا بەپێـی سیسـتمی هێـزە دیاریکراوەکانـی فیدرالیـدا ڕێکخـراوە.

دەسـەڵاتەکانی فیدرالـی (نێوەنـد) پێویسـتە لـە دەسـتووری فیدرالیـدا باسـکرابن. هیـچ بۆشـاییەك کـە لەبـەر لـە نێـوان قەڵەمڕەوی سـەروەریی نێوەنـد و هـی کانتۆنەکانـدا نییـە. هـەر مەسـەلەیەکی تازەبابـەت کـە لـە دەسـتووردا باسـی نەکرابێـت بەشـێوەیەکی ئۆتۆماتیکـی دەکەوێتـە بازنـەی دەسـەڵاتەکانی کانۆتنەکانـەوە (مـاددەی ٣).

بـەم شـێوەیە، ئەگـەر بـە تیۆریـی بدوێیـن، ئـەوا هەرگیـز درز یـان بۆشـایی لـە دابەشـبوونی دەسـەڵاتەکاندا بەرچـاو ناکەوێـت. تێبنییەکـی تـر پەیوەسـتە بەهێـز بـۆ دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان. مادامەکـی پێداچوونـەوە بـە دەسـتوور مەسـەلەیەکی فیدرالییـە (ماددەکانـی ١٩٢-١٩٥) و دابەشـبوونی دەسـەڵاتەکانیش تەنهـا لـە دەسـتوورەوە سـەرچاوە دەگرێـت، بۆیـەکا پێداچوونـەوە بەهێـزەکان دەسـەڵاتی حکومەتـی فیدراڵـە (نێوەنـد) هەرچۆنـێ بـووە، ئـەم هێـزە بـە مافێکـی کانتۆنـی لـە حوکمڕانیـی هاوبەشـدا دیاریدەکرێـت.

لەوەتـــای پێداچوونـــەوەی ســـاڵی (١٩٩٩)ی دەســـتوور بـــە روونـــی ئـــەوەی سـەپاندووە کـە کۆنفیدراسـیۆن (نێوەنـد) تەنهـا ئـەو ئەرکانـە بەجـێ دەگەیەنێـت کـە پێویسـتیان بـە گونجـان و ڕێکخسـتنی هاوشـێوە و گشـتیی هەیـە (مـاددەی ٢، ٤٢).

بەپێـی ئـەم قانوونـەوە ناوەنـد لەدابەشـبوونی هێـز و دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان خۆیـی و حکومەتەکانـی کانتۆنەکانـدا پشـکی پاشـکۆیی بوونـی بەردەکەوێـت، بـەو مانایـەی نێوەنـدە تەنهـا ئـەو دەمـە دەسـەڵاتی دەبێـت کـە ڕێکخسـتنێکی هاوشـێوە و گشـتیی پێویسـت بـکات.

ئەگەرچـی بەپێداچوونـەوە بـە دەسـتووری فیدراڵیـدا هەنـدێ چالاکیـی نـوێ بـۆ فیـدراڵ تەرخانکـراوە، وەلـێ ژمارەیەکـی بەرچـاو لـە بابەتـەکان لەنێـو بازنـەی دەســەڵاتەکانی کانتۆنەکانــدا ماونەتــەوە. لیســتی خــوارەوە چەنــد نموونەیــەك دەخاتـەڕوو کـە بـۆ فەرمانڕەوایەتـی خۆبەڕێوەبردنـی کانتۆنـەکان گرنـگ و مایـەی بایەخپێدانــن.

١- دەســتووری دەوڵەتــی: دەرچواندنــی دەســتوورە دەوڵەتیەیــکان ئەرکــی کانتۆنەکانــە. ئــەوان ڕژێــم و سیســتمی تایبەتــی خۆیــان دەستنیشــان دەکــەن.

٢- شــارەوانییەکان: هــەر کانتۆنــەی هێــزی جــوداواز دەبەخشــێتە شـارەوانییەکان، بـەڵام هـەر وەختـی ئـەو هێزانـە خرانـە نێـو دەقـی قانونـەوە ئـەو دەمـە لەلایـەن (دادگای فیدراڵـی سـویسرا) وە گەرەنتیـان پێدەدرێـت و بەهەمـان ئـەو ڕێگەیـە دەپارێزرێـن کـە مافـە بنەڕەتییەکانـی تاکەکانیـان پـێ دەپارێزرێـت.

٣- پـەروەردە: پـەروەردە هـەر لـە کۆنـەوە بابەتێکـی سـەر بـە کانتۆنەکانـە، کانتۆنـەکان تـا ڕاددەیەکـی زۆر (پرۆگرامـەکان) دادەنێـن و دەسـتەی مامۆسـتایان (میـلاك) و تـاد.. دادەمەزرێنـن یـان هەڵیاندەبژێـرن.

٤- بـاری گشـتی: لەسـەردەمی ئاشـتی و ئارامیـدا بـاری گشـتیی هـەر بەپێـی دابونەریتیـی کـۆن بابەتێکـی سـەر بـە کانتۆنـەکان بـووە.

٥- رۆشـنبیری: لـە هەنـدێ بوارانـدا نەبێـت پشـتگیریی کردنـی چالاکییـە فەرهەنگییـەکان و پاراسـتنی کەلوپەلـە کەلتوورییەکانـی بـە کانتۆنـەکان ئەسـپاردراون.

٦- ژێرخـان: کردنـەوەو دروسـتکردنی جـادە و شـەقام و دەسـتەبەرکردن و پێدانـی ئـاو و کارەبـا بـە زۆریـی بـە ئەسـتۆی کانتۆنەکانـەوەن.

٧- باجـی راسـتەوخۆ: کانتۆنـەکان باجەکانـی کەسـەر بـە خۆیانـن بـەرز دەکەنـەوە و رێـژەی بـاج و گومـرگ دیاریدەکـەن. لەگـەڵ جـۆر و بابەتـی ئـەو شـتانەی بـۆ داهاتەکانـی گومـرگ دەگەڕێنـەوە. پرەنسـیپی هاوکاریکـردن دانانـی قانوونیـش دەگرێتـەوە.

حکومەتـی (ناوەنـد) خـۆی زۆر قانوونەکانـی فیـدراڵ کـە لـە سـنووری دەسـەڵاتە دەسـتوورییەکانی خۆیدانـە، پیادەیـان نـاکات. ئـەوە کانتۆنەکانـن کـە لـە کارپێکردنـی قانوونـە فیدرالییـەکان بەرپرسـیارن، ئەمـەش دەرفەتـی بـاش بـۆ ئاییندارییـی و بایەخـدان بـە خەسـڵەتە تایبەتییەکانیـان بـۆ کانتۆنـەکان فەراهـەم دەکات. هـەر بـە گوێـرەی پرەنسـیپی هاوکاریکردنـەوە، حکومەتـی فیـدرال (نێوەنـد) پێویسـتە جێبەجێکردنـی قانونـی خـۆی بـۆ کانتۆنـەکان جـێ بهێڵێـت، تـا ئـەو جێیـەی کـە مومکینـەو تەنهـا ئـەو مەسـەلانە یەکلایـی بکاتـەوە کـە یەکبوونیـان دەیخوازێـت. ژمارەیـەك دامـەزراوە ئەزمـوون و تاقیکردنـەوە کاریگەریـی گرنـگ لـە رووی وەرگرتنـی بڕیارگـەل لەسـەر ئاسـتی فیدراڵـدا دەخەنـە سـەرکانۆتنەکانەوە.

یەکـەم: دەسـەڵاتدارانی یاسـادانانی فیـدرال پێویسـتە لەسـەریان راسـتەوخۆ ئـاگاداری کانتۆنـەکان بکەنـەوە لەبـارەی نیازەکانیـان و لـە زۆربـەی حاڵەتەکانـدا قانـون ئـەو مافـە بـە کانتۆنـەکان دەبەخشـێت کـە دەبـێ پرسـیاریان پێبکرێـت. بـەم شـێوەیە کانتۆنـەکان کاریگەرییـان بەسـەر پرۆسـەکەوە هەیـە تەنانـەت بەرلەوەیـش پێشـنیازێك بگاتـە پەرلەمانـی فیدرالیـش (ماددەکانـی ٤٥, ٥٥). ئەمـە گرنگـە چونکـە لـەم قۆناغـەدا کانتۆنـەکان هێشـتا کاریگەریـی دیاریـان بەسـەر

پێکهێنانی ئەنجوومەنی یاسادانانەوە هەیە، کەچی دواتر کاریگەرییەکەیان لە تەنیا گوتنی (بەڵێ، یان نە) دا دەمێنێتەوە.

دووەم: پەرلەمانی فیدراڵ (ئەنجومەنی فیدراڵ) بۆ دوو ئەنجومەن دابەشکراوە، (ئەنجومەنی نیشتمانیی) کە نوێنەرایەتی خەڵك دەکات، لەگەڵ (ئەنجومەنی ویلایەتەکان) کە نوێنەرایەتی کانتۆنەکان دەکات و تیایدا هەر کانتۆنێك ژمارەی دەنگی یەکسانیان هەیە. هەر ئەنجوومەنیش بەتەواوی هەمان هێز و دەسەڵاتیان پێدراوە، هیچ قانوونێکی فیدراڵی ناکرێت بەبێ رەزامەندیی هەردوو ئەنجومەنەکان کاری پێبکرێت، ماددەکانی (١٤٨،١٥٦،١٦٣).

کاریگەری کانتۆنەکان لە نێو ئەنجومەنی ویلایەتەکاندا سنووردارە، سەبارەت بەو فاکتەرەوە کە کانتۆنەکان بۆیان نییە رێنمایی قانوونیی مولزیم بە نوێنەرەکانیان بدەن (ماددەی ١٦١) بەهەر حاڵ کانتۆنەکان کاریگەریی ناڕاستەوخۆ، بەڵام گرنگیان بەسەر ئەندامانی (ئەنجوومەنی نیشتمانی)دا هەیە، ئەمەیش بەهۆی سیستەمی هەڵبژاردنەوەیە. تاکە کاریگەریی دەرەکی بەسەر (ئەندامانی پەرلەمان)وە بریتییە لە پێویستبوونیان بە دووبارە هەڵبژاردنەوەیان. لە هەڵبژاردنەکاندا بۆ (ئەنجومەنی نیشتمانی) کانتۆنەکان یەکەکان پێکدەهێنن (ماددەی (١٤٩) هەروەکو لقی حزبەکان لەو کانتۆنانەدا کاندیدەکان (پاڵێوراوان) دیاریدەکەن.

لە سویسرا، حزبە سیاسیەکان لەسەر ئاستی کانتۆنەکاندا ئێجگار بەهێزن، بۆیەکا نوێنەرانی هەردوو ئەنجومەن هەردەم لە هەوڵی ئەوەدا دەبن چالاکییە سیاسییەکانیان بگونجێنن لەگەڵ قازانج و بەرژەوەندییەکانی لق و کۆمیتەکانی ئەو حزبانەی کە لایەنگیریانن لە کانتۆنەکاندا.

ئەم رەوشە بە بەراورد قورساییەکی زۆر دیار دەبەخشێتە ئەو هێزانەی خوازیاری مەرکەزییەتن لە وڵاتدا.

سێیەم: چاکسازیی و هەموارکردنی قانوونەکان و دەستوور هەمیشە

دەخرێتــە راپرســیی (ریفرانــدۆم) گشــتییەوە (ماددەكانــی ١٤٢،١٤٠) لــەم رووەوە پێویســتە رەچـاوی جـوداوازی دوو جـۆر ریفرانـدۆم بكرێـت. بـۆ یاساسـازی ئاسـایی قانوونێكـی فیدراڵـی بـۆ وێنـە، راپرسـییەكە ئیختیارییـە و، تەنهـا ئەوكاتـە پێویسـتە بكرێــت كــە (٥٠٠٠٠) پەنجــا هــەزار هاوڵاتــی یاخــود هەشــت كانتــۆن داوایــان كردبێــت. پێشــنیازێك ئــەو كاتــە پەســەند دەكرێــت كــە زۆرینــەی دەنگدەرانــی وڵات بەگشــتیی لەســەری كــۆك و رازیــی دەبــن. ســەبارەت بــە بڕیــارە گرنگــەكان وەك پێداچوونــەوەی دەســتوور و چوونــە نێــو رێكخــراوە نێودەوڵەتییەكانــەوە بەمەبەسـتی ئاسایشـی گشـتیی و هاوبـەش، یاخـود رێكخـراو گەلـی خـاوەن هێـزی دەرەكیــی (لەســەرووی دەســەڵاتی نیشــتمانەوە) ئــەوا ریفرانــدۆم (ئیجباریــی) دەبێــت و هیــچ پێویســت بــە كۆكردنــەوەی ئیمــزا نــاكات.

لـەم حاڵەتـەدا زۆرینەیەكـی دوو لایەنـە پێویسـت دەبێـت، ئەویـش بریتییـە لـە پەســەندكردنی زۆربــەی كانتۆنــەكان وێــڕای زۆرینــەی دەنگدەرانیشــەوە. ئەمەیــش ئــەوە دەگەیەنێــت كــە پێویســتە زۆرینــەی دەنگــدەران لەسەرتاســەری ســویسرادا، هەروەهــا زۆرینــەی دەنگدەرانیــش لــە زێــتر لــە نیــوەی كانتۆنەكانــدا، پەســەندی بكــەن بەرەچاوكردنــی جوداوازیــی بەرچــاو لــە رووی دانیشــتوانانەوە لــە نێــوان كانتۆنــە گــەورە و بچووكەكانــدا هــەر پێشــنیازێك بــۆ هەمواركردنــی دەســتوور لــە رووی تیۆرییــەوە بــۆی هەیــە رەتبكرێتــەوە هەرچەنــدە بــە نزیكــەی (٩٠٪) لەســەدا نــەوەدی دانیشــتوانان پەســەندیان كردبێــت، ئەگــەر رەتكردنــەوەی ئەولــە ســەدا دەیــە بــە یەكســانیی لــە كانتۆنــە هــەرە بچووكەكانــدا بەشــداریی تیــادا كرابێـت. بـە وتەیەكـی تـر ئـەو دەمـەی پێویسـت بـە پەسـەندكردنی زۆرینەیەكـی كانتۆنــەكان بــكات، ئــەوا دەنگدەرێكــی ســەر بــە بچووكتریــن كانتۆنــی تــەواو (یــووری Uri) بەرامبــەر بــە (٣٥) ســی و پێنــج دەنگدەرانــی دانیشــتووی كانتۆنــی زیۆریــخ دەوەســتێت.

بێجگـە لـە دەزگـە رەسـمییەكانی حوكمڕانیـی هاوبـەش، كانتۆنـەكان ئامـرازی

دیکەیـــان لەبەردەســـتدایە کـــە بـــە هۆیانـــەوە کاریگەرییـــان بەســـەر سیاســـەتی فیدرالـەوە دەبێـت. گرنگتریـن فاکتەریشـیان لـە خـودی سیسـتەمی دیموکراسـیدایە کـە هەمـووان لەسـەری کۆکـن.

ئەمەیـش لـە بنەڕەتـدا وا دەگەیەنێـت کـە هـەر بڕیارێکـی سیاسـیی گرنـگ هەمیشـــە بـــە رێککەوتـــن و رەزامەندیـــی و رای ســـەرجەم حـــزب و گـــرووپ و کانتـۆن وئاییـنـە گرنگـەکان وەردەگیرێـت. بناغـەی ئـەم شـێوازەی سیاسـەتکردن لـە دامودەزگەکانـی دیموکراسـیی راسـتەوخۆ، بەتایبەیـت لـە راپرسـیی گشـتییەوە سـەرچاوەی گرتـووە. سیاسـەتێکی نێوەنـد ئەگـەر گرووپێکـی رێکخـراوی خـاوەن دەسـەڵات رەزامەندیـی لەسـەر نەبـێ لەوانەیـە ئەسـتەم بێـت جێبەجـێ بکرێـت، چونکـە بەرهەڵسـتکارێکی بەهێـز بـۆی هەیـە زۆر بـە سـانایی بەرێگـە گەلـی دیموکراتیـی راسـتەوخۆ پەکـی بخـات و بیوەسـتێنێ.

لایەنـەی جێبەجێـکار لـە حکومەتـی فیـدراڵ، ئەنجوومەنـی فیـدراڵ ماددەکانـی ١٧٤-١٧٩ نموونەیەکـــی چـــاك لەدیموکراســـیی پەســـەندکراوی هەمـــوو لایـــەك دەخاتـەڕوو. ئـەو ئەنجوومەنـە لـە (٧) راوێـژکاری فیـدرال پێکهاتـووە، کـە لەلایـەن هـــەردووك ئەنجومەنەکانـــی پەرلەمانـــی فیدراڵـــەوە هەڵبژێـــردراون، هەریەکێکیـــان ســـەرۆکی وەزارەتێکـــە و هەموویـــان بەیەکـــەوە دەســـەڵاتی جێبەجێکردنـــی فیـــدراڵ پێکدەهێنـن. بـۆ بڕیارەکانـی حکومـەت سـەرجەم ئەندامانـی (ئەنجومەنـی فیـدراڵ) دەنگـی یەکسـانیان هەیـە ئەمەیـش وایکـردووە کـە بـۆ سـەرۆکی فیـدراڵ تەنهـا ئەوەیـان هەڵبژێردرێـت کـە لـە هەموویـان توانـا و کارامەتـرە لـە نێوانیانـدا. وەك دەرەنجامێکـی ئـەو دیموکراسییەشـیان هەتـا بکرێـت سـەرجەم گرووپـە گـەورە و سـەرەکییەکان نوێنەریـان لەنێـو (ئەنجوومەنەکـە) دا دراوەتـێ، کـە مانـای ئەوەیـە حزبـە سیاسـیە گرنگەکانـن هەروەهـا گرووپـە زمانەوانییـەکان، کانتۆنـەکان و هـەر دوو توخـم نێـرو مـێ نوێنـەری خۆیانیـان لەوێـدا هەنـە. ئـەم نوێنەرایەتیکردنـە دەرەنجامـی ماددەیەکـی قانوونیـی نییـە، هـەروەك لـە دەسـتووری فیدرالیشـدا

باسـی نەکـراوە.

بەهەرحـاڵ لەوانەیـە پەرلەمانتارێکـی ئەڵمانیزمـان لـە حزبـی (رادیـکال) دەنگـی بداتــە کاندیدکراوێکــی فەرەنســیزمانی حزبــی سوشــیال دیموکــرات ئــەو کاتــەی نــۆرەی ئــەوەی دواییــان بــێ شــوێنی یەکــێ لــە نوێنەرەکانــی ئەنجوومەنەکــە بگرێتــەوە. پێوەندیــی ئەمەیــش بــە سیتســەمی دیموکراتییەکــەوە ئەوەیــە کــە پــرۆژە یاســایەك لەلایــەن دەســەڵاتی جێبەجێــکاری فیدرالــەوە دەرچووێنرابێــت. دەرفەتــی ئێجــگار کەمــی دەبێــت کــە لەلایــەن خەڵکــەوە قەبــووڵ بکرێــت ئەگــەر هاتــو یــەك گروپــی ســەرەکی (یــان زێــتر) بــۆ وێنــە، حزبێــك یــان چەنــد کانتۆنێــك پشــتگیریی لێــوە نەکــەن. مادامەکــی بەرهەڵســتێکی بەهێــز بتوانــێ زۆربــەی چالاکییەکانــی (ئەنجومەنــی یاســادانان) بوەســتێنت، ئــەوا لــە بەرژەوەندیــی هــەر حزبێــك دا دەبێــت کــە گروپەکانــی دیکەیــش رۆڵیــان لەگشــت پــرۆژە و پێشــنیازە گرنگەکانــدا هەبێــت.

بــەم شــێوەیەش، لــە دەســەڵاتی جێبەجێــکاری فیدرالیــدا نوێنەریــان ببێــت. کاروبــاری دادگەریــی تــا رادەیەکــی زۆر لــە دەســتی کانتۆنەکاندایــە، (تەنهــا چەنــد بابەتێــك نەبێــت) هەمــوو کارێکــی یاســایی ســەرەتا لــە دادگەیەکــی کانتۆنییــەوە دەســت پێــدەکات بەبــێ گوێــدان بــەوەی کــە ســەر بــە یاســای کانتۆنــی یــان فیدرالییەوەیــە و، زۆربــەی بڕیارەکانیــش لــە کانتۆنەکانــەوە دەدرێــن. (دادگــەی فیــدراڵ) تاکــە دەســەڵاتی دادوەریــی فیدرالییــە. گرنگتریــن ئەرکەکانــی (دادگــەی فیــدراڵ) ئەوەیــە کــە بــە بڕیارەکانــی دادگــە هــەرە باڵاکانــی کانتۆنەکانــدا بچێــەوە لەمــەڕ داواکان و رۆڵــی دادگەیەکــی دەســتووری بگیرێــت، بــەڵام تەنهــا بــۆ هەنــدێ بابەتــی تایبــەت نەبــێ کــە (دادگــەی فیــدراڵ) یەکــەم دادگــە و تەنهــا دادگەیــە. وێــڕای ئەمەیــش بــە گوێــرەی فیدرالییەتــی ســویسراوە(دادگەی فیــدراڵ) ناتوانــێ کۆنترۆڵــی پابەندبوونــی بەرپرســانی کۆنفیدراســیۆنەکە بــە دابەشــبوونی دەســەڵاتە دەســتورویەکانەوە بــکات، وەك لــە فیدراســیۆنەکانی تــردا هەیــە.

(دادگـەی فیـدراڵ) باڵاتریـن دەسـەڵاتی دادوەریـی فیدرالییـە (مـاددەی ١٨٨) وەلـێ بـە ئەنجوومەنـی یاسـادانی فیدراڵـەوە پابەنـد کـراوە، ئەوەیـش بەشـێوەیەکی دیموکراسـییانە لــە ڕێگــەی ڕاپرســییەکی گشــتییەوە ڕەوایەتــی پێدەدرێــت. لێکدانەوەیەکـی ئاسـایی بـۆ ئـەم خەسـڵەتە بـێ وێنەیـە بـۆ بـێ متمانەیـی لــە مێژینــەی دانیشــتوان لــە هەمبــەر هێــز و توانســتی دادوەران و هەروەهــا بڕوابوونێکـی پتەویـان بـە پرۆسـەی دیموکراسـی دەگەڕێتـەوە، تەنهـا ئەوکاتەیـش لەمـە تێدەگـەن ئەگـەر زانیـمان هەمـوو قانوونێکـی فیدرالیـی بناغـەی لەسـەر لێکتێگەیشـتنێکی ڕوون و دیـار لـە نێـوان سـەرجەم هێـزە سیاسـییە سـەرەکییەکاندا داکوتــراوە. ئەمەیــش وای لــە نووســەرانی دەســتوورەکە کــرد بڕیــار بــدەن کــە دادوەران بۆیـان نییـە و نابێـت ئـەوەی بـە ڕێگـەی دیموکراسـیی بڕیـاری لێـدراوە ئـەوان بیانسـڕنەوە. بـە کردەنیـش ئـەو متمانەیـە بـە دەزگـە دیموکراتییـەکان دراوە بـە زۆریـی لەجێـی خۆیـدا بـووە، تەنهـا لـە چەنـد حاڵەتێکـی نائاسـاییدا نەبێـت، دەسـتەی یاسـادانەران گوێرایەڵـی ئـەو قانوونانـە بوونـە کـە پێیانـەوە پابەنـدن. سیسـتەمێك کـە فیدراڵـی بـێ و لەسـەر ڕیفرانـدۆم بنیاتـنراو بێـت، بەتایبەتـی پێویسـتبوونی پەسـەندکردنی زۆرینـەی کانتۆنـەکان لـە بڕیـارە گرنگـەکان هەندێـك جـاران ڕەخنـەی ئەوەیـان لێدەگیرێـت کـە پرۆسـەی سیاسـیی لـە وڵاتـی سـویسرادا خاودەکەنــەوە.

بەتایبەتــی سیاســەتمەدارە پێشــکەوتنخوازەکان کێشــەی ســەرەکیی و گشـتییەکان دەبینـن، چونکـە زۆربـەی کانتۆنـە بچووکـەکان لەکاتـی دەنگدانـدا ڕەفتاریــان کۆنەپارێزانەیــە و دەتوانــن بەهــۆی هێزیانــەوە لــە ڕاپرســییەکاندا و هەروەهــا بــە بوونیــان لــە (ئەنجوومەنــی دەوڵــەت)دا زۆر لــە پێشــنیاز و پــرۆژە پێشـکەوتنخوازەکان بوەسـتێنن و ڕێگەیـان لێبگـرن. ئەمـە یـەك لـەو هۆکارانەیـە کـە وایکـردوە پرۆسـەی سیاسـیی سـویسرا بـە بـەراورد لەگـەڵ پرۆسـەی سیاسـی وڵاتانــی دیکــەدا هێواشــتر و لەســەرخۆتر بێــت.

وەلـێ لەلایەکـی تـرەوە سیسـتەمەکە سیاسـەتسـازان ناچـار دەکا بیروڕاکانیـان زۆر وەرگێـڕ و هەڵگێـڕ پێبکـەن و لەوانەیشـە وڵاتـی سـویسرای لەگەڵێـك بڕیـاری هەڵەشـە و بەپەلـەوە دورخسـتبێتەوە. بـەو مانایـەی سیسـتەمەکە دەشـێ یەکێـك بووبێـت لـەو فاکتەرانـەی یارمەتـی ئەوەیانـداوە بەردەوامیـی بـە چەسـپاوی و خۆراگریـی سیاسـیانەیان دابێـت، ئـەوەی هـەر لـە سـەرەتای دروسـتبوونی فیدراسـیۆنەکەوە لـە سـاڵی (١٨٤٨)دا تاکـو ئیمـڕۆ درێـژەی هەیـە و بەردەوامـە.

هێزە بزوێنەرەکانی رامیاریی سەردەم

رۆژی یەکـی کانوونـی دووەمـی سـاڵی (٢٠٠٠) دەسـتوورێکی تـازەی فیدراڵیـی شـوێنی دەسـتوورەکەی سـاڵی (١٨٧٤)ی گرتـەوە، ئەمـە نـەك تەنهـا کۆتایـی هێنـا بـە پرۆسـەیەك کـە پەرلەمانـی فیدراڵـی سـاڵی (١٩٦٥) دایهێنابـوو، بگـرە هەنگاوێکـی یەکلاکـەرەوەی پرۆسـەکەش بـوو،رای گشـتیی لـەو کاتـەدا ئەوەبـوو کـە سیسـتەمی رامیاریـی سـویسرا هـی ئـەوە نەبـوو لەتـەك گۆڕانکارییـە خێـرا و فرەوانەکانـی سـەردەمی دوای جەنگـی دووەهەمـی جیهانیـدا خـۆی بگونجێنێـت، دەسـتووره تازەکـە بەبـێ ئـەوەی ناوەرۆکـی پێوانەکانـی دەسـتووره کۆنەکـە بگۆڕێـت و دەسـتکارییان تیـادا بـکات رێکیاندەخاتـەوە. بـە بەرکاهێنانـی زمانـی سـەردەمیانە و بنیادنانـەوەی تەرتیبەکانیـان (ریزبەندییـەکان).

هەروەهـا هەنـدێ ناوەرۆکـی تازەشـی تیائاخـنرا، بەتایبەتـی بەرەچاوکردنـی فیدرالیزمـی هەرەوەزیـی، ئەمـەو وێـڕای پێداچوونـەوە بـە دەسـتوورەکەیش هەموارکردنـی سـەرەکیی لـە سیسـتەمی دادوەریـی و دیموکراسـییەتی راسـتەوخۆ لـە چەنـد سـاڵی رابـردوودا ئەنجامـدراون، وەك لەخـوارەوە باسـکراون:

لەوانەیـە گرنگتریـن پەرەسـەندنی سـەرەنجراکێش لـەو چەنـد سـاڵانەی دواییـەدا چوونـی سـویسرا بووبێـت بـۆ نێـو نەتەوەیەکگرتـووەکان لـە (١٠) ئەیلوولـی (٢٠٠٠)دا. ئەمەیـش لـە ئەنجامـی راپرسـییەکی دەسـتوورییەوە کـە تیایـدا، زۆرینـەی (٥٥٪)ی پەنجاوپێنـج لـە سـەدا دەنگـی جەمـاوەر و زۆرینـەی

(١١) کانتۆنـی تـەواو دوو نیوەکانتـۆن پەسـەندیان کردبـوو. ئیـتر پێدەچـێ لـەو سـاتەوەڕا ئـەو بێنەوبەردەیـەی کـە سـەردەمانێ لـە لوتکـەی گەرمییـدا بـوو، بـە ئێجـگاری و بەتەواوەتـی لـە هەسـتی جەمـاوەردا کوژابێتـەوە.

جیـا لەمەیـش هێـزە بزوێنەرەکانـی سیاسـی سـەردەم بـەردەوام کەوتوونەتـە بەرکاریگەریـی پەرەسـەندنی ڕێکخسـتن و یەکگرتنـی سـویسرا، هـەم لـە ڕووی جیهانـی و هـەم لـە تـەك ئەوروپـاوە، لەگـەڵ ئەمەشـەوە هـەر لـەو کاتـەدا کـە سـویسرا زیاتـر بـەرەو یەکگرتـن دەچێـت. هەنـدێ بۆچوونـی گشـتیی دژ و بـە پێچەوانـەی ئـەو ڕەوتـە لـە وڵاتەکـەدا لـە کاردان و کاریگەرییـان هەیـە. بـەم شـێوەیە، بـۆ نموونـە داواکاریـی بیرۆکـەی گۆڕانکاریـی پێوەندیـدار بـە پێکهاتـەی سـنووریی سـویسراوە، لەوەتاییەکگرتنـەوەی هـەردووك کانتۆنـی (جنیـڤ وڤـاود) (Genevak vaud) بـە دەنگـی جەمـاوەر (ڕاپرسـی) ڕەتکرایـەوە، بایەخـی جارانـی خـۆی لەدسـەتداوە. هەروەهـا حزبـی (SPP) (حزبـی گەلپـەروەری سـویسرا)ی کەنارگیـر پێگـەی خـۆی زێـتر فـرەوان و چەسـپاوتر کـردووە، بەتایبەتـی لـە کانتۆنـە فرەنسـی زمانەکانـدا و بـۆی هەیـە لـە ئێسـتادا بانگەشـەی ئـەوە بـکات کـە حزبێکـی نەتەوەییـە. لـە هەڵبژاردنەکانـی ئەنجوومەنـی یاسـادانان لـە مانگـی ئۆکتۆبـەر (تەشرینـی یەکـەم) ی سـاڵی (٢٠٠٣)دا، بـە بەدەسـتهێنانی زێـتر لـە (٢٧٪) ی دەنگـی نەتـەوە، ئـەم حزبـە بـو بـە بەهێزتریـن حـزب کـە (٥٥) کورسـیی لـە کـۆی (٢٠٠) کورسـییەکانی (ئەنجومەنـی نیشـتمانی) (Lower house) ی بەدەسـتهێنا. دەرەنجـام گۆڕانکارییەکـی بنەڕەتـی لـە حکومەتـی هاوبەندیـی کـە لـە سـاڵی (١٩٥٩)وە لەسـەرکاربووە بـوو بـە کارێکـی ناچاریـی بـۆ هێشـتنەوە و جێگیرکردنـی هاوسـەنگیی سیاسـیی لـە سیسـتمی دیموکراسـیی نیمچـە ڕاسـتەوخۆی سـویسرادا.

حزبـی (SPP) کورسـییەکی دووەمیشـی لـە (ئەنجوومەنـی فیـدراڵ- حکومـەت)دا لەسـەر حسـابی (گرووپـی دیموکراتـی کریسـتیانی) کـە دەنگەکانیـان لەدەسـتدابوون، وەرگـرت. بەهـۆی ئـەم بەهێزبوونـەی هێـزە دوورەپارێزەکانـەوە (کەنارگیـرەکان)

چوونـە نێـو یەکێتـی (ئەوروپـا) (EU) لـە هـەر کاتێـك زیاتـر بـە دوور دەزانرێـت. بـەم پێیـە، کۆتایـی هاتنـی ڕێککەوتنـە دووقۆڵییـەکان لەگـەڵ یەکێتـی ئەوروپـا (EU)دا بـووە کارێکـی دژوار بـۆ ڕێکخسـتن و یەکگرتنـی سـویسرا لەنێـو ئەرووپـادا.

یەکـەم ئەلقـەی ڕێککەوتنـەکان لـە حوزەیرانـی (٢٠٠٢) دا خرایـە بـەرکار کـە ئەمانـە دەگرێتـەوە، توێژینـەوە، داهاتـی گشـتیی، بەربەسـتە تەکنییەکانـی بـەردەم بازرگانیـی، کشـتوکاڵ، فڕۆکەوانیـی شارسـتانی، گواسـتنەوەی سـەرزەویی، لەگـەڵ هاتووچـۆی ئازادانـەی تاکـەکان. ئەلقەیەکـی دووەم کـە دانوسـتانی لەبـارەوە کـراوە. لەنێـو زۆر بابەتـی دیکـە خزمەتگوزارییـەکان، ژینگـە و پـەروەردەش دەگرێتەخـۆ. دانوسـتانەکان تەنانـەت بـۆ کێشـە ئاڵۆزەکانیـش درێژەیـان هەیـە، کێشـەکانی وەکـو وەسـتاندنی بـاج گومـرگ و پێـوەرەکان بـۆ قەدەغەکردنـی درۆ و تەلەکبازیـی و (ڕێگەگرتـن لـە گەندەڵـی) و بەشـدرابوون لـە بـواری ئاسایشـی گشـتیی و چارەسـەریش پێدەچێـت وا بەڕێوەبـێ. ئەگـەر بێتـو سـویسرا لـە ئیمزاکردنـی ئـەم ڕێککەوتننامەیـەدا سـەرکەوتووبێت ئـەو حەڵـە بـۆی دەڵـوێ لـە زۆران سیاسـەتگەلی گشـتیی (UE٩دا بەشـداری بـکات بـێ ئـەوەی لەسـەری وەرگیرابێـت. کانتۆنـەکان لـەو دانوسـتانەدا بەشـداریدەکەن کـە بەپێـی دەسـتوورەکەی (١٩٩٩) بەڕێوەدەچـن ئەوەیـش مافـی کانتۆنـکان بـۆ بەشـدرابوون لـە دروسـتکردنی بڕیـارەکان پەیوەسـت بەسیاسـەتی دەرەوە بەگشـتی لـە دانوسـتانە نێودەوڵەتییەکانیشـدا کـە پەیوەسـتن بـە دەسـەڵاتەکانیانەوە، بەتایبـەت بـە پیـرۆز دادەنێـت. ئـەو پەرەسـەندنەش بەشـێکە لـە ئـارەزووی گشـتیی بـۆ هاوسـەنگیی دروسـتکردن لـە نێـوان لەدەسـتدانی پـێ بەپێـی خودموختـاری کانتۆنـەکان، لـە دەرەنجامـی هاریکاریـی نێودەوڵەتییـەوە، لەگـەڵ شـێوازە تازەکانـی فەرمانڕەوایـی هاوبـەش لـەم جـۆرە بابەتانـەدا.

وەکـو باسـکرا، دوو هەموارکردنـی بنەڕەتیـی دەسـتورویی لـەم چەنـد سـاڵانەی دواییـدا ئەنجامـدراون. یەکـەم هەموارکردنێکـی مافـە گشـتییەکان کـە لـە (٩)

شـوباتی (٢٠٠٣)دا خرایـە دەنگدانـەوە و پەسـەندکرا. ئـەم هەموارکردنـە ڕێـگا بـۆ دەستپێشـخەرییەکی گشـتیی جەماوەریـی خۆشـدەکات (تاکـو ئـەو کاتـە تەنهـا دەستپێشـخەریی دەسـتووریی لـە ئارادابـووە). هەروەهـا ڕێـگا بـە ڕاپرسـیی گشـتیی دەدات بـۆ ڕێککەوتنگەلـی نێودەوڵەتـی کـە پێوانـەی یاسـایی گرنگیـان تیادابـن، ئەگـەر بگونجێـت لـە تـەك بەکارهێنانـی یاسـادا.

دووەم ئەگەرچـی گرنگـە لـە ڕوانگـەی فیدرالییـەوە هەمـوار کـردن و چاکسـازیی سیسـتەمی دادگەریـی (بـە ڕاپرسـییەکی دەسـتووریی لـە ئـاداری ٢٠٠٠دا پەسـەند کـراوە) زۆر گرنگـترە. چونکـە بناغـە بۆیەکخسـتنی شـێوەی جێبەجێکردنـی هـەردوو یاسـای تاوانکاریـی و یاسـای شارسـتانی دادەنێـت و بەشـوێنە گۆڕکـێ یـەك لـەدوای یەکـی ٢٩ و ٢٧ ڕژێمـی جـداواز بـە تەنهـا تاکـە دەسـتوورێکی فیدرالـی بـۆ هەریەکێکیـان وەك دەرەنجامێـك پێویسـت دەکات کانتۆنـەکان دەسـتبەرداری بەشـێکی گرنگـی خۆبەڕێوەبردنـی خۆیـان بـن لـە بەڕێوەبەرایەتـی دادگەرییـدا.

بەدواداچـوون و توێژینـەوە و دادخوازیـی تاوانـی نەخشـەبۆکێشراو (ڕێکخـراو) دەسـتگیرۆیی دارایـی تیرۆریـزم و تاوانـە ئابوورییـەکان لـە ئێسـتادا لـە دەسـەڵاتی فیدرالیانـە بـەو پاسـاوەی کـە تاوانکارییـەکان بـە زۆری و بەشـێوەیەکی سـەرەکیی لـە دەرەوە یـان لـە نێـو زیاتـر لـە کانتۆنەکانـدا ئەنجامـدراون. بـەم ئامانجـە هـەردووك پۆلیسـی فیدرالـی و فەرمانگـەی دادخـواز و داواکارە گشـتییەکان ڕێکخـراون. بـە هەموارکردنـی سیسـتەمی دادگەریـی و چاکسـازیی مافەکانـی جەمـاوەر (خەڵـك) هەموارکردنـی سـاڵی (١٩٩٩)ی دەسـتوور بەکۆتـا هاتـووە.

سـەرەنجام لـە پـاش مشـتومڕێکی زۆردا چاکسـازیی هاوسـەنگیی و یەکسـانیی دارایـی لەلایـەن پەرلەمانـەوە پەسـەندکرا. وەکـو لەچاپـی یەکەمـی ئـەم کتێبـەدا ئامـاژەی پێکـراوە، سیسـتەمی دارایـی سـویسری بـەوە دەنـاسرێ کـە تارادەیـەك مەرکەزیەیتـی بەهێـزی هەیـە لـە خەرجیشـی و هـەم لـە داهاتیشـدا. هاوسـەنگکردنی دارایـی بـە ڕەسـمیی لەسـەر ئاسـتی فیدرالیـدا تەنهـا سـاڵی (١٩٥٩)

پێشـــکەش کـــراوە ئـــەو دەمـــەی کـــە حکومەتـــی ناوەنـــد بەپێـــی دەســـتوور ڕێـــی پێدرابـــوو کـــە کار بـــۆ هاوســـەنگیی دارایـــی بـــکات لـــە نێـــوان کانتۆنەکانـــدا. هەمـــوو پێویســـتییەکی کانتۆنـــەکان دەســـتەبەر بـــکات تـــا بتوانـــن ئەرکەکانیـــان جێبەجـــێ بکـــەن، هەروەهـــا ئاســـتێکی بنەڕەتیـــی (وەلـــێ نایەکســـان)ی خزمەتگـــوزاری بـــۆ گشـــت هاووڵاتیـــان دابیـــن و مسـۆگەر بـــکات. ئامـــرازی ســـەرەکیش بـــۆ ئەنجامدانـــی ئـــەم ئەرکانـــە بریتـــی بـــوو لـــە ئـــەو پارانـــەی ناوەنـــد دەیبەخشـــن و هەروەهـــا بەشـــداریکردنی کانتۆنەکانیـــش لـــە پێدانـــی ئـــەو پارانـــەی بـــۆ خەرجیـــی کارەکانـــی فیدراڵـــی پێویســـت بـــوون بەپێـــی خشـــتەیەك کـــە لەســـەر ڕێـــژەی توانســـتی دارایـــی بنیاتـــنراوە. بەداخـــەوە ئـــەم سیســـتەمە هاوســـەنگییەکی راســـتەقینەی زۆر کـــەم دێنێتـــە ئـــاراوە و لەمـــەڕ بەئاســـانی هاتووچـــۆ گواســـتنەوەی (الســـیولە)ی بازرگانیـــی و لـــە دروســـتکردنی بڕیاردانـــدا تەمومژاویـــی و نارۆشـــنە. دواییـــن کاریـــش کـــە لەلایـــەن پەرلەمانـــەوە لـــە ئەیلوولـــی (٢٠٠٣)دا دەنگـــی لەســـەردرا بەگرتنەبـــەری ڕێوشـــوێنی ئـــەو پێشـــنیازە هاوبەشـــەوە بـــوو کـــە گرووپـــی کاری هاوبـــەش و تێکەڵاویـــی فیدرالیـــی و کانتۆنـــی خســـتبوویانە روو.

بەتایبەتی چاکسازییەکە:

١- بەرپرسیارییەتییە یەك لە دوای یەکەکان لێکدی جودا دەکاتەوە.

٢- هاریـــکاری لـــە نێـــوان ئـــەو کانتۆنانـــەی بەپێـــی دەســـتوور بەشـــداری باربوکردنیـــان بەســـەردا ســـەپێنراوە هاوتـــاو بەهێـــز دەکات.

٣- شـــێواز و ڕێبازگەلـــی تـــازەی هەرەوەزیـــی لـــە پانتاییەکانـــی بەرپرســـیاریەتی هاوبـــەش (تێکـــەڵاو) دادەهێنێـــت.

٤- سیستمێکی تازە بۆ هاوسەنگ کردنی دارایی راستەوخۆ دادێنێت.

ئـــەم سیســـتەمە کەمتریـــن خـــەڵات و بەخشـــش بەکانتۆنـــەکان دەدات لـــە ڕێـــگای ئاڵۆوگۆڕکـــردن و گواســـتنەوەی ئاســـۆیی بـــێ مـــەرج لـــە نێوانیانـــدا و لـــە هەرجێیـــەك پێویســـت بـــکات لەلایـــەن فیدرالـــەوە بۆیـــان تـــەواو دەکرێـــت.

ئـەو هەروەهـا قەرەبووکردنـەوەی ئاسـۆیی زیانـەکان (بەفیڕۆدانـەکان و دەسـتگیرۆیی سـتوونیی بـۆ بـارو ئەرکـە نائاسـاییەکان (جیوگرافـی، تۆبۆگرافـی یـان سۆسـیۆن دیمۆگرافـی) دەگرێتـەوە. گۆڕانـەکان پێگەیەکـی پتەوتـر (بەهێزتـر) بـۆ پەرلەمـان مسـۆگەر دەکات، لەگـەڵ شـیمانەی بوونـی راپرسـییەك بـە رەچاوکردنـی گونجـان لەگـەڵ پیـڕۆ کردنـی رێککەوتننامـە نێودەوڵەتییـەکان سـەبارەت بـە کانتۆنـە غەیـرە حزبییـەکان و بەشـداریی کردنـی کانتۆنـە دەوڵەمەنـدەکان لـە هاوسـەنگیکردنی ئاسـۆییدا سـنووردار دەکات و زەمینـە دەڕەخسـێنێت بـۆ درێژکردنـەوەی مـاوەی قۆناغەکانـی دانـەوەی قـەردەکان و وادەی پـارە ژمـاردن.

خشتەی (١)

هێما سیاسی و جیوگرافییەکان:

١. ژمـارە و جـۆری یەکـە پێکهێنـەرەکان (٢٦) کانتـۆن (شەشـیان نیـوە کانتۆنـن).
٢. زمانە فەرمییەکان: ئەڵمانیی، فەرەنسیی، ئیتالی و رۆمانشیی.
٣. رووبەر: (٤١٣٠٠ کیلۆمەتری دووجا).
٤. رووبـەر- مەزنتریـن یەکـەی پێکهێنـەر (گراوبۆنـدن (Graubunden) ٧٠١٥ کـم ٢.
٥. رووبـەر- بچووکتریـن یەکـەی پێکهێنـەر: باسـیل شـتات (basel shtadt) ٣٧,٢کـم ٢.
٦. کۆی دانیشتوانان: ٧٢٢٨٠٠٠ کەس (ساڵی ٢٠٠٢).
٧. رێـژەی سـەدیی دانیشـتوانانی یەکـە پێکهێنـەرەکان بـۆ کـۆی گشـتیی: (زیۆریـخ ١٦,٩٪، بێـرن ١٣,٥، ڤـاود ٨,٦٪ ئـارگاو٧,٦٪ سـانت گالـەن ٦,٢٪ جنێـف ٥,٧٪ تیسـینۆ ٤,٣٪ لـۆزان ٤,٨٪ ڤاڵـی ٣,٨٪ڤـن باسـیل لانشـافت ٣,٦٪ سـۆلۆزان ٣,٤٪ فریـورگ ٣,٣٪ نوشـتاتیل ٣,٣٪ ثـورگاو ٣,١٪ گراوبنـدن ٢,٦, باسـیل شـتات ٢,٣٪ شـوایز ١,٨٪ بێـرن ١,٧٪ زۆگ ١,٤٪ شـالفهاوزن

١٪ جـۆرا ١٪ ئەپێنـزل ئۆسـەر ٠ رۆدن ٠,٧٪ گلاروس ٠,٥٪ ئۆبرالـدن ٠,٥٪ بـووری ٠,٤٪ ئەپێنـزل ئینـەر- رۆدن ٠,٢٪

٨. سیستەمی رامیاری: فیدرالیی- کۆماریی فیدرالیی.

٩. سـەرۆکی دەوڵـەت- فیـدراڵ: سـەرکۆمار، پۆسـتێکی رەسـمیی و کـەم دەسـەڵات. سـاڵانە لـە نێـوان ئەندامانـی ئەنجوومەنـی فیدرالیـدا دەخولێتـەوە. سـەرۆك بـۆ مـاوی یـەك سـاڵ دادەنرێـت و سـەرۆکایەتی کابینـە یـان (ئەنجومەنـی فیدراڵـی) دەکات کـە لـە حـەوت نوێنەرپێکدێـت کـە بۆمـاوەی چـوار سـاڵان بـەردەوام دەبـن لەکارەکانیانـدا. هـەردوك سـەرۆك و ئەنجوومەنەکەیـش لەلایـەن (ئەنجومەنـی فیدرالییـە) هەڵدەبژێردرێـن.

١٠. سـەرۆکی حکومـەت- فیـدراڵ: سـەرۆك جۆزیـف دایـس (Joseph deiss) لـە یەکـی کانوونـی دووهەمـی ٢٠٠٤وە) دەسـەڵات و ئەرکەکانـی سـەرۆکی حکومـەت بـە بەشـداریی هـەر حـەوت ئەندامەکانـی ئەنجوومەنـی فیدرالییـەوە بـە ئەنجـام دەدرێـن (تێبینـی: سـەرۆك وەك (یەکەمـی بـە تواناکان» رۆڵ دەبینـێ) وەلـێ ئـەو دەسـەڵاتە بەرفراوانـەی نییـە کـە عادەتـەن بـە سـەرۆکێك دەدرێـت).

١١. بونیـادی حکومـەت- فیـدراڵ: دوو ئەنجوومەنـی پەرلەمـان. ئەنجوومەنـی فیدرالـی سـویسرا: دووهـەم ئەنجوومـەن: ئەنجوومەنـی ویلایەتـەکان (Standerat) ٤٦ کورسـی، ئەندامانـی ماویـە چوارسـاڵ دەمێننـەوە.

یەکـەم ئەنجومـەن: ئەنجوومەنـی نیشـتمانیی (nationalrat) ٢٠٠ کورسـیی: ئەندامانـی راسـتەوخۆ بـۆ ماویـە چوارسـاڵان هەڵدەبژێردرێـن. بـە گوێـرەی رێـژەی دانیشـتوانانی هـەر کانۆتنێـك بـۆ کـۆی گشـتیی (پێویسـتە هـەر کانتۆنـێ لانـی کـەم نوێنەرێکـی هەبێـت).

-١٢ کانۆتنـی زیۆریـخ کـە خاوەنـی زۆرتریـن ژمـارەی دانیشـتوانانە ٣٤ نوێنـەر

لـە ئەنجوومەنـی لـۆوەری (lower)ی حکومەتـی فیدرالیـدا هەیـە. کانتۆنەکانـی (ئەپێنزیـل نۆسـەر- رۆدن و ئەپێنـزل ئینـەر- رۆدن و گلاروس و نیدواڵـدن و هەروەهـا (یـووری) ئەوانـەی نزمتریـن رێـژەی دانیشـتوانیان هەنـە، هـەر یەکێکیـان تەنهـا یـەك کورسـییان هەیـە.

١٣- دابەشـبوونی نوێنەرایەتیکـردن لـە ئەنجوومەنـی بـاڵا (U peer House) ی حکومەتـی فیدراڵیـدا: هەریـەك لـە (٢٠) کانتۆنـە تـەواوەکان دوو کورسـیی و هـەر یـەك لـە (٦) نیـوە کانۆتنـەکان یـەك کورسـییان هەنـە. پرۆسـە و هەنگاوەکانـی هەڵبـژاردن بـە یاسـای کانتۆنـی بڕیـاری لێدەدرێـت و دەشـێ لـە کانتۆنێکـەوە بـۆ یەکێکـی تـر جـوداواز بێـت.

١٤- دابەشـبوونی دەسـەڵاتەکان: تەنهـا حکومەتـی ناوەنـد (فیـدراڵ) دەسـەڵاتی یاسـادانانی هەیـە لـە بوارەکانـی (کاروبارەکانـی دەرەوە، بەرگریکـردن، رەگەزنامـە، بازرگانیـی ناوخۆیـی و دەرەوە، پـارە دەرکـردن، بەنکـەکان، هێڵـی ئاسـن، خزمەتگوزاریـی گەیانـدن، کشـتوکاڵ و وزەی ناوەکـی) کانتۆنـەکان خودموختاریـی داراییـان هەیـە، لەگـەڵ مافـی بەڕێوەبردنـی کاروبارەکانـی ناوخۆیـی کانتۆنـەکان. ئـەوان دەسـەڵاتیان هەیـە بەسـەر بابەتگەلـی وەك (شـارەوانیەیکان، پـەروەردە، رۆشـنبیری (کەلتـورو) نیزامـی گشـتیی (سـەقامگیری) و ژێرخـان. دەسـەڵاتە هاوبەشـەکان (کۆچکـردن و ئاسایشـی گشـتی و ناوخۆیـی). دەگرێتـەوە. حکومەتـی ناوەنـد و کانتۆنـەکان هـەردوولا دەسـەڵاتی سـەپاندنی باجیـان هەیـە.

١٥- پاشـماوەی دەسـەڵاتەکان (دەسـەڵاتەکانی تـر) ئـەو دەسـەڵاتانەی کـە ماونەتـەوە بـۆ کانتۆنـەکان دەگەڕێنـەوە.

١٦- دادگـەی دەسـتووریی (باڵاتریـن دادگـەی پەیوەسـت بـە بابەتـە دەسـتوورییەکان) دادگـەی فیدراڵـی هەرچەنـدە باڵاتریـن دادگەیـە، کەچـی دەسـەڵاتی پێداچوونـەوەی دادگەرییەکانـی نییـە.

١٧- سیسـتمی رامیاریـی یەکـە پێکهێنـەرەکان: یـەك ئەنجومەنـی یاسـایی:

پەرلەمان، یان ئەنجومەنی دەوڵەت (Kantonsrat crosser rat or grand conseil) ئەندامان راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن. بە نیسبەت کانتۆنەکانی (ئەپێنزل ئینەر-رۆدن و گلارەس)ەوە (ئەنجوومەنێکی کراوە (دەرەوە)ش هەیە بۆ سەرجەم دەنگدەران (ئەن ئەنجوومەنە شوێنی پارلەمان ناگرێتەوە. بەڵکو پاشکۆ و تەواوکەریەتی. ئەنجوومەنە دەوڵەتییەکان لە (٥) تا (٩) ئەندامان پێکدێن.

تێبینی: سیستەمە رامیارییەکانی کانتۆنەکان زۆر لە یەکدییەوە جیاوازن:

سەرۆکی حکومەت- یەکە پێکهێنەرەکان: سەرۆك یان وتەبێژی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردن (کارگێڕیی) لەلایەن (پەرلەمانەوە) دادەمەزرێت. ئەو سەرۆکایەتیەی هەموو ساڵێك دەگۆڕێت. (سەرۆکایەتییەکی خولاوە).

خشتەی (٢)
هێما ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان

١	GDP کۆی داهاتی گشتیی ساڵانە	٢٠٥ بلیۆن دۆلاری ئەمەرکی (ساڵی ٢٠٠٢)
٢	پشکی تاك لە داهات	٢٨٣٥٧ دۆلار (ساڵی ٢٠٠٢)
٣	قەردی لاوەکی (ناڕاستەوخۆ) نیشتمانی	٦٨٤,٨ بلیۆن دۆلا (ئەیلوولی (٢٠٠٣)
٤	قەردی لاوەکی (ناڕاستەوخۆ) نیشتمانی	٧٨,٦ بلیۆن دۆلار (ساڵی ٢٠٠٢)
٥	ڕێژەی بێکاری نیشتمانیی	٢,٥٪ (ساڵی ٢٠٠٢)
٦	یەکـــەی پێکهێنـــەری خـــاوەن بەرزتریـــن ڕێـــژەی بێکاریـــی	جنیف ٥,٤ ٪ (ساڵی ٢٠٠٣)
٧	یەکەی پێکهێنەری خاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاری	ئەپێنزل ئینەر – ڕۆدن ٠,٩٪ (٢٠٠٣)
٨	ڕێژەی خوێندەواری هەرزەکاران	زیاتر لە ٩٥٪
٩	خەرجیـی تەوەیـی بـۆ پـەروەردە وەك ڕێـژەی سـەدی لەداهاتـی گشـتی	٪٥,٥
١٠	تەمەنی چاوەڕوانکراو بەساڵ	٧٩,٠ (ساڵی ٢٠٠١)
١١	داهاتـــی حکومەتـــی فیـــدراڵ لـــە گومـــرگ و بـــاج و ســـەرچاوە هاوشـــێوەکان	٢٧,٥ بلیۆن دولار (ساڵی ٢٠٠٢)
١٢	داهاتـــی یەکـــە پێکهێنـــەرەکان لـــە بـــاج و گومـــرگ و ســـەرچاوە هاوشـــێوەکان	٣٤,٦ بلیۆن دۆلار (ساڵی ٢٠٠٢)
١٣	یارمەتییەکانی فیدراڵ بۆ یەکە پێکهێنەرەکان	٥,٧ بلیۆن دۆلار (ساڵی ٢٠٠١)
١٤	میکانیزمیەکانی هاوسەنگی (یەکسانیی) کردن	بەشـــداریکردنی داهاتـــی فیـــدراڵ بـــە گوێـــرەی توانســـتی دارایـــی کانتۆنـــەکان پێـــڕەو دەکرێـــت.

هیند

نووسینی: جۆرج ماپیۆ (George mapiu)

١-   دیرۆك و پەرەئەستاندنی فیدرالیزم

رووبەری هیند (٣,٢٨) ملیۆن کیلۆمەتری دوجایە و ژمارەی دانیشتوانەکەی لە ساڵی (٢٠٠٢)دا (١,٠٤٨) هەزار و چل و هەشت ملیۆن کەس بوون. وڵاتی هیند پانتاییەکی فرەوانی پاشخانی ئەتنی و زمانەوانیی و فەرهەنگ و کەلتوورگەلی هەمەجۆری هەیە.

هیندستان لە (٢٨) ویلایەت (٧) ناوچەی یەکگرتوو (UTS) پێکهاتووە، (بە دەلهیشەوە کە ناوچەی پایتەختی نیشتمانییە) و لە رووی سەرچاوە سروشتییەکانیان و توانستی کارگێڕیی و بەرهەمەکان و کارودەستکەوتی ئابوورییانەوە لە یەکتری جوداوازن. هێشتاش وڵاتەکە هەژاریی و نەدارییەکی چڕی تیادایە. بەپێی ئامارەکان (١٩٩٩-٢٠٠٢)ەوە نزیکەی (٢٦٠) دووسەد و شەست ملیۆن کەس لە ژێر هێڵی هەژارییدان (٢٦٪) ی سەرجەم دانیشتوانان کەچی ساڵی (٢٠٠٠-٢٠٠١) هیند توانیی کۆی داهاتی گشتی ساڵانەی بە

رێـــژەی ((٦٪) بەرزکاتـــەوە.

ســاڵی ١٨٥٨ لــەدوای یــەك ســەدەی حوکمڕانــی کلۆنیالیــی لەلایــەن (کۆمپانیــای هیندیــی خۆرهەڵاتــی بەریتانییــەوە) تاجــی بەریتانیــی بەڕێوەبردنــی وڵاتــی هینــدی گرتەدەســت و شــێوە حوکمڕانییەکــی ئێجــگار ناوەندیــی (مەرکــەزی) دامەزرێــنرا کــە دەســەڵاتەکانی یاســادانان، جێبەجێکــردن و ئابــووری وڵات تیایــدا لــە دەســتی (حاکمـــی گشـــتی)دا کۆکرابوونـــەوە، کـــە وەك بریـــکار (نوێنـــەر)ی حکومەتـــی بەریتانیــا کاری دەکــرد.

ئەوەبـــوو ئاســـتەنگەکانی بـــەردەم پێڕەوکردنـــی حوکمـــی نێوەنـــدی بوونـــە هـــۆکار بـــۆ دابەشـــکردنی دەســـەڵاتەکان کـــە بەپێـــی قانوونـــی ســـاڵی (١٨٦١) ی ئەنجوومەنـــەکان و دواتریـــش قانوونـــی (مینتـــۆ- مۆرلـــی (minto morly Chelmsford)ی ســـاڵی (١٩٠٩) هاتـــە ئـــاراوە. ئـــەوەی پرەنســـیپی (حکومەتـــی بەرپرســیار)ی لــە هەرێمەکانــدا خســتەڕوو. ئەگــەری بــۆ تەنهــا چەنــد کاروبــاری دیاریکراویـــش بووبێـــت.

لـــەو ماوەیـــەدا حکومەتـــی بەریتانیـــا بـــە پەرۆشـــەوە خەریکـــی جلەوگیریـــی بزووتنــەوەی نیشــتمانیی هینــد و چەســپاندنی دەســەڵاتی خــۆی بــوو بەســەر ئــەو وڵاتــەدا.

جــا (راپۆرتــی کۆمیســیۆنی ســیمۆن ســاڵی ١٩٣٠) و (کۆنفرانســی مێــزی بازنەیــی) و (دواتریــش (قانوونــی حکومەتــی هینــد ســاڵی ١٩٣٥) هەموویــان هەوڵــدان بــۆ گەیشــتن بــەو ئامانجــە بــوون.

قانوونەکــەی حکومەتــی هینــد ئاوڕێژێــك بــوو لــە بونیــادی فیدرالــی دەرەبەگیــی ئــەو ســەردەمەدا کــە کاری بۆهێنانــەدی فیدراســیۆنێك دەکــرد بــە رێگــەی پێکــەوە رێکخســتنی ناوچەکانــی هینــدی بەریتانیایــی و ویلایەتــە هیندییەکانــی نــاسراو بــە ویلایەتــە شــازادییەکان کــە لەلایــەن شــاهانەوە حوکــم دەکــران. ئــەو ویلایەتــە شـــازادیانە لـــەوەدا سەرپشـــك کرابـــوون بچنـــە نـــاو فیدراســـیۆنەکەوە، یـــان نـــە،

وەختێکیش ڕەزامەندییان بەدەستنەهات فیدراسیۆنەکە ئەو کاریگەرییەی نەما وەك نەخشەی بۆ کێشرابوو.

قانوونەکەی ساڵی (١٩٣٥)ییش دەسەڵاتە یاساییەکانی لەنێوان ئەنجوومەنەکانی یاسادانانی هەرێمەکان و نێوەندا دابەشکراو، هەرێمەکان لە سنووری دیاریکراوی خۆیاندا بریتی بوون لە یەکەی گەلی کارگێڕیی ئۆتۆنۆمی خاوەن دەسەڵاتی سنووردار. ئەو جێگەیە حکومەتی هیند ڕۆڵی حکومەتێکی فیدراڵی دەدیت لە بەرامبەر حکومەتە هەرێمایەتییەکاندا، بەبێ ویلایەتە شازادییەکانەوە. ئەو ڕێکخستنەیش بە هەڵگیرسانی جەنگی دووەهەمی جیهانی کۆتایی پێهات.

هیندستان لە (١٥)ی ئابی (١٩٤٧)دا سەربەخۆیی بەدەستهێنا. دەستوورەکەیشی ڕۆژی ٢٦ی نۆڤەمبەری (تەشرینی دووهەم)ی ١٩٤٩دا لەلایەن (ئەنجوومەنی ێپداچوونەوەی دەستور)ەوە پەسەند کراو، ڕۆژی (١٦)ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٥٠ خرایە بەرکارەوە. دەستوورەکە پێشبینی ناوەندێکی بەهێزی دەکرد. هەر چواردە ویلایەت و شەش ناوچە یەکگرتووەکان بە گوێرەی ئەو چوارچێوە مێژووییانەیوە کە تیایدا حوکمکرابوون و بەڕێوەبردرابوون دابەشکرانەوە.

ساڵی ١٩٥٥ (کۆمیسیۆنی ڕێکخستنەوەی ویلایەتەکان هاتە دامەزراندن. واش دانرابوو ڕێکخستنەوەیەکی ناوچەیی لەسەر ئەم پرەنسیپانە بنیات بنرێت (پاراستن و بەهێزکردنی یەکێتی و ئاسایشی هیند، یەکشێوەیی و چۆنییەتی زمان و کەلتوور، هەروەها بەتەنگەوەهاتنی لایەنەکانی دارایی، و ئابووری و کارگێڕیی، فاکتەری زمانەوانیی چونکە زمان پەیوەستە بە ناسنامەی سۆسیۆ-کەلتورییەوە (کەلتووری کۆمەڵایەتی) و ڕۆڵی هەرە گرنگی هەبوو لە بڕیاردانی دووبارە ڕێکخستنەوەی یەکە پێکهێنەرەکانیدا. بۆچوون وابوو کە ئەو قانوونەی بەنێو (قانوونی ڕێکخستنەوەی ویلایەتەکانی ساڵی ١٩٥٦)ی لێکەوتەوە.

ئـەوەی بەشـێوەیەکی سـەرەکیی ویلایەتەکانـی لەسـەر بناغـەی ئـەو زمانانـەوە ڕێکخسـتنەوە کـە لـە دەڤەرەکـەدا قسـەیان پێدەکـرا، دەشـیا چارەسـەری گونجـاو دەسـتەبەر بـکات بـۆ کێشـەگەلی هەمـە چەشـنەی وەك نایەکسـانیی ئابووریـی، پەرەسـەندنی لاسـەنگ و نارێـك، یاخـود باڵادەسـتبوونی چیـن و توێـژی تایبەتـی. هـەر لـە سـاڵی (١٩٥٦)ەوە ژمارەیـەك پێشـڤەچوون لـە ولایەتەکانـدا ئەنجامـدراون، هـەرە تازەترینیـان دروسـتکردنی سـێ ویلایەتـی بچووکـی نـوێ بـوون لـە باکـووری خۆرهەڵاتـدا (چاتیسـگار، جەهارکانـدۆ ئۆتارانچـاڵ) کـە لـە مانگـی تەشرینـی دووەهەمـی سـاڵی ٢٠٠٢دا لـە ویلایەتەکانـی دیکـەوە دابڕێـنران.

ئـەو دەمـەی دەسـتوورەکەی تێـدا نـووسرا، خەمـی هـەرە گـەورەی (باوکانـی دامەزرێنـەر) ئەوەبـوو یەکێتـی و یەکپارچەیـی هیندسـتان بپارێـزن، کـە لەکاتـی سـەربەخۆییدا زیاتـر لـە (٦٠٠) ویلایەتگەلـی شـازادەیی جـوداوازی لـە تـەك ناوچەکانـی هینـدی بەریتانیـادا هەبـوون. بێگومـان لـە هیـچ شـوێنێکی دەسـتوورەکەدا (فیدرالـی) بـاس نەکـراوە.- دەسـتوورەکە دەڵێـت: (هینـد یەکێتـی ویلایەتەکانـە و مەرکەزییەتـی بەهێـز دەخاتـەڕوو). بـی, ئـار. ئامبـدکار (B. R. Ambedkar) ئەندازیـاری دەسـتووری هیندسـتان گوتویەتـی» بەکارهێنانـی وشـەی (یەکێتـی) وەك قۆناغێـك وابـوو» کۆمیتـەی نووسـینی پـرۆژە یاسـاکە ویسـتی ئـەوە روونکاتـەوە کـە: «ئەگەرچـی هیندسـتان دەبـوا ببێتـە (فیدراسـیۆنێك) دەرەنجامـی ڕێککەوتنێـك بـە دەستپێشـخەریکردنی ویلایەتـە پێکهێنەرەکانـی نەبـوو». لـە کاتـە ئاسـاییەکاندا هینـد وەکـو (فیدراسـیۆن) کار دەکات، کەچـی لـە بارودۆخـە نائاسـاییەکاندا دەکـرێ و رووشـیداوە کـە ببێتـەوە بـە وڵاتێکـی مەرکەزیـی یەکپارچـە و یەکگرتـوو.

٢- (مادده و مەرجە دەستوورییەکان سەبارەت بە فیدرالیزم):

هینـد کۆمارێکـی فیدرالیـی خـاوەن سیسـتەمێکی پەرلەمانییـە و لـە ٢٨ یەکـەی بەشـدار پێکهاتـووە، کـە (٣) سـیانیان وەکـو لـە سـەرەوەدا باسـکراوە

تەنها بەم دواییانە دروستکرابوون، پەرلەمانە فیدرالییەکەی دوو ئەنجوومەنییە (دوو ئەنجومەنی هەیە)، لە راجیاسابها (Ragya sabha) (یان ئەنجوومەنی ویلایەتەکان) ئەنجومەنی ئەپەر هاوس و لۆك سابها (the lok sabha) (یان ئەنجوومەنی خەڵك- لۆوەر هاوس) پێکدێت. توێژەرەوە و زانایان ئەوانەی لەماوەی ئەو پەنجاساڵەی دواییدا لەبارەی هیندەوە لێکۆڵینەوەیان کردووە، سیستەمی رامیاری هیندییان بەوە وەسف کردووە کە (فیدراسیۆنێکی بێ فیدرالیزمە) بەشێوەیەکی هەمەجۆر ئاماژەیان بە فیدرالیزمەکە داوە، وەك (هەرەوەزی، کە بۆ جێبەجێکردن شیاوە، تازە بابەت، بەرپرسیار، پەرلەمانتارییەتی، جەماوەری (گەلی) یاسادانەر تایبەت بە کێبرکێی، دارایی، بنیاتنراوە، نەخوازراو یان (رواڵەتیی).

هەرچییەك بێت، رەگەزی فیدرالییەت وەکو پرەنسیپێکی شاراوە بوو لە سیاسەتی فەرمانڕەوایی هیندستاندا سەرەڕای چەندان هەوڵی (نێوەند) بۆ قۆرخکردنی دەسەڵاتەکان و زەوتکردنی مافی دەسەڵاتی دادگەریی ویلایەتەکان بە رێگای قانوونەکانی پەرلەمانەوە. لە دەستووردا چەند ماددەیەك هەن کە رێگە بە (نێوەند) دەدەن دەست بەسەر مافەکانی ویلایەتەکان دابگرێت. یەکەم: لەژێر ماددەی (٢٤٩) داهاتووە (ئەگەر راجیا سابها- ئەپەرهاوسی پەرلەمان- رابگەیەنێت، بە بڕیارێك کە ٢/٣ دوو لەسەر سێی ئەندامە ئامادەبووەکان لاگیریی لێبکەن و دەنگی بۆ بدەن بۆ مەبەستی رێککەوتن و بەرژەوەندیی نەتەوەیی، کە پەرلەمان پێویستە یاسایان دەربچوێنێت بە لەبەرچاوگرتنی هەربابەتێك لەسەر (لیستی دەوڵەت) جسابکرابێت، ئەوا پەرلەمان بۆی هەیە و دەتوانێ ئەو کارە بە ئەنجام بگەیەنێ. بڕیارێکی لەو جۆرەش بۆ ماوەیە یەك ساڵ بەرکار دەبێت و دەشکرێ بۆ ساڵێکی دیکەش درێژبکرێتەوە. خشتەی حەوتەمی دەستوورەکە ئەرکەکان و دابەشبوونی دەسەڵاتەکان لە نێوان حکومەتی یەکێتی و حکومەتەکانی ویلایەتەکاندا

دیاریـدەکات (لیسـتی یەکێتـی) ٩٧ بڕگەیـی و (لیسـتی ویلایـەت) بـە٦٦ بڕگـە و (لیسـتی هاوبـەش)ی دەسـەڵات و مافـەکان بـە٤٧ بڕگـەوە هەنـە. هەنـدێ لـە بەنـد و مـاددە گرنگەکانـی (لیسـتی یەکێتـی) تایبەتـن بـە: بەرگریـی، وزەی ناوەکـی (ئەتـۆم) راوێژکاریـی دیبلۆماسـیی و نوێنەرایەتیکردنـی بازرگانیـی، رەگەزنامـە (هاووڵاتیبـوون) رادەسـتکردنەوەی گومـان لێکـراو و تاوانبـار، بازرگانیکردنـی نێـوان ویلایەتـەکان، پێداچوونـەوەی حیسـابەتەکان، دەرکردنـی پـارە و دراو، هەروەهـا چاودێریـی وسەرپەرشـتی کردنـی یاسـایی و ئاڵوگۆڕیـی دەرەکیـی، لـە کاتێکـدا (لیسـتی ویلایـەت) لـە نێـوان شـتهای تـردا ئەوانـە لەخـۆ دەگرێـت: نیـزام و ئاسایشـی گشـتی، حکومەتـی خۆجێیەتـی، سـاخلەمیی و تەندروسـتی گشـتیی، پێوەندیـی و گەیاندنـەکان، کشـتوکاڵ، ماسـیگرتن، بازرگانیکـردن لـە نێـو ویلایەتەکانـدا. بـاج و گومـرگ و پۆلیـس. ئەمـەو یاسـاکانی تـاوان جەنگـەڵ و دارسـتانەکان، نەخشـە و پلاندانانـی ئابووریـی و کۆمەڵایەتـی (سۆشـیال) یەکێتییەکانـی بازرگانـی، پـەروەردە و دەسـتەبەرکردنی کاتیـی چەنـد ماددەیەکـی گرنگـی نـاو (لیسـتە هاوبەشـەکەن). ئەمـەو بەتێپەڕبوونـی سـاڵان گۆڕانکاریـی بەسـەر لیسـتەکاندا هـات کـە لـە بەرژەوەندیـی حکومەتـی (ناوەند)دابـوون.

دووهـەم بڕگـەی دەسـتووری کـە مـاوە بـە (نێوەنـد) دەدات مافەکانـی ویلایەتـەکان قـۆرخ بـکات مـاددەی (٢٥٠)یـە. بەپێـی ئـەو ماددەیـە پەرلەمـان بـۆی هەیـە یاسـا بـۆ هـەر بابەتێکـی نێـو (لیسـتی ویلایـەت) دەربـکات بـۆ سـەرجەم یـان هـەر بەشـێکی هیندسـتان.

لەکاتـی راگەیاندنـی بـاری (نائاسـایی)دا حکومەتـی نێوەنـد بەپێـی مـاددەی (٣٥٢) دەسـەڵاتی ئەوەیشـی هەیـە بڕیـار بـدات کـەی (بـاری نائاسایی)پێویسـت دەبێـت. بـاری نائاسـایی بەپێیـی ماددەکـەوە لـە مانگـی ئۆکتۆبـەری سـاڵی ١٩٦٢دا راگەیەنـرا (کێشـەو قەیرانی-سـینۆ- هینـد) و سـاڵی ١٩٦٨ هەڵوەشـێنرایەوە. هەروەهـا لـە مانگـی کانوونـی یەکەمـی سـاڵی ١٩٧١ (شـەڕ لەگـەڵ پاکسـتان)دا

مانگـی ئـاداری ١٩٧٧ هەڵوەشـێنرایەوە. هەروەهـا پەرلەمـان بـە سـوود وەرگرتـن لـە مـاددەی (٢٥٠) پێنـج بابەتـی لـە (لیسـتی ویلایەتـەکان)دا بڕیـوە و پێنـج بڕگـەی خسـتۆتە سـەر (لیسـتی هاوبـەش) و سـێ بڕگەشـی هاویشـتۆتە سـەر (لیسـتی یەکێتی)یـەوە. ئاوەهـا بـۆ نموونـە قانوونـی دەسـتوورەکە (سـێهەم گۆڕانکاریـی) سـاڵی ١٩٥٤ خشـتەی حەوتەمـی گۆڕیـی و چاککـرد و پانتایـی مـاددە و بڕگەکانـی (لیسـتی هاوبـەش)ی فرەوانـتر کـرد. ئەمەیـش پەیوەسـت بـوو بـە بازرگانیـی نـاوەوەو دەرەوە. بەرهەمهێنـان، هێنـان و دابەشـکردنی بەرهەمـە پیشەسـازییەکان، خـۆراك، ئالیکـی ئـاژەڵ و گاگـەل و لۆکـە (پەمـۆ)وە. بـە یاسـای دەسـتوور سـاڵی ١٩٥٦ (چاککردنـی شەشـەم) حکومەتیـی یەکێتـی دەسـەڵاتی پێـدرا کـە رادەیەکـی زیاتـر بـاج لەسـەر کەلوپەلـی بازرگانیـی نێـوان ویلایەتەکانـدا بسـەپێنێت.

قانوونـــی دەســـتوور ســـاڵی ١٩٨٢ (چاککـــردن و هەموارکردنـــی چـــوارەم) دەسـەڵاتی بـە (یەکێتـی) داوە لـە بازرگانیکردنـی نێـوان ویلایەتەکانـدا گومـرگ لەسـەر هەنـاردەی شـتوومەك دابنێـت. قانوونـی دەسـتوور سـاڵی ١٩٧٦ (چـل و دووەمیـن هەموارکـردن) گۆڕانکاریـی زۆری لـە خشـتەی حەوتەمـدا کـردووە، بـە راگواسـتنی ئـەو بڕگانـەی پەیوەسـتن بـە (پـەروەردە، جەنگەڵسـتان، پاراسـتنی ژیانـی گیانـدار و رووەکـی کێویـی، کێـش و پێوانـەکان) لـە (لیسـتی ویلایەتەکانـەوە بـۆ سـەر لیسـتی هاوبـەش) لـە هەمـووی گرنگـتر، گۆڕانکارییەکـە دەسـەڵاتی بـە (یەکێتـی)داوە. بـۆ بڵاوکردنـەوەی هێزەکانـی لـە هەریـەك لـە ویلایەتەکانـدا و لـە هەمانکاتیشـدا کۆنـترۆڵ بەسـەر هێـزە چەکـدارەکان بۆخـۆی بهێڵێتـەوە. بەمـەش کۆنترۆڵـی حکومەتەکانـی ویلایەتـە پێوەندیـدارەکان بەسـەر ئـەو هێـزە چەکدارانـەوە کـە بڵاوکراونەتـەوە کەمدەکاتـەوە.

سـێهەم بڕگـە ئـەوەی رێگـە دەدات بـە (نێوەنـد) دەسـت بخاتـە کاروبـاری دادگەریـی ویلایەتەکانـەوە مـاددەی (٣٥٦)ە بـە حوکمـی ماددەکـەوە (فەرمانـی سـەرۆك) کـە بەهۆیـەوە حکومەتـی نێوەنـد دەتوانـێ راسـتەوخۆ دەسـت بەسـەر

حکومەتـی ویلایەتێکـدا بگرێـت لـە سـاڵی ١٩٥٠ وە پـتر لـە سـەد جـاران بەسـەر ویلایەتەکانـدا سـەپێنراوە، ئەمەیـش رەخنـەی تونـد و دژواری وروژانـدووە بـەوەی کـە دەسـتدرێژییە بـۆ سـەر تایبەتمەندیـی فیدرالیـی هیندسـتان و سـاڵی ١٩٩٤ (دادگـەی هـەرە بـاڵای هینـد) بڕیـاری ئەوەیـدا کـە دەسـەڵاتی حکومەتـی (نێوەنـد) بـە حوکمـی مـاددەی (٣٥٦) بـۆ لێخسـتنی حکومەتـی ویلایەتێـك و لادانـی لەسـەر حوکـم دەسـەڵاتێکی رەهـا نەبـووە، بەڵکـو دەسـەڵاتێکی مەرجـدار بـووە.

چاکسازیی لە دەستووری هینددا دەکرێ بەسێ رێگە ئەنجام بدرێت:

یەکـەم: ئـەو بڕگـە و ماددانـەی دەسـتوور کـە (ناشـێت بـە دەسـتوور هەمـوار بکرێـت)، دەتوانـرێ پەرلەمـان بـە زۆرینەیەکـی سـاکار (ئاسـایی) بیانگۆڕێـت.

دووەم: لـە چەنـد بارێکـی (حاڵەت)تـردا دەبێـت پـرۆژە یاسایەك لەهـەر یەکێـك لـە ئەنجوومەنەکانـی پەرلەمانـدا بخرێنـەڕوو (پێشـکەش بکرێـت) و لـە هـەردوو ئەنجوومەنەکانـدا تێپـەڕ بێـت و بـە زۆرینەیـەك لـە کـۆی گشـتی ئەندامەکانـی ئـەو ئەنجوومەنـەوە زۆرینەیەکـی کـە کەمـتر نەبێـت لـە ٣/٢ دوو لەسـەر سـێ ئەندامەکانـی ئـەو ئەنجومەنـە، ئەوانـەی ئامـادە و بەشـداریی دەنگدانەکـە بـوون. بـە دەسـتەبەرکردنی رەزامەندیـی سـەرۆکیش دەسـتوورەکە هەمـوار دەکرێـت.

سـێهەمیش: دەربـارەی ئـەو ماددانـەی کار لـە بونیـادی فیدرالـی وڵاتـدا دەکـەن وا پێویسـت دەکات رەزامەندیـی دەسـتەی یاسـادانی لانـی کـەم نیـوەی ویلایەتـەکان مسـۆگەر بکرێـت.

دوابـەدوای ئەنجامدانـی ئـەو رێوشـوێنانەی لـە خاڵـی دووەهەمـی سـەرەوەدا باسـیان لێوەکـراوە بـەر لـەوەی پـرۆژە یاسـاکە بـۆ وەرگرتنـی رەزامەندیـی سـەرۆك بخرێتـە بـەردەم سـەرۆك کۆمـارەوە.

لەلایەکـی تـرەوە پێوەندییەکانـی نێـوان حکومەتـی نێوەنـد و ویلایەتـەکان زۆر کات ئاڵـۆز و پـڕ کێشـە بـووە، بۆیـەکا دەسـتەیەکی یاسـایی بەنـاوی (ئەنجومەنـی

نێوان ویلایەتەکان) دامەزرێنراوە بەمەبەستی تاوتوێکردنی پێوەندییەکانی نێوان ویلایەتەکانەوە. ماددەی (٢٦٣)ی دەستوور دەڵێت «ئەگەر هەرکاتێ بۆ (سەرۆك) دەرکەوت کە بەرژەوەندیی گشتی تێدایە ئەوا بۆی هەیە ئەنجوومەنێك دامەزرێنێت و سروشتی ئەرکەکانی بۆ دیاریی بکات. بەشێوەیەکی گشتیی ئەنجومەنەکە ئەم کارانەی پێ سپێردراوە.

١- توێژینەوە و ئامۆژگاریکردن دەربارەی ئەو ناکۆکییانەی دەشێ لە نێوان ویلایەتەکاندا روویاندا بێت.

٢- پشکنین و گەنگەشە کردن لەسەر ئەو بابەتانەی هەندێ یان هەموو ویلایەتەکان، یاخود (یەکێتی) و یەك یان زیاتر لە ویلایەتەکان بەرژەوەندییەکی هاوبەشیان تیادا هەبێت.

٣- راسپاردن و پەسەندکردن، بەتایبەیت راسپاردنی پەیوەست بە رێکخستن و هاوتاکردنی سیاسەت و کارکردن بەرچاوکردنی هەر بابەتێك کە کێشەی لەسەر بێت و مایەی ناکۆکی و گفتوگۆکردن بێ.

(دادگەی هەرە باڵای هیندستان) پارێزگاری دەستووری هیندە، (ماددەی ١٢٤) لە ئێستادا، دادگەکە لە دادوەرێکی سەرەکی (سەرۆك) و ٢٥ دادوەر پێکدێ کە لەلایەن سەرۆکی وڵاتەوە دامەزرێنراون. دادگە لە کێشەگەلی نێوان ویلایەتەکان و کێشەکانی نێوان (یەکێتی) و ویلایەتەکاندا دوایین سەرپشك دەبێت. تێبینی کراوە کە دادوەریی و دەسەڵاتەکانی دادگەی هەرە باڵای هیندستان لە سروشت و مەودایان لە ئەوانەی لەلایەن باڵاترین دادگەکانی وڵاتانی تردا پیادە کراون و فرەوانترن.

دەسەڵاتەکانی باجدانانی (یەکێتی) و ویلایەتەکان لێك جودا کراونەتەوە، لیستی یەکێتی ١٢ دوانزدە بابەتی باجدانان لەخۆ دەگرێت و لیستی ویلایەت ١٩ بابەت هەروەکو دامەزراوە خۆجییەکانی شارەکان و لادێکانیش دەسەڵاتی باجدانیان هەیە.

لــە بابەتەکانــی پەیوەســت بــە دارایــی دەکــرێ بڵێیــن بۆچوونــی ســەرەکی لایەنگیــری مەرکەزییــەت دەکات و بــەم پێیــە حکومەتــی نێوەنــد بەهێزتــردەکات. پەرەســەندنەکانی چــل ســاڵی دوایــی ئــەوە نیشــان دەدات پەیمانگــە و لایەنــە ئابوورییــەکان خوازیــاری پشــتگیریی و هاندانــی جۆرێــك سیســتەمگەلی بەڕێوەبــردن بــوون کــە بــە تەواوەتــی لەگــەڵ بیرۆکــە و مەفهوومــی فیدرالیزمــدا ناگونجێــن.

مــاددەی (٢٨٠)ی دەســتوور ڕێگــە بــە دروســتکردنی (کۆمیســیۆنی دارایــی ناوەندیــی) دەدات لەلایــەن ســەرۆکی وڵاتــەوە هــەر پێنــج ســاڵ جارێــك. ئــەو کۆمیســیۆنە لەســەرۆکێك و چــوار ئەندامــی تــر پێکدێــت کــە ســەرۆکی وڵات دایاندەمەزرێنێــت. کۆمیســیۆن راســپاردە و رێنمایــی پێویســت لەمــەڕ پێوەندییــە داراییەکانــی ویلایــەت و نێوەنــد پێشــکەش دەکات. راسپاردەکانیشــی لەســەر بنەمــای خەملاندنێکــی قــووڵ لەبــارەی پێگــەی دارایــی حکومەتەکانــی نێوەنــد و ویلایەتــەکان و هەروەهــا پــرس و راگۆڕینــەوەی فــرەوان لەگــەڵ خــاوەن پیشــەکاندا ســەرچاوە دەگــرن.

ڕێژەیەکــی ســەدیی دیاریکــراو لەســەرجەم بــاج و گومرگەکانــی نێوەنــد بــۆ ویلایەتــەکان تەرخانکــراوە. کاتــی حســابکردنی پشــکی گومــرگ و باجەکانــی ناوەندیــی و بەخشــیش و یارمەتییــەکان بەمەبەســتی لێدەرهێنانــی بەشــی ویلایەتــەکان. کۆمیســیۆنەکە ڕێــژەی هەنــاردەکان لــە نێوەنــدەوە بــۆ ویلایەتــەکان رەچــاو دەکات و، راســپاردەکانی خــۆی رادەگەیەنێــت ئــەوەش لەســەر بنەمــای گریمانــەی ئــەوەوە کــە ســپاردن و پێدانــی بــاج و بەخشــەکان لــە نێوەنــدەوە بــۆ ویلایەتــەکان نابــێ لــە ٣٧,٥٪ لــە ســەدای ســەرجەمی داهاتەکانــی نێوەنــد لــە بــاج و گومــرگ و بوارەکانــی دیکــەوە تێپــەڕ بــکات. ســاڵی ٢٠٠٢ دوانزدەمیــن (کۆمیســیۆنی دوانزەهەمــی دارایــی) دامەزرێــنرا، وای بــۆ دانرابــوو کــە راپۆرتــی خــۆی لەمانگــی حوزەیرانــی ٢٠٠٤دا پێشــکەش بــکات و ئــەم راپۆرتــەش دەبــوا بــۆ مــاوەی نێــوان ٢٠٠٥-٢٠٠٦ تــا ٢٠١٠-٢٠١١ کاری پێبکرێــت.

کۆمیسیۆنی پلاندانان لە نیوەند و ئەنجومەنە ئۆتۆنۆمییەکان لە ویلایەتەکاندا ئامرازی زۆر گرنگی پێوەندییەکانی نێوان نیوەند و ویلایەتەکانن.

کاتێ هیندستان سەربەخۆی بەدەستهێنا، نەخشەدانان بووە ئەرکێکی بنەڕەتیی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی (هەژاریی، نەخوێندەواری، نەبوونی و کەمیی خۆراك و هەروەها دواکەوتوویی پیشەسازی).

لە ماگی ئاداری ١٩٥١ دا کۆمیسیۆنی نەخشەسازیی بۆ ئەنجامدانی پرۆسەی پلاندان پێکهێنراو دواتریش نەخشەکانی ساڵانە و پێنج ساڵی دارێژران و بە ئابوورییەك ئەنجامدراون کە تیایدا رۆڵێکی زۆرتر بۆ کەرتی گشتیی و رۆڵێکی کەمتر بۆ سێکتەری (کەرت) تایبەتی سەر بە ویلایەتەکان تەرخانکرابوو.

پرۆژە سەرەکییەکان و بەرنامەکان (پرۆگرامەکان) پێویست بوو لەلایەن کۆمیسیۆنەکەی پلاندانانەوە پەسەند بکرێن بەرلەوەی هیچ ماددەیەکی بودجە بۆ خەرجییەکانی دابنرێن یان بڕیاریان لەسەر بدرێت. بڕیاردان و بڕینەوەی یارمەتیی بۆ ویلایەتەکان سەرەکیترین کاری کۆمیسیۆنەکەیە.

جا بە هۆی ئەوەوە کە سەرچاوەکانی پلانە گشتییەکان سنووردارن، هەروەها نایەکسانیی لەدابەشبوونی سەرچاوەکان لە نێوان ویلایەتەکاندا هەیە، بەشداربوون لە سەرچاوەکان هەمیشە وەك هۆکارێکی ناکۆکیی و رێکنەکەوتن دەمێنێتەوە لە پێوەندییە فیدرالییەکاندا.

٤- هێزە بزوێنەرەکانی رامیاریی سەردەم

کورتهێنانە سەرەکییەکەی دەستوور لەوەدابووە کە نەیتوانیوە حوکمڕانییەکی یەکگرتوو بێنێتە ئاراوە کە لە ژێر سایەی دەستە هەڵبژێردراوەکان لە گوند و شارۆچکەکاندا بۆ (ناوەند) کار بکات. راستییەکەی ئەوەبوو کە بە گەڕان بە دوای پاکانە و پاساوی پێویستدا بۆ هێشتنەوەی هیندستان بە یەکگرتوویی، ژمارەیەك لە بڕگە و ماددەکانی دەستوور سەراوژێرکران. دەرەنجام

هیند لە ساڵەکانی هەشتاکانی سەدەی رابردوودا (بیستەم) رووبەڕووی کێشەگەلی (توندوتیژی، مەترسیی و هەڕەشەی جیابوونەوە، خودموختاریی، چارەی خۆنووسین، گۆڕانکاریی رادیکالی (بنەڕەتی) دەسەڵاتەکانی بۆ ویلایەتەکانی بووەوە. بە لەبەرچاوگرتنی فرەیی و هەمە جۆریی کۆمەڵایەتیی هیندستان، پرەنسیپی فیدرالیزم تاکە بناغەی خۆراگریی و بەردەوامبوونە کە بۆ دەستەبەرکردنی دەوڵەتێکی یەکگرتووی بەهێزی هیند دەستبدات. هەر تەنیا بە دەوڵەتێکی شێوە فیدرالیی دەکرێت هەمە جۆریی و پەرشوبڵاویی کەلتووریی- کۆمەڵایەتیی وڵات بەگشتی و ویلایەتەکانی بەتایبەتی بەیەکەوە ببەسترێنەوە و رابگیرێن.

هیند گەیشتبووە خاڵێکەوە ئەگەر راستییە کۆمەڵایەتیی و رامیارییەکان لەسەرئاستەجوداوازەکان رەچاو نەکرابان (ئەوا یەکێتییەکە)ی خۆی نەدەگرت و لەنێودەچوو. بۆیەکا گەڕان بەدوای رێوشوێنی دەستوریی بۆ چاککردن و بەرەوپێشبردنی سیستەمی فیدرالیی بوەتە ئایندە و خاڵی هەرە سەرەکی لە کارنامەی رووناکبیر و یاساسازان و حزبەسیاسییە پێوەندیدارەکاندا.

لە ساڵەکانی دوای هەشتاکاندا زانرا کە بڵاوبوونەوەی بیرۆکەی فیدرالیزم خۆی سەپاندووە بەسەر (مەرکەزییەت)دا لەسەر ئاستە ناسەرەکییەکانی دەوڵەتیدا. هەربۆیەش حکومەتی یەکێتی (ناوەند) لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٨٣ دا کۆمیسیۆنێکی دامەزراند بە نێوی (کۆمیسیۆنی سەرکاریا (sarkaria commission) بەمەبەستی پێداچوونەوە بە رێکخستنەکانی نێوان (یەکێتی)یەکە و ویلایەتەکان، بە لەبەرچاوگرتنی دەسەڵاتەکان و ئەرك و بەرپرسیاریەتییەکان لەسەرجەم بوارەکاندا و هەروەها بۆ دۆزینەوە و راسپاردنی پێوەرگەلی گونجاو بۆیان.

ئەو راپۆرتەی لە کانوونی دووەمی ١٩٨٨ دا وەرگیرا هیچ گۆڕانکارییەکی رادیکالیی (بنەڕەتیی) لە پێوەندییەکادا پێشکەش نەکردبوو، بگرە لەگەڵ

چوارچێــوەی فیدرالییــە دوو ئاســتەکەدا مابــووەوە، (کۆمیســۆنەکە ســەرکارییەکە) ڕەخنــەی گــرت لــەو مەیلــی گشــتییەی لاگیــری چڕکردنــەوەی دەســەڵاتەکان بــوو لــە (مەرکــەز)دا و لــە نێــوان شــتهای تــردا کەمکردنــەوەی ئــەو نەخشەســازییانەی پەســەند کــرد کــە لەلایــەن مەڵبەنــدەوە (نێوەنــد)وە سەرپەرشــتی و چاودێریدەکــران و تایبەتــن بــە کایــە گرانبەهاکانــی ویلایەتــەکان ســەبارەت بــە بابەتگەلــی ســەر بەیەکێتــی لەنێــو (لیســتی هاوبــەش)دا. هەروەکــو ڕاپۆرتەکــە تێبینــی بــە ســوودی نیشــاندا لەمــەڕ پێویســتبوونی گواســتنەوەی هێــز و دەســەڵات بــۆ خــوار ئاســتی ویلایەتــەکان بــۆ دەســت هەڵبژێــردراوە ناوچەییــەکان. کەچــی ئەمانــە وەك فیدرالیزمــی هەمــە ئاســت کورتیــان هێنــا. لەوانەیــە بزاڤــی ڕووە و فیدرالیــی فــرە ئاســت لــە ناوەنــدی هەشــتاکاندا گرنگتریــن هەنگاوەکانــی فیدرالیزمیــی هینــدی بووبێــت لــەم ســاڵانەی دواییــەدا.

پێشــترێ هەوڵــی مێژوویــی بــە ئاراســتەی دروســتکردنی ڕایەڵــی نزمــتری حکومــەت دراوە، وەلــێ ڕووکارگەلــە تــازەکان دیموکراتیــتر و پەســەند و جێگیرتربــوون.

ئــەو ڕاســتییەی کــە ئەنجوومەنــەکان گونــدەکان (پانچایــات) و هەروەهــا شــارەوانییەکان هیــچ پێگەیەکــی دەســتووریيان نەبــووە، ڕێگربــووە نــەك هــەر لەبــەردەم نەشــونماکردن و پەرســەندنیان، بەڵکــو لەبــەردەم دابەشــبوونی دەســەڵاتە ناوەندییەکانیشــیدا. دەســتوورەکە بــە تەنیــا دان بــە (یەکێتــی ویلایەتــەکان) دا دەنێــت، وەلــێ لەســەرەتای هەشــتاکاندا گفتوگــۆ لەمــەڕ پێدانــی ڕەوایەتیــی قانوونیــی و دەســتووریی بــە دەســتە ناوچەییەکانیــش دەســتی پێکردبــوو. تاقیکردنــەوەکان لــە (بەنگالــی خۆرئــاوا) ١٩٧٨ و (کارنەتــاکا ١٩٨٧) و هەروەهــا لــە (ئەندراپڕادیــش ١٩٨٧)دا وەڵامدانــەوەی زۆر نائاســایی دانیشــتوانیان لێکەوتــەوە. لــە ڕۆژی ١٥ی ئایــاری ١٩٨٩ دا پــڕۆژە یاسـایەك شەسـتوچوارەمین هەزارکـردن) لەلایـەن ســەرەك وەزیرانــی ئەوســاوە (ڕاجیــف گانــدی Rajiv gandi) درایــە پەرلەمــان تــا (پانچایاتــەکان) بێنێتــەوە ژێــر ڕکێفــی دەســەڵاتی دەســتوورەوە، ئــەم هەنــگاوە

پێشـوازیی لێکـرا، بـەڵام رووبـەڕووی بەرهەڵسـتییەکی زۆر توندیـش بوویـەوە، ئـەوەش لـە سـەردوو بنەمـا:

١- پرۆژەکـە چاودێریـی و چاوپۆشـیی لـە ویلایەتـەکان دەکـرد بۆیـەکا وەکـو ئامرازێکـی (نێوەنـد) بـۆ مامەڵەکردنـی راسـتەوخۆ لەتـەك (پانچایاتـەکادا) سـەیر دەکـرا.

٢- نموونەیەکـی وەکیەکـی (نمـوزج موحـد) بەسـەر سـەرتاپای وڵاتـدا دەسـەپاند لـە جیاتـی ئـەوەی مـاوە بـدات بـە ویلایەتـە تایبەتییـەکان هەتـا وردەکارییەکانـی یاسـا بـە گوێـرەی رەوش و بارودۆخـە ناوچەییەکانیـان دابڕێـژن.

هەروەکـو لـە دەرەوەی پەرلەمانیشـەوە لەلایـەن پارتـە سیاسـیەکان و رۆشـنبیران و هاووڵاتییـە پێوەندیدارەکانـەوە بانگـەوازی بەرهەڵسـتیکردنی پرۆژەکـە بەرزکرایـەوە. هەرچەنـدە پرۆژەکـە لـە ١٥ی ئۆکتۆبـەری ١٩٨٩ لـە (لـۆك سـابها و راجیـا سـابها)دا زۆرینـەی ٣/٢ دوو لەسـەر سـێی دەنگەکانـی بەدەسـتهێنا، بـەڵام بـە دوو دەنـگ دۆڕاو پەسـەند نەکـرا. لەسـەر ئاسـتێکی تـر لەوانەیـە بـە راگەیانـدن و بانگەشـەی فرەوانتربووبـێ بـۆ فیدرالییەتـی هەمـە ئاسـتەوە کـە ژمارەیـەك ئەنجوومـەن پێکهێنرابـوون، لەوانـە (ئەنجوومەنـی دارجیلینـگ گۆڕهـا هیـل) (dargeeling gorkha hill) ١٩٨٨، (ئەنجوومەنـی ئۆتۆنۆمیـی بۆدۆلانـد (Bodoland autonomous couneil) ١٩٩٣، ئەنجوومەنـی خودموختـاری دەڤـەری ژەهارهانـد (Jharkhand area autonomous council) ١٩٩٤، هەروەهـا (ئەنجوومەنـی خودموختاریـی هیـل دیسـترێکت بـۆلاداخ (autonomous hill district conneil for ladakh) سـاڵی ١٩٩٥، ئەمانـە هەمـوو یەکـەی (لامەرکەزیـی) نـوێ بـوون کـە واتـا و گوڕوتینـی زۆرترینیـان بـە سیسـتەمی (فیدرالیزمـی فرەئاسـت) بەخشـیی و، هەروەکـو هانـدەر و پاڵپشـتی گرتنێـك بـوون بـۆ رێکخسـتنی دامودەزگاکانـی توێـژە فـرەو جـوداوازەکان لەنێـو چوارچێـوە فیدرالییەکـەی هیندیـدا.

لـە ئەیلوولـی ١٩٩١دا حکومەتـی کۆنگرێـس بەسـەرۆکایەتی (نارسـیماراو)

(narasimha rao) دوو پــرۆژە یاســای پێشــکەش کــرد یەکێکیــان بــۆ دەســتەو ئەنجوومەنەکانــی دیهــات (پانچایاتــەکان) و ئەویتریــان بــۆ پانچایاتــەکان درابــوو باجــی خۆجێیــی کۆبکەنــەوە و داهاتەکــەی بــۆ ناوچەکــەی خۆیــان بەکاربێنــن. لــە ئەنجامــی ئــەو چاکســازییە دەســتووریانەوە چینێــك لــە حوکمڕانیــی دیفاکتــۆ (ئەمــری واقیــع) بــە بنەمایەکــی دیموکراســی فــرەوان هاتــە نــاوەوە. پێــش ئەمــە هینــد نزیکــەی ٤٩٦٣ ئەندامــی هەڵبژێــردراوی لــە پەرلەمــان و ئەنجوومەنەکانــی ویلایەتەکانــدا هەبــوو، وەلــێ لــە ئێســتادا هــەر پێنــج ســاڵ جارێــك ســێ ملیــۆن نوێنــەر دێنــە هەڵبــژاردن، کــە زیاتــر لەیــەك ملیۆنیــان ئافرەتــن. ژمارەیەکــی زۆریــش لــە گــرووپ و کۆمەڵــە بەشــدارنەبووەکانی پێشــوو ئەمێســتاکە خراونەتــەوە نــاو دەزگا بڕیاربەدەســتەکانەوە. هیندســتان لــە فیدرالییەکــی دوو ئاســتییەوە (یەکێتــی ویلایەتــەکان) رووە و فیدرالیزمێکــی فــرە ئاســتی خــاوەن دامودەزگــەی خۆجێییەتــی (پانچایــات و شــارەوانییەکان) لەســەر ئاســتی هەرێــم و نزمتریــش کــە بوویەتــە ســێهەم ئاســت هەنــگاو دەنێــت.

هەنــدێ لــە راڤــەکاران پێیانوایــە ئــەم پرۆســەیە تەنیــا (فیدرالیزمــی ئیداریــی) بەهێــز دەکات و هیچــی تــر، بــەو مەبەســتەی یارمەتیــی نوێنەرانــی دەســەڵاتە داراییــی و کارگێڕییــەکان بــدات و لــە ویلایەتــەوە، بیاندانــەوە بــە دەزگــە و دامــەزراوە خۆجێییــەکان. دەســەڵاتی کارگێڕیــی و ســەرچاوە داراییەکانــی دامودەزگــە خۆجێییــەکان بــۆ پیادەکردنــی ئــەم دەســەڵاتانەیان پشــت بــە رێگــەی یاســادانانەوە دەبەســتن کــە دەبــێ لەلایــەن ویلایەتــەوە دەربچوێنرێــن. ئەمــان خۆیــان هیــچ دەســەڵاتێکی جێبەجێکــردن و یاســازیی و داراییــی، یــان دادوەریــی دیاریکراویــان نییــە.

لەبــەر ئەمــە بەپێــی ئــەم قوتابخانەیــەوە پێگــەی دەســتووریی هەڵبژاردنەکانیــش ئــەو مانایــە نابەخشــن کــە ئەمــان ســێهەم چیــن (پلــە)ی حوکمڕانیــی بــن. ئەمــە بــە هەرحــاڵ دیــد و بۆچوونێکــی ســنوردارە لــە هەمبــەر ئــەو گۆڕانکارییــە

دیموکراتیــی و سیاســیانەدا کــە بەدیهاتــوون.

خەڵکانــی تــر پێیانوایــە ئــەم تێڕوانیــن و ڕێبــازە گۆڕانکارییەکــی چلۆنایەتــی لەکارەکتــەری فیدرالیزمــی لــە شــێوازی فرەمانڕەویــی هیندیــدا دەگەیەنێــت. هــەر یەکێــك لــە ویلایەتــەکان بووەتــە یەکەیەکــی فیدرالیــی کــە ســێ چیــن لــە خــوارەوە خۆیــدا هەنــە، ناوچــە، بلــۆك و گونــد.

ئەمــەش جــۆرە فیدرالیزمێکــی بــێ وێنــە و تاکــە و، هینــد پێویســتە کۆشــش بــکات بــۆ هاوســەنگییەکی گونجــاو، هەروەهــا رایــەڵ و پێوەندیــی دروســت بــکات لــە پرۆســەیەکی دیموکراســییانەدا، لــە (گــرام ســابها، ئەنجوومەنــی گونــد) ەوە بــۆ (لــۆك ســابها) لــە پەرلەمانــی فیدرالیــدا، ئــەو رێوشــوێنە فــرە ئاســتانە لــە هینــد گوزارشــت لــە نیشــانەی گەڕانــی نــوێ و بــەردەوام بــەدوای شــێوازی تــازەدا دەکــەن کــە گونجــاو بێــت لــە هەمبــەر ئــەو فشــارانەی لــە ئەنجامــی پەرەســتاندنی دیموکراســییەوە دروســتبوون.

بــۆ ئــەوەی فیدرالیزمــی هەمــە ئاســت کاریگەریــی ببێــت، لەســەر نێوەنــد پێویســتە ســۆز و خواســتێك پەرەپێبــدات بــۆ بەشــداریی پێکردنــی ویلایەتــەکان لــە دەســەڵاتەکاندا بەشــێوەیەکی یەکســان. داهێنــان و تازەکردنــەوەی نەریتــی ئامۆژگاریــی و کۆمەڵایەتــی مەرجــی پێویســتن بــۆ پتەوکردنــی چوارچێــوەی فیدرالــی. شــێوەی حوکمــی فیدرالیــی هیندســتان نەگــۆڕ و جێگیــر نییــە. وەك (رەشــید خــان) ی شــارەزا و پســپۆر لــە فیدرالیزمــی هیندیــی وای بــۆ دەچێــت (گەلــی هینــد خــاوەن فیدرالییتێکــە وردە وردە پەرەدەســتێنێت. هینــد وەك (گەل)ێــك نیــو ســەدەی تێپەڕانــدووە و لــە تــەك ئــەو رەوتەیەشــدا بەپێــی ئەمــری واقیــع (دیفاکتــۆ) پێــی ناوەتــە نێــو بازنــەی فیدرالییەتێکــی فرەئاســتەوە. ئەوەیــش گۆڕانێکــە جــوداوازە لــەوەی کــە تەنهــا (یەکێتییەکــی چەنــد ویلایەتێــك) بێــت.

ئەوەیــش گرنگــە تێبینــی رەوتێکــی دیــاری دیکــەی فیدرالیزمــی هینــدی بکەیــن، سیســتمی هەمیشــە لــە گۆڕانیــی حزبــی سیاســی. ئــەوە بــوو هەتــا هەڵبژاردنەکانــی

پەلەمـــان لـــە ســـاڵی ۱۹۷۷دا، (حزبـــی کۆنگرێـــس) دەســـتی بەســـەر گۆڕەپانـــی سیاســی هیندســتان داگرتبــوو. لەگــەڵ ئەوەشــەوە لــەو کاتــەوەدا چەنــدان حزبــی هاوپەیمانــی تــر پەیدابــوون تــا ممێننــەوە، نــەك تەنهــا لــە (نێوەنــد) بگــرە لــە ویلایەتەکانیشــدا.

ئاوەهــا، لــە ئیمــڕۆدا تەنانــەت (پارتــی کۆنگرە)یــش ناتوانــێ دەســەڵاتەکان بەتەنیــا بۆخــۆی قــۆرغ بــکات، بەڵکــو لەســەری پێویســتە داوای پشــتگیریی و هاوکاریــی لــە حزبەکانــی هەرێمــەکان بــکات تاوەکــو لــە دەســەڵاتدا ممێنێتــەوە (حکومەتــی ئێســتای هینــد لــە هاوپەیمانیــی ٢٤ حــزب پێکهاتــووە). (مەبەســت ســاڵی نووســینی ئــەم لێکۆڵینەوەیــە وەرگێــڕ- مەجیــد ئاســنگەر) ئێســتێ لــە هیندســتان پــتر لــە (٥٥٠) حزبــی سیاســی تۆمارکــراو هەنــە، کــە لــە نێوانیانــدا بەتەنیــا (٦)یــان وەك حزبــی نەتەوەیــی (سەرانســەریی) دەژمێردرێــن، چلیــان لەســەر ئاســتی ویلایەتەکانــن و (٥٠٤)یــش تەنیــا پێگــەی خۆجێیەتــی (ناوخۆیــی) یــان هەیــە. پارتیــە هەرێمایەتییــەکان یــان ویلایەتییــەکان کاریگەریــی دیاریــان لەســەر (نێوەنــد) هەیــە و بــەم پێیــە بەهەنــد هەڵگرتنــی (نێوەنــد) تــا رادەیەکــی زۆر زیــادی کــردوە، هــەر کاتــێ حزبــێ (یــان چەنــد حزبێــك)ی دیــار و بەهێــز کــە هاوبەندییەکــی فەرمانڕەواییــان پێکهێنــاوە، لەســەر هەنــدێ بابەتــی سیاســی یــان بەرژەوەندیــی هەرێــم یــان ویلایەتــەوە، پشــتگیریی خۆیــان بکێشــنەوە ئــەو وەختــە حکومەتــی (نێوەنــد) توانــای مانــەوەی نامێنێــت.

هەنــدێ چاکســازیی رامیــاری و دەســتووریی لــە مــاوەی (٣) ســاڵی رابــردوودا کاریگەریــی دیاریــان بەســەر شــێوازی فەرمانڕەوایــی هینــددا جێهێــڵاوە، یەکەمیــن چاکســـازیی گرنـــگ ئـــەو هەموارکردنـــە دەســـتوورییانەی کـــە لـــە ســـاڵەکانی دەســتپێکی ســەدەی بیســتویەکەمدا جێبەجێکــراون. دوابــەدوای هەشــتایەمین هەموارکردنـــی دەســـتورو ســـاڵی (٢٠٠٠) ســـەرجەم داهاتەکانـــی یەکێتییەکـــە ئێســتا دەکــرێ لەگــەڵ ویلایەتــەکان دابــەش بکرێــت. هەموارکردنــی ژمــارە (٨٤)

هەشتاو چواری دەستوور ساڵی (٢٠٠٢) دیاریکردنی سنووری بۆ دەنگدەرانی ناوچەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی هەتا ساڵی (٢٠٢٦) هەڵپەساردووە. پاساوی ئەم هەموارکردنەش ئەوەبوو ئەگەر سنووردانانەکان هەر لە ساڵی (٢٠٠١)ەوە پیادە بکرابوایە ئەوە دەبوا ئەو ویلایەتانەی باشوور کە لە پێداچوونەوە بە زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانیان سەرکەوتوو بوون، بە ناهەق سزا بدرانایە. ویلایەتە هیندی زمانەکان لە باکوور کە چڕیەکی زۆری دانیشتوانیان هەنە، بەم شێوەیە دەرفەتی زیادکردنی هێزو توانای پەرلەمانییان لەدەستداوە.

هەموارکردنێکی بایەخداری دیکە لە یاسای (هەموارکردنی نوێنەرایەتی کردنی خەڵك) دابوو کە ساڵی ٢٠٠٣ دەرچووە و سیستمێکی کراوەی پێشکەش کردووە بۆ شێوەی دەنگدان و لیستەکانی پاڵێوراون لە هەڵبژاردنەکان بۆ (راجیا سابها- ئەنجوومەنی باڵا) و مەرجەکانی دیکەیشی بۆ ناڕەزایی دەربڕین و بەربەرەکانێی هەڵبژاردنەکان بۆ ئەو ئەنجوومەنە وەلاناوە. ئەندامانی راجیا سابها لەلایەن ئەندامانی ئەنجومەنەکانی یاسادانانی ویلایەتەکانەوە هەڵدەبژێردرێن. بەپێی مەرجەکانی پێشتر، دەبوا کاندیدکراو بۆ راجیاسابهای ویلایەتێکی تایبەت خەڵك و دانیشتووی هەمان ویلایەت بوایە. مەرجە تازەکان رێگە دەدەن کە دانیشتوویەکی هەر ویلایەتێ بۆی هەیە هەڵبژێردرێت بۆ راجیاسابها لەهەر ویلایەتێکی دیکەی (هیند)دا. دەشگوترا کە ئەم گۆڕانکارییە کار لە خودی بناغەی بنیادنانی فیدرالییەتەکە دەکات. (کۆمیسیۆنی نەتەوەیی بۆ چاودێریکردنی دەستوور) لە شوباتی ٢٠٠٠ دامەزرێنرا و لە کۆتایی ٢٠٠٢ دا راپۆرتی خۆی بڵاوکردەوە و تیایدا زۆر بە دووردرێژی رێنایگەلی دەربارەی بنیاد و پێکهێنانی حکومەت لە مەڵبەند (نێوەند) و لە ویلایەتەکاندا و هەروەها لەمەڕ پێوەندییە هاوکۆیەکانی نێوان حکومەتە ناوخۆییەکانەوە دەرکردبوو.

کۆمیسیۆنەکە داوای چاکسازی گشتگیری لە سیستمی کۆمیتەکاندا کردووە بە

شێوەیەك كۆسپ و ئاستەنگەكانی بەردەم پەرلەمان و ئەنجوومەنەكانی یاسادانان لە ویلایەتەكاندا نەهێڵێت. كۆمیسیۆن پێشنیاری پێكهێنانی سێ كۆمیتەی تازەی كردبوو (بە هەڵوەشاندنەوەی هەندێ لە كۆمیتەكانی ئەو سەردەمە، ئەوانەی تایبەت بوون بە مۆڵك و خانووبەرە (عقارات) خزمەتگوزارییە گشتییەكان و ئەنجوومەنە پاشكۆییەكانی یاسادانان، ئەوانەی داوایكردبوون بریتی بوون لە (كۆمیتەیەكی دەستوور- پەیوەست بە چاكسازییەكان) كۆمیتەیەك بۆ ئابووری نەتەوەیی، كۆمیتەیەكیش بۆ یاسادانان).

سەبارەت بە پێوەندییەكانی نێوەند و ویلایەتەكانەوە، كۆمیسیۆنەكە ئامۆژگاریی بەهێزكردنی (ئەنجومەنەكەی ئێستای نێوەند و ویلایەتەكانی) كرد ئەمەش هەماهەنگە لەگەڵ گیانی فیدرالیزمی هاوكاردا كە پێویستی هەیە بە لەیەك گەیشتنی تایبەتی و متمانەی دوو لایەنەو چارەسەركردنی بێ دواخستن و بە پەلەی ئەو كێشانیە سەر بە بەرژەوەندیی گشتین. هەروەكو پێكهێنانی (كۆمیسیۆنێكی بۆ رێكخستنی بازرگانی (نێوان ویلایەتەكان) بە پەسەند زانیوە، (مادەی ٣٠٧)، دەروازەی ٤٢، لە لیستی یەكێتیدا) ماددەی ٣٠٧ ئاماژە بە دامەزراندنی دەسەڵات دەكات لە لایەن پەرلەمانەوە بۆ ئەنجامدانی بازرگانیی و ئاڵۆوگۆڕكردن و چالاكییە پێوەندیدارەكانی تر لە نێو سنووری هیندستاندا واتا ئازادیی ئاڵوگۆڕكردن و قەدەغەكردنیان لە ناوەوەی وڵاتدا لە نێوان ویلایەتەكانیشدا. كەچی دەروازەی (٤٢) لە (لیستی یەكێتی)دا ئاماژە بۆ بازرگانیی و گۆڕینەوەی شتوومەك لە نێوان ویلایەتەكاندا دەكات.

پێشنیازێكی پێشوازیلێكراوی دیكە ئەوەبوو كە (بەر لە ئیمزاكردنی هەر رێككەوتننامەیەكی نێودەوڵەتی كە كاریگەریی بنەڕەتیی زۆر گرنگی لەسەر بەرژەوەندییەكانی ویلایەتەكاندا هەبێت لەمەڕ ئەو بابەتانەی لەسەر لیستی ویلایەتدان، دەبوا حكومەتی یەكێتی پێشەكی پرس و راگۆڕینەوە لەگەڵ (ئەنجوومەنەكەی نێوان ویلایەتەكان)دابكات.

دەبێ لێرەدا تێبینی ئەوەش بکرێت کە ئێستێ دوو حاڵەت هەنە لە (دادگەی باڵای هینددا) لە چاوەڕوانیدان لەلایەن حکومەتەکانی ویلایەتەکانی (پونجاب و تامیل نادۆ)وە پێشکەش کراون بۆ ناڕەزایی دەربڕین لە ئیمزاکردنی یەکلایەنەی ڕێککەتننامەی ڕێکخراوەی بازرگانیی نێودەوڵەتیی لەلایەن حکمەتی (ناوەندیی یەکێتییەوە) لە ساڵی ١٩٩٥دا.

لە ماوەی دوو کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی نێوان ویلایەتەکاندا مانگی تەشرینی دووهەمی٢٠٠١ و ئابی ٢٠٠٣) ویلایەتەکان دەستکەوتی زۆریان بەدەستهێنا. لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە دەسەڵاتە زیادەکان ئەوانەی پێشتر بۆ حکومەتی (نێوەند) مابوونەوە بۆ (لیستی هاوبەش) بگوێزرێنەوە، هەروەها بە یاساکردنی ئەم لیستەیەش بە پرس و راکردن لەگەڵ حکومەتەکانی ویلایەتەکان دابێت.

راسپاردەیەکی گرنگی دیکەش کە ئەنجوومەنی نێوان ویلایەتەکان قەبووڵی کرد ئەوە بوو حکومەتی نێوەند دەبوا بۆ دامەزراندنی پارێزگاکان پرس بە سەرەك وەزیری ویلایەتەکەوە بکات و حکومەتی نێوەندیش بەڵێنی داوە بەو پێیە دەستوورەکە هەموار بکاتەوە.

هەروەها کۆبوونەوەکەی (سرینگار sringar) ی ئەنجوومەنی نێوان ویلایەتەکان لەبارەی (مادده و مەرجەکانی) حاڵەتی لەناکاو (تەواریی) سەربە ماددەی (٣٥٦) گفتوگۆی کرد و چەند بڕیارێکی دیاریکراوی لە سوود و بەرژەوەندیی ویلایەتەکان دەرکرد و بەهۆیانەوە سنوورێك دانرا بۆ خواست و ئارەزوە ناڕەواکانی حکومەتی یەکێتی (یەکگرتوو) بە لەبەرچاوگرتنی دیاریکردن و جاڕدانی باری تەنگانە و ناکاویی.

لەبارەی جەنگ دژی تیرۆریزمەوە مافی بەکارهێنانی هێزی تایبەتی لە ویلایەتێکدا کاتی سەرهەڵدانی حاڵەتێکی تەنگانە و ناکاوییدا وەکو مافێکی تایبەت بە حکومەتی نێوەند (یەکێتییەکە) سەلمێنرا.

بـەڵام لەبارەکانیـتر پـرس و راوێژکـردن لەگـەڵ ویلایەتەکانـدا بـە پەسـەند زانـرا. هەروەکـو هێنانـە ئـاراوەی سیسـتمێك بـۆ ئاڵوگۆڕکردنـی ئەفسـەرانی هێـزە چەکدارەکانـی پۆلیـس لـە نێـوان یەکێتـی و ویلایەتەکانـدا پەسـەند کرابـوو.

ئەنجوومەنەکـەی نێـوان ویلایەتـەکان لـە کـۆی ٢٤٧ راسـپاردەکانی (کۆمیسـیۆنی سـارکاریا) وە(٢٣٠) یانـی پەسـەند کـردن و (١٧٠)شـیان هـەر پێشـتر کاریـان پێکرابـوون.

ئەنجوومەنەکـە لـە دواییـن کۆبوونەوەیـدا بڕیاریـدا کـە ئیـتر لـەوەو دوا ببێتـە کـۆڕ و دوانگەیـەك بـۆ دەستنیشـانکردنی مەسـەلە بایەخدارەکانـی پەیوەسـت بـە فیدرالیزمـی هەرەوەزیـی (هاوکاریـکار) و گرنگیـدان بـە چاپەمەنیـی و پەخـش و بڵاوکردنـەوەی چەمکـە کۆمەڵایەتیـی و ئابوورییەکانـی. کاروچالاکییەکانـی ئەنجوومەنەکـە (ISC) ئـەو پانتاییـە روو لـە فەراوانبونـە کـە لـە ئێسـتادا ویلایەتـەکان لـە بونیـادی فیدرالیزمـدا وەدەسـتیانهێناوە عەکـس دەکاتـەوە.

پرۆسـەی بـە فیدرالیبـوون لـە هیندسـتاندا گـوڕ و تـەوژم بەخـۆوە دەگرێـت. یاریزانـە سـەرەکییەکانی پرۆسـەکەش بریتیـن لـە (سـەرەك کۆمـاری هیندسـتان) دادگـەی بـاڵا، کۆمیسـیۆنی مەڵبەندیـی هەڵبژاردنـەکان و کۆمیسـیۆنی نەتەوەیـی بـۆ مافەکانـی مـرۆڤ، هەروەهـا رێکخراوەکانـی کۆمەڵگـەی چـالاك و زینـدووی هیندسـتان و راگەیانـدن – میدیـا- بەهەمـان شـێوە یاریکـەری سـەرەکیی و کاریگـەرن لـە پرۆسـەکەدا. هیـچ سـاتێکی سسـتوخاو ناخـۆش و بـێ ئومێدیـی لـە کۆمەڵگـەی هیندسـتاندا بوونـی نییـە و سروشـتی زبـر و (تونـدی) سیاسـەتە هەمیشـە لـە گۆڕانکارییەکانـی هینـد تەنیـا و تەنیـا ویلایەتەکانـی بەهێزتـر و کۆتوبەنـدە گورچکبڕەکانـی (نێوەنـد) یـان لاوز و بـێ هێزتـر کـردووە.

خشتەی ژمارە (١)

هێما و رامیاریی و جیوگرافییەکان-

١	شاری پایتەخت	نێودەلهی
٢	ژمارەی و جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	٢٨ ویلایەتــن: ئەندراپڕادیــش، ئاردوناخــاڵ پڕادیــش، ناســام، بێهــار چهاتیــگار. گــۆوا, گۆجــارات، هاریانــا. هیــما چــال پڕادیــش. جامــو کشــمیر, جهارخانــد. کارناتــاکا. کــەرالا. مادیــا پڕادیــش. مەهـــار اشـــترا. مانیپـــور. مەگهالایــا. میــزوارم. ناگالانــد. ئۆریســا. پونجــاب. راجاســتهان. ســککیم. تامیــل نــادو. تریپـــورا. ئوتراانچـــال. ئۆتـــار پڕادیــش. بەنگالــی خۆرئــاوا.
حەوت یەکێتی ناوچەیی:		
دوورگەکانــی ئەندامــان و نیکۆبــار، چاندیــگار. دادراو نــاگار هاڤەلــی. دامــان و دایــو. لاکشــادویب. پۆندیچــاری و دەلهــی.		
٣	زمانە فەرمییەکان	ئاســامیی. بەنگالــی. گوجاراتــی. هیندیــی کاننــادا. کشــمیریی. کۆنکانیی. مالایــالام. مانیپــوری. مــارادی. نیپالــی. ئۆریــا. پونجاپــی. سانســکریتی. ســندی. تامیــل. تەلوگــو. ئــوردو.
٤	رووبەر	٣٢٨٧٥٩٠ کیلۆمەتری دووجا
٥	رووبــەر- فرەوانتریــن یەکــەی پێکهێنــە ر	راجاســتهان- ٣٤٢٢٣٩ کیلۆمەتــری دووجــا
٦	رووبــەر- بچووکتریــن یەکــەی پێکهێنــە ر	گۆوا Goa ٣٧٠٢ کیلۆمەتری دووجا
٧	کۆی (سەرجەم) دانیشتوان	١٠٤٨٢٧٩٠٠٠ (ساڵی ٢٠٠٢)

خشتەی ژمارە (٢):

هێما ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان

١	داهاتی گشتی	کـۆی داهاتـی گشـتی سـاڵانە GDP ٢,٧ تریلیـۆن دۆلاری ئەمەریکـی (٢٠٠٢). پشـکی تـاك (هـەر تاکێـك) لـە داهـات ٢٥٧٠,٩ دۆلاری ئەمەریکـی (سـاڵی ٢٠٠٢). قـەردی نیشـتمانی (دەرەکیـی) ٩٧,٣ بلیـۆن دۆلاری ئەمەریکـی (٢٠٠١). قـەردی لاوەکیـی ناڕاسـتەوخۆ ٨٢,٦ بلیـۆن دۆلاری ئەمەریکـی. ڕێـژەی بێـکاری نیشـتمانیی ٨,٨٪ یەکـەی پێکهێنـەر کـە زۆرتریـن ڕێـژەی بێـکاری هەبـێ: گـۆوا Gao ١٣,٦٪ یەکـەی پێکهێنـەر کـە نزمتریـن ڕێـژەی بێکاریـی هەبـێ: گوجـارات و راجاسـتهان ٠,٨٪. ڕێـژەی خوێندەواریـی هـەرزەکاران (گەنجـان) تەمەنـی ١٥ و بـە سـەرەوە ٥٨٪. ڕێژەی خەرجیی لە کۆی گشتی داهات بۆ پەروەدرە ٤,١٪. هیوای ژیان بە ساڵ (٦٣,٣) (ساڵی ٢٠٠١) . داهاتـی حکومەتـی فیـدراڵ لـە گومرگـی و سـەرچاوەگەلی هاوپێوەنـد (٢٠٠٢-٢٠٠٣) ٤٥,٦ بلیـۆن دۆلاری ئەمەریکـی. داهاتـی یەکـە پێکهێنـەرەکان لـە گومـرگ و سـەرچاوە هاوشـێوەکان ٣١,٤ بلیـۆن دۆلاری ئەمەریکـی (٢٠٠٢-٢٠٠٣). یارمەتییەکانـی ناوەنـد (فیـدرال) بـۆ یەکـە پێکهێنـەرەکان ١١,٥ بلیـۆن دۆلاری ئەمەریکـی (٢٠٠٢-٢٠٠٣).
	میکانیزمەکانـی هاوسـەنگی (یەکسـانی) کـردن	بەخشـش و یارمەتـی مەرجـدار و بـێ مەرجیـش، هەروەهـا پشـك و بـەش لـە بـاج و گومرگـی فیدراڵـی بـۆ ویلایەتـەکان دەنێردرێـن لەسـەر راسـپاردە و (کۆمیسـیۆنەکانی داراییـی) سـەربەخۆوە.

بەلژیكا

شانشینی بەلژیك Kingdom of Belgium

نووسینی: ئەندری لیكۆرس Andre lecours

١-   دیرۆك و گەشەكردنی فیدرالیزم

بەلژیـك دیموكراسـییەكی بچووكـی ئەوروپـای خۆرئاوایـە، رووبەرەكـەی (٣٢٥٤٥ كـم٢) و ژمـارەی دانیشـتوانەكەی كەمێـك لـە ١٠ دە ملیـۆن كـەس زیاتـرە، پێناسـەی رامیاریـی وڵاتەكـە لـە خەسـڵەتی فرەزمانیـدا بەرجەسـتەیە، نیوەكـەی باكـوروی بەلژیـكا، فلاندەرزنیشـتەنیی كۆمەڵانـی هۆڵەندیزمانەكانـە (كـە نزیكـەی شـەش ملیـۆن دەبـن بـە فلەمیـش (Flemish) ئاماژەیـان بـۆ دەكرێـت، كەچـی بەشـەكەی باشـوور، والۆنیـا (Wallonia) كـە ٣,٣ ملیـۆن و لـە دەیـا سـێی ملیۆنكێـن، فەرەنسـیزمانن. وەلـێ ئـەم تابلۆزمانییـە بـە بوونـی ژمارەیەكـی كەمـی دانیشـتوانانی جەرمانیزمـان لـە باشـووری رۆژهەڵاتـدا شـێویێنراوە كـە نزیكـەی (٧٠٠٠٠) هەفتـا هـەزار كەسـێكن، هەروەهـا برۆكسـیلییەكان (Brussels) (یـەك ملیـۆن كـەس) كـە كەوتۆتـە سـەرووی سـنووری زمانییەكانـەوە بـەڵام بـە زۆری زمانـی فەرەنسـی تیایـدا زاڵـە. توندوتیـژی نێـوان گرووپـە زمانییـەكان و هـەر لـە

سەدەی نۆزدەمەوە هەمیشە ئادگارێکی ناوەندیی سیاسەتی بەلژیکی بووە، ئەوەیش بە دوو دابەشبوونی بنەڕەتیی ترەوە لەم دەوڵەتە لێکدراوەدا گرفتار بووە کە بریتیبوون لە ئایین و چینایەتیی.

کێشەی درێژخایەن و هەمیشەی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان وەکو لە سیاسەتەکانی نەتەوایەتی/ ئایینیدا ڕەنگیداوەتەوە بزوێنەر و داینەمۆی پرۆسەی نوێی بە فیدرالیبوونی دەوڵەتی بەلژیك بووە.

سنوورەکانی ئیمڕۆی بەلژیکا لە شانشینی هۆڵەندییەوە دابڕێنراون و ساڵی ١٨٣٠ لەلایەن کەسایەتییەکی بورژوازی فەرەنسییەوە کە دژی سیاسەتەکانی شاویلیامی یەکەمی (ئۆرینج) بووە لەمەڕ زمان و ئاینەوە کراونەتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ (بەلژیکا).

بەلژیکا وەکو دەوڵەتێکی یەکگرتووی ناوەندیی زۆر بەهێز و سەرەڕای نەبوونی بڕگە و ماددەی فەرمیی دەستووریی تایبەت بە بەکارهێنانی زمانەوە، بە تەواوەتی کاریان بە زمانی فەرەنسی دەکرد.

ئەم ڕەوشتە لەلایەن پتی بورژوا تەقلیدییە فلەمیشیەکانەوە ئەوانەی بەلژیکایان وەك نیشتمانێکی جووتزمان و دوو کەلتووری دەدی، مایەی قەبولکردن نەبوو. هەر لەم دیدگەیەشەوە وەختێ بزووتنەوەی فلەمیشی سەریهەڵداو کەوتە خەباتکردن بە مەبەستی بەدەستهێنانی یەکسانیی بۆ هۆڵەندیی نەژادەکان لەگەڵ فەرەنسیزمانەکاندا، ئیتر وێڕای بەرهەڵستیکردنی کۆمەڵانی خەڵکی فەرەنسیزمان، یەکسانیی فەرمیی بەپێی یاسا لەساڵی ١٨٩٨ دا هاتە کایەوە. ئەوەیش بە قانوونی دی ڤرێندت- کۆرمانس (De vrindt coremans law) بوو هەرچەند زمانی فەرەنسیی وەك زمانی سەرەکیی و زاڵ مایەوە.

دواتر بزافی فلەمیشی هەوڵیدا پێگەیەکی فەرمیی بۆ ڕەوشی جووتزمانی بۆ هەرێمە فلەمیشزمانەکان دەستەبەر بکات وەلێ ئەم داخوازییانەیان بەتایبەتی ئەوانەی سەبارەت بە باشوور، ڕووبەڕووی بەرهەڵستییەکی بەهێزی

فەرەنسـیزمانەکان بوونـەوە.

لـەم حاڵەتـەدا بزاڤـی فلەمیشـی چالاکییەکانـی خـۆی لـە پانتایـی فرەوانـی وڵاتـەوە بـەرەو بەشـەکانی باکـوور گوێزرایـەوە تـا ڕەوشـی فرەزمانـی بەشـێوەیەکی ڕەسـمیی بـۆ ئـەوێ بچەسـپێنێت. ئـەم ئامانجەشـیان بەشـێوەیەکی فـرەوان لـە سـاڵەکانی ١٩٣٠ یەکانـدا بەدیهـات و چەنـد یاسـایەکی زمانیـی بـۆ ڕەواییـدان بـە فرەزمانیـی ناوچەیـی دەرچوێـنران. هەرچـی فەرەنسـیزمانەکانیش بـوون (بزووتنەویـە والـۆن) یـان پێکهێنـا بەمەبەسـتی بەرهەڵسـتیکردنی داخوازییەکانـی بزاڤـی فلەمیشـی. یەکەمیـن پەرچەکرداریشـیان ئەوەبـوو داوای گێڕانـەوەی بەلژیکایـان دەکـرد بـۆ ڕەوشـی بـەر لـە سـاڵی ١٨٣٠ بـەڵام کـە (بزاڤـی فلەمیشـی) ڕۆژ دوای ڕۆژ بەهێزتـر دەبـوو، ئەمـان سـتراتیژییەتی خۆیانیـان گـۆڕی و فەرەنسـیزمانەکانیان لـە (فلانـدەرز) و دواتریـش لـە (بروکسـل) پشـتگوێ خسـتن و چاویـان بڕیـە دەڤـەری (والوونیـا) کـە زمانـی فەرەنسـی تیایـدا زاڵ و بەدەسـەڵات بـوو.

کێشـەکەی پێوەندیـی کۆمەڵایەتـی لەپـاش جەنگـی دووەمـی جیهانیـدا ئەوەندەیـتر بـەرەو گرژیـی و ئاڵۆزیـی چـوو وەختێـك لـە ئەنجامـی هەڵوێسـتی شـا لێیۆپۆلـدی سـێهەم لەمـەڕ تەرخانکردنـی پـارە بـۆ قوتابخانـەکان زنجیرەیـەك کێشـە و هـەرا هـەردوو کۆمەڵگـە زمانییەکانـی دژی یەکـتری کردنـەوە. سیاسـەتوانان هەوڵیانـدا لـە ڕێـی بەهێزکردنـی ڕەوشـی (فرەزمانیـی) ناوچییـەکان بەهـۆی دانانـی یاسـاگەلی تـازەی زمانییـەوە ئـەو گرژیـی و ناکۆکییانـە دامرکێننـەوە.

سـاڵەکانی ١٩٦٢-١٩٦٣ ژمـارە یاسـایەك دەرچوێـنران کـە چـوار هەرێمـی زمانیـان دروسـتکرد: (فلانـدەرز)ی فرەزمـان (والۆنیـا)ی فـرەزان (برۆکسـل)ی جووتزمـان، لەگـەڵ ناوچەیەکـی (جەرمانیـزان) ئەوجـا بـە زنجیرەیـەك سـەرژمێریکردنی دانیشـتوان تخووبـی قەڵەمـڕوی زمانەکانیـان دەستنیشـانکردن و کۆمۆنـەکان و شـارەوانییەکان خرانـە نێـو هەرێمـی زمانیـی گونجـاوی تایبـەت بەخۆیانـەوە. سـنورەکەش دواتـر لـە سـاڵی ١٩٦٣وە چیـترکاری پێنەکـرا بـەوەی کـە سـەرژمێرییەکە وەکـو

ئامرازێـك بـۆ سـازدان و گونجانـدن وازی لێهێـنراو، بەهیـوای پەرەپێدانـی زیاتـر بەیەکسـانیکردن بایەخـی پـتر درا بـە چەسـپاندنی یەکزمانیـی کارگێڕییـەوە. وەلـێ ئـەم سـتراتیژیەتەش سـەری نەگـرت چونکـە گرژیـی لـە ساڵەکانی شەسـتەکاندا بـە دامەزراندنـی حزبەتـازە دروسـتبووەکانی کۆمەڵگاکانـدا هـەر درێـژەی کێشـا. ئـەم حزبانـەش (فۆلکسـۆنی) نەتەوەیـی فلەمیشـی و (راسـیمبلەمێنت والـوون)ی سـەر بـە هەرێمـی والـوون و بـەرەی (دیموکراتیکـی فرانکفۆنـەکان) کـە لـە (برۆکسـل) دامەزرابـوو، ئەمانـە فشـاری هەڵبژاردنـی سیاسـی بەرچاویـان خسـتبووە سـەر پارتییـە تەقلیدییەکانـی وەك (دیموکراتـی مەسـیحی، سۆشیالیسـت و لیبراڵـەکان) حزبـە سیاسـیە تەقلیدییـەکان، کـە ناچارکـران خەباتـی پـتر لـە کێشـەکانی کۆمەڵایەتـی خەڵـك (لـە نێـو کۆمـەڵ) بکـەن، پـەرەی زیاتریـان بەباڵـە زمانییەکانـدا و سـاڵەکانی حەفتـاکان لەسـەر بنچینـەی زمانـی ئینشـقاقیات تێکـەوت.

ئـەوەی راسـتی بێـت، تایبەتمەندییەکـی کـە سیسـتەمی سیاسـی بەلژیکـی هەیەتـی بریتییەلـە سیسـتمی پارتایەتییەکـەی!

لـە وڵاتـی بەلژیـکادا هیـچ حزبێکـی نەتەوەیـی بوونیـان نییـە. بگـرە پارتـەکان گشـتیان تایبـەت بـە زمانەکانـن. وەك دەرەنجامـی رێوشـوێنە هاوپشـك و یەکگرتووەکانـی بەلژیـکا. ئـەم گۆڕانکارییـە بـووە هـۆی دابەشـبوونی زیاتـری لەژیانـی کۆمەڵایەتـی و سیاسـیدا، بـۆ نموونـە: سـەندیکا و یەکێتییەکانـی بازرگانیـی ئەگەرچـی بـە فەرمیـی یەکگرتـووە و نوێنەرایەتـی بەرەیەکـی گشـتیی و هاوبـەش دەکات لـە بەرامبـەر دەسـەڵاتە گشـتییەکاندا. وەلـێ پـەرەی بـە چەندیـن گرووپـی جوداوازیـش داوە بـۆ کاری زمانەوانیـی. هەروەهـا چەنـد دامەزراوەیەکـی خۆبەخـش و ژمارەیـەك رێکخـراوی کۆمەڵگـەی شارسـتانیی (مەدەنـی) پێکهاتەگەلـی دوو جەمسـەرییان بۆخۆیـان هەڵبژاردبـوو پیادەیـان دەکـرد.

بـە فیدرالیبوونـی بەلژیـکا هەنـگاو بـە هەنـگاو جێبەجێکـرا. زۆران چاکسـازیی دەزگەیـی و دەسـتووریی لـە سـاڵەکانی ١٩٧٠، ١٩٨٠، ١٩٨٨ و هەروهـا ١٩٩٣

دا ئەنجامــدران. هــۆکاری ســەرەکیی بــۆ سروشــتی پەرەســەندنی پرۆســەکە ئەوەیــە کــە پارتییــە فلەمیشــییەکان و فەرەنســیزمانەکان مۆدێلگەلــی فیدرالیزمــی جــوداواز و هەمەجۆریــان پەســەند دەکــرد. لایەنــە فلەمیشــییەکە داکۆکیــان لــە فیدرالیزمێکــی دوو قۆڵــی دەکــرد بــۆ هــەردو کۆمەڵگــە زۆرینەیەکانــی زمانیــی و کەلتووریــی، کەچــی ســەرکردەکانی فەرەنســیزمانەکان پێیانوابــوو فیدرالییەتــی ســێ لایــەن کــە تیایــدا والوونیــا و برۆکســل و فلاندەرزیــش یەکــە پێکهێنەرەکانــی بــن پەیــڕەوی بکرێــت باشــترە. ناکــرێ ئەوەیــش نایــدده بگریــن کــە ئــەم گۆڕانکارییــە دەســتوورییانە هەمــان کات لــەو دانوســتاندنانە هاتــن کــە توخمێکــی گرنــگ و پێویســتی حکومەتــە هاوپەیمانەکانــن، ئــەوەی کــە تایبەتمەندیــی خــۆی هەیــە لــە سیاســەتی فیدراڵیــی بەلژیــکادا.

تەنگژەکانــی لەمــەڕ پێوەندیــی کۆمەڵایەتیــی نێــوان گرووپــە زمانییــەکان لەســەرەتای پڕۆســەکەی بەفیدرالبوونــدا، ئێجــگار ئاڵــۆز و دژواربــوون کــە بــە ســانایی کۆتاییــان پێنەدەهێــنرا. لــە نێوەڕاســتی هەشــتاکاندا رەوشــەکە تەقییــەوە، ئەوەیــش وەختــێ بــوو کــە پارێــزگاری ڤۆیــرن (the mayor of Vereen) بــە فەڕەنســیی پێیدەگوتــرێ (Fouons) کــە شــارەوانییەکی بچووکــی (٤٠٠٠) هــەزار کەسیی بــوو لــە ســاڵی ١٩٦٣ دا لــە (والوونیــا) دابڕێنرابــوو خرابــووە ســەر فلانــدەرز ئــەو پارێــزگارە رازینەبــوو زمانــی هۆڵەندیــی (dutch) لەکاروبــارە فەرەمییەکانــدا بــەکار ببرێــت وەکــو لــە یاســادا رێــی پێیدرابــوو!

ئــەو رووداوەی (ڤۆریــن) بــووە هــۆی پێداچوونــەوەی ســاڵی١٩٨٨ بــە دەستوورەکەدا و رێککەوتــن و ســازش کــرا بەســەر (برۆکســل) کــە کرایــە یەکەیەکــی فیدراڵــی هەروەکــو پارتییــە فەرەنســیزمانەکان خواســتیان بــوو، لــە بەرامبــەر ئەوەشــدا حزبەفلەمیشــیەکان مافــی پارێزگاریکردنیــان لەکەمینــە فلەمیشــییەکانی ناوبرۆکســل بەدەســتهێنا، لەگــەڵ رێککەوتننامەیــەك کــە ســنووری شــارەکە نابــێ تخووبەکانــی ١٩ کۆمیۆنــەکان تێپەڕێنێــت. ســەرەتای نــەوەدەکان بڕیــاری حزبــە

چەپڕەوە فلەمیشیەکان ئەوەبوو کە بەرهەڵستی گرێبەستێکی فرۆشتنی چەك و تەقەمەنیی بۆ (عەرەبستانی سەعوودی) بکەن کە سوودی بە پیشەسازیی (والوون) دەگەیاند و ئەمە تەنگژە و قەیرانێکی کۆمەڵایەتی زۆری نایەوە. ئیتر ئەوەبوو ئەم ناکۆکیی و دووبەرەکییانە بوونە هۆکاری چاکسازییەکانی ساڵی ١٩٩٣ و بە رەسمیی گۆڕین و گوێزانەوەی وڵاتی بەلژیك بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی.

٢- مادده و بڕگە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

تایبەتمەندیی فیدرالیزمی بەلژیکا لەوەدایە کە دوو جۆر یەکەی پێکهێنەری جوداواز لەخۆ دەگرێت. کۆمەڵگە و هەرێم (ماددەکانی ٢,٣) لە وڵاتەکەدا سێ کۆمەڵگە هەنە (فلەمیشی، فەرەنسی و جەرمانی) و سێ هەرێمیش (فلەندەرزن والۆونیا و برۆکسل).

ئەم خەسڵەتە جیاکارە سەرنجڕاکێشە تایبەتە لە ناوەرۆکی خەباتی مێژوویی (بزاڤی فلەمیشی لە پێناو پاراستنی زمان و کەلتوور و، لە تێکۆشانی نوێتری (بزاڤی والوون) دا بۆ خودموختاریی (ئۆتۆنۆمی) ئابووری رەنگدەداتەوە، بەرجەستە بووە. کۆمەڵگەکان لە ساڵی ١٩٧٠ دا پێکهێنراون و بەبێ دواکەوتن (دەستوور) یان پێبەخشراو، بێجگە لە کۆمەڵگەی جەرمانیزمان کە ساڵی ١٩٨٢ رەوایەتی دەستووریی بە تەواویی پێدراوە، ئەو کۆمەڵگانە دەسەڵاتیان هەیە بەسەر زمان، کەلتوور (رۆشنبیریی) پەروەردە و خوێندن و کاروباری کەسییەتیدا، هەروەکو لەزمانی دووڕەگ و تێکەڵاوی بەلژیکادا هەیانە کە بۆ خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکانی وەك چاودێریی تەندروستیی (نەك بۆ بیمەی تەندروستیی کە بەشێکە لە ئەرك و بەرپرسیارییەتیەکانی حکومەتی فیدراڵ) ئەو چاودێرییەش وابەستەیە بە پێوەندیی راستەوخۆیی نێوان دەوڵەت و هاووڵاتییانەوە.

ئەگەرچی هەرێمەکان یەکە گەلێکن سنووری زەمینی دیار و ئاشکرایان

هەنـە، بـەڵام كۆمەڵگـەكان زێـتر بـە كەسـییەتی زمانییـەوە پەیوەسـتن تـا سـنووری زەوی، كـــە ئەمەیـــش وایكـــردووە بـــبن بـــە ئاڵۆزتریـــن رەگـــەز و توخمەكانـــی فیدرالیزمـــی بەلژیكـــی.

ئەندامبوونیشـیان برگـەی (٤) چـواری دەسـتوور برِیـاری لێـدەدات بـە گوێـرەی هەرێمەكانـــی زمانیـــی و رەچەڵـــەك و بنەچـــەی خێزانییـــان و بوونیـــان لەنـــەژادی فلەمیشـیەكان، بـۆ ئـەوەی داوای ئۆتۆنۆمیـی رۆشـنبیریی (كەلتووریـی) بكـەن. بـەم پێیـەش هۆڵەندیزمانـەكان لـە (برۆكسـل) سـەر بـە كۆمەڵگـەی فلەمیشـین، هەمـان شـتیش سـەبارەت بـە ئەوانـەی لـە (فلانـدەرز)دا نیشـتەجێن هەروەهایـە كەچـی دانیشـــتوانە فەرەنســـیزمانەكانی (برۆكســـل) ئەندامـــی كۆمەڵگـــەی فەرەنســـیین هەروەكـو (والۆنییـەكان). بـە هەرحـاڵ هەندێـك حاڵەتـی بـەدەر لـە بیرۆكـەی كۆمەڵگـەی لەسـەر زمـان بنیاتـنراودا هەیـە بـۆ نموونـە، لـە راسـتیدا كەمینـە (سـەرەكییە) فەرەنسـیزمانەكانی (فلانـدەرز) سـەر بـە كۆمەڵگـەی فەرەنسـیی نیـن. ئەمـە لەبـارەی هۆڵەندیزمانـە كەمەكانـی (والوونیـا)ش راسـتە. بـە واتایەكـی تـر كۆمەڵگەگەلـی وابەسـتە بـە تاكەكەسـەكانەوە، نەتەوایەتـی لاوەكییـان لـە نێـوان دانیشـتوانانی بەلژیـكادا پێكهێنـاوە. هەرێمـەكان بریتیـن لـە یەكـە گەلـی ناوچەیـی كـە وەكـو وەڵامدانەوەیـەك بـۆ داخوازییەكانـی والوونییـەكان سـەبارەت بـە ئابووریـی هەرێمـەكان دامەزرێنرابـوون. فلانـدەرز و والوونیـا سـاڵی ١٩٨٠ دەسـتووریان دانـاوە واتـە دە سـاڵ پـتر لـە دوای ئـەوەوە كـە چاكسـازییە دەسـتوورییەكەی سـاڵی ١٩٧٠ خواسـتی كـۆ بـۆ دروسـتكردنی هەرێمـەكان، بەدەركەوتـووە. برۆكسـلیش هەمـان شـتی لـە سـاڵی ١٩٨٨ دا بـە ئەنجامگەیانـدووە.

هەرێمـــەكان دەســـەڵاتیان بەســـەر ئـــەم بابەتانـــەدا هەیـــە، گەشەســـەندنی ئابووریـــی هەرێمایەتـــی، نەخشەســـازیی و پلاندانانـــی شارســـتانیی، بەرِێوەبردنـــی دەڤـەرەكان و كۆمۆنـەكان، خانووبـەرە كاروبـاری گشـتی و كۆمەڵایەتـی، ئـاو، وزە، گواســـتنەوە و هاتووچـــۆ، ژینگـــە و مەشـــق و راهێنانـــی كاروپیشـــە. (هەروەكـــو

بـەم دواییانـە ڕێککەوتننامەیـەك ئیمزاکـراوە بـۆ گواسـتنەوەی دەسـەڵات بەسـەر سیاسـەتی کشـتوکاڵی و بازرگانـی نێودەوڵەتییـش بـۆ هەرێمـەکان).

سـاڵی ١٩٨٠ (هەرێمـی فلەمیشـی و کۆمۆنەکـە) دەسـتوورەکانیان کردنەوەیـەك، ئەمەیـش واتـای ئـەوە دەگەیەنێـت کـە هـەردوو قـەوارەکان تـا ئێسـتەیش لـە گۆشـەنیگای دەسـتوورییەوە لـە (فلانـدەرز) بوونیـان هەرمـاوە، بـەڵام حکومەتێکـی گشـتی فلەمیشـی و پەرلەمانێکیـش هەنە(لەگـەڵ هەنـدێ لێیبەدەربوونـی پەیوەسـت بـە (برۆکسـل)ەوە کـە بـە هۆیانـەوە بایەخـی زیاتـر بـە لاسـەنگیی و ناڕێکـی فیدرالیزمـی بەلژیکـی دەدرێـت.

هەرچـی حکومەتـی فیدراڵیشـە ئـەوە دەسـەڵاتی بەسـەر ئـەم بوارانـەدا دەشـکێت، سیاسـەتی کاروبـاری دارای یـو پـارە ودراو، دادوەریـی، ئاسایشـی کۆمەڵایەتـی، (بیمـەی دامەزرانـدن، خانەنشـینی و شـتهای تـر). هەروەهـا هەنـدێ لایەنـی خزمەتگوزارییەکانـی لەشسـاخیی (بیمـە، کـە نزیکـەی ٩٠٪ ی بودجـەی تەندروسـتیی دەگرێتـەوە). هەنـدێ هاوکاریـی و یارمتیـی گشـتی، بەرگـری نیشـتمانیی و ئاراسـتەکردنی پێوەندییـە نێودەوڵەتییـەکان (هەرچەنـدە هەرێمـەکان و کۆمەڵگەکانیـش بۆیـان هەیـە ڕێککەوتنامـەی نێودەوڵەتیـی- نەختـێ سـنووردار- سـاز بـدەن). بەگشـتیی لامەرکەزیـی پێویسـتییەکی گرنـگ و سـەرەکیی بـوو، لـە راسـتیدا هەرێمـەکان و کۆمەڵگـەکان بەسـەر ٤٠٪ لەسـەدا بودجـەی نیشـتمانییدا باڵادەسـتن. هەرچەنـدە ئـەم سـەرچاوە داراییانـە لەلایـەن حکومەتـی نێوەنـدەوە دەسـتەبەر دەکرێـت.

چاکسـازییەکانی سـاڵی ١٩٩٣ دوو گۆڕانکاریـی سـەرەکیی و بنچینەیـی بـۆ دەسـتوورەکانی ناوەنـد و پێوەندییەکانیـان لـە تـەك کۆمەڵگـەکان هەرێمەکانـدا لێکەوتـەوە. گۆڕانکاریـی یەکـەم بریتـی بـوو لـە دووبـارە پێناسـەکردنی پێکهاتـە و ڕۆڵـی ئەنجوومەنـی پیـران (سـینات) ئەنجوومەنـی پیرانـی (سـیناتی) بەلژیـکا ئەندامەکانـی خـاوەن دیـد و بۆچوونـی هەمەجـۆر و جـوداوازن، لەوانـە چلیـان

راســـتەوخۆ هەڵدەبژێردرێـــن و ٢١یـــان لـــە (ئەنجومەنەکانـــی کۆمەڵگەکانـــەوە) وەردەگیرێـــن، بـــەم شـــێوەیە:

(١٠ ئەنـــدام لـــە هەریـــەك لـــە ئەنجوومەنەکانـــی کۆمەڵگەکانـــی فلەمیشـــی و فەرەنسـیی و یەکێکیـش لـە (ئەنجوومەنـی کۆمەڵگـەی جەرمانیزمانـەکان) دەبـن. ١٠ دیکەشـیان سـیناتۆرەکان دایاندەمەزرێنـن. لـەو هـەردوو بەشـانەی کـە لـە پێشـەوە ناویـان هاتـووە. لەسـەرجەم حاڵەتەکانـدا ئەنجوومەنـی پیـران د ەتوانـێ لـە پـرۆژەی یاسـایەك بکۆڵێتـەوە و پێشـنیازی هەموارکردنـی بۆبـکات کـە دەشـێ لەلایـەن خانـەی نوێنەرانـەوە پەسـەند بکـرێ یـان نەکرێـت. هەروەهـا ئـەو دەسەڵاتەیشـی پێـدراوە دەستپێشـکەریی یاسـادان بـکات، وەلـێ ئەمـەی کۆتیـای هـەر بـۆ (خانـەی نوێنـەران) دەگەڕێتـەوە. سـەبارەت بـەو بابەتانـەی پەیوەسـتن بـە پێوەندییـە نێودەوڵەتییـەکان و بونیـادی دەوڵەتیشـەوە پـرۆژە یاسـاییەکان دەبـێ لەلایـەن هـەردووك خانـەی نوێنـەران و ئەنجوومەنـی سـیناتەوە بـە یەکسـانیی پەسـەند بکرێـن. بـۆ کێشـەکانی کۆمەڵگـەش، پرۆسـەی یاسـازیی رێوشـوێنی تایبـەت دێنێتـە پێشـەوە کـە پێویسـت دەکات لایەنگیریـی و پشـتگیریی لێکردنـی زۆرینـەی هـەردووك گرووپـە زمانییەکانـی (فلەمیشـی و فەڕەنسـیی) لـە هـەردووك ئەنجوومەنـدا (خانـە) و سـینات بەدەسـت بێنێـت لەگـەڵ زۆرینـەی ٣/٢ دووسـێیەکی هەریـەك لـە هـەردوو ئەنجومەنەکانیشـدا.

بـۆ ئەندامییەتیـش لـە گرووپێکـی زمانەوانیـی نێـو پەرلەمانـدا ئـەوە لەلایـەن سیسـتەمی زمانەوانیـی ئـەو ناوچەیـەی هەڵبژاردنـەوە بڕیـاری لێدەدرێـت کـە پارلەمانتارەکـەی تیـادا هەڵبژێـردراوە. بـە رەسـمی بوونـی ئـەم گرووپانەیـش لـە حوکمـی مـاددە (٤٣) چـل و سـێهەمی دەسـتورەوە سـەرچاوە دەگرێـت.

دووەهـەم گۆڕانکاریـی کـە چاکسـازییەکەی ١٩٩٣ هێنایـە ئـاراوە داهێنانـی هەڵبژاردنـی راسـتەوخۆ بـوو لـە هـەردوو پەرلەمانەکانـی فلەمیشـی و والوونـی کـە پێشـتر ئەندامەکانیـان لـە خانـەی نوێنەرەکانـەوە دەهێـنران. پەرلەمانـی

فلەمیشی لە ئێستادا (١١٨) ئەندامی راستەوخۆ هەڵبژێردراوی هەنە لەگەڵ شەش ئەندامی دی کە لە گرووپی فلەمیشی نێوپەرلەمانی (برۆکسل)ەوە کێشراونەتەوە.

پەرلەمانی ناوچەی پایتەختی هەرێمەکەیش کە لە ساڵی (١٩٨٨) ەوە ئەندامەکانی راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن، لە ئێستادا ٧٥ نوێنەری هەنە، ٦٥ فەرەنسیزمان و ١٠شیان هۆڵەندیزمانن. ئەنجوومەنەکەی کۆمەڵگە فەرەنسیییەکەش لەسەرجەم ئەندامانی پەرلەمانی والوونی لەگەڵ ١٩ ئەندامی فەرەنسیزمانی نێو پەرلەمانی برۆکسلدا پێکدێت. کۆمەڵگەی جەرمانیزمایش هەر لە ساڵی (١٩٨٣)ەوە هەر (٢٥) ئەندامەکانی خۆی بەشێوەیەکی راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێت.

لە دەرەنجامی ئەم گۆڕانکارییانەشدا ژمارەی ئەندامانی (خانەی فیدراڵ) بۆ سەد و پەنجا کەس کەمکرایەوە، کە هەر بەشێوەی راستەوخۆ دێنە هەڵبژاردن ئەوەیش بە پێڕەوکردنی سیستەمێکی رێژەیی بۆ نوێنەرایەتیکردن (ماددەی ٦٢).

هەستیاریی بەرامبەر پاراستنی کەمینەی فەرەنسیزمان لە دەسەڵاتی جێبەجێکردنی فیدراڵدا رەنگدەداتەوە کە لەوێدا پێویست دەکات ژمارەی وەزیرە جەرمانیزمان و فەرەنسیزمانەکان وەکو یەك و یەکسان بن (برگەی ٩٩). هەرچی سەرەك وەزیرانیشە ئەوا (بە دەر لەو مەرجە) بە زۆری لە فلەمیشیەکان دەبێت. بەشێوەیەکی تر لە پێکهاتەی دەسەڵاتی ناوەندیی دوانەیی بەلژیکا خودی (شا)یە کە لە ئێستادا ئەلبەرتی دووهەمە (Albert II) کەسایەتییەکی زمانەوانیی نییە. وەلێ پایە شکۆدارییە رەمزییەکەی لەوەدایە کە نوێنەرایەتی سەرجەم گەلی بەلژیکا دەکات رەمزییەکەی جوداوازیی کەلتووریی یان زمانەوانییە.

لەلایەکی ترەوە سیاسەتکارانی بەلژیکی هەمیشە دوودڵ بوونە لە پێدانی

دسەڵاتی بنچینەیی راستەقینە بە دەزگە و دەسەڵاتی دادگەریی سەبارەت بە کاروباری سیاسیی، لەگەڵ ئەوەشەوە بە فیدرالیکردنی دەوڵەت هیچ خەیارێکی بۆ نەهێشتنەوە ئەوە نەبێ کە (دادگەیەك) دابمەزرێنن ئەرکی ئەوە بێت (رەوایەتیی دەستووریی قانوونەکان) بۆخۆی کۆنترۆڵ بکات بەرەچاوکردنی دابەشبوونی دەسەڵاتەکان لە نێوان حکومەتی ناوەند و هەرێمەکان و پێکهاتەکەشی لەسەر بنەمای زمانی دایك و بەرهەڵستی کردنی (حکومەتی دادوەران)ەوە بڕیاری لێدەدرێت. بەم شێوەیەش (دادگە) کە لە ١٢ (دادوەر) پێکدێت کە نیوەیان هۆڵەندیزمان و نیوەکەی تریان فەرەنسیزمانن و هەروەها نیوەیان (پیشەوەر) و نیوەیشیان کۆنە سیاسەتوانن کە مەرج نییە لە قانوون راهێنرابن و مەشقیان پێدرابێت.

دووکەسیش سەرۆکایەتیی دەکەن یەکێك لە هەر گرووپە زمانەوانییەکەوە بە نۆرە و یەك لەدوای یەکدا کار و ئەرکەکانی سەرۆکایەتیی ئەنجامدەدەن. شێوەی ئەنجامدانی هەموارکردنی دەستووری بەلژیکا ئیجگار ئاڵۆزە، چونکە جارێ دەبێ پەرلەمانی فیدراڵ هەڵوەشێنرێتەوە، هەڵبژاردنێکی تازە ئەنجام بدرێت و تەنها ئەوکاتە پەرلەمانە تازە پێکهێنراوەکە بۆی دەبێت بەمەبەستی دەنگدان لەسەر پێشنیازی پێداچوونەوەکە بە دەستوور دانیشتنێك ساز بدات. بۆ پەسەندکردنی پێشنیازەکەش پێویست دەکات زۆرینەی (٣/٢) دوو لەسەر سێی هەریەك لە ئەنجومەنەکان دەستەبەر بکات. ئەم شێوازە لە ئێستادا نەختێ کۆن بووە و باوی نەماوە، چونکە شێوازەکە لە سەردەمێکدا داهێنراوە کە بەلژیکا دەوڵەتێکی یەکگرتووی یەکپارچە بووە، بەم پێیە یەکە پێکهێنەرەکانی ناگرێتەوە و هیچ ئاماژەیەکیشی بۆ گرووپە زمانییەکان تیادا نییە.

جێگەی سەرسوڕمان و سەرنجڕاکێشانە کە پرۆسەی یاسادانانەکە لە ئاماژە بە کێشەگەلی نێو کۆمەڵگەکاندا پتر داکۆکیی لە گرووپی زمانەوانیی کەمینەکان

دەکات. زیاتر لەوەی لە دەستورە هەموارکراوەکەدا بۆی پێشنیازکراوە.

دوو بڕگەی دەستووریی شیاوی باسکردنن لەبەر گرنگی و بایەخدان بۆ گونجاندنی رامیاریی لە کۆمەڵگە فرە زمانییەکان (یان فرە نەژادییەکان) و بۆ سیستمی فیدرالیزم لە بەلژیکا.

بڕگەی یەکەم بریتییە لە شێوازی (زەنگی ئاگادار یان ورياکردنەوە) کە بۆ داکۆکیکردنی زیاتر لە فەرەنسیزمانەکان داهێنراوە. ئەم شێوازە رێگە بە گرووپێکی زمانەوانیی لە نێو پەرلەمانی فیدرالیدا دەدات ئەگەر بتوانێ لیستێك بە ئیمزای سێ لەسەر چواری ئەندامەکانی خۆی پێشکەش بکات کە بە شێوەیەکی کاتیی مافی دەستپێشخەریی ئەنجوومەنی یاسادانان بۆ یاسایەکی تازە بابەت رابگرێت کە هەستی بە مەترسی لێوە بکرێت بۆ سەر کۆمەڵگە یان هەڕەشەیەك بێت بۆ پێوەندییەکانی نێو کۆمەڵگە (ماددەی ٥٤) ئەوکاتە دەقی پڕۆژە یاساکە بۆ ئەنجوومەنی وەزیران (کە فرە زمانیی تیادایە) دەگەڕێتەوە و ئەنجوومەن بۆی هەیە هەمواری بکات یان هەروەکو خۆی بەبێ گۆڕانکاریی بیهێڵتەوە، لەم حاڵەتەشدا لەسەری پێویست دەبێ ئەوە نیشان بدات کە یاسادانەران هیچ ئەنجامێکی نەرێنی (نێگەتیف) لە پێشنیازەکەی لایەنگرەکانی پێشبینی ناکەن. ئەگەرنا ئەوە دەبێ پێشنیازەکەیان بکێشنەوە. ئەم شێوەازی (زەنگی هۆشیارکردنەوە)یە میکانیزمەی یاسازیی بۆ زۆران قانوونی تایبەتی و پرەنسیپی فرە زمانیی ئەنجوومەنی کارگێڕیی بەیەکەوە دەگونجێنێت. هەروەکو لە هەرێمی (برۆکسل)ی جوتزمانیشدا بەکارهێنراوە بۆ پاراستنی کەمینەی فلەمیشیەکان.

دووهەم بڕگە لە بوارەکانی هاوکاریی نێودەوڵەتییدا دەسەڵات بە هەرێمەکان و کۆمەڵگەکان دەدات، بەدەسەڵاتی بەستنی پەیمان و رێککەوتنامەشەوە لەسەر ئەو بابەتانەی دەکەونە سنووری قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیانەوە (ماددەی ١٦٧) لەسەر یەکەکانیش پێویستە حکومەتی

ناوەنـدی لـە چالاکییـە نێودەوڵەتییەکانـی خۆیانـەوە ئـاگادار بکەنـەوە، لـە راسـتیدا ئەگـەر حکومەتـی فیـدراڵ هیـچ نارەزاییەکـی لەمـەڕ پەیمانێکـی تایبەتـی هەبـێ ئـەوە بـۆی هەیـە بابەتەکـە بنێرێـت بـۆ دەسـتەیەکی رازیکردنـی میانگیـر کـە لـە ئەندامـان و نوێنەرانـی سـەرجەم حکومەتـەکان پێکهاتـووە و بڕیارێکـی بێلایەنانـە دەردەکات یـان بەراگرتنـی رێککەوتننامەکـە، یـان رێگەپێدانـی بـۆ ئـەوەی کاری پێبکرێـت و هـەردوو لایەنەکانیـش پێـی رازیدەبـن، جـا ئەگـەر هاتـوو نەگەیشـتن بـە رێککەوتنێـك ئـەوە بـۆ حکومەتـی فیـدراڵ هەیـە پرۆسـەی رێککەوتننامەکـە رابگرێـت و بیوەسـتێنت تەنانـەت بێـت و ئـەم راگرتنـە پێچەوانـەی پەیـمان و بەڵێنـە نێودەوڵەتییەکانـی بەلژیـکاش بێـت یاخـۆ وڵاتانـی بیانیـی، ئەوانـەی بەلژیـکا پێوەندیـی دیبلۆماسـی لەگەڵیانـدا هەیـە، یـان نییـە تێـوە بگلێنێـت.

سـەرەڕای ئـەم میکانیزمەگەلـەی کۆنترۆڵکردنیـش یەکـە پێکهێنەرەکانـی بەلژیـك دەسـەڵاتی فرەوانیـان لـە پێوەندییـە نێودەوڵەتییەکانـدا هەیـە کـە دەکـرێ ئـاوا بێتـە بەرچـاو کـە لۆژیکـی فیدرالییـەت بـەرەو دواییـن ئەنجامـی کۆتایـی خۆیـەوە ببـات، یانەخـۆ پێشـبینی بێـت بـۆ شـێوازێکی رێکخراوەیـی سیاسـیی لامەرکەزیـی کـە کارو ئەرکەکانیـان تیایـدا لەیەکـتر جـودا و دابەشـکراو دەبـن.

دەزگەیەکـی گرنگـی دیکـە لەمبارەیـەوە (کۆمیتـەی هاریکاریـی و یەکخسـتنە) کـە دەسـتەیەکی فرەلایەنەیـەو لـەم کەسـانە پێکدێـت، سـەرەك وەزیرانـی فیـدراڵ، پێنـج وەزیـری فیـدراڵ (نێوەنـد) و شـەش ئەندامـی حکومەتـی فیدراڵییـەکان (مـاددەی ٣١ی قانوونـی ئاسـایی سـاڵی ١٩٨٠ی چاکسـازییە دەسـتوورییەکان) ئـەم دەزگایـە بەشـێوەیەکی یەکسـان لەنێـوان فەرەنسـیزمانەکان و هۆڵەندیزمانەکانـدا دابەشـکراوە، رۆڵەکەیشـی ئەوەیـە چارەسـەریی بـۆ (ناکۆکیـی بەرژەوەندییـەکان) بدۆزێتـەوە، واتـە ئـەو کردەوانـەی بـە فەرمانێکـی حکومیـی لـە فیدراسـیۆنەکەدا ئەنجـام دەدرێـن کـە دەشـێت کاریگەریـی پێچەوانـەی بەسـەر فەرمانێکـی دیکـەوە هەبێـت، دەزگاکـە بـە رەوایەتیـی (یاسـایی) فەرمانەکـەدا ناچێتـەوە، بەڵکـو بـە

دروستیی و شیانی راستەقینەی پێوانە و هەنگاوەکانی ئەنجوومەنی کارگێڕیی- جێبەجێکردن- یان ئەنجومەنی یاسادانانداا دەچێتەوە.

ئەو ئەنجوومەنەی کارگێڕییەی کە بۆی هەیە زەرەرمەند بێت، دەتوانێ بابەتی کێشەکە بخاتە بەردەستی (کۆمیتەکە) وە ئەمیش پرۆژەی یاساکە بۆ ماوەی شەست رۆژان هەڵدەپەسێرێت و لەوماوەیەدا بە دوای دۆزینەوەی رێگەچارەیەکی هاوبەش و سازش لەسەرکردندا دەگەڕێت. هەروەها ئەندامانی ئەنجومەنەکانی یاسادانان بۆیان هەیە بە دەنگدانی ¾ سێ چواریەکی ئەندامانی خۆیان پرۆژەی یاسایەکی ئەنجومەنێکی دیکە بۆ (کۆمیتەی هاوکاریی و یەکخستن) بەرز بکەنەوە. ئەوجا ئەگەر لە ماوەی شەست رۆژەکەدا هیچ چارەسەرێك پەیدا نەبوو، ئەوە گەڵاڵەنامە یاساییە مشتومڕ لەسەرکراوەکە دەکرێ قەبووڵ بکرێت.

هەڵبژاردنە سەرتاسەریەیکانی ساڵی (٢٠٠٣) ئەو رێبازانەی چەسپاند کە لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٩٩٩)وە دانرابوون، حزبە لیبراڵەکان زۆرینەی کورسییەکانیان مسۆگەرکرد، کەچی حزبە مەسیحییەکان (کریستیان) لە حکومەتی فیدراڵ وەدەرنران (دوور خرانەوە) ئەوەیش بۆ دووەهەمین جار لە ماوەی نزیکەی (٤٠) ساڵاندا. حکومەت لەلایەن هاوپەیمانییەتی سۆسیالیست- لیبرالەوە پێکهێنراوە.

هەروەکو پرۆسەی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٣ شکستێکی بەرچاوی بۆ (پارتە سەوزەکان) و پێشکەوتنێکی بۆ (Blok vlaams) حزبی فلەمیشی نەتەوەپەرستیی راسترەوی بەخۆوە بینی. گۆڕانکاریی زۆر لە سیستەمی پارتایەتیدا بۆ ئەم هەڵبژاردنانە کران. (پارتی سوشیالیستی مەسیحی) بووەتە (حزبی سەنتەری دیموکراتی مرۆڤایەتی) (دیموکرات مەسحییەکانی فلەمیش) لە ئێستادا ناوەکەیان بۆتە کریستەلیژك دیموکراتیش ئەن فلامز (christelijk &democratisch en vlaams) (CD) لیبراڵە فەرەنسیزمانەکانی ئێستێ لە ژێر

چەترێکدا (سەیوان) چالاکیی دەنوێنن بەناوی (بزاڤی چاکسازیی) (movement Reformatew) لە کۆتاییدا باڵی چەپی ڤۆلکسۆنی نەتەوەیی فلەمیشی، دووچاری (ئینشقاق) بووەتەوە و یەك لە پارچەکانی بەناوی سپیریت (spirit) چۆتە نێوسۆسیالیستە فلەمیشیەکانەوە خۆشیان ناوی خۆیانیان ناوە (Socialistiche partij anders).

هەڵبژاردنەکانی ئەم دواییە نەریت و دەستووری سیاسەتەکانی بەلژیکایان زیاتر چەسپاند کە لە ئێستادا بەباشی جێگیر بووە. سەرەڕای لەبەریەك هەڵوەشاندنەوەی حزبە کۆنە تەقلیدییەکان و دابەشبوونیان بەسەر هێڵە زمانییەکاندا، پارتی گەلی سەر بە هەمان خێزانی ئایدیۆلۆژیاوە لە ئیمڕۆدا بەیەکەوە بەشێکن لە حکومەتی فیدراڵ، یاخود لە دەرەوەی حکومەتدان.

کێشە سەرەکییەکانی کە رووبەڕووی فیدرالیزمی بەلژیکی دەبنەوە لە (پۆستی کۆمەڵگە)ەوە سەر هەڵدەدەن. سەرتۆپی کارنامەکانیش (ئاسایشی کۆمەڵایەتییە). هەرچەندە بەلژیك فیدراسیۆنێکی لامەرکەزییە. کەچی بەشی هەرە زۆری پرۆگرامەکانی سیاسەتی کۆمەڵایەتی هەر لە دەستی حکومەتی فیدرالدا ماونەتەوە.

لە هەرێمی (فلاندەرز) فشاری بەهێز هەیە بۆ (بە فیدرالیکردنی) سیاسەتی کۆمەڵایەتیی. بەڵگە و بیانووش بۆ ئەم هەڵوێستە ئەوەیە کە دانیشتوانی فلاندەرز زەنگینترەکە (ساماندارترەکە) بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە رێگەی پرۆگرامە کۆمەڵایەتییەکانەوە بۆ کڕینی دەنگەکانیان بەپارە یارمەتی دانیشتوانەکانی هەرێمی (والوونییا) دەدەن کە لە خۆیان نەدار و هەژارترن. یانەخۆ پەیوەست بە دەستبڵاویی و نەریتی نەتەوەیی فلەمیشەکان، ئەوا هەر خێزانێکی (فلەمیشی) هەموو ساڵێك پارەی کڕینی ئۆتۆمبیلێکی نوێ هەر خێزانێکی (والوونی) دەدات، ئەم توێژینەوەیەش ئاستی نزمی یەکگرتوویی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی بەلژیکا بەیەکەوە نیشاندەدات.

فەرەنسیزمانەکانیش لەلای خۆیانەوە بەرهەڵستی هەر هەنگاوێك بەرەو (دابەشکردنی) ئاسایشی کۆمەڵایەتی دەکەن و چەندان هۆکار و پاساویان بۆ ئەم هەڵوێستەیان هەیە لە هەموان گرنگتر ئەوەیە کە گۆڕانکارییەکی لەو جۆرە کاریگەریی زۆر نەرێنی (سەلبی) و خەراپی بۆ سەر گەشەسەندن و خۆشگوزەرانیی (والوونییەکان) دەبێت.

والوونییەکان هەمیشە دەڵێن کە ئەمان بەشداریی پەرەسەندن و پێشڤەچوونی (فلاندەرز)یان کردووە لە دوا دوای سەدەی نۆزدەهەم و لە ماوەی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا بەو پێیەی کە باشووری بەلژیکا لانە و کانگەی سەرەکیی وزەی پیشەسازیی وڵات بووە. جا دەڵێن هەر بڕە پارەیەکی ئێستا لە (فلاندەرز)ەوە بۆیان بنێردرێت ئەوە تەنها دانەوەی قەردێکی خۆیانە.

هەژموونی فلەمیشی بۆ بە بەفیدراڵیکردنی ئاسایشی کۆمەڵایەتی (سۆشیال) والوونییەکان بەتایبەتی تووشی دڵەڕاوکێ و ترس دەکات چونکە ژمارەیەکی زۆری بە ساڵاچووکانیان بەهۆی کارکردنیان لە پیشەسازییە قورسەکاندا دووچاری تەندروستی زۆر نالەبارهاتوون و لەبەر ئەوە پێویستیان بە پرۆگرامگەلی بەهێزی سۆشیال هەیە.

دوایش بەلای فرانکفۆرتەکانەوە (فەرەنسیزمانەکان) نەك تەنها هەر لە والوونیا، بگرە لە (برۆکسل)یشدا بە فیدرالیکردنی ئاسایشی کۆمەڵایەتی (سۆشیال) بە مانای کۆتایی هاتنی بەلژیکا دێت مادامەکی بەکردەنی هیچ هێز و دەسەڵاتێکی راستەقینە بۆ حکومەتی فیدراڵ (ناوەند) ناهێڵێتەوە.

سەرکەوتنی حزبە فەرەنسیزمانەکان لە بەرهەڵستیکردنی پرۆسەی بە فیدرالیکردنی ئاسایشی کۆمەڵایەتی هیچ گەرەنتییەکی بۆ نییە چونکە پێگەی سیاسیان لە بەلژیکادا زۆر لەق و بێهێزە.

سیناریۆیەکی لە هەموان زێتر رێی تێبچێت بریتیە لە بە فیدرالیکردنێکی

بــەرە بــەرە هەنــگاو بــە هەنــگاوی بەرنامــە زۆرەکانــی کۆمەڵایەتیــی کــەوت و بەشــە جۆربەجۆرەکانــی سیســتەمی ئاسایشــی کۆمەڵایەتیــی، لــەم جەمســەر و بارودۆخــەی سیاســیی بەڵژیــکادا پــرس و کێشــەی ئاسایشــی کۆمەڵایەتیــی لــە کێشــە فرەوانترەکــەی ئایینــدەی سیاســیی بەڵژیــکاوە جــودا ناکرێتــەوە. ســەرکردە فلەمیشــیەکان پێیانوایــە هــەر هەنگاوێکــی تــر بــەرەو پەرەســەندنی خودموختاریــی (ئۆتۆنۆمــی) و هەروەهــا بــەرەو هێنانەکایــەی مودیلێکــی کۆنفیــدراڵ، یــا هەنــدێ جــار وەك تواندنــەوەی دەوڵەتــی بەڵژیــك لــە نێــو بۆتــەی نیزامێکــی سیاســیی تــازەی کیشــوەریی وەك (ئەوروپــای هەرێمــەکان)دا ســەیری دەکــەن. ئــەم بۆچوونەیــش لەلایــەن (فرانکفۆنەکانــەوە) ئەوانــەی پێیانوایــە هــەر گۆڕانکارییەکــی دەســتووریی دەبــێ دواییــن بێــت و هیچــی تــری بــەدوادا نەیــەت و ڕەفــزی هــەر بــەرەو لامەرکەزییــەت چوونێکــی تــر دەکەنــەوە. بــە توندیــی بەرهەڵســتی و دژایەتــی دەکرێــت. وێــڕای ئەمەیــش پارتییــە فرانکفۆنــەکان لەســاڵی ٢٠٠١دا موافەقەیــان کــرد لەســەر (بــە فیدرالیکــردن)ی کشــتوکاڵ، بازرگانیــی دەرەکیــی، هەنــدێ جــۆر و بەشــی یارمەتیــی و هاریکاریــی بــۆ دەرەوە، لــە تــەك ئیمزاکردنــی ژمارەیــەك قانوونــی خۆجێیــی (ناوچەیــی) و هەرێمایەتــی ســەبارەت بــە گۆڕینــەوەی پــارە بــۆ زیادکردنــی بــڕی یارمەتییــەکان بــۆ (کۆمەڵگــەکان).

هەروەهــا ئــەم باقــە نوێتریــن چاکســازییە دەســتوورییانە کــە بــە (ڕێککەوتننامــەی لامبەرمۆنــت- یــان ســانت- پۆلیــکارپ) نــاسراوە. خودموختاریــی دارایــی زێــتری بــۆ هەرێمــەکان دەســتەبەر کــردووە هەروەکــو گۆڕانکاریــی لــە بونیــادی ئاڵۆزکاویــی دەســتووریی هەرێمــی (برۆکســل)دا بــۆ ئــەوە بــوو کــە ڕێگــە نەدەنــە (فلامــز بلۆکــە٩ تونــدڕۆکان هەرگیــز ئــەو سیســتەمە سیاســییە ئــەوەی بەنــاوی ڕێکخســتنی لۆمبــارد ئەکــۆرد (Lombard acoord) ەوە نــاسراوە، لــەکاری بخــەن و بیوەســتێنن. نــەوەکا ناکۆکیــی و مشــتومڕێکی بــەردەوام ئــەو ١٢٠٠٠٠ ســەد و بیســت هــەزار فەرەنســیزمانانەی کــە لــە (فلاندەرز)نزیــك بــە ســنوورە

زمانییەکـە (هەرێمـی برۆکسـل) یـان لـە دەوروپشـتیدا دەژیـن، تێـوە بگلێنێـت و ئەوانیـش بگرێتـەوە.

ئـەم فەرەنسـیزمانانە سـوودی زۆر لـە (ئاسـانکارییە زمانەوانییـەکان) دەبینـن، کـە مانـای ئەوەیـە بـە بەرخزمەتگوزارییەکانـی شـارەوانیی دەکـەون کـە بابەتێکـی ئێجـگار پـڕ بایەخـە لـە وڵاتـی بەلژیـکادا، بـەو پێیـەی کـە شـارەوانیی هەمیشـە و بـە زۆری خاڵـی بەیەکگەیشـتنی هاوشـاریی و خزمەتـە فیدراڵیەکانـە. ئـەم واقیعـە هەمیشـە لـە جەرگـەی یـان لـە چەقـی چەنـدان ناکۆکیـی و مشـتومڕی دیکـەدا ئامادەیـی هەبـووە. بـەلای حزبـە فلەمیشییەکانیشـەوە ئـەو یارمەتیـی و ئاسـانکارییانە کاتـی و راگووزاریـن و چارەنـووس و سـەرەنجامی کۆتایـی ئـەو خەڵکـە فەرەنسـیزمانانە هـەر توانـەوە دەبێـت لەنێـو بۆتـەی کولتـووری زاڵـی فلەمیشـیدا. کەچـی پارتەکانـی فەرەنسـیزمانەکان لای خۆیانـەوە بـە توندی سەرزەنشـتیی ئـەم وەزعـە دەکـەن و ئاسـانکارییە زمانەوانییـەکان بەرێوشـوێنی جێگیـر و بـەردەوام سـەیر دەکـەن. ئـەم هەڵوێسـتە ناکـۆك و دژ بەیەکانـە ئەگـەری ئـەوەی بـۆ کێشـەی کەمینـەی فەرەنسـیزمانەکانی (فلانـدەرز) لێدەکەوێتـەوە کـە ببێتـە هـۆکاری دروسـتبوونی ناکۆکیـی و توندوتیژیـی و پێکـدادان لـە سیاسـەتی سـەردەمی ئێسـتەی بەلژیـکادا.

سـەرچاوەیەکی دیکـەی بارگرژیـی لـە سیاسـەتەکانی بەلژیـکادا لـە (فلامـز بلـۆك Vlaams bluk) ەوە دێـت کـە حزبێکـی نەتەوەپەرسـتیی ئەوپـەڕی راسـتڕەوە دژایەتـی (کۆچکـردن) دەکات و چوارچێـوە سیاسـییەکەی بەلژیـکا رەتدەکاتـەوە. ئـەو حزبـە (فلامـز بلـۆك) لـە رووی سیاسـییەوە لەپارتەکانـی دیکـەوە ئەوانـەی بەشـێوەیەکی گشـتیی بـە (نادیموکراتیـی) دایدەنێـن، وەلانـراوە. لـە هەمانکاتـدا پارتەکانـی فەرەنسـیزمانەکانیش وەك (فاشیسـت) ئامـاژەی پێدەکـەن، هەرچـی (فلامـز بلۆك)یشـە بـەوە بەرپەرچیـان دەداتـەوە کـە کۆشـش و هەوڵەکانـی حزبـە تەقلیدییـەکان لـە پێنـاو کپکردنـی دەنگـی ئەمانـدا بـە بەشـداریی (میدیـا)

و ئەکتــەرە سۆشیالیســتەکانی تــر لــەو پیلانەیانــدا نیشــانەی ئاشــکرای نەبوونیــی دیموکراســییەتە لــە بەلژیــکادا و لــە بەرامبەریشــدا خۆیــی وەك نموونەیەکــی زۆر تایبەتمەندیــی گــەل دەخاتــەڕوو، وەکــو قارەمانێکــی دیموکراســیی کــە لایەنگیریــی تــەواو لــە راپرســیی و چاکســازیی پەرلەمانیــی و زۆر شــتی تــری لــەو بابەتــەوە دەکات. (فلامــز بلــۆك) پشــتگیریی دابەشــبوونی ئاسایشــی گشــتیی (سۆشــیال) دەکات وەلــێ ئــەوە رەتدەکاتــەوە کــە ئــەم هەڵوێســتەی نیشــانەی فەرامۆشــکردن و پشتگوێخســتنی فەرەنســیزمانەکان بێــت- بگــرە بــە پێچەوانــەوە بــە بۆچوونــی ئــەوان گۆڕانکارییەکــی لــەو شــێوەیە دەبێتــە هــۆکار و یاریــدەدەر بــۆ ئــەوەی فرانکفۆنــەکان پــتر بەرپرســیار بکرێنــو لــە مــاوەی دووریشــدا بــە ســوود و قازانجــی هەمــووان دەگەڕێتــەوە.

ئامانــج و مەبەســتی (فلامــز بلــۆك) لــە پێکهێنانــی ویلایەتێکــی ســەربەخۆی فلەمیشــیدا بەهەرحــاڵ ئەگــەری ســەرکەوتنی بــۆ نییــە، لەبــەر ئــەم هۆکارانــەی خــوارەوە:

١- بڕۆکسل بــە زۆرینــە بەرفرەوانــە فەرەنســیزمانەکانییەوە لــەوە دووتــرە کــە قوتبدرێــت بــەڵام لەبــەر هۆکارگەلــی تایبەتــی و مێژوویــی ناشــکرێ (موســتەحیلە) دەســتی لێهەڵبگیرێــت و فەرامــۆش بکرێــت.

٢- جودابوونــەوەی ویلایەتەکــە لەوانــە نییەلەلایــەن هاوپشــکە (هاوپەیــمان) ئەوروپاییەکانــی بەلژیــکاوە پێشــوازیی لێبکرێــت.

٣- فلەمیشــییەکان بــە تەواوەتــی دامودەزگاکانــی هەرێمەکــەی خۆیانیــان کۆنــترۆڵ کــردوە، دەتوانــن هێــز و دەســەڵاتی زۆرتــر لەســەر ئاســتی نیشــتمانیدا بــەکار بێنــن. ئەمەیــش وەك دەرەنجامــی زۆرینەیــان لــە رووی ژمــارەوە و هەروەهــا:

٤- مانــەوەی هەســتی ئینتیــما و وڵاتپارێزینووســان بــە بەلژیــکاوە لەنێــو هەریــەك لــە فلەمیشــی و فەرەنســیزمانەکاندا هــەر بەهێــزو بــەردەوام دەمێنێتــەوە، ســەرەڕای یاخــود لەوانەیــە لەبــەر پرۆســەی چــڕ و لــە ئەندامــە بــەدەری

لامەرکەزییــەت بێــت کــە لەلایــەن دەســتەی هەڵبــژاردە و پێشــڕەوەکانییەوە نەخشــەڕێژیی و جێبەجێکردنەکــەی ئەنجــام دەدرێــت.

ژێدەر و سەرچاوە بۆ زانیاری پتر

1- Deprez, KAS and LOUIS VOS (eds) nationalism in Belgium. Shifting identities, 1780-1995 new York: st: martin (poks press 1998.

2- Fitzmaurice john the politics of Belgium, London hurts 1996.

3- Jacobs, dirk and marc swyngedouw, territorial and non territorial federalism: reform of the Brussels capital region, 2001 regional and federal studies vosl 13, no 2 (2003).

4- MC Rae Kenneth D conflict and compromise in multilingual societies Belgium, waterloo on. Wilfrid Laurie university press 1986.

خشتەی (١)

هێمای رامیاریی و جیوگرافییەکان

١	شاری پایتەخت	برۆکسل Brussels
٢	ژمارە و جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	٣ هەرێم: هەرێمەکانی فلەمیشی، والوونیا و برۆکسل (هەرێمی پایتەخت) سێ کۆمۆنە: کۆمۆنەکانی فەرەنسی، فلەمیش و جەرمرمانیی.
٣	زمانە فەرمییەکان	زمانەکانی هۆڵەندیی، فلەمیشی، فەرەنسیی و جەڕمانیی
٤	رووبەر	رووبەر ٢٢٥٤٥ کم ٢
٥	رووبەری گەورەترین یەکەی پێکهێنەر	هەرێمی والوونیا ١٦٨٤٥ کم ٢
٦	رووبەری بچووکترین یەکەی پێکهێنەر	هەرێمی برۆکسلی پایتەخت ١٦٢ کم ٢
٧	سەرجەم دانیشتوانان	١٠٣٢٠٠٠٠ کەس (ساڵی ٢٠٠٢)
٨	رێژەی سەدەی دانیشتوانانی یەکە پێکهێنەرەکان ٪	هەرێمی فلەمیشی ٥٧,٩٪ والوونیا ٣٢,٦٪ برۆکسلی پایتەخت ٩,٥٪
٩	سیستمی رامیاریی- فیدراڵ	فیدراڵیی پەرلەمانتاریی دیموکراسی، لە ژێر سایەی پاشایەتی دەستووریدا
١٠	سەرۆکی دەوڵەت- فیدراڵ	شا ئەلبەرتی دووەم

١١	سەرۆکی حکومەتی فیدراڵ	سەرەك وەزیران (گەی ڤێر هۆفشتاد (٢٠٠٣) فلەمیشییە لیبرالییەکان و دیموکراتەکان، سەرکردەی ئەو حزبەی زۆرترین کورسییەکانی بەدەستهێناوە، یاخود سەرکردەی هاوپەیمانیی زۆرینەی پەرلەمان لەلایەن پادشاوە بە سەرکەوەزیران دادەنرێت و دواتر پەرلەمان پەسەندی دەکات. تێبینی: پێویستە کابینەکە لەژمارەی یەکسان لە فەرەنسیزمان و هۆڵەندیزمانەکان پێك بهێنرێت. تێبینی: لە (١٣ی تەمووزی ٢٠٠٣)وە (VLD) فلەمیشییە لیبرالەکان و دیموکراتەکان حکومەتێکی هوبەندییە لە ئەندامانی هەر یەك لە (VLD) (برافی چاکسازیخوازان (RM) (سۆشیالیست پارتی ئەندەرز SPA وسۆشیالیست پارتی دیفرەنت و سپیریت (Spa spirit) و هەروەها پارتی سۆشیالیست PS پێکهاتووە
١٢	بونیاد - پێکهاتەی حکومەت-فیدراڵ	جووت پەرلەمانیی: Upper House ئەنجوومەنی باڵا سینات: ٧١ کورسیی، ٤٠یان راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن و ٢١یان لە ئەنجوومنەکانی کۆمۆنەکانەوە دەهێنرێن (وەردەگیرێن) دەیان لە هەریەك لە ئەنجوومەنی کۆمۆنەی فلەمیشی و فەرەنسیی و یەکێکیشیان لە ئەنجوومەنی کۆمۆنەی جەرمانیەیوە دەی دیکەشیان لەلایەن سیناتۆرەکان خۆیانەوەدادەنرێن. سیناتۆرەکان ماوەی چوارساڵ دەمێننەوە. ئەنجوومەنی پایین Lower House خانەی نوێنەران ١٥٠ کورسی هەیە، ئەندامانی (٦٢) فەرەنسیزمان و (٨٨) هۆڵەندیزمان بەشێوەیەکی راستەوخۆ بەسەرپەرشتی نێودەوڵەتی لەسەر بنەمای نوێنەرایەتیی رێژەیی هەڵدەبژێردرێن بۆ خولێك کە ماوەکەی لە چوار ساڵان زیاتر نەبێت.
١٣	ژمارەی نوێنەران لە ئەنجوومەنی پایینی سەر بە حکومەتی فیدراڵ لە یەکەی پێکهێنەری خاوەن زۆرترین دانیشتوان	هەرێمی فلەمیشی ٧٩ کەس
١٤	ژمارەی نوێنەران لە ئەنجوومەنی پایینی سەر بە حکومەتی فیدراڵ لە یەکەی پێکهێنەری خاوەن کەمترین دانیتشوان	هەرێمی برۆکسلی پایتەخت ٢٢ کەس

دەسەڵاتەکانی حکومەتی نێوەندیی (فیدراڵ) ئەم بابەتانەی خوارەوە دەگرێتەوە. ئاسایشی کۆمەڵایەتیی (سۆشیال) یەکێتی ئابووریی، سیاسەتی پارەو دراو، گومرگ و باج، بەرگریی و کاروبارە نێودەوڵەتییەکان، بازرگانیی دەرەکی، سیاسەتی زانستی، کۆچ و ئاوارەیی، کاری بانك، پارە لێدان، بیمە (تەئمین) هێڵی ئاسن، پێوەندییەکان و گەیاندن، بیمەی لەشساخیی، قەردی گشتیی، یاساو بڕیار، هەرێمەکانیش دەسەڵاتی سەرپەرشتی کردنی ناوچەکان و شارەوانیەیکان پیادە دەکەن بێجگە لە دامەزراندنی حاکمی (پارێزگاری) ناوچەکان و (عومدەکان) هەروەها بێجگە لە دانانی پرەنسیپ و ڕێنماییگەلی ئۆپەرسایۆنە سەربازییەکان بۆ هێزەکانی پۆلیسی شارەوانییەکان چونکە ئەوانە بە بەشێك لە دەسەڵاتی فیدراڵ (نێوەند) دا دەژمێردرێن. کەچی هەرێمەکان لە بنەڕەتەوە بەرپرسیارن لەکاروبارە کۆمەڵایەتی-ئابوورییەکان واتە: پلاندانانی شاراستانیی، خانووبەرە و نیشتەجێکردن، ژینگە، پەرەپێدانی ئابووریی، دامەزراندن) کۆمۆنەکانیش بەرپرسیارن لە پەروەردە، کاروباری ڕۆشنبیری (کولتووریی) و بایەخدان بە تەندروستی (بێجگە لە بیمەی تەندروستی)	دابەشکردنی دەسەڵاتەکان	١٥
ئەو دەسەڵاتانەی کە دەمێنێتەوە بۆ حکومەتی فیدراڵ دەگەڕێتەوە	دەسەڵاتەکانی تر:	١٦
کۆرداربیتراج (cour darbitrage) دوانزدە دادوەرن پێکهێنان لەسەربنەمای ڕەچەلەکی زمانەوانیی (هۆڵەندیی و فەرەنسیی) دەبێت دادگەکە دوو سەرۆکی هەنە یەکێك لە کۆمەڵگە فەرەنسی و ئەویتر لە کۆمەڵگە هۆڵەندیی و سەرکردایەتییەکە بە نۆرە دەبێت.	دادگەی دەستووری (باڵاترین دادگەیە کە لە بابەتە دەستوورییەکان دەکۆڵێتەوە	١٧
کۆمەڵگە گەلی فلەمیشی فەرەنسیی و جەرمانیزمان، هەرێمەکانی والوونیا و برۆکسلی پایتەخت هەر یەکیان ئەنجوومەنێکی یاسادانان و دەستەیەکی جێبەجێکردنیان هەیە کە لەلایەن ئەنجوومەنەکانەوە لەخۆیانەوە هەڵدەبژێردرێن.	سیستمی رامیاریی یەکە پێکهێنەرەکان	١٨
ئەنجوومەنەکانی یاسادانانی هەرێمایەتی، ئەندامەکانیان ڕاستەوخۆ بۆ خولێکی پێنج ساڵی هەڵدەبژێردرێن. دەسەڵاتی جێبەجێکردنیش لە دەست حکومەتی هەرێمدایە	سەرۆکی حکومەتە یەکە پێکهێنەرەکان	١٩

خشتەی دووەم (٢)

هێما و ئاماژە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان

١	(GDP) کۆی گشتی داهاتی ساڵانە	٢٧٥,٥ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
٢	پشکی تاك لە داهات	٢٦,٦٩٥ دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
٣	پەردی نیشتمانی (دەرەوە)	٢٨,٣ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (١٩٩٩)
٤	قەردی لاوەکیی نیشتمانی	١١,٤ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (حوزەیرانی ٢٠٠٣)
٥	ڕێژەی بێکاریی نیشتمانی	٧,٦٪ ساڵی (٢٠٠٢)
٦	یەکەی پێکهێنەری خاوەن بەرزترین ڕێژەی بێکاریی	هەرێمی برۆکسلی پایتەخت ١٦,٤ ٪
٧	یەکەی پێکهێنەری خاوەن نزمرین ڕێژەی بێکاری	هەێمی فلاندزەرز- ٥,٤٪
٨	ڕێژەی خوێندەواری هەرزەکاران (تەمەنی سەرووی ١٥ ساڵ)	٩٩٪
٩	خەرجی نەتەوەیی لەسەر پەروەردە وەك ڕێژەی سەدی لە داهاتی گشتیدا	٥,٩٪
١٠	هیوای ژیان بە ساڵ	٧٨,٥ ساڵ (٢٠٠١)
١١	داهاتی حکومەتی فیدراڵ لە گومرگ و سەرچاوەگەلی هاوپێوەند	٦٤,٩ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٣)
١٢	داهاتی یەکە پێکهێنەرەکان لە گومرگ و سەرچاوە هاوشێوەکان	٥,١ بیلۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
١٣	یارمەتییەکانی فیدراڵ بۆ یەکە پێکهێنەرەکان	٢١,٢ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
١٤	میکانیزمەکانی هاوسەنگیی (یەکسانی) کردن	بەخششێکی بێ مەرج بە هەرێمەکان دەبەخشرێت تاوەکو کۆی (معدل) داهاتی تاکەکانیان لەسەرچاوەی باج و گومرگ بۆ ئاستی کۆی نەتەوەیی (نیشتمانیی) بەرز ببێتەوە.

ئەفریقیای باشوور

نووسینی: جانیس ڤاندیر وێستهۆیزن (Janis van der westhuizen)

١- دیرۆك و پەرەسەندنی فیدرالیزم

ئەفریقیـای باشـوور کەوتۆتـە گۆشـەی هـەرە خـوارووی کیشـوەری ئەفریقیـاوە و فەرمانڕەوایـی بەسـەر هەرێمـی باشـووری ئەفریقـادا دەکات و (نامبیـا، بۆتسـوانا، زیمبابۆێـی و مۆزنبیـق) هـاوس هـەرە نزیکەکانیـن و خۆیشـی بەتـەواوی دەوری (سـوازیلاند و لیزۆثـۆ)ی داوە.

رووبەرەکـەی (١٢١٩٠٩٠) کلۆمەتـر دووجـا و ژمـارەی دانیشـتوانەکانی دەگاتـە نزیکـەی (٤٣) ملیـۆن کـەس. لـە سـاڵانی نـەوەدەکان ٧٥,٢٪ رەشپێسـت و لـە سـەدا ١٣,٦٪ سـپی و ٨,٦٪ رەنـگ پێسـت و ٢,٦٪ یـان هیندیـی بـوون.

چەمکـی فیدرالیـزم لـە ئەفریقیـای باشـووردا پێشـتریش و ئێسـتەیش زۆر بـرەوی هەیـە، بـە لەبەرچاوگرتنـی بـە قوولیـی دابەشـبوونی لەمێژینـەی رەوتـی سیاسـەتکردنی وڵاتەکـەوە. چوارناوچـە و هەرێمـی بەریتانیایـی- موسـتەعمەرەی کاپ the cape colony و ناتـاڵ (پێشـتر لـە ژێـر کۆنترۆڵـی بەریتانیـادا بـوو)

کۆمارەکانی (بوێر) لە ترانزڤائال و دەوڵەتی ئازادی ئۆرەنج- بەپێی (قانوونی ئەفریقیای باشوور) کە ساڵی ١٩٠٩ دا ئەفریقیای باشوور بووە دۆمینیۆنێکی خودموختار لەنێو کۆمۆنوێلسی بەریتانیاییدا.

یەکگرتنەوەکە لە چارەسەرێکی مامناوەندیی بوو. بەلای ئەفریکانۆکانەوە ئەوە سەربەخۆیی زیاتر و بێهێزکردن و کەمکردنەوەی دەسەلاتەکان و کاریگەریی ئیمپریالیزمی بەریتانیی دەگەیاند. بەریتانییەکانیش پێیانوابوو یەکێتی یەکە کاریگەریی ئەمان بەهێزتر و پتەوتر دەکا و دەسەلاتەکانیان دەچەسپێنێ. لەسەرەتادا یەکگرتنی ساڵی ١٩١٠ ئەفریقیای باشوور بە روونی گشت بەهانەکانی فیدرالیزمی رەتکردنەوە. لەو کاتەدا یەکێتییەکە وەك پێکهاتن و رێکخستنەوەی بەرژەوەندیی ئەفریکانۆکان و بەریتانییەکان سێبەری خۆی خستبووە سەر پێوەندییە نەژادییەکانی نێوان سپییەکان و رەشپێستەکانەوە. لە راستیدا پرۆسەی دامەزراندنی یەکێتییەکە یارمەتیدەری هێرشە درێژخایەنەکە بوو لە دژی مافە سیاسییەکانی ئەفریکانۆ رەشپێست و رەنگاورەنگەکانی ئەفریقیای باشوور. ئەگەرچی یەکێتییەکە سەرەتاییەك بوو بە ئاراستەی یەکخستنەوەی بەرژەوەندییەکانی ئەفریکانۆکان و بەریتانییەکان، بەلام نەیتوانی ئەفریقیای باشورو (یەکگرتوو) بکات چونکە زۆرینەی رەشپێستەکان لە بەشداریکردن لە سیاسەت بەدەرنرابوون. ئەمەیش دواتر هەتا ساڵەکانی نەوەدەکان لە مێژووی ئەفریقیای باشووردا رەنگیداوەتەوە.

بە پەیدابوونی دەوڵەتی خاوەن سیاسەتی رەگەزپەرستیی و جیاکاری دژی رەشپێستەکان ساڵی ١٩٥٠ دەسەلات تا دەهات زیاتر لە چوار دەڤەرەکانی (ترانزڤائال، ئۆرێنج فری ستەیت، نتال و کاپ)دا کۆدەبووە کە بە شێوەی یەکەگەلی ئیداریی تایبەت بە (سپی پێستەکانی) ئەفریقیای باشوور بوونیان هەبوو. نیشتمانە نەژادییەکان کە بە (بانتوستان) ناودەبران، هەروەکو داگیرکراوی دەستووری یان پاشکۆی ناسەرەکیی سەیر دەکران لە چوار

(ویلایەتــی بەناوســەربەخۆ) پێکهاتبــوو، ئەویــش بریتــی بــوون لــە (بۆفۆتســوانا، ڤێنــدا، ســیکای و تراتســکای) ســەرباری شــەش (ناوچەگەلــی خودموختــار) ئــەم قەوارانــە لەســەر دڵــی ئــەوە راوەســتاون کــە بــە (ئەپارتایــدی مــەزن) ناوبانگــی دەرکردبــوو، چونکــە لــە ڕێگــەی ئــەم دەڤەرانــەوە هێڵــە خێڵەکییــەکان دیاریکرابــوون کــە وادانرابــوو گوایــا رەشــەکانی ئەفریقیــای باشــورو بۆیــان هەبــوو مافــە شارســتانییەکان و مافــی دەنگدانیــان تیــادا پیــادە بکــەن، لــە راســتیدا واتــای ئــەوە بــوو کــە کەمێــك زیاتــر لــە کرێــکارە میوانــەکان) ئەوانــەی بەشــێوەیەکی کاتیــی لــە ئەفریقیــای باشــووری (ســپی)دا نیشــتەجێبوون ســوودیان لــەو مافانــە وەردەگــرت.

ســەرباری (گرانــد ئەپارتهایــد) (پیتــی ئەپارتهایــدی بچــووك) کــە بریتــی بــوو لــە تۆڕێکــی بەربــڵاوی کۆنترۆڵــی دەوڵــەت و بەوهۆیــەوە هەمــوو لایەنێکــی ژیانــی ڕۆژانــە لــە نێــوان رەگــەزە جیاوازەکانــی دانیشــتووی ئەفریقیــای باشــووردا لێــك جوداکرابوونــەوە، کــە ئەمانــەی دەگرێتــەوە، گواســتنەوە، شــوێنەکانی نیشــتەجێبوون، زانکــۆکان، دەروازەی دوکانــەکان، شــوێنە گشــتییەکانی رابــواردن و کات بەســەربردن و تەنانــەت ســێکس و هاوســەرگیریش.

بەهەرحــاڵ تەنهــا نرخێــك کــە هەوڵێکــی ئاوەهــا چڕلەســەر ئەنــدازەی کۆمەڵایەتــی لەتــەك بــێ توانایــی رژێمــی فەرمانڕەوایيــدا بــۆ (فەراهەمکردنــی دەرفەتــە جــوداواز، بــەڵام یەکســانەکانی) ژیــان بــۆ رەشپێســتەکانی ئەفریقیــای باشــورو ســەرەنجام بــە دارِمانــی و (ســەرنەگرتنی) سیاســەتی (ئەپارتهایــد) کۆتایــی هــات.

پرۆســەی شارنشــین کــردن بــە هەمــان هێــز بــەردەوام بــوو کــە بەهۆیــەوە بیرۆکــە و چەمکــی گرانــد ئەپارتهایــدی کــردە تەنهــا ئەندێشــە و چیرۆکێکــی خەیاڵــی.

جــا کــە دانیشــتوانە رەشــەکانی ئەفریقیــای باشــوور گیــرۆدەی هەژاریــی،

بێکاریـی و خواسـتی سـەرفرازیی بوبـوون، ناڕەزایـی کۆمەڵایەتـی بـە درێژایـی ساڵەکانی شەسـتەکان و حەفتـاکان و هەشـتاکان بوونـە هـۆی ریسـواکردنێکی نێونەتەوەیـی و لاتەریـك خسـتن و ئابلوقـە لەسـەردانان کـە دەرەنجـام کزبوونـی گەشەسـەندنی ئابـووری لێکەوتـەوە. بـۆ رووبەڕووبونـەوەی بازنـەی ناڕەزایـی نێودەوڵەتیـی، بێکاریـی و هەڵچوونـی کۆمەڵگـە، ئێـف، دەبلیـۆ دی کلێـرك F.W de klerk دوا سـەرکۆماری دەوڵەتـی ئەپارتهایـد قەدەغـەی لەسـەر کۆنگـرەی نیشـتمانیی ئەفریقیـای (ANC) و بزووتنـەوە جەماوەرییـە سیاسـییەکانی دیکـەی هەڵگـرت. ئەمـەش پرۆسـەیەکی هێنایـە ئـاراوە کـە ئازادکردنـی نلسـۆن ماندیـلای لـە بەندیخانـە و گفتوگـۆی بـە ئاراسـتەی دەسـتوورێکی کاتیـی و هەڵبژاردنـی دیموکراتیـی لێکەوتـەوەو دەرەنجـام حکومەتێکـی هاوپەیمانیـی لـە ژێـر دەسـتووره کاتییەکـەدا دامەزرێـنراو، پەرلەمانێکـی بـە دیموکراتیـی هەڵبژێـردراوی وەك ئەنجوومەنێکـی دەسـتووری لـێ هاتـە کایـەوە بـۆ ئەویـە دەسـتووره نوێیەکـە دەربچوێنێـت و لـە سـاڵی ١٩٩٦دا دەسـتوورێکی تـازە پەسـەند بـکات.

گریـمان سیاسـەتی ئەپارتهایـد هەندێکـی لەسـەر شـێوەیەکی فیدرالیسـتیدا پاساوی هەبووبێـت، ئـەوا فیدرالیـزم سـەرباری هەنـدێ ناڕەزایـی لەلایـەن زۆرانـەوە هـەر بەچـاوی پڕبایەخـەوە سـەیر کـراوە لـە مـاوەی قۆناغـی گواسـتنەوەی رامیاریـی ئەفریقیـای باشـووردا لەسـەرەتای نەوەدەکانـدا. بەتایبەتـی ئەندامانـی (ANC) چەنـد پێشـنیازیان بـۆ حکومەتـی بەهێـزی هەرێـم وەك شـێوەیەك لـە ئەپارتهایـدی تـازە بابـەت لێکدایـەوە، بەتایبەتیـش چونکـە حزبـی نیشـتمانیی دەسـەڵاتدار بـووە گەرمتریـن پاڵەوانـی فیدرالیـزم لەگـەڵ هەڵمەتـی گۆڕانەکـەدا. پارتـی (ANC) و هاوپەیمانەکانـی لـەوە دەترسـان سیسـتەمێکی فیدراڵیـی بـە پێدانـی دەسـەڵات بـە ناوچـەکان بـۆی هەبـێ دەسـەڵات بەشـێوەیەکی دیـار پـەرش و بێهێـز بـکات، بەوەیـش توانـای حکومەتـی ناوەنـد بـۆ خسـتنەکاری میکانیزمەکانـی دروسـتکردنەوە و پەرەپێدانـی سـەردەمی دوای ئەپارتهایـد زۆر

کەمکاتــەوە.

پشــتیوانی لێکردنــی فیدرالیــزم لــە زۆرلایەنانــەوە هــات. بێجگەلــە حزبــی نیشــتمانیی و حزبــی دیموکراتــی کــە پارتێکــی لیــبڕال دیموکــرات بــوو، پارتــی ئازادیــی ئینخاتــا (Inkhata freedom party) کــە هەمیشــە خــۆی وەك تاکــە پارێــزەر و بەرپرســی بەرژەوەندییــە سیاســییەکانی گەلــی (زۆلــۆ) (Zulu) دەناسـێت، ئەمەیــش داوای خودموختارییەکــی پەرەســەندووی دەکــرد بــۆ هەرێمــی (کوازولــو- ناتــال) (kwazulu- natal) کــە (زولــوەکان) تیایــدا زۆرینــەی ئەتنــی پێکدێنــن و تەنانــەت داوای مافــی بڕیاردانــی چارەنووسیشــیان کــردووە، بــە هەمــان شــێوە گروپێکــی بچکۆلانــەی ئەفریکانــۆی رادیکالــی کــە خوازیــاری مافــی زیــادەن بــە دەنگــی بــەرز دروشــمی دروســتکردنی (ڤۆڵکشــتات) یــان وەك نیشــتمانێکی تایبــەت بــە ئەفریکانــۆ ســپی پێســتەکان بەرزکردبــۆوە. لــە راســتییدا لەیــەك نزیکبوونــەوەو یەکگرتنەکــە وێــڕای جوداوازیــی بەرچــاوی بیروبــاوەڕ (ئایدیۆلۆژیــی) نێــوان پێکهاتــەکان ســەبارەت بــە بەرژەوەندییەکانیــان لــە ئۆتۆنۆمییــدا، ســەرەنجام هاوپەیمانییەتێکــی نامەرکەزیــی رێکوپێکــی لەمــاوەی پرۆســەی گفتوگۆکانــدا لێکەوتــەوە کــە بــووە هــۆی پەرەپێــدان و زیادبوونــی توخمەکانــی فیدرالیزمــی لــە دەســتوورەکەی ئەفریقیــای باشــووردا. لــە هەمووشــی گرنگــتر پارتــی نیشــتمانیی- نوێنــەری زۆرینــەی ســپی پێســتەکان و (رەنــگ پێســتەکانیش کــە تــا دەهــات زیاتــری دەکــرد) وای بــۆ دەچــوو کــە فیدرالیــزم و لەگەڵیشــیدا قانوونــی مافــەکان چاودێــر و جلەوگیرێکــی گرنــگ دەخاتــە ســەر زێدەڕۆیــی و خــراپ بەکارهێنانــی هێــز و دەســەڵات لــە رێگــەی حکومەتێکــی تــازەی زۆرینــەوە.

پرۆســەی وتووێــژەکان کــە بــە توندیــی دوژمنایەتیــی و هەڕەشــەی راگرتنــی لێدەکــرا، ســەرەنجام تەنگوچەڵەمەکــە کــە بــە پێشــنیازێکی (ئــاداری ســاڵی ١٩٩٣) دامرکایــەوە کــە لــە (راپۆرتێکــی متمانەیــی بــۆ پارتییــە سیاســییەکان) داهاتبــوو کــە (بزاڤــی راوێژکاریــی بازرگانیــی) ئامــادە و پێشکەشــی کردبــوو. پێشــنیازەکە

(٣٤ پرەنسیپە دەستوورییەکان)ی خستبوونەڕوو بۆ ئەوەی ئەنجوومەنی دەستورویە بەشێوەیەکی دیموکراسیی هەڵبژێردراوەکە پەیڕەویان لێ بکات لەکاتی دانانی دەستووریی کۆتاییدا. هەرە گرنگترینیان داواکاریی لە هەر دوو ئاستی حکومەتە (نیشتمانیی و هەرێمایەتی) لەخۆگرتبوو کە هەردوو دەسەڵاتە تایبەتەکان و گشتگیر و دەسەڵاتە هاوبەشەکان هەبێت (پرەنسیپی ١٩) و لە هەمانکاتدا، رووناکیی زۆری دەخستە سەر پرەنسیپی یاریدەدەری ئەوەی دەڵێت بڕیارەکان پێویستە لەسەر هەر ئاستێك کە هەرە (بەرپرسیار و پاساو دراوە) وەربگیرێن (پرەنسیپی ٢٠).

زۆربەی توێژەرەکان وایدەبینن کە دەستووری ئەفریقیای باشوور بەشێوەیەکی سەرەکیی فیدرالییە بەتایبەتی لەسەر شێوەی مۆدێلی فیدرالیزمی یەکگرتووی جەرمانیی (ئەڵمانیی) دارێژراوە کە چوارچێوەیەکی یاساسازیی و یەکگرتنێکی یەکسانی نەختێ توندوتۆڵی لە نێوان حکومەتەکانی نێوەند و هەرێمەکاندا هەیە لە رێگەی بۆندستڕات (bundestrat) ەوە جێبەجێکراوە، بە واتایەکی تر، ئەگەرچی هەرێمەکان بە تەواویی بەشداری لە دارشتنی ئەو سیاسەتانە دەکەن کە پێوەندییان بە ناوچەکانەوە هەیە، بەڵام بڕیاری کۆتایی هەر بۆ حکومەتی ناوەندیی دەگەڕێتەوە.

٢- مەرج و بەندە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

کۆماری ئەفریقیای باشوور دیموکراتییەکی پەرلەمانتارییە کە سەرۆکێکی هەیە سەرۆکی حکومەت و لە هەمانکاتدا سەرۆکی دەوڵەتیشە.

ئەو سیستەمە سەرۆکایەتییە پەرلەمانتارییە تێکەڵاوە و دەستوورەکەی لە ١١ی ئۆکتۆبەری ١٩٩٦دا کاری پێکراوە. دەستوورەکەی ساڵی ١٩٩٦ دابڕانێکی یەکلایەنەی تەواو بوو لە پرەنسیپی دەسەڵاتدارییەتی پەرلەمانیی سەر بە بەریتانیاوە، ئەوەیش بۆ دەستنیشانکردنی ئەو سنوورانە دەگەڕێتەوە کە دەستوورەکە سەپاندوویەتی.

دەستووری ئەفریقیای باشوور (بەتایبەتی قانوون و لیستی مافەکان) بەیەکێك لە هەرە پێشکەوتخوازەکان لە دنیادا دەژمێردرێت.

ژمارەیەك بەندی تایبەتی بۆ چەندین کۆمیسیۆن و فەرمانگەکان دادەنێت (بەشی ٩) کە ئەمانە دەگەڕێتەوە وردبینی گشتیی (بەشی ٢٨٨) پارێزەر یان (وەسیی) گشتیی (بەشی ١٨٢) کۆمیسیۆنی مافەکانی مرۆڤ (بەشی ١٨٤) کۆمیسیۆنی یەکسانیی نێرومێ (بەشی ١٨٧) کۆمیسیۆنی سەربەخۆی هەڵبژاردن (بەشی ١٩٠) کۆمیسیۆنێك بۆ پەرەپێدان و پاراستنی مافەکانی کۆمەڵە کەلتووریی، ئایینی و زمانییەکان (بەشی ١٨٥) هەروەها دەسەڵاتی سەربەخۆی پەخش و بڵاوکردنەوەی رادیۆ و تەلەڤزیۆن (بەشی ١٩٢).

بەپێی دەستوورەکەوە یەکێتییەکی فیدرالیی لە نۆیەکەی پێکهێنەر دامەزرێنراوە کە ئەم دەڤەرانەن (کوازولو- ناتانل، گاوتینگ، فریی ستەیت، کاپی خۆرئاوا، کاپی خۆرهەڵات، لیمپۆپۆ، خۆرئاوای باکوور، کاپی باکوور و میومالانگە (بەشی ١٠٣).

جیا لە زۆربەی فیدراسیۆنەکان لە دابەشبوونی قووڵی کۆمەڵگاندا، تخووبە هەرێمایەتییەکان لەسەر بنەمای تخووبی خێڵەکی یان رەگەزایەتی نەکێشراون، بگرە پێویستییە سیاسییەکان رەچاو کراون بۆ دووبارە نەبوونەوەی تاقیکردنەوەی هاوشێوەکانی رابردوو.

دەستوورەکە دان بە حکومەتەکانی سێ ناوچەی دەسەڵات دادەنێت (بەشی ٣)ی دەستوورەکە بەکارهێنانی زاراوەی (ئاستی حکومەت)ی رەتکردەوە. بەرەسمیی ناسینی حکومەتی خۆجێی وەك ناوچەیەکی دەسەڵاتی دەستووریی لە ئەفریقیای باشووردا جیاوازیی هەیە لەگەڵ نموونەکانی زۆران فیدراسیۆندا، ئەوانەی حکومەتە خۆجێیەکانیان دەکەونە بەر حوکم و دەسەڵاتی یەکە پێکهێنەرەکانەوە.

دەستوورەکەی ١٩٩٦ بۆ ئەوە داهێنراوە کە زیاتر پەرە بە مۆدێلێکی

فیدرالیزمــی هەرەوەزیــی بــدات تــا یەکێکــی بەربەرەکانــێ و رکابــەر. بۆیــەکا حکومەتــە ناوچییــەکان داوایــان لێدەکرێــت بــە گوێــرەی دەق و رۆحــی پرەنســیپەکانی حکومەتــی هەرەوەزیــی رەفتــار بکــەن وەك لەبەشــی (بەنــدی ٣) دەســتوورەکەدا هاتــووە. لــە یــەك جوداکردنەوەیەکــی چەســپاوی کارو و ئەرکــەکان لــە نێــوان مــەودای دەســەڵاتەکانی حکومەتــدا بوونــی نییــە ئەمەیــش بەروونیــی لەلایــەن (ئەنجومەنــی هەرێمــەکان)ەوە پێشــنیاز کــراوە، کــە بەرژەوەندییەکانــی حکومەتــی نیشــتمانیی و هەرێمایەتــی و خۆجێییەتــی تیایــدا یەکدەگرنــەوە.

لەگــەڵ ئەوەشــدا پرەنســیپی حکومەتــی هەرەوەزیــی زیــان بــە ئۆتۆنۆمــی هەرێمایەتــی ناگەیەنێــت. بــۆ نموونــە هــەردوو هەرێمــی (کاپــی خۆرئــاوا و کوازولۆناتــال) مافــی دارشــتنی دەســتووری تایبەتــی هەرێمایەتــی خۆیانیــان بەکاربــردووە (بەشــی ١٠٤) ئەوەیــش تەنهــا بــە پەســەندکردنی پێشــەکی لەلایــەن (دادگــەی دەســتورویی)یەوە (بەشــی ١٤٤) تەنانــەت دەبــێ ئەوەیــش بزانرێــت کــە دابەشــکردنی مافــی پێدانــی دەســەڵات لــە حکومەتــی نێوەنــدەوە کــە پێوانــە و نموونــە گشــتیەیکان دادەنێــت و لەوانەیــە پێوانــە نموونەییەکانــی هەرێمایەتــی، کــە دەبێتــە مایــەی هەرەشــەکردن لــە یەکێتــی نیشــتمانیی و پێوانــە نیشــتمانییەکان، پووچەلکاتــەوە. لیســتێکی ئێجــگار کورتــی دەســەڵاتە تایبەتییەکانــی هەرێمایەتــی هەیــە، وەك (کوشــتارگەکان) (قەســابخانە)، پلاندانانــی ناوچەیــی، رێگاوبــان، وەرزش، کاروبارەکانــی ســەر بــە کەلتــوور و ڤێتێرنەریــی- خزمەتگوزاریــی بەیتەریــی) لــە بــوارە هەســتیارترەکانی تــردا دەســەڵاتەکان هاوبەشــن و بــەم شــێوەیە هــەردوولا بۆیــان هەیــە یاساســازییان بــۆ بکــەن هەرچەنــدە هەمدیــس قانوونــی نیشــتمانیی (فیدرالیــی) سەرپشــکە لــەو بابەتانــەدا کــە ناتوانــرێ بەشــێوەیەکی کاریگەرانــە لەلایــەن هەرێمەکانــەوە بەرێــوە ببرێنــن یــان پێویســتیان بــە یەکجۆریــی و نەگــۆڕان هەیــە بــۆ ئــەوەی کاریگــەر بــن.

ئەفریقیــای باشــوور پەرلەمانێکــی جــووت ئەنجوومەنــی هەیــە لــە

(ئەنجوومەنــی نیشــتمانیی) و (ئەنجوومەنــی نیشــتمانیی هەرێمــەکان) پێکهاتــووە کــە بــارەگای هەردووکیــان لــە شــاری کێــپ تــاون (Cape town)دان بەشــی (٦) ٤٢). (ئەنجوومەنــی نیشــتمانیی)یەکە لــە ٤٠٠ نوێنــەر پێکدێــت کــە لەســەر بنەمــای نوێنەرایەتیــی رێژەیــی و سیســتەمی لیســتی پارتایەتــی هەڵدەبژێردرێــن (بەنــدی چــوارەم، بەشــی ٦٠-٧٢) ئــەو (ئەنجوومەنــە نیشــتمانییە) وەك ئەنجوومەنێکــی پلــە خوارتــری بــە دیموکراتیــی هەڵبژێــردراو، پێویســتە لەســەری (حکومــەت لەلایــەن خەڵکــەوە لــە ژێــر ســەروەریی دەســتووردا) دابیــن و مســۆگەر بــکات.

شــتێکی هەندێــك نائاســاییە کــە دامــودەزگا کارگێڕییــەکان و یاساســازییەکان لــە شــارگەلی جــوداوازان، وەلــێ ئەگەرێکــی زۆر بەهێــز لــە ئارادایــە کــە (پەرلەمــان) بچێتــەوە بــۆ پایتەختــی کارگێڕیــی (بریتۆریــا)وە بــۆ ئــەوەی خەرجییەکانــی پــەرش و بڵاوبوونــی پێتەختــەکان کــەم بکرێنــەوە.

ئەنجوومەنــی باڵاکــە لەســەردەمی دەســتووری کاتیــدا پێیدەگوتــرا (ســینات) (The senate) وەلــێ لــە دەســتوورەکەی ســاڵی ١٩٩٦دا نــاوی بۆتــە ئەنجوومەنــی نیشــتمانی هەرێمــەکان. ئــەم ئەنجوومەنــە لــە (٩٠) ئەنــدام پێکدێــت نوێنەرایەتیــی بەرژەوەندییــە تایبەتەکانــی هــەر (٩) هەرێمــەکان دەکــەن و بەتەنــگ ئــەوەوەن کــە دڵنیابــن ئــەم بەرژەوەندییانــە لەلایــەن حکومەتــی ناوەنــدەوە زیانیــان پــێ نــاگات (بەشــی ٤٢/٤) ئەوەنــدەی پێوەندیــی بەکاروبــاری داراییــەوە هەیــە هەرێمــەکان بۆیــان هەیــە پشــکی داهاتــی بــاج و گومرگــی میریــی دیاریکــراوی خۆیــان زیــاد بکــەن. هەروەهــا دەســەڵاتی وەرگرتنــی زۆر کــەم قەردیــان پێــدراوە (بەشــی ٢٣٠) یاســا بنەڕەتیەیــکان لــە دەســتوور و هەروەهــا (قانوونــی پێوەندییــە داراییەکانــی نێــوان حکومەتەکانــدا) چەســپێنراون کــە یەکەمجــار لــە بودجــەی ســاڵی ١٩٩٩دا کاری پێکــرا. فیدرالیزمــی داراییــی لــە بــواری دابەشــکردنەوە ئێجــگار مەرکەزییــەت پێــڕەو دەکات، بــە ڕەچاوکردنــی فاکتەرگەلــی داراییــی وەك پێداویســتییەکانی حکومەتــی نیشــتمانیی (نێوەندیــی) و هێــزی چەکــداری حکومەتــە ناوچەییــەکان

و هەروەهــا پێویســتیی زاڵبــوون بەســەر نایەکســانیی دەســکەوت و داهــات (لــە نێــوان هەرێمــەکان)دا. بەشــی G) (٢) /٢١٤، (کۆمیســیۆنی ســامان ودارایــی) بــۆ ئــەوە دامەزرێــنراوە تــا رێنمایــی لەمــەڕ دابەشــکردنی بودجــەوە پێشــکەش بــکات بەشــی (٢٢٠) (بەشــی ٢٢٧) بــۆ هــەر هەرێمێــك بەشــێکی وەك یەکــی رەوا لــە داهاتــی نەتەوەیــی دابیــن دەکات کەچــی، بەپێــی (بەشــی ٢) (٢٢٧) دەســتکەوت و داهاتــی زیــادە و ســەربار کــە هەرێمــەکان یــان شــارەوانییەکان بەدەســتیان دێنــن نابــێ لــە پشــکی ئــەوان لــە داهاتــی نەتەوەیــی یــان هــەر بەشــێکی دیکــەی تــر کــە لــە داهاتــی حکومەتــی نیشــتمانییەوە بۆیــان بڕابێتــەوە کــەم بکرێتــەوە.

دەســتوورەکە رێوشــوێنی رون و ئاشــکرای تێدایــە ســەبارەت بــە چارەســەرکردنی کێشــە دەســتوورییەکان (بەنــدی هەشــتەم) ســەرباری پرەنســیپی حکومەتــی هــەرەوەزکار، ســەرجەم بەشــەکانی حکومــەت لەســەریانە هەمــوو توانایەکــی گونجــاو بخەنەگــەڕ بــۆ چارەســەرکردن و نەهێڵانــی هــەر گرفــت و کێشــەیەك لــە رێگــەی وتووێــژ و گفتوگــۆی نێــوان حکومەتەکانــەوە. (بەشــی ٣) ٤١). هەروەهــا بەکارهێنانــی هەمــوو شــێوازێك بــەر لەگەیاندنــی کێشــەکە بــە دادگــە بــۆ یەکلاکردنــەوەی. دادگــەکان بۆیــان هەیــە ئــەو جــۆرە کێشــانە بگەڕێننــەوە بــۆ بەشــە جوداوازەکانــی حکومــەت ئەگــەر پێیانوابــوو لــەم رووەوە هــەوڵ و تەقــەلای پێویســت نــەدراوە، (بەشــی ٤) (٤١). جــا ئەگــەر دادگەیەکــی یاســا نەیتوانــی کێشــەیەك چارەســەر بــکات ئــەوا یاســای نیشــتمانیی بەســەر قانوونــی هەرێــم یــان دەســتووری هەرێمــدا زاڵ دەبێــت لــەو حاڵەتانــەدا کــە ناکۆکییەکــە لەســەر لێکدانــەوە و بۆچوونــی یاســاییدا بێــت. (بەشــی ٣) ١٤٦، بەشــی (١٤٨).

لەگــەڵ ئەوەشــدا دادگــەی دەســتووریی وەك باڵاتریــن دادگــەی پەیوەســت بەکاروبــار و بابەتــە دەســتوورییەکان، خاوەنــی دوا بڕیــارە لەبــارەی ئــەو کێشــانەی حکومەتەکانــی ناوەنــد و هەرێــم و خۆجێیەتــی تێیانــەوە گلاون (بەشــی ١٦٧) دادگەکــە لەســەرۆکێك و جێگیرێــك و نــۆ دادوەری دی پێکدێــت (بەشــی ١) (١٦٧)

و بابەتــەکان پێویســتە لانــی کــەم ٨ دادوەر بیانبینــن. دادگــەی دەســتووریی بڕیــار لەســەر ناکۆکییەکانــی نێــوان دەزگەکانــی دەوڵــەت و هەروەهــا لەبــارەی کێشــەکانی پەیوەســت بــە دەســتووریی بوونــی هــەر قانوونێکــی هەرێمایەتــی یاخــود پەرلەمانیــی یــان هەموارکردنــی دەســتوور دەدات بەشــی (٤) (١٦٧). ئــەم بابەتانــە دەکــرێ راستەوخۆ بدرێنــە دادگــەی دەســتووریی لەلایــەن هەرکەسێکەوە چونکــە ئــەوە لــە بەرژەوەندیــی داد دایــە و بــە ئیجــازەوە رەزامەندیــی دادگــەی دەستووریشــە (بەشــی (٦) (١٦٧). رێبازگەلــی نەگــۆڕ و چەســپی و دەبــێ پەیــڕەو بکرێــن بــۆ ئەنجامدانــی گۆڕیــن و هەموارکردنــی دەســتووری (بەشــی ٧٤).

ئــەم گۆڕانکارییانــە دەکــرێ بــە گوێــرەی پێنــج بابــەت پۆلیــن بکرێــن، کــە پلــەی چەســپیوی جوداوازیــان هەنــە. جــا لەبــەر ئــەوەی ناتوانرێــت ئەمانــە گشــتیان لێــرەدا بــە دوورودرێــژی بــاس بکرێــن، بــە کورتــی ئامــاژە بەوەدەکەیــن کــە گۆڕیــن لــە دەســەڵاتە چەســپاوەکانی دەســتوور خــۆی تەنهــا بــە یاســایەك دەکرێــت کــە لانــی کــەم ٧٥٪ لەســەدای ئەنجومەنکــە (لەگــەڵ) پشــتگیریی لانــی کــەم شــەش لــە هەرێمــەکان لــە نێــو (ئەنجوومەنــی نیشــتمانیی هەرێمــەکان)دا پەســەندیان کربێــت. قانوونەکــەی مافەکانیــش – بابەتــی دوو گۆڕانکاریــی- تەنهــا دەکــرێ هەمــوار بکرێــت لەلایــەن لانــی کــەم ٣/٢ دوو ســێیەکی (ئەنجومەنەکــە) و بــە پشــتگیریی لێکردنــی لانــی کــەم شــەش لــە هەرێمــەکان لــە (ئەنجومەنــی نیشــتمانیی هەرێمەکانــدا) بەشــی (٢) (٧٤).

گۆڕینــی دیکــە کــە (١) پەیوەســتن بــە ئــەو بابەتانــەی کار لــە ئەنجوومەنــی نیشــتمانی هەرێمــەکان دەکــەن. یاخــود (٢) ســنووره هەرێمایەتییــەکان، کاروئەرکــەکان، یــان دەزگــەی و کۆمەڵــە یاســا و پەیــڕەوەکان دەگــۆڕن، یــان (٣) هەموارکردنــی ماددەیــەك کــە بەشــێوەیەکی تایبەتــی پەیوەســت بــێ بەکاروبابەتێکــی هەرێمایەتییــەوە، ئەوانیــش پێویســتیان لانــی کــەم بــە پشــتگیریی دوو ســێیەکی ٣/٢ نیــو (ئەنجومەنەکــە) هەیــە لەگــەڵ پشــتگیری لێکردنــی بەکەمــی

شـەش لـە هەرێمەکانـی نێـو (ئەنجومەنـی نیشـتمانی هەرێمـەکان)دا.

پێزانیـن و داننـان بـە ڕۆڵـی دەسـتوریی سـەرکردە تەقلیـدی و دێرینـەکان و هەروەهـا بەمافـی بڕیاردانـی چـارەی خۆنووسـین (بەشـی ٢٣٥) نیشـانەیەکی تایبەتـی سـەیر و سەرنجڕاکێشـی دەسـتووری ئەفریقیـای باشـوورە.

دەسـتوورەکە دەرك بـەوە دەکات و دەیسـەلمێنێ کـە دەسـەڵاتی تەقلیدیـی دێریـن پێـش هاتنـی ئیسـتعماری (داگیرکـردن) ئەوروپـی بـۆ ئەفریقیـای باشـوور دەکەوێتـەوە. بـۆ باشـترکردنی ئـەو گرژییـە هەسـتپێکراوەی کـە لـە زۆر پابەندبوونـی خۆماڵیـی ئەفریقیـا بـە تەقلیـدە کۆنـەکان و سرووشـتە پاتریارکییـە زۆردراییەکەیـەوە سـەرچاوە دەگرێـت لەلایـەك و هەڵوێسـتو خوونەریتیـی کۆمەڵـی نەتەوەیـی دیموکراتیخـواز و مۆدیـرن و یەکسـانیخوازی دەسـتوورەکە لەلایەکـی تـرەوە، (ئەنجوومەنێکـی سـەرکردە تەقلیدییـەکان) پێکهێـنراوە (بەشـی ٢١٢). ئەندامەکانـی لەلایـەن (ئەنجوومەنـە هەرێمایەتییەکانـی سـەرکردە تەقلیدییەکانـەوە) دادەمەزرێـن، وەك لـە بەشـی (٢) (٢١٢)ی دەسـتووردا هاتـووە بۆیـان هەیـە و دەکـرێ دووبـارە دابنرێنـەوە. هەروەهـا لەسـەر ئاسـتی هەرێمایەتیشـدا (ئەنجوومەنەکانـی سـەرکردە تەقلیدییـەکان) پێکهێـنراون. لەگـەڵ ئەوەشـەوە ئـەوە روونەکـە قانوونـی نەریتیـی کۆمەڵایەتـی (نـەك یاسـایی) و سـەرکردە تەقلیدییـەکان بەشـێوەیەکی سـەرەکیی دەسـەڵاتی ئەوەیـان پێـدراوە کـە رۆڵێکـی رەمزیـی و ئامۆژگاریـی بگێـڕن و سـەرکردایەتیی تەقلیدیـی بەنـدە بـە چاپتـەری (بـەش) ١٢ی دەسـتوورەکەوە.

سـەبارەت بـە مافـی بڕیاردانـی چـارەی خۆنووسـین کـە ئێجـگار هەسـتیارە و مشـتومڕی زۆریشـی لەسـەرە بـە زۆریـش لـە کاردانـەوەدا بەرامبـەر ئەفریکانـۆ هـەرە راسـتڕەوەکاندا و هەنـدێ پێکهێنـەری تایبـەت لـە نێـو (IFP) پارتـی سەربەسـتی ئینخاتـادا دەسـتوورەکە هیـچ رێگریـی و ئاسـتەنگێکی نەخسـتۆتە پێش (داننـان بـە مافـی بڕیاردانـی چـارەی خۆنووسـین بـۆ هـەر کۆمەڵێکـی هاوبـەش

لــە میــرات و بــۆ ماوەیــی زمانەوانیــی و کەلتورویــی لەنێــو ســنووری یەکەیەکــی هەرێمایەتــی لــە کۆمارەکــەدا، یــان بــە هــەر ڕێگەیەکــی تــر کــە ئەنجوومەنــی یاســادانان بڕیــاری لەســەر دابێــت. (بەشــی ٢٣٥).

٣- (هێزە بزوێنەرەکانی ڕامیاریی سەردەم)

چــوار کێشــە گەلــی پلــە جیــاواز کــە بوونەتــە گرفتــی ســەرەکیی لەبــەردەم پەرەســەندنی دەســتووریبدا مشــتومڕیی سیاســیی ئەفریقیــای باشــوروی لــە ســاڵی (٢٠٠١)ەوە داگیرکــردووە، ئــەم کێشــانەش ئەمانــەن:

١- دەرەنجامەکانــی دادگایــی کردنــی نــاسراو بــە گروتبــووم (Grootboom Judgement) لەلایــەن دادگــەی دەســتووریبەوە.

٢- بــە دەســتووریی بــوون (دەســتووریەتی) قانونــی ڕێگەپێــدان بــە ســەنگەر گواســتنەوە لــە دەنگدانــی نێــو هۆڵــی پەرلەمانــدا.

٣- درێژەپێدانــی بــاس و خواســی بەربــڵاوی داســتانی سیاســەتی بوێرانــەی بەرەنگاربوونــەوە و لەنێوبردنــی نەخۆشــی (ئایــدز) و هۆکارەکانــی.

٤- دوای هەمووانیــش بــە سیاســیی کردنــی پرۆگرامــە گشــتگیرەکەی حکومــەت ســەبارەت بــە دابینکردنــی بودجــە و پێداویســتییەکانی بەرگریکــردن.

ئــەم چوارکێشــە جۆراوجۆرانــە کاریگــەری جوداوازیــان بەســەر پێوەندییــە فیدرالییەکانــەوە لــە ئەفریقیــای باشــووردا هەبــووە. لــە ٢٩ی ئایــاری ٢٠٠١دا دادگــەی دەســتووریی پشــتگیریی لــە بڕیارێکــی (دادگــەی بــاڵای کاپ) کــرد کــە سروشــتی یاســای مافەکانــی ئەفریقیــای باشــوور دەوڵــەت ناچــار دەکات پشــتگیریی نــەوەی دووهەمــی مافەکانــی (کۆمەڵایەتــی- ئابــووری) هاونیشــتمانیان بــکات. ماڵەکــەی خاتــوو (ئارینــا گروتبــووم M.s Irena grootboom) کــە ئەندامــی کۆمەڵگەیەکــی زۆر هــەژاری شانشــین بــوو لــە (کاپــی خۆرئــاوادا) ڕووخێــنرا تــا کاریگــەری هەبێــت بەســەر بڕیــاری دادگــەوە بــە دەرکردنــی کرێچــی لــە بەرنەدانــی پــارەی کــرێ یــان پەیــمان شــکاندن یــا نیشــتەجێبوونی نایاســایی و بــرەو بــدات بــەو بڕیــارەدا.

دادگـە بـۆی دەرکـەوت کـە لەسـەر دەوڵـەت پێویسـت بـوو کار بـۆ چاککردنـی بـاری دژوار و کێشـەکانی ئـەو ژمـارە زۆرانـەی هاووڵاتییـان بـکات کـە لـە هەلومەرجـی ئێجـگار ترسـناکدا لەسەرانسـەری وڵات ژیـان دەبەنـە سـەر بەپێـی توانـا و ئەوەنـدەی بـۆی دەلوێـت بـۆ دابینکردنـی شـوێنی نیشـتەجێبوون دەسـتی یارمەتیـی و هاوکاریکردنـی بـۆ هاونیشـتمانییان درێـژ بـکات.

بڕیارەکـەی دادگـە لـەوەدا زۆر پـڕ بایـەخ و گرنـگ کـە ملکەچبوونـی دەوڵەتیـی – لـە سـنووری دیاریکـراودا- داهێنـا بـۆ پەرەپێـدان و زیادکردنـی مافـە کۆمەڵایەتیـی و ئابوورییـەکان ئەمەیـش کاریگەرییەکـی گرنـگ دیـاری دەبێـت بەسـەر حکومەتـی ناوەنـدەوە کـە هـەر خـۆی لـە رووی داراییـەوە دەسـتکورت و کـەم دەرامەتیشـە!

چوار دەستپێشکەری و گۆڕینی یاساسازی:

١- یاسـای سـاڵی (٢٠٠٢) بـۆ هەموارکردنـی دەسـتووریی کۆمـاری ئەفریقیـای باشـوور.

٢- یاسـای سـاڵی (٢٠٠٢) ی دووهـەم هەموارکردنـی دەسـتووریی کۆمـاری ئەفریقیـای باشـوور.

٣- یاسـای سـاڵی (٢٠٠٢) بـۆ هەموارکردنـی پێکهاتنـە شـارەوانییەکانی حکومەتـی خۆجێیـی.

٤- هەروەهـا یاسـای سـاڵی (٢٠٠٢) ی هەموارکردنـی لـە دەسـتدانی توانـای مانـەوەی ئەندامیەتـی پێکهاتـەکان.

ئەمانـە کـە هـەر چواریـان بـە دوای ئـەوەدا بـوون بـە یاسـا بـۆ ژمارەیەکـی زۆری ئەندامانـی ئەنجومەنـی یاسـادانان بگونجێنـن کـە پێوەندیـی ئەندامبوونیـان لـە نێـو پارتەکانیانـدا نەپچڕێنـن واتـا (دژی سـەنگەر گواسـتنەوە لـە نێـو هۆڵـی پەرلەمانـدا) مەسـەلەی (مافـی سـەنگەر گواسـتنەوە لەهۆڵـی پەرلەمـان) گرنگـە چوکـە بـە واتـای گۆڕانکاریـی و گواستنەوەی هێـزی سیاسـی دێـت، گۆڕانکاریـی لـە

ئەندامییەتــی حزبایەتییــدا روویــدا لــەدوای یەکگرتنەوەوەیەکــی زووتــر لــە نێــوان حزبــە سیاســییەکانی ئۆپۆزسـیۆندا (بەرهەڵسـتکار) (پارتــی دیموکراتــی DP و پارتــی نیشــتمانیی (پێشــتر) کــە (ببــووە پارتــی نیشــتمانی تــازە (NNP) بــۆ دامەزراندنــی (هاوپەیمانیــی دیموکراتــی (DA)، بــەڵام ســەری نەگــرت و زۆری نەخایانــد. لــە جیاتــی ئــەوە NNP ئــەوەی هەڵبــژارد بچێتــە نێــو هاوپەیمانییــەك لەگــەڵ ANC کۆنگــرەی نیشــتمانیی ئەفریقیاییــدا بــۆ پێکهێنانــی یەکــێ لــە بچووکتریــن حزبــی بەرهەڵســتکار (بزاڤــی دیموکراتیــی یەکگرتــوو (UDM) بــۆ رووبەڕووبوونــەوەی یاســای (مافــی ســەنگەر گواســتنەوەی نێــو هۆڵــی پەرلەمــان) لــە دادگــەی دەســتووریدا. دادگەکــە بڕیاریــدا کــە ئــەو (مافــە) شــتێکی نادەســتووریی نەبــوو لەســەر ئاســتی حکومەتــی ناوچەییــدا، بــەڵام قانوونــەکان کــە لەســەر ئاســتی هەرێمایەتــی و نیشــتمانیدا دەرچوێنرابــوون بــە خراپــی دەرچوێنرابــوون. بەراســتکردنەوەی ئــەم ناتەوایــی و کەموکورتییانــە لــە مانگــی (کانوونــی دووەمــی ٢٠٠٣)دا، بەپێدانــی مۆڵەتێکــی دوو هەفتەیــی لــە مانگــی نیســانی ٢٠٠٣دا نوێنــەران رێگــەی ئەوەیــان پێــدرا کــە ســەنگەری خۆیــان لــە نێــو پەرلەمــان بــۆ پارتــە سیاســیەکانی تــر بگوازنــەوە. لــە ئەنجامــی ئەمــەدا کورســییەکانی (ANC) کۆنگــرەی نیشــتمانیی ئەفریقیایــی لــە ئەنجوومەنــی نیشــتمانیدا لــە (٢٦٦) کورســی بــۆ (٢٧٥) کورســی زیــادی کــرد کــە دەیکــردە (٦٨,٨٪) لــە کــۆی گشــتیی و زۆرینەیەکــی پــتر لــە ٣/٢) دوو ســێیەك هەروەهــا بــووە مایــەی ئــەوەی کــە (هاوپەیمانییــە دیموکراتییەکــە) بــووە بەرهەڵســتکاری نوێــی فەرمــی (رەســمیی) کورســییەکەین لــە (٣٨) ەوە بــوون بــە (٤٦). ژمــارەی کورســییەکانی (پارتــی نیشــتمانیی نــوێ NNP) لــە (٢٨) کورســییەوە بــۆ (٢٠) کورســیی دابــەزی.

لەســەر ئاســتی شــارەوانییدا بــە (ســەنگەر گۆڕینەکــەی) ئۆکتۆبــەری ٢٠٠٢ ANC لــە کــۆی (٥٥٥) دەنــگ و لایەنگرانــی پارتەکانــی دیکــەوە کــە (٤١٧)یــان لەوانــە (راوێژکارانــی هاوپەیمانیــی دیموکراتیــی DA بــوون) بــۆ خۆیانیــان بــردن. لــە

کاتێکـدا (٣٤٠) دەنگـی لایەنگرانـی DA چوونـە ریـزی (NNP) پارتـی نیشـتمانیی نـوێ، شـتێکی سـەیر و سەرنجراکێشـە کـە لـە هەمـوو ئەمانـەدا پارتەکـەی ئەپارتهایـد- پارتـی نیشـتمانیی (کەنـوی خـۆی گۆڕیبـوو کردبـوو بـە پارتـی نیشـتمانیی نـوێ) بـۆ ئـەوەی نیشـانی بـدات کـە گـۆڕاوە، بەمەبەسـتی ڕێککەوتـن لەسـەر حکومەتێکـی هاوبـەش پەیمانێکـی بەسـت لەگـەڵ ANCدا (کۆنگـرەی نیشـتمانیی ئەفریقیاییـدا) (ئـەو گرووپـەی کـە هـەر بـۆ بەرهەڵسـتیکردنی سیاسـەیت ئەپارتهایـد دامەزرێنرابـوو).

پیادەکردنـی سیاسـەتی ئابووریـی قەبـە و زل سـەرەنجام بـووە هـۆی هەڵاوسـان لـە وڵاتـدا بـە ڕێـژەی (٣-٦) لەسـەدا لـەو رادەیـەی (بانکـی پاشـەکەوت) بـۆ سـاڵی ٢٠٠٢ و ٢٠٠٣ دایینابـوو، هەروەکـو بـووە مایـەی چاکبـوون و بـرەودان بـە پـارەو دراوی وڵاتـدا. لەگـەڵ ئەوەشـەوە سـەرباری هەنـدێ سـەرکەوتنی ئابووریـش، دوو دڵـی و نەویسـتنی سـەرۆك میباکـی (President Mbeki) بـۆ شکسـتهێنان و سـەرنەکەوتنی لـە دانـان بـە بەبوونـی پێوەنـدی هـۆکاری لـە نێـوان ڤایرۆسـی HIV و پەتـای ئایـدزدا (Aids) نەخۆشـی نەمانـی بەرگـری دەسـتکەوت) لـە وڵاتێکـدا کـە یەکێکـە لـە نێـو ئـەو وڵاتانـەی (دنیـادا) کـە بەرزتریـن ڕێـژەی تووشـبوونیان بـەو نەخۆشـییە تیادایـە، ئەمانـە بـەردەوام ڕێبـاز و مـاوەی فەرمانڕەواییەکـەی شـێواند و لەکـەداری دەکـرد.

بەمەبەسـتی پاڵپشـتی و بەهێزکردنـی هەڵوێسـتی ناوبەدکـراوی حکومـەت دەربـارەی (AIDS/HIV)ەوە، دادگـەی دەسـتووریی لـە تەممـوزی ٢٠٠٢دا بڕیارێکـی دەرکـرد بـۆ ناچارکردنـی حکومـەت بـە دابەشـکردنی دەرمانـی دژ بـە پەتایەکـە لـە سەرانسـەری وڵاتـدا، وێـڕای ئامۆژگاریـی و پشـکنینی ئافرەتـان لـە نەخۆشـخانە گشـتییەکاندا نـەك تەنهـا لـە ١٨ شـوێنە پیشـە دیاریکراوەکانـدا.

هەروەهـا ئـەم بڕیـارەی دادگـە نـەك زۆر بـە بەرفرەوانیـی لەلایـەن ئەوانـەوە پەسـەند و ستایشـکرا کـە لەگـەڵ هەڵوێسـتی حکومەتـدا لەمـەڕ (AIDS/HIV)ئـەوە

دژ وناکـۆك بـوون، بگـرە هەروەهـا ئـەو پانتاییەشـی چەسـپاند کـە ژمارەیەکـی لـە زیادبوونـدا کاروبـارە رامیارییـەکان راسـتەوخۆ لەلایـەن دادگـە دەسـتورییە تازەکـەوە بڕیاریـان لێدرابـوو.

بـەم ئاسـتەیش Equaiiy بەشـێوەیەکی یەکسـان، ئەگـەر زیاتریـش نەبـێ، بڕیارەکانـی حکومـەت بـە خسـتنەگەڕی نزیکـەی (٤٣,٨) بلیـۆن روبیـە بـۆ بەدەسـتهێنان و کڕینـی چـەك و جبەخانـە هێنـدەی تـر بوونـە مایـەی رێکنکەوتـن و مشـتومڕ لەسـەرکردن. بەلەبەرچاوگرتنـی پێداویسـتییەکانی گەشـەکردنی قووڵـی ئەفریقیـای باشـورو، کـە تیایانـدا چارەسـەرکردنی پەتـای (ئایـدز) لـە لقـە سـەرەکییەکانییەتی. ئـەم بڕیـارە لەلایـەن خەڵکانێکـی زۆرەوە ناڕەزایـی و دوژمنایەتـی لێکـرا. لەسـاڵی ١٩٩٩ەوە بابەتـی چـەك بووەتـە یەکـێ لـە کێشـە سیاسـییە هـەرە ئاڵـۆزەکان و هۆیـەك بـۆ تاقیکردنـەوەی (لـە مەحەکدانـی) دیـد و بۆچوونـە ئایدیۆلۆژییەکانـی (کۆنگـرەی نیشـتمانیی ئەفریقیایـی) لەمـەڕ یەکگرتـن و پێکـەوە گونجانـی گشـتیی ناوخۆییـدا.

لـە سـێ سـاڵی رابـردوودا، پرۆگرامـی دەسـتەبەررکردنی چـەك و تەقەمەنیـی دەنگـۆی بڵاوبوونـەوەی گەندەڵییەکـی بەربـادی تەقاندۆتـەوە کـە وەزیـرە دەسترۆیشـتووەکان و فەرمانبـەرە حزبییـەکان و خەڵکانـی جۆراوجـۆر تیـوەی گلابـوون، وەلـێ لـە ئەنجامـدا ئـەو کۆمیسـیۆنانەی کـە بـۆ توێژینـەوە لـە قەبـارە و تێچوونـی پـارەی دەسـتەبەرکردنی چـەك و هەروەهـا یاسـایی بوونـی پرۆگرامەکـە پێکهێنرابـوون بـێ ئەنجـام دەرچـوون.

هەروەهـا پارتییـە بەرهەڵەسـتکارەکانیش رایانگەیانـد کـە بەرهەڵسـتیکردنی پەرلەمانیـی لەسـەر دۆزی چـەك بـە تونـدی لەلایـەن ANC (کۆنگـرەی نیشـتمانیی ئەفریقیایـی) فەرمانـڕەواوە دەمکوتکرابـووەوە.

جـا بـۆ زیاتـر لێـڵ کردنـی ئاوەکـەوە، لەکاتـی نووسـینی ئـەم بابەتـەدا (نۆڤەمبـەر- تەشرینـی دووەمـی ٢٠٠٣) دەنگـی زۆر هەبـوون کـە (حاکمـی

گشتیی دەستەی دادخوازیی) بولیلانی نگوکا (bulelane nguka) سیخوڕێکی (جاسووس) ئەپارتهاید بووە، هەروەها بازرگانانی ئەندام لە حزبەکان ئێستا لەسەر گەندەڵیی و بەدرەفتاریی و بەرتیل خواردن رووبەڕووی توێژینەوە و لێپرسینەوە بوونەتەوە.

ئەو ناکۆکی و مشتومڕانە کۆمەڵگەی سیاسیی دابەشکردووە و هەندێ لە کورتهێنان و سەرنەکەوتنەکان و گرژییەکانی نێو حکومەت دەخەنەڕوو.

لە راستیدا بە لەبەرچاوگرتنی سەختی (شان دانەبەر) و چارەسەرکردنی ئەو هەموو گرژیی و دووبەرەکییەی نێوان دەستە و تاقمەکانی نێو هاوپەیمانیی ANC (کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقاییدا) بەتایبەتیش بە پێوەندیی لەگەڵ کارداو، لە ئارادانەبوونی هیچ بەرهەڵستکارێکی بەهێزی راستەقینە، ANC (کۆنگرەکە) لەوانەیە هانا بباتەبەر کەلتوورێکی لایەنگریی خزم خزمێنە و واسیتەکاری و بەرتیل دان بەمەبەستی گێڕانەوەی یەکگرتوویی و پێکەوە گونجانی ناوخۆیی حزبی و، بەو شێوەیە رێ لەسەرهەڵدانی هێزێکی کۆمەڵایەتی بەرهەڵستکاری رکابەر بگرێت.

سەرچاوە و ژێدەر بۆ زانیاری لەمەودوا:

١. ئیلمان، ستیڤن (لەگەڵ پینلۆپ ئەندرۆن) دەستوورەکانی دوای ئەپارتهاید، چاپخانەی زانکۆی ویتووتەرسراند، چاپخانەی زانکۆی ئۆهایۆ، ساڵی ٢٠٠١.

٢. ئێریکسۆن، نیك- سیاسەت لە ئەفریقیای باشووردا ٢٠٠١-٢٠٠٢ جۆهانسبۆرگ، پەیمانگەی ئەفریقیای باشوور بۆ پێوەندییە نەژادییەکان، ٢٠٠٣.

٣. سپارکس، ئەلیستێر، لە دەرەوەی پەرچووەوە (beyond the miracle) کالیفۆرنیا، چاپخانەی زانکۆی کالیفۆرنیا- ٢٠٠٣.

٤. هی تریش.

خشتەی (١)

هێمای رامیاریی و جیوگرافییەکان

١	شاری پێتەخت	پریتۆریا Pretoria city تێبینی: کیپ تاون cape town مەڵبەندی یاسادانان و (بلویمفۆنیتن) Bloemfontein مەڵبەندی دادگەرییە.
٢	ژمارە و جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	٩ هەرێم: ئیسترەن کێپ، فری ستەیت، گۆو تینگ، کوازولو-ناتال، لیمپۆپۆ (پێشتر نرزەن پرۆڤێنس بوو) مپومەلانگە، نۆرث وێست، نۆرزەن کێپ، وێستەرن کێپ.
٣	زمانە فەرمییەکان	ئەفریقایی، ئینگلیزیی، ئیسیندەبێلا، ئیسیخۆسا، ئیسیزۆلۆ، سپێدی، سیسوتۆ، سیسوانا، سیسواتی، نشیڤینداو خیتسۆنگە.
٤	رووبەر	١٢١٩٠٩٠ کیلۆمەتر دووجا
٥	رووبەر- گەورەترین یەکەی پێکهێنەر	کێپی باکوور- ٣٦١٨٣٠ کم٢
٦	رووبەر- بچووکترین یەکەی پێکهێنەر	گۆوتینگ- ١٧٠١٠ کم٢
٧	کۆی دانیشتوانان	٤٣٥٨٠٠٠٠ ملیۆن ساڵی (٢٠٠٢)
٨	دانیشتوانانی یەکە پێکهێنەرەکان رێژەی سەدی بۆ کۆی گشتی	کوازولو- ناتال ٢١٪، گۆوتینگ ١٩،٧٪ ئیتسەر کێپ ١٤،٣٪، هەرێمی باکوور (لیمپۆپۆ ١١،٨٪، وێستەرن کێپ ١٠،١٪، ثۆرث وێست ٨،٢٪ فری ستەیت ٠٦٪ نۆرزەرن کێپ ١،٨٪
٩	سیستەمی سیاسی- فیدراڵی	کۆماری – سیستمی پەرلەمانیی
١٠	سەرۆکی دەوڵەت- فیدراڵی	سەرۆک (thabo mvuyelwa Mbeki ساڵی ١٩٩ کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیایی ANC لەلایەن ئەنجوومەنی نیشتمانیی بۆ خولێکی پێنج ساڵەی حوکم هەڵبژێردراوە.
١١	سەرۆکی حکومەت- فیدراڵی	سەرۆک (Thabo mvuyelwa Mbeki سەرۆک کابینەکە پێکدێنێت (وەزیرەکان دادەمەزرێنێت).

١٢	پێکهاتەی حکومەت- فیدراڵی	پەرلەمانیی جووت ئەنجوومەنی: ئەنجوومەنی باڵا (Upeer House) ئەنجوومەنی نیشتمانیی هەرێمەکان (NCPO) ٩٠ کورسیی، ئەم ئەنجوومەنە لە٥٤ ئەندامی دائیمی و نەگۆڕ و ٣٦ ئەندامی نوێنەری تایبەتی کە بۆماوەی پێنج ساڵان هەڵبژێردراون پێکهاتووە. Lower House ئەنجوومەنی نیشتمانی ٤٠٠ کورسی نوێنەران لەسەر بنەمای سیستەمی نوێنەرایەتیکردنی ڕێژەیی و لیستی حزبایەتی هەڵدەبژێیردرێن (٢٠٠) کورسی لە لیستی هەرێمایەتییەوە هەڵدەبژێردرێن و ٢٠٠ کورسیش لە لیستێکی نیشتمانییەوە) بۆ خولێکی پێنج ساڵی. تێبینی: لەسەر ئاستی فیدراڵییەوە ئەنجوومەنێکی سەرکردە تەقلیدییەکانیش هەیە، ئەندامانی لەلایەن (ئەنجوومنە هەرێمایەتییەکانی سەرکردە تەقلیدییەکان)ەوە دادەنرێن.
١٣	ژمارەی نوێنەران لە ئەنجوومەنی Lower house ی حکومەتی فیدراڵی لە یەکە پێکهێنەرە خاوەن زۆترین دانیشتوانەکاندا	تێبینی: لەبەر ئەوەی کە هەڵبژاردن بەشێوازی نوێنەرایەتی ڕێژەیی و سیستەمی لیست بەڕێوەدەچێ، بۆیەکا نوێنەران سەر بەکام یەکە پێکهێنەرەکانن بایەخێکی ئەوتۆی بۆ نییە.
١٤	دابەشبوونی نوێنەرایەتیکردن لە ئەنجوومەنی باڵای حکومەتی فیدراڵیدا	هەریەك لە (٩) هەرێمەکان (١٠) کورسیی هەیە.
١٥	دابەشکردنی دەسەڵاتەکان	دەستوور بەپرسیاریەتییەکان بۆ حکومەتە نیشتمانی و هەرێمایەتی و ناوخۆییەکان لسەەر بنەمای پرەنسیپی حوکمکردنی هاوبەشی لە نێوان ئەم سێ جۆرەی حکومەتدا دیاریدەکات. حکومەتی فیدراڵ (نێوەند) بەرپرسەلە دابینکردن و چەسپاندنی ئاسایشی نەتەوەیی، یەکێتی ئابووریی و پێوەرە نیشتمانییە سەرەکییەکان. حکومەتە فیدراڵ و هەرێمایەتییەکان پێکەوە بەرپرسیارن لە ٣٣ بابەتگەلی وەك پلاندانان و نەخشەکێشانی هەرێمایەتی و پەرەپێدان، قانوونی خۆجێیی و دابونەریتی باو، خوێندنی قوتابخانە، تەندروستی، ڕەفاهیەت و چاککردنی باری گوزەرانی خەڵکی و خانووبەرە دروستکردن- نیشتەجێبوون. لە واقیعدا حکومەتی ناوەند (فیدراڵ) بڕیار لەسەر سیاسەتی وڵات دەدات و حکومەتەکانی هەرێمەکانیش لە جێبەجێکردنی بەرپرسیارن. لە حاڵەتی ڕوودانی ناکۆکیی لە نێوان قانوونی فیدراڵ و قانوونی ویلایەتدا سەرپشکی بۆ قانوونی فیدراڵە. لیستێکی کورتیش هەیە تایبەت بە دەسەڵاتەکانی هەرێم. کە ئەمانە لەخۆدەگرێت، کاروبارەکانی کوشتارگە (قەسابخانەکان) ڕێگاوبان، تەندروستی، وەرزش، کەلتوور و فەرهەنگ و بەیتەریی (نۆشداریی ئاژەڵی).
١٦	دەسەڵاتەکانی تری (پاشماوەکان)	پاشماوەی دەسەڵاتەکانیش بۆ حکومەتی فیدراڵ دەگەڕێتەوە.

١٧	دادگەی دەستووریی (باڵاترین دادگە- لە کاروبارە دەستورییەکان) دەکۆڵێتەوە	دادگەی دەستوریی: ١١ دادوەری هەنە، ٩ پیاو و دوو ژنن، دادوەرەکان بۆ ماوەی دوانزدە ساڵ دەمێنێتەوە و نوێکردنەوەیان بۆ نییە وەلێ پێویستە لە تەمەنی (٧٠)ساڵیدا خانەنشین بکرێن.
١٨	سیستەمی سیاسی یەکە پێکهێنەرەکان	ئەنجوومەنی یاسادانان لە نێوان (٣٠) هەتا (٨٠) ئەندام پێکدێت کە بە رێگای نوێنەرایەتیکردنی رێژەیی هەڵدەبژێردرێن. ژمارەی ئەندامەکان بەپێی ئەو مەرجانەوە دیاریدەکرێن کە ئەنجوومەنی یاسادانانی نیشتمانی دایاندەنێت. تێبینی: خانەی سەرکردە تەقلیدییەکانیش پێکهێنراوە و سەرکردە تەقلیدییەکان رۆڵی ئامۆژگاریی دەگێڕن).
١٩	سەرۆکی حکومەت- یەکەی پێکهێنەر	سەرەك وەزیران، لەلایەن ئەنجومەنی یاسادانانی هەرێمەوە هەڵدەبژێردرێت.

خشتەی دووەم (٢)

هێما و ئاماژە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان

١	کۆی گشتی داهاتی ساڵانە	کاپی خۆرئاوا ١٨,٦٪ (٢٠٠١)
٢	پشکی تاك لە داهات	٨٥,٦٪ (٢٠٠١) (لەتەمەنی ١٥ ساڵی و بەسەرەوە)
٣	قەردی نیشتمانیی (دەرەکی)	٥,٥٪ (١٩٩٨-٢٠٠٠)
٤	قەردی ناڕاستەوخۆ (لاوەکی) نیشتمانی	٥٠,٩ (٢٠٠١)
٥	ڕێژەی بێکاریی لەسەر ئاستی نەتەوە	٣٠,٧ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٠-٢٠٠١)
٦	یەکەی پێکهێنەری خاوەن بەرزترین ڕێژەی بێکاریی	٨,٤ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٠-٢٠٠١)
٧	یەکەی پێکهێنەری خاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاریی	(تێبینی: ئەم ژمارەیە بە داهاتەکانی حکومەتە هەرێمایەتییەکان و حکومەتە خۆجێییەکان دەکات. حکومەتە خۆجێییەکان دەسەڵاتی بەرزکردنەوەی داهاتی پتریان هەیە لە حکومەتە هەرێمایەتییەکان)
٨	ڕێژەی خوێندەوارانی هەرزەکار	١٦,٢ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٠-٢٠٠١)
٩	خەرجیی نەتەوەیی بۆ پەروەردە و ڕێژەی سەدی بۆ کۆی گشتی داهات	یارمەتییەکانی حکومەتی فیدراڵ بەپێی بنەماکانی کۆمیسیۆنی دارایی و کۆمیسیۆنی تایەت بە خەزێنەی میریی دەبێت.
١٠	هیوای ژیان (بەساڵ)	٧٨,٥ ساڵ (٢٠٠١)
١١	داهاتی حکومەتی فیدراڵ لە گومرگ و سەرچاوە گەلی هاوپێوەند	٦٤,٩ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٣)
١٢	داهاتی یەکە پێکهێنەرەکان لە گومرگ و سەرچاوە هاوشێوەکان	٥,١ بیلۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)

١٣	یارمەتییەکانی فیدرال بۆ یەکە پێکهێنەرەکان	٢١,٢ بلیۆن دۆلاری ئەمەریکی (٢٠٠٢)
١٤	میکانیزمەکانی هاوسەنگیی (یەکسانی) کردن	بەخششێکی بێ مەرج بە هەرێمەکان دەبەخشرێت تاوەکو کۆی (معدل) داهاتی تاکەکانیان لەسەرچاوەی باج و گومرگ بۆ ئاستی کۆی نەتەوەیی (نیشتمانیی) بەرز ببێتەوە.

یاسای زمانە فەرمییەکان لە چەند وڵاتێکی فرەزماندا

■■■

مەجید ئاسنگەر

لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی

راوێژکار لە پەرلەمانی کوردستان

پێشکەشکردن و ئامادەکردنی: تارق جامباز

هەولێر- کوردستان ٢٠٠٨

جێبەجێکردنی زمانە فەرمییەکان لە هەندێ وڵاتی فرە نەتەوەدا

زمـان بوونــی نەتــەوە دەســەلمێنێ چونکــە زمــان گیانــی نەتەوەیەکــە، لەبــەر ئــەوەی لــە هــزر و بیــری رۆڵەکانیــدا دەبوژێتــەوە و هەمــوو نەتەوەکانیــش شــانازی بــە زمانەکەیانــەوە دەکــەن و بــە هەمــوو شــێوەیە و شــێوازێك بایــەخ و گرنگــی پــێ دەدەن و تاکــو لەنێــو ئــەو هــەزاران زمانــەی سەرتاســەری جیهانــدا نــاوی بهێــنرێ، بــەڵام لــە هەنــدێ وڵاتانــدا نەتــەوەی باڵادەســت (زمانەکەیــان) بــە زۆرەملــێ ســەپاندووە بەســەر زمانــی نەتەوەکانــی دیکــەدا و زمانەکانیشــیانی قەدەغــە و یاســاغ کــردووە، ئەمیــش پێشــێلکارییەکی مــەزن و زەقــی مافــی مرۆڤــە، چونکــە لەگشــت یاســاکان و ئاینەکانــدا سەربەســتی و ئــازادی دراوەتــە مــرۆڤ کــە زمانــی خۆیــان لــە نووســین و خوێندنــەوەدا بەکاربهێنــن و هەنووکــە لــە دەســتووری پــتر لــە (٥٠) وڵاتــدا دوو زمانــی رەســمی لــە دەســتوورەکانیاندا هەیــە.

بەشــێوەیەکی گشــتی زمــان لــە بــواری بەکارهێنانــدا دابــەش دەکــرێ بــە ســێ جــۆر:

١. زمانــی نیشــتمانی کــە هاووڵاتیانــی وڵاتێــك تەنیــا زمانێــك بەکاردەهێنــن وەکــو زمانــی ئەڵمانــی لــە ئەڵمانیــا و ئینگلیــزی لــە ئەمەریــکا و بەریتانیــا و ئوســترالیاو..هتد و هەنــدێ نەتــەوەش لەبەرئــەوەی نیشــتمانیان دابەشــکراوە بۆیــە زمانەکەشــیان لەژێرکاریگــەری زمانــی نەتەوەکانــی باڵادەســتدا دەناڵێنــێ وەکــو نەتــەوەی کــورد (جگــە لــە بەشــێك لــە کوردســتانی باشــوور) ئەبــێ و ئــارەزووی بلوشــتی و ئەرمەنــی (جگــە لــە کۆمــاری ئەرمینیــا) و..هتــد.

٢. زمانــی رەســمی کــە لــە دەســتوری زۆر وڵاتانــدا هاتــووە کــە زمانێــك یــا چەندیــن زمــان هــەن بەتایبەتــی لــە وڵاتانــی فــرە نەتــەوەدا چەندانێکیــان زمانــی رەســمین بۆیــە لــە هەمــوو بوارەکانــی ژیانــدا بەرێکوپێکــی بەکاردەهێنرێــن بــۆ نموونــە (هیندســتان ٢٢ زمــان) باشــووری ئەفریقــی ١١ زمــان و ســویسرا چــوار زمــان و بەلجیــکا ســێ زمــان و کەنــەدا دوو زمــان).

٣. زمانــە خۆجێییــەکان کــە لــە ناوچــە جیاجیاکانــی وڵاتــان بەکاردەهێنرێــن وەکــو یاســای زمانــە خۆجێییەکانــی ژمــارە ١٩٣١/٧٤ کــە لــە عێــراق دەرچــووە و نەتەویــە باڵادەســت ئــەم ناوانــەی بــۆ دانــاون نــەك هێنــدە بەڵکــو بەکەمــە نەتەوەکانیــش ناودەبرێــن بــە نەتــەوەی کوردیشــەوە بــەڵام هەنووکــە زمانــی کــوردی لــە کۆمۆســیۆنی بــاڵای یەکێتــی ئەوروپــای هاوبەشــدا لەتــەك زمانــی تورکــی و لــە بانکــی نێودەوڵەتــی رۆلێکــس لەتــەك ٤٧ زمانــی دیکــە بەکاردەهێــنرێ و لــە ماڵپــەڕی (UN)یــش لــە عێــراق زمانــی کــوردی لــە تــەك زمانــی عەرەبــی و ئینگلیــزدا لەســەر تــۆڕی ئەنتەرنێــت بڵاودەکرێتــەوە و دەســتوروی عێــراق (٢٠٠٥) بەزمانــی کــوردی نزیکــەی ملیۆنێــك دانــەی لەلایــەن (UN)ەوە چــاپ و بڵاوکرایــەوە و گەرچــی بەپێــی مــاددەی (٤) لــە دەســتووری عێراقیــدا زمانــی عەرەبــی و زمانــی کــوردی دوو زمانــی فەرمیــن لەسەرتاســەری عێراقــدا ئەمــەش دەقەکەیەتــی:

یەکەم:

هــەردووك زمانــی عەرەبــی و کــوردی زمانــی فەرمیــن لەعێراقــدا، مافــی عێراقییــەکان بــە فێرکردنــی رۆڵەکانیــان بــە زمانــی دایــك وەك تورکمانــی و سریانــی و ئەرمەنــی لەدامــەزراوە حکومەتییەکانــی فێرکردنــدا مســۆگەر دەکات بەپێــی رێوشــوێنەکانی پەروەردەیــی، یــان بەهــەر زمانێکــی دیکــە لــە دامــەزراوە تایبەتیەکانــی فێرکردنــدا.

دووەم:

چوارچێــوەی زاراوەی زمانــی فەرمــی و چۆنییەتــی پیادەکردنــی حوکمەکانــی ئــەم بەنــدە بەیاســادیاری دەکرێــت و ئەمانــە دەگرێتــەوە:

أ- دەرچواندنی رۆژنامەی فەرمی بەو دوو زمانە.

ب- پەیڤیــن و گوتــار و دەربڕیــن لــە بــوارە فەرمییەکانــدا وەك ئەنجومەنــی نوێنــەران، ئەنجوومەنــی وەزیــران، دادگاکان و کۆنگــرە فەرمییــەکان بــە هەریــەك لــەو دوو زمانــە بێــت.

ت- دان پێدانـان بـه دیکۆمێنتـی فەرمـی و نـووسراوەکان بـه هـەردوو زمـان و دەرچواندنـی دیکۆمێنتـە فەرمیـەکان بـە هەردووکیـان.

د- کردنـــەوەی خوێندنـــگاکان بـــە هـــەردوو زمـــان بەپێـــی ڕێوشـــوێنە پەروەردییـــەکان.

هـ- هـەر بوارێکـی دیکـە کـە سـەرەتای یەکسـانیی پێویسـتی دەکات وەك دراوی کاغـەز، پەسـاپۆرت و پـۆل.

سێیەم:

لـە دامـەزراو و دەزگاکانـی فیدرالـی لـە هەرێمـی کوردسـتان هـەردوو زمانەکـە بەکاردێنـن.

چوارەم:

زمانـی تورکمانـی و زمانـی سریانـی دوو زمانـی فەرمـی دیکـەن لـەو یەکـە کارگێڕیانـەی کـە چـڕی دانیشـتوانەکانیان پێـك دێنـن.

پێنجەم:

بـۆ هـەر هەرێمێـك یـان پارێزگایـەك هەیـە هـەر زمانێکـی ناوچەیـی دیکـەش بـە زمانـی فەرمـی بناسـێت ئەگـەر بێتـو زۆرینـەی خەڵکەکـەی بـە ڕاپرسـییەکی گشـتی بڕیـاری لەسـەر بـدات.

بـەڵام تۆزقاڵێکـی لـێ جێبەجـێ نەکـران چونکـە خەڵکـی عێـراق ڕاهاتـوون لەسـەر (یـەك زمـان و یـەك نەتـەوە) گەرچـی وڵاتانـی دیکـە چەنـدان زمانیـان لەهەمـوو بوارەکانـدا پەیڕەوکـردووە و جگـە لـە نـووسراو ئـەوا پـارەی کاغەزیـان سـەرەڕای بـە زمانـی (E) کـە زمانێکـی جیهانییـە ئـەوا بـە چەنـدان زمانـی دیکـە چاپکـراوە، ئەمەیـش نـەك لـە وڵاتانـی فیدراڵـی بەڵکـو لـە غەیـرە فیدراڵیـش هەیـە بـۆ نموونـە چیـن ٤ زمـان و سـەنگافوورە ٣ زمـان و سریلانـکا ٣ زمـان و لـە وڵاتانـی فیدراڵـی فـرە نەتـەوەش بـۆ نموونـە ناسـنامەی هەمـوو هاووڵاتیانـی سـویسری بـە پێنـج زمـان لەسـەری نـووسراوە.

دراوی (پارەی کاغەزی) هیندیستان بە ٢٢ زمان لەسەری نووسراوە، بەڵام ئەو نموونەی لای منە هی چەند ساڵێك پێشترە تەنیا بە (١٥) زمان لەسەری نووسراوە و (٢٢)زمانەکەش ئەمانەن:

١. ١- ئەسامی ٢- بەنگالی ٣- بۆردوی ٤- دوگری، ٥- کوجاراتی، ٦٠ هیندی، ٧- کاننـدا. ٨- کەشمیری. ٩- کۆنکانی ١٠- مایسلی ١١- مالایامی ١٢-مانیپۆری ١٣-ماراسی ١٤-نیپالی ١٥-ئۆریا ١٦-پەینجابی ١٧-سەنسەکریتی ١٨- سانسالی ١٩- سەندی ٢٠ – تامیلی ٢١- تیلوکوی ٢٢- ئوردو.
٢. پارەی چینی بە زمانی (مەنگولی، چینی، هاندانی، مالاوی، ئینگلیزییە).
٣. پارەی سیریلانکی بە زمانی (سیلانی، تامیلی، هیندی، ئینگلیزی)یە.
٤. پارەی سەنگافوری بەزمانی (مالاوی، چینی، هیندی، ئینگلیزی)یە.
٥. ناسنامەی هاووڵاتیانی سویسری بە زمانی (ئەلمانی، فەرەنسی، ئیتالی، رۆمانشی، ئینگلیزی)یە.
٦. پارەی سویسری بە زمانی ئەلمانی و فەرەنسی و ئیتالی و رۆمانشی.
٧. پارەی مالیزی بە زمانی باهاس و مالاویە.
٨. پارەی کەنەدی، بە زمانی ئینگلیزی و فەرەنسییە.
٩. پاسپۆرتی کەنەدی بە دوو زمانە (ئینگلیزی و فەرەنسی).
١٠. پێگەی راگەیاندنی دادگای باری کەسی لە ویلایەتی کالیفۆرنیا لە ئەمەریکا بە دوو زمانە (ئینگلیزی و ئیسپانی).

تاکو زمانەکان یەکسان بن ئەوا پێویستیمان بە یاسای زمان هەیە

گەرچی لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لەساڵی ١٩٢١ دان بە زمانی کوردی لە دادگا و قۆناغەکانی خوێندندا نراوە و دواتر یاسایەکی تایبەت (یاسای زمانە خۆجێیەکانی لە ١٩٣١/١/٤ دەرچوو، هەروەها لە یاسا و بڕیارەکانی پەیوەندار (زمانی کوردی، لە تەك زمانی عەرەبی) لەناوچەی کوردستانی ئۆتۆنۆمیدا بە زمانی رەسمی ناوی هاتووە و دوای ئازادکردنی عێراق ئەوا چ لە یاسای تاڵ لە ماددەی (٩)دا یا لە دەستووری عێراقی (٢٠٠٥) لە ماددەی (٤)دا زمانی عەرەبی و کوردی لەسەرتاسەری عێراقدا دوو زمانی رەسمین، بەڵام جارێ ئەو یاسایە کە (یاسای زمانە) دانەنراوە و لە پرۆژەی دەستووری کوردستانیشدا ئاماژە بە هەمان ماددە کراوە و ئەمەیش رەچاو و پەیڕەوکراوە لەو وڵاتانەی فرە نەتەوەن (یاسای تایبەتیان بۆ زمان دەرچوواندووە تاکو لەهەموو بوارەکانی ژیاندا بە رێکوپێکی بەکار بهێنرێ و هەر بۆ نموونە لە ساڵی ١٨٦٧ ەوە دوو زمان (ئینگلیزی و فەرەنسی) لە پەرلەمانی کەنەدیدا بەکار دەهێنرێ و یاسای زمانە فەرمییەکانی ساڵی ١٩١٠ دەرچووە و دواتر ساڵی ١٩٦٩ هەموار کراوە و لە ساڵی ١٩٧٤دا بەرهەمە بازرگانییەکان بە دوو زمان دەپێچرێتەوە و هەروەها کۆمیسیۆنی زمانە فەرمییەکانیان دامەزراندووە، یاسای زمانەکانیشیان سەرلەنوێ لە ساڵی ١٩٨٨ داڕشتووە کە لە (١١٠)ماددە پێکهاتووە و لەم یاسایەدا زۆر بە ورد و قووڵی چۆنییەتی بەکارهێنانی زمانەکان دەستنیشانکراوە ئەوەی پشتگوێی بخات ئەوا لە دادگاکاندا داوای لەسەر بەرز دەکرێتەوە.

لەم دواییەدا سەفەرێکم بۆ (عەمان)ی پایتەختی ئوردن کرد ئەو ماوەیەی لەوێ بووم بە دوای بەڵگە و نووسین لە بارەی زمانە رەسمییەکان دەگەڕام تاکو رۆژێك خزمێك بانگهێشتی کردم کە باسی زمانەکانم کرد، لەبەر ئەوەی دانیشتووی کەنەدا بوو بۆیە (پاسپۆرتی کەنەدی و رەگەزنامە (جنسیە) و

بیمـەی تەندروسـتی (الضـمان الصحـی) و مۆڵەتـی لێخوڕینـی بـۆ هێنـام، سـەیرم کـردن هـەر هەمـوو نووسـینەکانیان بـە دوو زمـان بـوو، کـە سـەیری پارەکانیشـمان کـرد بـە هەمـان شـێوە بـە دوو زمـان لەسـەری نـووسراوە و بـۆ پێزانیـن لـە سـاڵی (١٩٣٦) ەوە دراوی کەنـەدی بـە دوو زمـان لەسـەری دەنـووسرێ.

منیـش لـەم بـارەوە سـاڵی (٢٠٠٦) پێشـنیارێکم خسـتە بـەردەم سـەرۆکایەتی پەرلەمانـی کوردسـتان ئەوانیـش ڕەوانـەی لێژنـەی یاسـایان کـرد و لـە لیژنەکـەش ڕووبـەڕووی مـن کرایـەوە و منیـش ئامادەیـی خـۆم دەربـڕی کـە لـەم ڕووەوە پێشـنیازی پـرۆژەی یاسـای زمـان فەرمییـەکان گەڵاڵـە بکـەم و لێـرەدا دەپرسـم ئایـا نەدەبوایـە لەسـاڵی (١٩٩٢-٢٠٠٥) لـە پەرلەمانـی کوردسـتان (یاسـای زمـان) دەرچوێندرابایـە چونکـە تاکـو یاسـای زمـان دەرنەچـێ زمانـەکان بـە تـەواوی و ڕێکوپێکـی جێبەجـێ ناکرێـن و تاکـو ئـەم نووسـینەی چ لـە ئەنجوومەنـی نوێنەرانـی عێـراق و چ لـە پەرلەمانـی کوردسـتاندا یاسـایەکی لەمجـۆرە دەرنەچـووە، دەتوانیـن سـوود لـە ئەزموونـی وڵاتانـی فـرە نەتـەوە وەربگریـن بـۆ نموونـە (هیندسـتان ٢٢ زمـان) و باشـووری ئەفریقـا (١١ زمـان) و سـویسرا (٤ زمـان) بەلجیـکا و کۆمیـرۆس و بۆسـنیا و هەرزەگۆڤینیـا (٣ زمـان) ئـەو ژمارانـەش ژمـارەی زمانـی ڕەسـمین لـەم وڵاتانـەدا.

زۆرم هەوڵـدا ئـەو بەڵگەنامانـەی بـە چەنـدان زمـان لـە وڵاتانـی فـرە نەتـەوەدا دەردەچــن بڵاوبکەمــەوە بــەڵام جگــە لەوانــەی لەگــەڵ ئــەم بابەتــەدا بڵاویــان دەکەینـەوە نەمتوانـی هیـچ بەڵگەیەکـی دیکـەی وڵاتانـم بەدەسـت کـەوێ گەرچـی زۆر داوام لـەو کەسـانە کـرد کـە سـەردانی پەرلەمـان دەکـەن یـا بـە دیداریـان شـاد بـووم، بـەڵام تـا ئـەم نووسـینە بەڵگەنامەیەکیـان بـۆ نەنـاردووم، بۆیـە هەڵوێسـتی دکتـۆر نـەوزاد باجگـر هەرگیـز لـە یـاد ناکەیـن چونکـە کـە زانیـم خولیـای پـارە کۆکردنەوەیـە کـە ئـەم داوایـەم لای باسـکرد یەکسـەر ئـەوەی لابـوو بـۆی نـاردم و هاوڕێیەکـم ئەویـش کـە هاوڵاتییەکـی سـویسرایە ناوەکەشـی (نـەوزادە) کـە هاتـە

لام داوای ناسنامەکەم کرد کەسەیرم کرد بە پێنج زمان لەسەری نووسرابوو، بۆیە یەکسەر داوای مۆڵەتم لێکرد کە سکانی بکەم، ئەویش بە خۆشحاڵییەوە ڕەزامەندی دەربڕی. هەروەها سوپاسی بەڕێزان خوشکە یاسمین شێخێل حسن (پارێزەر)، جەمال قاسم (پارێزەر) و زانا رۆستایی، سەرچنار جەمال عبداللە دەکەین، هەریەکەیان یەکێ لەم نموونانەی بۆ هێنام و دەبوایە سوود لە ئەزموونی وڵاتانی فیدراڵی فرە نەتەوە وەکو (هیندستان و باشووری ئەفریقا، سویسرا، بەلجیکا، کەنەدا و..هتد وەربگیرێت و شاندێك بۆ ئەم مەبەستە سەردانی ئەو وڵاتانەی بکردبایە ئەوسا دەمانتوانی نەك دەیان بەڵکو سەدان دیکۆمێنتمان لەبەردەستدابێ، تاکو زمانەکان بەرێکوپێکی جێبەجێ بکرێن پێویستمان بە یاسای زمانە فەرمییەکان هەروەکو لە وڵاتانی فرە نەتەوە هەیە.

پارێزەر: تارق جامباز
ئەندامی پەرلەمانی کوردستان
٢٠٠٧/٦/٤

هیند

یاسادان (یاسازی) قانوونی زمانە فەرمییەکان

قانوونێك بۆ ئەو زمانانەی کە لەوانەیە بەکاربهێنرێن بۆ مەبەستە فەرمییەکانی وڵات، بۆ هەڵسوڕاندنی کاروبارەکانی لە پەرلەماندا، بۆ یاساگەلی ناوەند و ویلایەتەکان و، هەروەها بۆ مەبەستی دیاریکراو لە دادگە باڵاکاندا، لە چواردەهەمین ساڵی کۆماری هیندا یاسایەك لەلایەن پەرلەمانەوە دانرا بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- ناوی کورت و کاتی دەستپێکردن

١- ئەم قانوونە دەکرێ ناوی (قانوونی زمانە فەرمییەکانی ساڵی ١٩٦٣) بێت.

٢- بەندی ٣ دەبێ لە رۆژی ٢٦ی کانوونی دووەم، ساڵی ١٩٦٥ کاری پێبکرێت و بەندەکانی دیکەی ئەم قانوونە دەبێ لەو مێژووەدا کە حکومەتی ناوەندیی لە رێگای بڵاوکردنەوەی لە گۆڤاری (گەزاتە)ی فەرمییدا دەستنیشانی

دەکات کاری پێبکرێت و دەشێ مێژووی جوداواز بۆ بەندە جیاوازەکانی ئەم یاسایە دەستنیشان بکرێن.

٣- (پێناسەکان لەم قانوونەدا بە مەرجێك دەقەکە شتی تر نەخوازێت).

أ- (ڕۆژی دیاریکراو» پەیوەست بە (بەندی ٣) واتا ڕۆژی ٢٦ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٥ و لە پەیوەست بە هەر بەندێکی دیکەی ئەم یاسایەوە، واتا ئەو ڕۆژەیە کە بەندەکەی تیادا بەرکار دەکرێت.

ب- هێندەی (Hindi)واتا هیندیی بەنووسینی دیڤانگاری (Devangari script) .

٤- بەردەوام بوونی زمانی ئینگلیزی بۆ مەبەستگەلە فەرمییەکانی یەکێتییەکە (وڵات) و بەکارهێنانی لە پەرلەماندا، سەرباری تێپەڕبوونی ماوەی پانزە ساڵان بەسەر ڕۆژی دەستپێکردنی کار بە دەستوورەکەدا، زمانی ئینگلیزی بۆی هەیە، شان بەشانی زمانی هیندی بەکاربرێت.

أ – بۆ گشت مەبەستێکی فەرمی یەکێتییەکە (وڵات) کە ڕاستەوخۆ لە پێش ئەو ڕۆژەدا بۆیان بەکارهێنراوە.

ت- بۆ هەسوڕاندنی کاروبار لە پەرلەماندا.

٥- کۆمیتەی زمانی فەرمی:

١- دوابەدوای تێپەڕبوونی دە ساڵ بەسەر ئەو ڕۆژەوە کە بەندی ٣ تیایدا بەرکار دەبێت، پێویستە (کۆمیتەیەك لەمەڕ زمانی فەرمی بەیاسا دابمەزرێنرێت بە بڕیارێك کە بە هەردووك ئەنجوومەنی پەرلەماندا تێپەڕ بووبێت و دوای پەسەندکردنی پێشوەختەی سەرۆکی کۆمار، هەردوو ئەنجوومەنەکە دەریانچواندبێت.

٢- دەبێ کۆمیتەکە لە ٣٠ ئەندام پێکبێت و لەوانە ٢٠یان دەبێ ئەندامی (ئەنجومەنی گەل و (١٠)شیان ئەندامی (ئەنجومەنی ویلایەتەکان) بن و لەلایەن ئەندامانی (ئەنجومەنی گەل) و ئەندامانی (ئەنجوومەنی

ویلایەتەکان) بە گوێرەی سیستەمی نوێنەرایەتی هاوڕێژە و بە ڕێگای دەنگدانی تاکە کەکەسی هەڵبژێردرابن.

٣- ئەرکی کۆمیتەکە ئەوە دەبێت چاو بەو پێشکەوتنەدا بخشێنێتەوە کە لە بەرکاهێنانی زمانی هیندیدا بۆ مەبەستگەلە فەرمییەکانی یەکێتییەکە بەدەستهاتووە. هەروەها ڕاپۆرتێك بۆ سەرۆك کۆمار بەرز کاتەوە و لەوبارەوە پشتگیری نیشان بدات و سەرۆك کۆماریش دەبێ وا بکات ڕاپۆرتەکە بخرێتە بەردەم هەردوو (ئەنجومەنەکانی پەرلەمان)ەوە بنێردرێت بۆ هەموو حکومەتەکانی وڵات.

٤- سەرۆك کۆماریش، لەدوای ڕەچاوکردنی ڕاپۆرتی ئاماژە پێکراو لە خاڵی (٣)ی سەرەوەدا و بۆچوونەکان، ئەگەر هیچ هەبێ لەلایەن حکومەتەکانی ویلایەتەکانەوە، بۆی هەیە لەو ڕووەوە ڕێنماییەك دەربچوێنێت گوجاو بێت لەگەڵ هەمووی یاخود هەر بەشێکی ڕاپۆرتەکەدا.

٥- وەرگێڕدراوە بڕوا پێکراوەکانی یاسا ناوەندییەکان بە زمانی هیندیی:

١- وەرگێڕدراوێك بەزمانی هیندیی لە ژێر دەسەڵاتی سەرکۆمار لە (گازیتە) (ڕۆژنامەی فەرمیی)دا لە ڕۆژی دیاریکراودا دوای ئەو ڕۆژە پەخشکراوە.

أ- بۆ (یاسای ناوەندیی) یان هەر (یاسایەکی شارەوانیی) کە لەلایەن سەرەك کۆمارەوە فەرمانی بڵاوکردنەوەی دەرچووبێت.

ب- بۆ هەر فەرمان، قانوون، پەخشنامە، یان یاسای لاوەکی لە ژێر حوکمی دەستوور یان هەر قانوونێکی ناوەندییدا دەرچوێندرابێت، دەبێ وا سەیر بکرێت (بناسرێت) کە دەقە هیندییەکەی ڕەسمی و باوەڕپێکراوە.

٢- مادامەکی لە ڕۆژی دیاریکراوەوە، دەقە ڕەسمییە بڕواپێکراوەکانی هەموو یاساکان بە زمانی ئینگلیزی کە دەردەچوێنرێن یان هەموارکراوەکانیان دەبێ بە هەردوو (ئەنجومەنەکانی پەرلەمان)دا تێپەڕێندرێن. پێویستە وەرگێڕدراوێکی هەمان یاساش بەزمانی هیندییان لەگەڵدابێت بەشێوازێك

رەســمیی و باوەڕپێکراوبێــت، کــە حوکمەکانــی ئــەم قانوونــە ڕێنماییەکانــی بــۆ دیــاری دەکات.

٦- وەرگێـڕدراوی بەرەسـمی نـاسراوی قانوونەکانـی ویلایـەت بـە زمانـی هیندیـی لەهەنــدێ حاڵەتــی دیاریکــراودا، کــە ئەنجوومەنــی یاســادانانی ویلایەتەکــە هــەچ زمانێکــی دیکــەی جگــە لــە هیندیــی دیاریکردبێــت بــۆ بەکارهێنانــی لــە دەرچواندنــی قانوونــەکان لــە ئەنجوومەنەکــەدا، یــان ئــەو فەرمانانــەی کــە حاکمــی ویلایەتەکــە دەریانــدەکات و (بڵاویاندەکاتــەوە) وەرگێڕدراوێکــی هەمــان شــت بــە زمانــی هیندیــی، وێــڕای وەرگێڕدراوێکیشــی بــە زمانــی ئینگلیــزی وەك لــە بڕگــەی (٣)ی مــاددەی (٣٤٨)ی دەســتووردا هاتــووە، دەبــێ لــە (ڕۆژی دیاریکــراو) یــان دواتــر بەپێــی دەســەڵاتی حاکمــی ویلایەتەکــە لــە (گەزەتــەی فەرمیــی) ئــەو ویلایەتــەدا پەخــش و بڵاوبکرێتــەوە. جـا لـە حاڵەتێکـی ئاوهـادا دەبێـت وەرگێڕانـە هیندییەکــەی هــەر قانــوون یــان فەرمانێکــی ئاوەهــا بــە دەقێکــی باوەڕپێکــراوی زمانــی هیندیــی بناسرێــت.

٧- سەرپشـکبوون لـە بەکارهێنانـی (هیندیـی) یـان هـەر زمانێکـی فەرمیـی دیکـە لــە دادگاییکردن..هتــد لــە دادگــە باڵاکانــدا، وەك لــە (ڕۆژی دیاریکــراو) یــان هــەر ڕۆژێکــی دواتــرەوە، حاکمــی ویلایەتــەك بــۆی هەیــە بــە ڕازیبوونــی پێشــوەختەی ســەرەك کۆمــار دەســەڵاتی بەکارهێنانــی هیندیــی یــان زمانــی فەرمیــی ویلایەتەکــە، ســەرباری زمانــی ئینگلیزیــی پێــدراوە بــۆ مەبەســتی هــەر دادگاییکردنێــك، فەرمانــێ یــان هــەر کارێــك، لــە (دادگــەی بــاڵا)ی ئــەو ویلایەتــەوە دەرچوێنرابێــت و، کاتێــك هــەر دادگاییکــردن، فەرمــان هەرکارێــك بــە هــەر یــەك لــەو زمانانــە (بێجگــە لەزمانــی ئینگلیزیــی) دەرچوێنرابێــت، ئــەوا پێویســتە وەرگێڕانێکــی هەمــان بابەتــی بــە زمانــی ئینگلیزیــی لەگەڵــدا بێــت کــە بــە گوێــرەی دەســەڵاتی (دادگــەی بــاڵا) وە دەرچووبێــت.

٨- دەسەڵات بۆ دەرچوواندنی ڕێنماییەکان

١- حکومەتــی ناوەندیــی بــۆی هەیــە بــە بڵاوکردنــەوەی ئاگاداریــی لــە (گەزەتەیـی فەرمیـی) دا ڕێنماییەگەلێـك بـۆ بەئەنجامگەیاندنـی مەبەسـتەکانی ئـەم قانوونــە دەربــکات.

٢- هــەر ڕێنماییــەك لــە ژێــر ئــەم بەشــەدا دەربچێــت پێویســتە هــەر زوو دوای دەرچوونییــەوە بخرێتــە بــەردەم دانیشــتنەکانی ئەنجوومەنەکانــی پەرلەمــان لــە مــاوەی خولــی دانیشــتنەکانی کــە بەگشــتی ٣٠ ڕۆژ بخایەنێــت کــە دەشــێت یــەك خــول یــان دوو خولــی یــەك لــەدوای یــەك بێــت. جــا ئەگــەر بەرلەبەســەرچوونی خولەکــەدا، کــە تیایــدا بەرچاوخــراوە، یــان خولــی دواتــری هــەردووك ئەنجوومــەن ڕێککەوتــن لەســەر ئــەوەی کــە نابــێ ڕێنماییەکــە دەربچێــت، لــە دوای ئــەوەوە ڕێنماییەکــە کاریگەریــی تەنیــا لــەو شــێوە هەموارکــراوەدا دەبێــت، یــان هیــچ کاریگەرییەکــی نابێــت، وەك حاڵەتەکــە ئاوەهــا بێــت، بۆیــە بەهــەر حــاڵ کــە هــەر دەســتکارییکردن یــان هەڵوەشــاندنەوەیەکی لــەم شــێوەیە پێویســتە بەبــێ بڕیاردانێکــی پێشــەکی بێــت دەربــارەی مــاوەی کارپێکردنــی هــەر شــتێك کــە پێشــتر لــە ژێــر ســایەی ئــەو ڕێنماییــەدا کرابێــت.

٩- بڕگەگەلـی تایبـەت جامـۆ و کشـمیر ناگرنـەوە. بڕگـەی هـەردوو بەشـەکانی (٦ و ٧) شـەش و حـەوت نابـێ بـۆ ویلایەتـی جامـۆ و کشـمیر پیـادە بکرێـن.

زمان لە هیند
هێز بۆ ئیمڕۆ و هیوای گەش بۆ دوارۆژ

تەشرینی دووەمی ٢٠٠١

دکتۆر ئیم. ئیس ثیرومالای M.S Thirumalai PH.D زمانەکانی هیندی بە گوێرەی ئامارەکەی ساڵی ١٩٩١

B.malikarjun, ph .d

تکایە سەرنجی ئەوە بدە کە (رێکخراوی ئاماریی هیند) دەڵێت کە دانیشتوانەکانی جامۆ و کشمیر لەنێو ئەو ژمارانەدا نینە چونکە ئامارەکە ساڵی ١٩٩١ لەوێدا بەڕێوەنەچوو بەهۆی باری ئاڵۆزکاوەوە.

هەروەها تکایە تێبینی ئەوەش بکە کە لەناوەکانی ئەم زمانانەدا لێرەدا هاتوون زیاتر ناوی بەرگن، بە هەندێ واتا، چونکە هەر زمانێ کە ژمارەی دانیشتوانی لەم خشتەی خوارەوەدا بۆ دیاریکراوە، لە هەمانکاتدا هەندێ زمانی دیکە یان شێوەزاری دیکەش دەگرێتەوە کە بە روونی لەم خشتەیەدا دانەنراون. بۆ نموونە زاراوەی kannada زمان یان شێوەزاری بادەگا badagaش دەگرێتەوە. تامیر: کایکەدی kaikadi و تامیل یارکوکە و یارکوکە و هی تریش لەخۆ دەگرێت.

هێندەی نزیکەی ٤٨ زمان شێوەزار و زمانی دایك دەگرێتەوە، وەکو Awadlhi, phojpuri, garhwali, و تاد.

ئەو راپۆرتەی (رێکخراوی ئامار) رێکی خستووە، لەکاتێکدا تەنیا مانای زمانەکان و زمانەکانی دایك دەخاتەروو، دەڵێت:

ئەوەی لە خوارەوە خراوەتەڕوو (پێشکەشکراوە) واتای ئەبجەدیی زمانان و زمانەکانی دایکن بەهێزی دەهەزار و زیاتر لەسەر ئاتی هەموو هیندا

لەژێــر هــەر زمانێکــدا دانــراوە.

نزیکـەی ١١٤ زمـان و ٢١٦ زمانـی دایـك و ١٨ زمانـی خشـتەبۆکراو و ٩٦ زمانیـش نەخراونەتـە نێوخشـتەکەوە.

زمانەکانی هیند، ئاماری ١٩٩١
زمانە خشتە بۆکراوەکان

	ناوی زمان	ژمارەی کەسەکەکان		ناوی زمان	ژمارەی کەسەکان
١	ئەسامی	١٣٠٧٩٦٩٦	٢	بەنگالی	٦٩٥٩٥٧٣٨
٣	گوجاراتی	٤٠٦٧٣٨١٤	٤	هیندی	٢٣٧٢٧٢١١٤
٥	کەنادە	٣٢٧٥٣٦٧٦	٦	کەشمیری	٥٦٦٩٣
٧	کۆنکانی	١٧٦٠٦٠٧	٨	مالایالام	٣٠٢٧٧١٧٦
٩	مانیپۆری	١٢٧٠٢١٦	١٠	ماراتی	٦٢٤٨١١٦٨
١١	نیپالی	٢٠٧٦٢١٦	١٢	ئۆریا	٢٨٦١٣١٣
١٣	پونجابی	٣٢٧٥٣٦٧٦	١٤	سانسکریت	٤٩٧٣٦
١٥	سیندی	٢١٢٢٨٤٨	١٦	تامیل	٥٣٠٠٦٣٦٨
١٧	تەلوگو	٦٦٠١٧٦١٥	١٨	ئوردو	٤٣٤٠٦٩٣٢
زمانە بێ خشتەکان					
١	ئادی	١٥٨٤٠٩	٢	ئەنال	١٢١٥٦
٣	ئەنگامی	٩٧٦٣١	٤	ئاو	١٧٢٤٤٩
٥	عارەبی	٢١٩٧٥	٦	بیهلی/ بیهلودی	٥٥٧٣٢٠٨
٧	بهوتیا	٥٥٤٨٣	٨	بهۆمیج	٤٥٣٠٢
٩	بشنوپوریا	٥٩٢٣٣	١٠	بۆدۆ/بۆرۆ	١٢٢١٨٨١
١١	چاکسانگ	٣٠٩٨٥	١٢	چاکرۆ/ چۆکری	٤٨٢٠٧
١٣	چانگ	٣٢٤٧٨	١٤	کورگی/ کۆداگو	٩٧٠١١
١٥	دیۆری	١٧٩٠١	١٦	دیماسا	٨٨٥٤٣
١٧	دۆگری	٨٩٦٨١	١٨	ئینگلیزی	١٧٨٥٩٨
١٩	گۆدابە	٢٨١٥٨	٢٠	گانکنە	١٣٦٩٥

٢١	گارۆ	٦٧٥٦٤٢	٢٢	گۆندی	٢١٤٨٢٥
٢٣	هالابی	٥٣٤٣١٣	٢٤	مالام	٢٩٣٢٢
٢٥	همار	٦٥٢٠٤	٢٦	هۆ	٩٤٩٢١٦
٢٧	جاناپۆ	٢٥٧٢٠	٢٨	جوانگ	١٦٨٥٨
٢٩	کابووی	٦٨٩٢٥	٣٠	کاری/ میکری	٣٦٦٢٢٩
٣١	خانداشی	٩٧٣٧٠٩	٣٢	خاریا	٢٢٥٥٥٦
٣٣	خاسا	٩١٢٢٨٢	٣٤	خەزما	١٣٠٠٤
٣٥	خیمنونگەن	٢٣٥٤٤	٣٦	خوند/کۆند	٢٣٠٧٨٣
٣٧	کیناوری	٦١٧٩٤	٣٨	کیسان	١٦٢٠٨٨
٣٩	کۆچ	٢٦١٧٩	٤٠	کودا/کۆرا	٢٨٢٠٠
٤١	کۆلامی	٩٨٢٨١	٤٢	کۆم	١٣٥٤٨
٤٣	کۆندا	١٧٨٦٤	٤٤	کۆنیەك	١٣٧٧٢٢
٤٥	کۆرکو	٤٦٦٠٧٣	٤٦	کۆروا	٢٧٤٨٥
٤٧	کۆیە	٢٧٠٩٩٤	٤٨	کووی	٦٤١٦٦٢
٤٩	کووکی	٥٨٢٦٣	٥٠	کوروخ/ ئوراون	١٤٢٦٦١٨
٥١	لاهوالی	٢٢٠٢٧	٥٢	لاهندە	٢٧٣٨٦
٥٣	لاخەر	٢٢٩٤٧	٥٤	لالونگ	٣٣٤٧٨
٥٥	لێچە	٣٩٣٤٢	٥٦	لیانگمەی	٢٧٤٧٨
٥٧	لیمبوو	٢٨١٧٤	٥٨	لوئا	٨٥٨٠٢
٥٩	لوشای/ مێزۆ	٥٣٨٨٤٢	٦٠	ماڵتۆ	١٠٨١٤٨
٦١	ماو	٧٧٨١٠	٦٢	مارام	١٠١٤٤
٦٣	مارینگ	١٥٢٦٨	٦٤	میری/ میشینگ	٢٩٠٥٨٣
٦٥	میشمی	٢٩٠٠٠	٦٦	مۆغ	٢٨١٣٥
٦٧	مۆنیا	٤٣٢٢٦	٦٨	موندا	٤١٣٨٩٤

٦٩	مۆنداری	٨١٦٣٧٨	٧٠	نیکۆپارسە	٢٦٢٦١
٧١	نیسی/ دافلە	١٧٣٧٩١	٧٢	نوکتە	٣٠٤٤١
٧٣	پاپتە	٤٩٢٣٧	٧٤	پارژی	٤٤٠٠١
٧٥	پاوی	١٥٣٤٦	٧٦	فۆم	٦٥٣٥٠
٧٧	پۆچۆری	١١٢٣١	٧٨	رابها	١٣٩٣٦٥
٧٩	رینگما	٣٧٥٢١	٨٠	سەنگتام	٤٧٤٦١
٨١	سانتالی	٥٢١٦٣٢٥	٨٢	ساڤارا	٢٧٣١٦٨
٨٣	سەما	١٦٦١٥٧	٨٤	شەرپا	١٦١٠٥
٨٥	تانگخوول	١٠١٨٤١	٨٦	تانگسە	٢٨١٢١
٨٧	ئادۆ	١٠٧٩٩٢	٨٨	تیبەتەن	٦٩٤١٦
٨٩	تریپووری	٦٩٤٩٤٠	٩٠	تولوو	١٥٥٢٢٥٩
٩١	ڤایڤێی	٢٦١٨٥	٩٢	وانچۆ	٢٩٦٠
٩٣	یمچونگرا	٤٧٢٢٧	٩٤	زەلیانگ	٢٥٠٧٩
٩٥	زەمیی	٢٢٦٣٤	٩٦	زۆو	١٥٩٦٦٦

ئەفریقای باشوور

زانیاری گشتی:

پێتەخت: بریتوریا (کارگێڕی) ساڵی ١٩٩١ (١٦٠٥٧٧٠) کەس. کیپتاون (یاسادانان) ساڵی ١٩٩١ (٣٢٠٤٨٦٧) کەس. بلۆمفۆنتین (دادگەریی) ساڵی ١٩٩١ (١٢٦٨٦٧)کەس.

پانتایی (رووبەر) ١٢١٩٩١٢ کیلۆمەتر دوجا (٤٧٠٦٩٣) میل دووجا.

شێوەی حکومەت: کۆماریی

داهاتی تاك لە کۆی گشتی: توانستی کڕین ٦٩٠٠ دۆلار ساڵی (١٩٩٩).

دانیشتوانەکان: ٤٣٤٢١٠٢١ کەس. تەمموزی ٢٠٠٠.

پێکهاتەی ئەتنی: رەشەکان: ٧٥,٢٪ سپی پێست ١٣,٦٪ هەمەرەنگەکان (خەڵکانی نەژاد تێکەڵاو): ٨,٦٪ هیندییەکان: ٢،٦٪.

زمانە فەرمییەکان (١١) یانزە زمانی فەرمیی هەنە:

ئەفریکانۆ، ئینگلیزی، نەدەبەلە، پێدی، سۆثۆ، سوازی، تسۆنگە، تسوانا،

ڤەنــدا، خۆســاوزۆلۆ.

زمانە کەمینەکان:

خۆیــی، نامــا، ســان، جەرمانــی، یۆنانــی، کۆجاراتــی، هینــدی، پورتوگالــی، تامیــل، تەلەگــو، ئــوردو، عەرەبــی، هابــروو، سانســکریتی.

١- لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی:

١- یاسادانان.

٢- پاشخان

٣- بڵاوکراوە زمانییەکان

٤- گروپە کەمینەییەکان

٥- نرخ و بەها

٦- زمان لە ژیانی رۆژانەدا

٧- رێککەوتننامە نێودەوڵەتیەیکان

٨- هەمەجۆر

٩- کۆتایی

یاسادانان:

یاساسازیی پەیوەست بە بەکارهێنانی زمانەوە:

دەســتووری ئەفریقــای باشــوور بەشــەکانی (٩,٦) (٢٩)، (٣١)،(٣٥) (١٨٦)، (٢٣٥) یاســای فــرە زمانیــی (١٠ی ئایــاری ٢٠٠٠).

Statement لێدوانــی (وتــاری راگەیانــدن) لەلایــەن پرۆفیســۆر Pro. Sme bengu وەزیــری پــەروەردە لەبــارەی (سیاســەتێکی نوێــی زمــان بەگشــتی و پــەروەردەی زیاتــر (١٤/ ی تەممــوزی ١٩٩٧).

(یاسای بۆردی زمانی سەرتاسەری ئەفریقای باشوور).

(یاســای قوتابخانــە ئەفریکانۆکانــی ئەفریقــای باشــوور ١٩٩٦). (تــا ئێســتا تــازە کردنــەوە (ئەیلوولــی ٢٠٠٢).

وەك لــە دەســتووردا (مــاددە ٦) ئاشــکرایە (١١) زمــان دەکــرێ بــۆ کاروبــاری فەرمیــی لــە وڵاتــدا بەکارببرێــن (دوانیــان هــی ســەردەمی سیاســەتی رەگەزپەرســتی دژ بــە قوڵــە رەشــەکان- ئەفریکانــۆ و ئینگلیــزی لەگــەڵ (٩) زمایــن بانتــۆ (bantu) ی ســەرەکی.

دەستوور:

مامەلەکــردن بــە یەکســانی و رێزگرتــن لــە هەمــوو زمانــە فەرمییــەکان دیــاری دەکات.

- مافــە زمانییەکانــی مــرۆڤ وەك بەردێکــی بناخــەی ژیانــی کۆمەڵایەتــی لەخــۆ دەگرێــت.

- هەموو جیاوازییەك قەدەغە دەکات.

- حکومــەت پەیوەســت دەکات بــە پەرەپێدانــی ســەرجەم زمانــە فەرمییــەکان. کــە کۆمەڵانــی خەڵــك کاریــان پێدەکــەن (بــە زمانــی هێــماکان، زمانــە ئاینییــەکان و یەکــەم زمانەکانــی کۆمەڵەکانــەوە، خــۆی (khoi) نامــا (nama) و ســان (san).

- بایــەخ و دانپێدانانــی ئاشــکرا بــە بنەمــای جودایــی و فــرە زمانیــی دەدات. ئــەم پەیمانگەلــە دەســتوورییانە تێکــڕا گوزارشــت لــە فرەیــی رامیارییــەوە (التعددیــە السیاســیە) دەکــەن.

دوابــەدوای بڕیاردانــی بــە رەســمی ناســاندنی ١١ زمــان، لیژنەیــەك بەنــاوی (langotag) واتــە (گروپــی کاری زمــان) ســاڵی ١٩٩٦ پێکهێــنرا بــۆ ئــەوەی چوارچێوەیــەك بــۆ گەشــەپێکردنی سیاســەتێکی نیشــتمانیی گشــتگیر بــۆ زمــان دابڕێژێــت. بــەو شــێوەیە، چەنــدان ورکشــۆپ و ســیمینار لەلایــەن میرییــەوە رێکخــران بەمەبەســتی راگۆڕینــەوە و گفتوگۆکــردن لــە پێنــاو دۆزینــەوەی پــلان و نەخشــەی گونجــاودا بــۆ زمانــی نیشــتمانیی، لــە هەمانکاتیشــدا دامەزراوەیەکــی نیشــتمانیش بەنــاوی (PANSALB) واتــە (بــۆردی سەرتاســەری ئەفریقــای باشــوور) دامەزرێــنرا تــا زمانەکانــی وڵاتەکــە پــەرە پێبــدات و چاودێریــی پێڕەوکــردن و

بــە جێگەیاندنــی پەیــمان و ڕێنماییــە زمانەوانیەیــکان بــکات. ئــەم دامەزراوەیــە هـــەر لـــە ســـەرەتای دەســـتبەکاربوونییەوە چەنـــد یەکەیەکـــی فەرهەنگدانانـــی دامەزرانــدوون و پــارەی تەرخانکــردووە بــۆ تۆێژینــەوە و رووپێوێکــی زمانەوانیــی، وێـــڕای ئەمانـــەش DACST ئـــەم دامـــەزراوە دەوڵەتییـــەی کـــە بەرپرســـە لـــە ئەنجامدانــی پەرەپێدانــی بــە سیاســەتی زمــان، یەکەیەکــی راوێژکاریــی تایبەتــی بــۆ نەخشــەدانانی زمــان دامەزرانــد بــۆ ئــەوەی سیاســەتێکی تایبەتــی زمانەوانیــی نیشــتمانیی پێشــنیاز بــکات. ئەوەبــوو پێشــنیازەکەی ئــەم کۆمیتەیــە لــە مانگــی ئــاداری ســاڵی ٢٠٠٠دا بــوە بناخەیــەك بــۆ یاســای زمانەکانــی ئەفریقــای باشــوور کــە بڕیــارە بخرێتــە بــەردەم ئەنجوومەنــی وەزیرانــەوە لــە مــاوەی خولــی ئێســتەی ئەنجوومەنـــی نیشـــتمانیدا.

پەیمانـــە دەســـتوورییەکانی زمـــان لانـــی کـــەم لـــە ســـێ رووەوە رەخنەیـــان لێگیـــراوە.

یەکــەم ئــەو رەخنەیــەی بەشــێوەیەکی گشــتیی دەردەبڕدرێــت ئەوەیــە کــە زۆر ئەســتەمە و ناکرێــت سیاســەتێکی ١١ زمانــی پیــادە بکرێــت، چونکــە ئــەوە پارەیەکــی زۆری تێدەچێــت و بەکردەنیــش ناتوانــرێ بخرێتــە واری کارپێکردنــەوە.

ئــەم رەخنەگرانــە بــە روونــی وادادەنێــن کــە مەبەســتی دەســتوورەکە ئەوەیــە یانــزدە زمانــان لەســەرجەم بــوارە فەرمییەکانــدا بەکاربێنــێ وەلــێ کێشــەکە ئاوەهــا نییــە.

یەکـــەم: پەیماننامـــەکان روون و ئاشـــکرا دەڵێـــن کـــە هـــەردووك حکومەتـــی نیشــتمانیی و حکومەتەکانــی هەرێمــەکان دەبــێ لانــی کــەم دوو زمانــی فەرمیــی بــۆ کاروبــارە حکومەتییــەکان بــەکار بێنــن.

دووەم پەیماننامــەکان ژمارەیــەك مەرجــی دیاریکــراو وەك (بەکارهێنانــن شــیاویی، تێچــوو، رەوشــی هەرێمایەتــی و هەروەهــا هاوســەنگیی لــە نێــوان پێویســتییەکان و خواســتەکانی دانیشــتووانەکاندا) لەخــۆ دەگــرن و کــە دەبــێ بــۆ بڕیــاردان لەســەر

سیاسـەتە تایبەتمەنـدەکان رەچـاو بکرێـن.

لـە حاڵەتـی حکومەتـە پلـە سـێیەکاندا، ژمارەیـەك زمـان تایبەتمەندییـان نییـە بـەو بۆچوونـەی کـە بۆیـان هەیـە یـەك زمـان بەکاربێنـن بـۆ کارە فەرمییـەکان کەواتـە، هەرچەنـد فرەزمانیـی تـەواو لـە نێـو رۆحـی دەسـتوورەکەدایە پەیـمان و مەرجەکانـی لەمـەڕ زمـان مەبدەئـو و بنەمـای جوداوازییـەکان لـە رووی کار و فەرمـان و سـەرژمێریی دانیشـتوانان و پێوسـتبوونی لێـك جوداکردنـەوەی ناوچـەکان و ئاسـتی پێشـکەوتنی سیاسـەتی لەمـەڕ ئـەو زمانـەوە لەبەرچـاو بگـرن.

دووەمیـن رەخنـە لـە مەرجەکانـی زمـان ئەوەیـە کـە بنەمایانـەی ئـەوان پاڵپشـتیان لێدەکـەن (یەکسـانی لـە رێزلێنـان، رەوایـی و پێشخسـتنی زمـان) دا زۆر ناکۆکـن لەگـەڵ دەسـتەواژە پێناسـەییەکاندا (هەنـدێ جـار بـە نـەرێ پێیاندەگوترێـت «دەسـتەواژەی دەربازبـوون» کـەوا دەکات خوێندنگـە دەوڵەتییـەکان خـۆ لەبەکارهێنـان و جێبەجێکردنـی سیاسـەتی زان وەك لـە رۆحـی دەسـتووردا هاتـووە بدۆزنـەوە.

رەخنـەی سـێهەمیش ئەوەیـە کـە خوێندنگاکانـی (ئەنیسـتیتۆ) سـەر بـە دەوڵـەت بەکردەنـی زیاتـر دەبنـە تاکزمانیـی (ئەمەیـش زۆری هـەرە زمانـی ئینگلیزییـە) کـە ئـەوە دەگەیەنـێ حکومـەت دژی (پێچەوانـەی)ی رۆحـی دەسـتوورەکە کاردەکات.

یاسای زمانەکانی ئەفریقای باشوور

دووەم بەڵگەنامــە کــە پوێیســتە رەچــاو بکرێــت یاســا پێشــنیازکراوەکەی زمانەکانـە، ئـەم یاسـایە بـە لیسـتێك لـە ئامانجـە سـتراتیژییەکانی دەسـت پێـدەکات.

١- یارمەتیدانی دامەزراندنی تاکەکان و پەرەپێدانی نیشتمانیی.

٢- پەرەپێدانی زمانە (بانتوو)ەکان و پێشخستنیان.

٣- ئامادەکــردن و پێدانــی کارنامــەی بــەردەوام ســەبارەت بــە چۆنییەتــی بەکارهێنانــی کاریگەرانــەی زمانــە فەرمییــەکان لــە خزمەتگوزارییــە گشــتییەکاندا.

٤- یارمەتیدانی چاککردنی باری ئابووری لە رێی پەرەپێدانی فرەزمانییەوە.

٥- بایەخ و گرنگی دان بە فێربوونی زمانەکانی ئەفریقای باشوور.

٦- پێشخســتنی پەرەپێدانــی توانســتی زمانەکانــی وڵات، بەتایبەتــی لەبــارەی دەقەکانــی پەیوەســت بــە تەکنەلۆژیــاوە.

٧- یاسایەکە پێشنیازی ئەم بڕیارگەلە رامیارییانەی خوارەوە دەکات.

١- حکومەتــی نیشــتمانی پێویســتە و نابــێ بــۆ کاروبــاری فەرمیــی لــە چوارزمــان کەمــتر بــەکار بهێنێــت.

٢- ئــەم زمانانــەش دەبــێ لــە هەریــەك لــە چواربەشــەکانی زمانــە فەرمییــەکان لەســەر بناخەیەکــی نەتەوەییــدا وەك ئەمانــەی خــوارەوە هەڵبژێردرێــن.

- زمانەنگونــی (Nguni)یــەکان (ندەبیلــە، ســوازی، خۆســا، وزولــو (ndeble, swazi, xhosa and zulu)

- زمانە سۆتۆ (Sotho)یەکان (Pedi, sotho and tswana)

- ڤێنداو تسۆنگا شانگان (Venda and Tsonga shangaan)

- ئەفریکانۆ و ئینگلیزی (Afrikaans's and English)

٣- حکومەتەکانــی لەســەر ئاســتی و ناوخۆیــی و هەروەهــا ئــەوە ئینیســتۆتانەی (پەیمانگــە) ئەرکــی گشــتیی ئەنجــام دەدەن دەبــێ پابەندبــن بــە سیاســەتی بڕگــە و مەرجەکانــی یاســاکەوە.

٤- سیاســەتەکەش دەبێــت شــیاو بێــت بــۆ کاروبارەکانــی یاســادانان، جێبەجێکردنــی و دادگــەری.

٥- یەکــەی زمانەوانیــی دەبێــت بــۆ هــەر بەشــێکی حکوومەتــی نیتشــمانیی و هــەر هەرێمێــك دابمەزرێــت بــۆ ئــەوەی پەیــڕە و چاودێریــی سیاســەت بکــەن، رابەرایەتیــی رووپێــوی زمانەوانیــی و پێداچوونــەوەی بکــەن. تاوەکــو سیاســەتەکانی ئێســتەی زمــان و کارپێکردنەکانیــان هەڵســەنگێنن و رای گشــتیی و (جەمــاوەر) لــە سیاســەتەکە ئــاگادار بکەنــەوە.

٦- پێویســتە رێنمایــی لــە شــێوەی یاســادا بۆچۆنییەتــی بەکارهێنانــی زمــان بــۆ

فەرمانـگا گشـتییەكان دەربچوێنرێـن.

یاسـاكە هەروەهـا پێشـنیاری پلانێـك دەكات بـۆ بەكارهێنـان (پێویسـتە چـی بكرێـت، لەلایـەن كـێ، بـۆ كـێ و كـەی بـۆ چالاكییـە سـەرەكییە هەڵبـژاردەكان، وەكـو دامەزراندنـی یەكـە زمانییـەكان، چاكتركردنـی یاسـای بەكارهێنانـی زمانـەكان و بەدواداچوونـەوەی زمانەوانییـەكان، لایەنێكـی بـە نرخـی گرنـگ لـە ئامادەكردنـی یاسـاكە كێشــەی پــارە و تێچووەكەیەتــی، بۆیــەكا حســابێك بــە مەزنــدە بــۆ تێچوونەكـەی بـۆ هەنـدێ لـە بەشـە هەڵبژێردراوەكانـی دەوڵەتـی ئەنجامـدراوە.

قانوونـە پێشـنیازكراوەكە بـە روونـی دیـارە كـە بەنیـازی سیاسـەتێكی دیـار و ئاشـكرا بـۆ ئەنیسـتیتۆتی تاكەكانـی سـەربە دەوڵـەت دانەنـراوە.

بــە زۆری ئەوەیــە چوارچێوەیــەك پێشــكەش دەكات كــە لــەو ســنوورەیدا دەبــێ پــەرە بــە پێشــڤەچوونی زیاتــری سیاســەت بدرێــت. هەمــوو بەشــێكی دەوڵەتـی (لـە هـەر ئاسـتێكدا بـێ) پێویسـتی بـەوە دەبێـت سیاسـەتێكی تایبـەت بەخـۆی و نەخشـە و پلانێـك بـۆ بەكارهێنانـی یاسـاكە بڕیاربـدات لەسـەر بنەمـای ئـەو ئەركانــەی كــە پێویســتە ئەنجامیــان بــدات، هەروەهــا لەمــەڕ شــێوەكان و ئاســتەكانی پێوەندییكــردن كــە بۆجێبەجێكردنــی ئــەرك و فەرمانەكانــی پێویســت دەبێــت بەكاریــان بهێنێــت.

دەرچواندنــی پــرۆژە یاســاییەكە لــە ئەنجوومەنــی وەزیــران و ئەنجومەنــی نیشـتمانیی مانـای ئـەوە نابـێ كـە دەسـتبەجێ و بەتەواوەتـی كاری پێبكرێـت لەسـەر هەرسـێك حكومـەت و لەسـەرجەم بەشـەكانی دەوڵەتییـدا، لـە راسـتیدا پێڕەوكردنـی سیاسـەتێكی كاریگەرانـە لەوانەیـە چەندیـن سـاڵی بوێـت بـە گوێـرەی ئەسـپاردنی لەلایــەن ســەرۆكایەتی بەشــە دەوڵەتییەكانــەوە و هەروەهــا بەرەچاوكردنــی ســنوورەكانی بودجــە لەســەر ئاســتەكانی نیشــتمانی و هەرێمایەتییــەوە.

ســەرچاوە: كۆنگــرەی جیهانیــی لەمــەڕ سیاســەتەكانی زمــان بەرشــلۆنە، ١٦-٢٠ نیســانی ٢٠٠٢ پێشــكەوتنی سیاســەتی زمــان لــە ئەفریقــای باشــوور- لەلایــەن ڤــی

ئێـن (v.n) وێـب. سـەنتەری لێکۆڵینـەوە لـە سیاسـەتەکانی زمـان، زانکـۆی بریتۆریـا.

٢- پاشخان

چەند تێبنییەك لەمەڕ پاشخانەوە.

بیرۆکـەی نەژادگـەری لەسـەردەمی (ئەپارتایـد) جیاکاریـی رەگـەزی دژ بـە رەشپێسـتەکان، م.ئـا) ئێجـگار روو لـە تەقینـەوە بـوو، دوایـی لـە ١٩٩٣، ١٩٩٤ دا کـە وڵات لەسـەردەمی ئەپارتایـد دوورکەوتـەوە، زۆرەهـا خەڵکـی ئەفریقـای باشـوور پەیدابـوون داوای بۆمـاوەو و میراتـی نەژادییـان و شانازیشـیان بـە بنەچـەی رەگـەزی خۆیانـەوە دەکـرد. سـەرکردە سیاسـیە تـازەکان درکیـان بـە چاکـە و سـوودی بەرچـاوی سیاسـەتی دەسـت لـە پشـتدانی خەڵکەکـە کـرد و بـۆ ئـەوەی خۆیـان هـەم بـە نەتـەوە هەڵبـدەن و بناسـێنن و هـەم بـەو کۆمەڵگەیـەش کـە رابردوویەکـی کۆنـتری لەهـی نەتـەوە هەبـووە، بۆیـەکا دەسـتووره راگوازرییەکـەی ١٩٩٣ گرنگـی رەگەزایەتـی دووبـارە چەسـپاندەوە و بـەوەی کـە نـۆ زمانـی ئەفریقایـی خسـتە ریـزی پلـە و پایـی ئـەو زمانـە فەرمییانـەی نیشـتمانەوە، شـان بەشـانی زمانەکانـی ئینگلیـزی و ئەفریکانـۆ. هـەردوو رژێمەکانـی هۆلەندیـی و ئینگلیـزی پەرەیـان بەتاکزانـی دەدا لـە ئەفریقـای باشـووردا. وەلـێ هیـچ کامێکیـان لـەوەدا سـەرکەتوو نەبـوون. هـەر لـە سـاڵی ١٩٩٤ ەوە ئەفریقـای باشـوور بـۆ دیموکراسـییەکی فـرە زمانیـی پـەرەی سـەند و لەهـەر کاتێکـی پێشـتر زیاتربـووە وڵاتێکـی فـرە زمـان. لایەنگرانـی فـرە زمانـی پێیانوایـە یەکێتـی نیشـتمانی پێویسـتی بـە بەکارهێنانـی فەرمیـی تەنهـا یـەك زمـان نییـە. زمانـی فەرمیـی وڵاتێـك پێویسـتی بـەوە نابێـت کـە هـەر دەبـێ زمانێکـی نێونەتەوەیـی بێـت و، منـداڵان دەکـرێ زمانـی زیاتریـان فێربکرێـت و تیاشـیاندا سـەرکەوتوو دەبـن. ئەفریقـا وەك کیشـوەر و فـرە زمانـە. تەنهـا وڵاتـە تاکزمانـەکان بریتیـن لـە (بۆتسـوانا، بۆرۆنـدی، لیسـۆتۆ، مەدەغەشـقەر، مۆریشـەیس، روانـدا، دوورگەکانـی سیشـیل، سـۆماڵ و سـوازیلەندە) لەلایەکـی تـرەوە، نایجیریـا (٤١٠) زمـان بەکاردەهێنێـت.

زائیـر (٢٠٦) زمـان و ئەثیوپیـاش (٩٧) زمـان. فـرە زمانـی بـەوە پێناسـەکراوە کـە پرۆسـەیەکی دینامیکییـە کـە توانسـت بەوانـە دەدات کـە بەزمانگەلـی جـوداواز قسـە دەکـەن تـا پەیـام و نامـەکان بـەو زمانـە یـان زمانانـە بگۆڕنـەوە کـە خۆیـان هەڵیاندەبژێـرن. هەروەکـو بـوار خۆشـدەکات بـۆ کۆمەڵگـە جـوداوازەکان بـە زمانـی پەتـی خۆماڵیـی رۆژانەیـان گوزارشـت لـە خۆیـان بکـەن. رۆڵ و ئەرکـی بەشـەکانی هونـەری، رۆشـنبیری (کەلتـورو) زانسـت و تەکنەلۆژیـاش ئەوەیـە کـە پـەرە بـە سیسـتەمی فـرە زمانیـی لـە وڵاتـدا بـدەن و یارمەتـی داراییـش بـدەن بـە (بـۆردی زمانـی سەرتاسـەری ئەفریقـای باشـوور PANSALB) کـە لـە سـاڵی ١٩٩٦ دا بـۆ ئەوەهاتـە دامەزرانـدن کـە حـەز و ئارەزووەکانـی گشـت زمانـە فەرمییـەکان دەسـتەبەر بکـەن.

ئـەو هۆیـەی (پانسـالب)ی بـۆ دامەزرێـنرا ئەوەبـوو کـە ئـەم مەرجانـە بێنێتـە ئـاراوە کـە پێشـکەوتن و یەکسـانی لـە بەرکاهێنانـی گشـت زمانـە فەرمییـەکان مسـۆگەر بکـەن و هەروەهـا هەتـا ژینگەیەکـی پۆزەتیـڤ بـۆ فرەزمانیـی بەشـێوەیەکی گشـتی دروسـت بکـەن و بـەرەو پێشـیش ببـەن، ئەویـش زمانـە فەرمییـەکان دەگرێتـەوە ئەگەرچـی هـەر بەتەنیـا بـۆ ئـەوان نییـە. رۆڵـی (پانسـالب) ئەوەیـە دامەزراوەکانـی کۆمەڵگـە شارسـتانییەکان دامەزرێنێـت و بەهێزیـان بـکات کـە دەبنـە هـۆکاری پشـتگیریی لـە پەرەپێدانـی مەهارەتەکانـی فرەزمانیـی و زۆرکردنـی سـەرچاوە گەلـی تـازە بـۆ ئەوانـەی ئینگلیـزی نازانـن و قسـەی پێناکـەن.

زمانە فەرمییەکان	ئەوانەی قسەیان پێدەکەن
ئەفریکانۆ	٪١٥,١
ئینگلیزی	٪٩,١
ئیسنیدبیلە (ئیندبیلە)	٪١,٥
ئیسیخۆسا (خۆسا)	٪١٧,٥
ئیسیزۆلۆ (زۆلۆ)	٪٢٢,٤
ساسۆلۆ (سۆثۆی باشوور)	٪٦,٩
سەسۆپۆسالیبۆ (سۆثۆی باکوور)	٪٩,٨
سەتسوانا (تسوانا)	٪٧,٢
سیسواتی (سوازی)	٪٢,٦
تشیڤیندا (ڤەندا)	٪١,٧
ختسۆنگا (تسۆنگا)	٪٤,٢

تا ئەیلوولی (٢٠٠٢)

پێگەی رامیاری زمان:

زمانە سەرەکیەیکانی ئەفریقای باشوور بە قووڵی لە مێژووی رامیاریی ئەو وڵاتەدا رەگیان داکوتاوە. کۆلۆنیالیزم (داگیرکاریی، م.ئا) و سیاسەتی ئەپارتاید دەیانویست و هەوڵی ئەوەیان دەدا سەرجەم زمانەکان واتای رامیاریی- سۆسیالی لەخۆیان بگرن، ئینگلیزی لەو کاتیدا زۆر بەشکۆ و لەبار بوو، زمانە ئەفریکانۆکان بەگشتی سووك و بە نزمی سەیر دەکران. زمانەکانی بانتۆ بەها و بایەخێکی ئابووری و یان پەوەرردەیی کەمیان پێدرابوو.

لە راستیدا زمانەکانی (بانتۆ) لەلایەن ئەوانەی کە قسەیان پێدەکەن وەك

سـیمبولێکی ئـەو خەڵکانـە تەماشـا دەکرێـت کـە (نەخوێنـدەوار و کۆنەخـواز و دەشـتەکیی و نارۆشـنبیری و کالفامـن). هەروەکـو «وەك زمانگەلێـك دەژمێردرێـن کـە لـە خـوارەوەی زمانـی سـتانداردن و کەمـتر توانـای ئەوەیـان هەیـە گوزارشـت لـە بیرۆکـەی گرنـگ و جیدیـی بکەنـەوە. ئەگەرچـی زمانەکانـی (یانتـۆ) هەروەکـو زمانەکانـی ئەفریکانـۆش، لـە رووی ژمارەییـەوە زمانـی زۆرینـەن، بـەڵام لـە رووی چەمکـی سیاسـییانەی زمانـەوە بـە (زمانـی کەمینـە دەژمێردرێـن).

لـە چەمکـی هێـزو دەسـەڵات و شـکۆدارییەوە (ئینگلیـزی زمانـی سـەرەکی وڵاتـە و زمانەکانـی (ئەفریکانـۆ و بانتۆ)بەشـێوەیەکی زیانبەخـش خراونەتـە پەراوێـزەوە.

سەرچاوە

- کۆنگـرەی جیهانـی لەمـەڕ سیاسـەتەکانی زمـان، بەرشـلۆنە ١٦-٢٠ی نیسـانی ٢٠٠٢.

- پەرەپێدانـی سیاسـەتی زمانەوانیـی لـە ئەفریقـای باشـوور لەلایـەن (V.N web) سـەنتەری توێژینـەوە لـە سیاسـەت و زمانـدا، زانکـۆی پریتۆریـا. (مانگـی ئابـی سـاڵی ٢٠٠٤).

زمانەکانی ئەفریقای باشوور

خێزان: هیندۆ ئەوروپی

گرووپی جەرمانیی

گرووپی لاوەکی: جەرمانیی رۆژئاوایی

مێژوو

زمانەکانـی ئەفریکانـۆ ریشـەکانی خـۆی لـە زمانـی هۆلەندیـی رۆژگارەکانـی سـەدەی حەڤدەهەمـەوە هەیـە، وەلـێ، دواتـر لەلایـەن زۆران زمانـەوە کاری تێکـراوە، وەك (ئینگلیـزی، مالایـی، جەرمانیـی، پورتوگالـی، فەرەنسـیی و هەنـدێ

زمانــی دیکــەی ئەفریقاییــەوە).

مێژوو:

لــەوە بــەدواوەو هەتاکــو ســەدەی نۆزدەمیــن زمانــی ئەفریکانــۆ تەنهــا وەك زمانــی قســەکردن رۆڵــی دەگێــڕا وزمانــی هۆڵەندیــی وەکــو زمانێکــی رەســمیی و بــۆ نووســین بــەکار دەبــرا.

رۆژی ١٤ی ئابــی ١٨٧٥ رێکخــراوی (GRA). کــە رێکخراوێکــە بــۆ پەرەپێدانــی زمانــی ئەفریکانــۆ لەلایــەن بەڕێــز (S.J.DU. TOIT) دامەزرێــنرا. کتێبــی پیــرۆز (ئینجیــل) ســاڵی ١٩٣٣ بــۆ ســەر زمانــی ئەفریکانــۆ وەرگێــڕدرا.

بەپێــی یاســای ژمــارە (٨) ی ســاڵی (١٩٢٥)ی ئەفریقــای باشــوور، ئەفریکانــۆ بــووە زمانێکــی فەرمیــی شانبەشــانی ئینگلیــزی. هەروەهــا رۆڵێکــی گرنگــی لــە ئەفریقیــای باشــووری ئەپارتایــدا بینــی. بــە دەرچوونــی دەســتووری تــازەی ئەفریقیــای باشــووریش لــە (١٩٩٦)دا دووبــارە وەك یەکــێ لــە زمانــە فەرمییــەکان پەســەند کرایــەوە.

ئینگلیزی ئەفریقیای باشوور:

خێزان: هێندۆ ئەوروپی

گرووپ: جەرمانیی

گرووپی لاوەکی (لق): جەرمانیی رۆژئاوایی

مێژوو:

دێرۆکــی زمانــی ئینگلیــزی لــە ئەفریقیــای باشــووردا دەکــرێ بگێڕدرێتــەوە دواوە بــۆ ســەرەتای داگیرکردنــی وڵات لەلایــەن بەریتانیــاوە ســاڵی ١٧٩٥ ئینگلیــزی وەا دانرابــوو کــە زمانــی شارســتانییە و چینەکانــی ســەرەوە (بــژاردەکان) و تەنانــەت ئەوانــەی ســەر بــە هۆڵەندییەکانیــش لــە ژیانــی رۆژانــی خۆیانــدا بەکاریــان دەهێنــا. ئەکادیمییەکانــی ســەرەتایی ئەوانــەی وڵاتــی هۆڵەنــدەدا ئەیانخوێنــد لــە ئینگلتــەرەدا (ئۆکســفۆرد یاخــود کامبریــج)دا درێژەیــان بــە خوێندنــدا.

دوای مردنـــی (سیســـیل جـــەی ڕۆدیـــس Cecil J. Rhodes ســـامانەکەی بەشـــێوەیەکی گشـــتی بـــۆ ئـــەوە تەرخـــان کـــرا خوێنـــدکارە بەهرەمەنـــدە و تێرادتیـــووەکان فێـــرە زمانـــی ئینگلیـــزی بکرێـــن و بـــەکاری بێنـــن.

لەمـــاوەی ڕۆژەکانـــی دەســـتپێکی داگیرکردنەکـــەدا ئینگلیـــزی بـــوو بـــە زمانـــی حکومـــەت. پـــەروەردە سیســـتەمی دادوەریـــی و بازرگانیـــی.

ســـاڵی ١٩٩٧ لـــە سەرپشـــککردنێکی فـــراوان لـــە نێـــوان ١١ زمانـــی فەرمییـــدا، زۆرینـــەی خەڵکەکـــە دەنگیـــان بـــۆ زمانـــی ئینگلیزیـــدا.

وشەگەلی گشتی

چەند وشەیەکی باوی ئینگلیزی ئەفریقیای باشوور:

دووال (dwaal) حاڵەتی سەرلێشێوان یان حەپەساندن.

بـــرای bbq-braai (barbecue /grill) بریانـــی، مەقلـــی. ئاگـــردان، کەبابخانـــە، ســـەیران، چێشـــتخانەی گۆشـــت برژانـــدن.

بۆیرەۆرس boerewors چەشنێکە لە سۆسەج (باسترمە).

سماك smaak وەکو (وەك)

لەکەر Lekker جوان، نایاب، چاك.

باککای bakkei عەرەبانەیەکی بچووك.

بیلتونگ (biltong (jerky گۆشتی توێ توێی وشك کراوە.

کۆپپی koppie گردی بچکۆلە.

ڤێلد veld کێڵگە، پاوان.

سپوور spoor کۆزی ئاژەڵان

زمانی Lsindebele

ئـــەو مانـــە هەروەهـــا بـــە Ndebele نەدەبیلـــەی باشـــوور، یـــان Isikhethu یـــش نـــاسراوە).

خێزان: بانتۆی باشووری خۆرهەڵات (یان ntu).

گرووپی لاوەکی (لق): نگوونی Nguni (لقی گرووپی زووندا zunda).

مێـــژوو: گەلـــی Ndebele لـــە بنەچـــەدا وەچـــەی گەلـــی Nguni ســـەر بـــە Kwazulu-natal ن بـۆ دەسـترەنگینی یـان لـە هونـەردا، بەتایبەتـی بەلەبەرچاوگرتنـی خانـووە نەخشـێنراوەکانیان زەنگیانەکاریـی رەنگاورەنگیـان بەناوبانـگ و نـاسراون.

لــە قۆناخــە زووەکانــی مێژوویانــدا، (ندەبەلــەکان) بەســەردەمی گــەرم و پــڕ لــە کێشــەدا تێپەڕیــون، لــە دوای نیشــتەجێبوونیان لەناوچــەی بریتۆریــا ســاڵی ١٦٠٠ ژمارەیــان رووی لــە زیادبــوون کــرد، پاشــاکەیان Musi مــرد و براکــوژی و دوژمنایەتییەکــی بەتیــن و درێژخایــەن بەینــی هــەردوو کوڕەکانیــدا (مانــالا) و (ندزونــدزا) بــووە هــۆی خوێــنرژان و کوشــتنی ژمارەیەکــی زۆری میللەتەکەیــان. لــە کۆتاییــدا بــراکان بڕیاریانــدا لێــك جــودا ببنــەوە و هــەر یەکــە و بەتەنهــا بژیــن، (مانالا)یــان لــە هەرێمــی (بریتۆریــا) داو (ندزونــدزا)ش دوورتــر بــەلای خۆرهەڵاتــەوە.

ســاڵی ١٨٢٠ مانــالا لەلایــەن (مزیلیــکازی) ژەنەراڵێکــی (زوالــۆ) وە کــە بــە ســوپاکەیەوە لــە چنــگ (شــاکا shaka) هەڵاتبــوو بەزێــنرا.

دوای ماوەیــەك مزیلیــکازی mzilkazi لــە ترســی ئــەوەی نــەکا شــاکا ســوپایەکی بنێرێتــە ســەر، پیاوەکانــی (ندیبەلــە)ی کوشــتن و ئافرەتــەکان و مەڕومــاڵات و ئاژەڵەکانــی بەتــاڵان بــردن و رووەو باکــوور بــۆ (بولەوایــۆ Bulawayo) لــە (زیمبابۆیــی) رۆیشــت. ئەمــە بــووە هــۆی کەمبوونەوەیەکــی هەســتپێکراو لــە ژمــارەی ئەوانــەی بەزمانــی (ندبەلــە) قســەیان دەکــرد.

لــە نێــوان ١٨٨٠ و ١٨٩٠ دا (ندەبەلــە)کان لــە چەندیــن شــەڕ و پێکدادانــی لەگــەڵ حوکمڕانــە ســپییەکاندا ناچارکــران بــە پەرشــوبڵاوی لەســەر زەوی و کێڵگــە دوور لــە یەکترییەکانــدا کاربکــەن و ژیــان بەرنەســەر.

تەنهـا لـە سـاڵی ١٩٨٤ دابـوو کـە نشـتەنی (مەفتـەن) (kwandebele) دامەزرێـنراو خەڵـك توانیـان بـۆ ئـەوێ بگەڕێنـەوە. هەروەهـا کۆمەڵەکانـی (ندەبەلـە) لـەو

ناوچانــەی خوارەوەشــدا گرتبووینەتــەوە: بریتۆریــا، برونکۆرستســپۆرت، میدلبــۆرگ، ویتبانــك، دیلــماس، ســتاندەرتۆن، ماربلەهــاڵ، گلۆبەرســدال، هەندرینــا، بەلفاســت و بیتهــال.

ئیسیخۆسا Isixhosa (هەروەها بە xhosaش ناسراوە).

خێان: بانتۆ (یان نتو ntu).

گرووپ: باشووری بانتۆی خۆرهەڵات (یان زیاتر ntu).

گوورپی لق: نگونی Nguni.

خۆســەکان: هەروەهــا وەك نگونــی باشــووری یــان (کاپ)ی دەناسرێــن لــە چەنــدان گرووپــی خەڵــك پێکدێــن کــە بەشــێوەیەکی ســەرەکی لــە هەرێمەکانــی پێشــوو، سیســکای و کاپــی رۆژهەڵاتــدا کۆبووینەتــەوە. زمانەکەیــان، وەکــو زمانــە ئەفریقیاییەکانــی دیکــە، زمانێکــی موزیکییــە (ئــاوازدارە) و (نــاو) کــە لەرســتەکاندا زاڵ باڵادەســتن، رۆڵــی ســەرەکی تیایــدا دەبینــن.

ئیرسیزولو Isizulu (هەروەکو بە (زولو)ش zulu) دەناسرێت.

خێزان: بانتۆ (یان زیاتر نتو ntu).

گرووپ: بانتۆی رۆژهەڵاتی باشوور (یان زیاتر ntu).

گرووپی لق: نگونی Nguni.

مێــژوو: ئــەو گرووپــە ســەرکەوتووەی خەڵکــی نگونــی Nguni ناوەکــەی خۆیــان لــەو ســەرۆکەوە وەرگرتــووە، ئــەوەی هێڵــی پادشــایەتی لــە ســەدەی شــانزدەهەمدا دامەزرانــدووە، پادشــای جەنــگاوەر، شــاکا shaka هۆزەکــەی بــەرەو لوتکــەی ســەرکەوتن بــرد لــە ســەرەتای ســەدەی نۆزدەهەمــدا. ئەتێکێتــە ئاوێتــە و ئاڵۆزکاوەکانــی (زولــو) لــە ســەردەمی دەســەڵاتی فەرمانڕەوایــی ئــەودا رێکخــران و پاککرانــەوە.

زمانــی زولــو zulu خەڵکانــی کاپ cape و هەتــا زمبابوەیــێ لێــی تێدەگــەن هەروەهــا زمانــی نووســینی نگونیــی باکووریشــە.

سیپەدی Sepedi

خێزان: بانتو (زیاتر ntu)

گرووپ: بانتوی خۆرهەڵاتی باشوور

گروپی لق: سۆتۆ sotto

زمانــی ســۆتۆی باکــوور بــە زۆری لــە هەرێمــی باکــووری ئەفریقــای باشــووردا قســەی پێدەکرێــت، ئــەم زمانــە زۆربــەی کات بەهەڵــە وەك ســیپەدی (Sepedi) (دەســتووری ئەفریقـــای باشـــوور) ئامـــاژەی پێدەکرێـــت. کەچـــی لـــە راســـتیدا (ســیپەدی) تەنیــا شــێوازێکی ســۆتۆی باکوورییــە.

لــەو ناوچــەی ســۆتۆی باکــووری قســەی پێدەکرێــت، زۆران شــێوازی جــوداواز هەنــە، نێــردە مژدەبەخشــە لۆتەریبــە بەرلینیــەکان دەورێکــی ســەرەکییان دی لــەوەی کــە ســۆتۆی باکووریــان کــرد بــە زمانــی نووســین.

سیۆتۆ: seootho (هەروەها ناسراوە بەسۆتۆی باشوور)

سوتۆ یان سیسوتۆ (sotho یان sesuthu).

خێزان: بانتۆ (یان زیاتر ntu)

گرووپ: بانتۆی خۆرهەڵاتی باشوور

گرووپی لق: سۆتۆ sotho

مێژوو:

سیســۆتۆ کــە لــە لیســوتۆ، ویلایەتــە ئازادەکــە و گۆتێنگــی خــواروو (southern Gauteng) قســەی پێدەکرێــت، یەکــێ بــوە لــە یەکــەم زمانــە ئەفریقاییــەکان کــە شــێوەیەکی نووســینی هەبــوو، بــەلای زانایانــەوە شــێوەکەی بــۆ نووســین بنەڕەتــەوە لەســەر شــێوازی تلوکــوا (Tlokwa) بنیاتــنراوە. هەرچۆنــێ بــووە لــە ئێســتادا بــە زۆریــی لەســەر شــێوازەکانی کووینــاو فۆکەنــگ (kwena and fokeng) بنیاتــنراوە. ئــەز مانــە ئــاوازدارە زۆر جــوداوازە لــە زمانەکانــی رۆژئــاواوە، لــەز مانــەدا نــاو رۆڵــی ســەرەکی دەگێڕێــت، ناویــش بــۆ ســەر چەنــدان جــۆر دابــەش دەبێــت.

بەوەشـەوە نـاسراوە کـە زمانێکـە لـە لێکـدان و پێکـەوە لکاندنـی وشـەگەل و بەشـەکانی وشـە پێکهاتـووە بـۆ دەربڕینـی واتـای تایبەتمەنـد، لەگـەڵ زۆران پێشـگر و پاشـگر لـە بونیـادی رسـتەیەکدا بـەکار دەبرێـن و دەبنـە هـۆی گۆڕانکارییەکانـی کـە لـە دەنگەکـەدا روو دەدەن.

سیتوسوانا Setswana و هەروەها وەکو (تسوانا)ش tswaan ناسراوە.

خێزان: بانتو (یان زیاتر ntu).

گرووپ: بانتوی رۆژهەڵاتی خواروو یان (زیاتر ntu).

گرووپی لق: سۆتۆ sotho

مێژوو:

ئـەم زمانـە بـە فراوانیـی لەلایـەن خەڵکانـی دانیشـتووی (بۆتسـوانا) و کاپـی باکـوور و ناوەڕاسـت و ویلایەتـی سـەربەخۆی خۆرئـاواوە هەروەهـا لـە (هەرێمـی خۆرئـاوای باکـووردا قسـەی پێدەکرێـت).

سیتسـوانا یەکەمیـن زمـان بـوو کـە شـێوەی نووسـنی هەبـوو، سـاڵی ١٨١٨ دکتـۆر رۆبـەرت مۆفـات dr Robert moffat لـە (کۆمەڵـەی نێـردەی مژدەبەخشـی لەنـدەن یەکـەم قوتابخانـەی لـە (بۆتسـوانا) دامەزرانـد. هـەر لـە ١٨٢٥ەوە ئـەم زمانـە سیتسـوانای (بـۆ نووسـین و قسـەپێکردن) لـە فێرکردنـدا بەکارهێنـا.

هەرخۆیشـی کتێبـی پیـرۆزی (ئەنجیلـی لۆقـا)ی لـە ١٨٣٠ و (العهـد الجدیـد) پەیمانـی تـازەی لـە ١٨٤٠ و پەیمانـی کـۆن (العهـد القدیـم- تـەورات)ی لـە سـاڵی ١٨٧٥ دا تەرجومـە کـردووە.

یەکـــەم (مۆتســـوانا Motswana) (قســـەکەر بـــە زمانـــی سیســـتوانا) کـــە بەشـداریکرد لـە پێشخسـتن و پەرەپێدانـی سیتسـوانای نـووسراودا sol DT Plaatje بـوو کـە بـە هاوکاریـی پرۆفیسـۆر جۆنـس jones سـاڵی ١٩٢٩ کتێبـی (ئاوازەکانـی، دەنگەکانـی ناوەکانـی زمانـی سیتسـوانا)ی نووسـی.

سیسـواتی: siswati: (هەروەکـو بـە (سـواتی swati یـان سـوازی swazi)یـش

نــاسراوە.

خێزان: بانتو (یان زیاتر ntu).

گرووپ: بانتوی ڕۆژهەڵاتی خواروو یان (زیاتر ntu).

گرووپی لق، نگونیی Nguni (گرووپە لقیی tekela).

میللەتــی (گەلــی) ســوازی swazi لــە دۆڵــی ڕۆژئــاوای پونگــۆلا Pongola لــە Kwazulu- Natalدا ســەریان هەڵــداوە و نیشــتەجێبوونە. لــە ســاڵی ١٩٠٣ وە هەتــا ١٩٦٨ ســوازیلاندە Swaziland لــە ژێردەســەڵاتی بەریتانیــادا بــووە.

تیشیڤییێندا: Tshivenda (هەروەها بە ڤێندا venda ناسراوە).

خێزان: بانتو (یان زیاتر ntu)

گرووپ: بانتوی ڕۆژهەڵاتی خواروو.

لقە گرووپی نییە.

شــتێکی زۆر لەبــارەی مێــژووی کۆنــی میللەتــی ڤێنــدەوە نەزانــراوە. ئــەوان ســەرەتا لــە (هەرێمــی شــاخەکانی ساوتپانســبێرگ (soutpansberg) نیشــتەجێبوون، پاشــماوەکان (شــوێنەوارەکانی) دزاتــا (Dzata)ی یەکــەم پایتەختــی ڤێنــدا تــا ئێســتەیش لــە وێــدا هــەر مــاوە و بەرچــاو دەکەوێــت.

شــێوە جۆربەجۆرەکانــی تشــیپانی Tshipani زمانــی تشــیڤێنداش وەکــو زمانــی یەکگرتــوو (ســتاندەرد) بــەکار دەبردرێــت.

خیتسۆنگا Xitsonga (هەروەکو بە (تسۆنگا)ش Tsonga ناسراوە.

خێزان: بانتو (زیاتر ntu).

گرووپ: بانتوی ڕۆژهەڵاتی خواروو.

لقە گرووپی نییە

مێــژوو: میللەتــی ڤاتســۆنگە vatsongaبــە ماوەیەکــی کــەم لــە پاشــتر لەچــاو زۆربــەی میللەتەکانــی دیکــەی ئەفریقــا هاتوونەتــە ئەفریقــای باشــوور.

ئــەوان لــە دۆڵــی ڕووبــاری لیمپۆپــۆ (Limpopo)دا نیشــتەجێبوونە، زمانــی

خیتسۆنگا لە مۆزەمبیقی خواروو، هەرێمی باشکووری کۆماری ئەفریقای باشوور و زیمبابۆیی خۆرهەڵاتی خوارووی خواروودا قسەی پێدەکرێت.

سەرچاوە: سیاتی زمانەکانی ئەفریقای باشوور.

زمانی ئینگلیزی لە ئەفریقای باشوور:

لە دەقەکانی ئەفریقیای باشووردا، ئینگلیزی زمانێك بووە بە جۆرەها شێواز و بۆ ئاستی جیاواز هەم زۆر بە دەسەڵات و کاریگەر بووە و هەم کاریشی تێکراوە لە رێگای پرۆسەگەلی تێکەڵاوبوون لەگەڵ جۆرەها کۆمەڵگەی وڵاتەکەدا. بە لێکدانەوە تازەکان کەلەسەر بناغەی سەرژمێریساڵی ١٩٩١ داڕێژراوە ئاماژە بەوە دەدات کە بە دڵنیایی (٤٥٪) لەسەدا چل و پێنجی دانیشتوانەکانی ئەفریقیای باشوور زانیارییەکی قسەکردنیان لە زمانی ئینگلیزیدا هەیە، وێڕای ئەمەش زۆرینەی دانیشتوانەکان لەماڵەوە زمانە ئەفریقاییەکانی وەکو (زولو، خۆسا، تسوانا) یان ڤێندە بەکار دێنن (ئینگلیزی بۆ تەنها ١٠٪ لەسەدا دەی دانیشتوانان زمانی ماڵەوەیە)

بەوشێوەیە وا دێتە بەرچاو کە لانی کەم یەکێك لە سێ قسەکەرانی زمانی ئینگلیزی سەر بە گرووپی نەژادیی جودا لە سپی پێستەکانی وەك (هیندییەکانی) ئەفریقای باشوور، فرە رەنگەکان و رەگەز پێستەکانن).

هاتنی ئینگلیزەکان:

تۆمارەکان نیشانی دەدەن کە خەڵکانی ئینگلیزی زمان بەر لە سەردەمی داگیرکردنی ئەفریقای باشوور بە رەسمی لەلایەن بەریتانیاوە پێوەندیی و پێکگەیشتنی سەرەتاییان لە گەڵیاندا بووە. هەر لەسەدەی شانزەمینەوە بەدواوە دۆزەرەوە و بازرگانە ئینگلیزەکان، ئەوانەی سەردانی هەرێمەکەیان دەکرد، کۆمەڵێ وشەیان داهێنا بۆ وەسفکردنی خاك و خەڵکەکەیشی. لە کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەهەمدا دەستەیەك لە دەریاوانانی ئینگلیز لەسەر کەناری ناتاڵ natalدا کە شاری دوربان (Durban)ی ئێستایە کەشتییەکەیان

شــکاو لەنێــو دانیشــتوانە رەســەنەکانی ئەوێــدا و لەوانەیــە زولــو zulu بووبــن گیرســانەوە و نیشــتەجێبوون و ئەوانیــش زۆر دۆســتانە پێشــوازیان لێکــردن.

دەریاوانــەکان زمــان و دابونەریتەکانــی خەڵکــی ناوچەکــە فێربــوون و دەســتیان بەگــەڕان و دۆزینــەوەی بازرگانیــی کــرد لەناوچەیەکــی نیســبیەن لــە چاوەخــۆی فراوانــدا. لــە راســتیدا ئەوانــە یەکەمیــن ئاوەدانیــی و نیشــتەجێبوونی بەردەوامــی ئینگلیــزی زمانیــان لــە ئەفریقــای باشــووردا چەســپاند، ســەرەڕای ئــەم تێکەڵبوونــە زووانەیــش، ســێ ســەردەمی مێژوویــی بەرایــی لــە نیشــتنەجێبوونی ئینگلیــزەکان بەشــێوەیەکی فەرمیــی لــە ئەفریقیــای باشــووردا دەکــرێ بــەم شــێوانە باســیان لێــوە بکرێــت و جیــا بکرێنــەوە.

١- دوابــەدوای یەکەمیــن داگیــرکاری بەریتانییــەکان بــۆ (کۆلۆنیــی کێــپ) لــە١٧٩٥دا نزیکــەی ٤٠٠ هــەزار رەوەنــدی (کۆچــەر) بەریتانیــی لــە کێڵگەکانــی پانتایــی ســنوورەکانی رۆژهەڵاتــی کیــپ ســاڵی ١٨٢٠ نیشــتەجێبوون و ئەوانــە بەشــێوەیەکی ســەرەکیی لــە باشــووری ئینگلتــەراوە هاتبــوون و ســەربە چینــی کریــکار و توێــژی خــوارووی چینــی ناوەندیــی بــوون.

٢- دووەمیــن نیشــتەجێبوونی ســەرەکی نزیکــەی ٤٠٠٠ هــەزار کۆچبــەری بەریتانیــی لــە موســتەعمەرەی (کۆلۆنــی) ناتالــە natala لــە نێــوان ١٨٤٩، ١٨٥١ دا جــودا لــە نیشــتەجێبوونی ســاڵی ١٨٢٠ ئــەم کۆچبەرانــە کــە بــە نیشــتەجێبووەوە (بایرنــەکان byrne) ناسرابــوون، بەتــەواوی ســەربە چینــی ناوەنــد و ســەرووی چینــی ناوەنــد بــوون و زۆربــەی هــەرە زۆریــان هــی باکــووری ئینگلتــەرا بــوون، ئــەم گرووپەیــش پێوەندیــی بەتینتریــان لەگــەڵ بەریتانیــادا دروســتکرد.

٣- لــە ســاڵی ١٨٧٠ وە دۆزینــەوەی زێــڕ و ئەڵــماس و هەروەهــا شۆڕشــی پیشەســازیی بوونــە هــۆی کۆچکردنــی زیاتــری بەریتانیەیــکان و بەشارســتانبوونی چڕوپڕتــر و هێنانــە ئــاراوەی کۆمەڵگــەی چینایەتــی شارســتانیش.

پێگە و رەوشی زمان

لـە سـاڵی ١٨٢٢دا ئینگلیـزی وەکـو تەنهـا زمانـی فەرمیـی (کۆلۆنـی کێـپ) (cape colony)ی ناسـێنراو شـوێنی زمانـی هۆلەندیـی گرتـەوە. لـە دوای دروسـتکردنی یەکێتـی ئەفریقیـای باشـوور لـە ١٩١٠ دا کـە کۆمـارە بوێرەکانـی boer پێشـووی (ترانسـڤال و ئۆرەنـج فـری سـتێت) لەگـەڵ کۆلۆنییەکانـی کێـپ و ناتالـدا کـردەوە یـەك، زمانـی ئینگلیـزی شـان بەشـانی زمانـی هۆلەندیـی (ئـەوەی کـە سـاڵی ١٩٢٥ زمانـە ئەفریکانـۆکان جێگەیـان گرتـەوە) بـوو بـە زمانـی فەرمیـی ئـەو یەکێتییـە. لـە لوتکـەی بزاڤـی رەگەزپەرسـتیی ئەفریقیانـی و سـەردەمی ئەپارتایـدا هەروەهـا لـە دوای دامەزراندنـی کۆمـاری ئەفریقـای باشـوور لـە (١٩٦١)دا سیاسـەتێکی لـەو شـێوەیە هـەر درێـژەی پێـدراو، زمانـە ئەفریقاییـەکان هیـچ پێگەیەکـی فەرمییـان پێنـەدرا. بـە هەرحـاڵ لـە نیشـتمانە بەنـاو سـەربەخۆکاندا (کـەوەك بەشـێك لـە سیاسـەتی ئەپارتایـدی پەرەسـەندنی بەجـودا دامەزرێـنران) زمانـی ئینگلیـزی بـەدەر لـە زمانـە ئەفریکانـۆکان لەلایـەن دەسـەڵاتدارەکانی نیشـتمانەوە وەك زمانێکـی فەرمیـی لـە تـەك یەکـێ یـان زیاتـر لـە زمانـە ئەفریقاییەکانـدا لـە هەرێمەکـە قسـەی پێدەکـرا.

هـەر لەیەکـەم هەڵبژاردنـی دیموکراتییـەوە لـە ١٩٩٤ دا بـە پێـی دەسـتووری تـازەی ئـەو سـەردەمە ئینگلیـزی بووەتـە یەکێـك لـە ١١ زمانـە فەرمییـەکان لـە ئەفریقـای باشـووردا، لەتـەك زمانـە ئەفریکانـۆکان، زولـو، خۆسـا، سیسـواتی، ندەبەلـە، سـۆثۆی باشـووری، تسـوانا، سـۆثۆی باکـووری، ڤێنـدە و تسـۆنگا.

کاریگەری زمانی ئینگلیزی:

لـە ئێسـتادا ئینگلیـزی بەتـەواوی لەسەرتاسـەری کۆمەڵگـەی ئەفریقـای باشـووردا لـە نێـوان تاکەکانـی سـەر بـە ژمارەیەکـی هەمەجـۆری پاشـخانی نـەژادی یـو زمانیـدا چەسـپاوە، (ئەگەرچـی لـە دێهاتەکانـدا بەرێـژەی کەمـتر لـە دەڤـەرە شـارییەکاندا) بەتایبەتـی لەنێـو رۆشـنبیراندا ئینگلیـزی وەك زمانـی ناوکـۆ دەور

دەبینێ و زمانی سەرەکیی حکومەت و کاروکاسپی و بازرگانیشە. لە بواری پەروەردەدا، ئینگلیزی ماددەیەکی ئیجبارییە لە هەموو خوێندنگاکاندا، ئامرازێکی پەسەندکراوی فێربوونە، (تەنها ئامرازەکەی دیکەی فێربوون لە ئاستەپێکشەوتووەکاندا زمانە ئەفریکانۆکانە).

لە نێوان زۆرینەی ئەفریقییەکاندا، ئینگلیزی وەك زمانێکی رزگاریی و یەکێتی رەشەکان سەیرکراوە (بە پێچەوانە و لە بەرامبەر زمانە ئەفریکانۆکاندا کە وەکو ز مانی ستەملێکردن ژمێردراون). هەرچۆنێ بێت، تەنها زۆر کەم لە ئەفریقاییەکان لەئەمڕۆدا دەستبەرداری زمانە نەتەوەییە ئەفریقاییەکانیان دەبن ورووو لە بەکارهێنانی ئینگلیزی دەکەن. لەکاتێکدا ئینگلیزی وەکو زمانی پایە و دەسەڵات و هێز کار دەکات، زمانە ئەفریقاییەکان وەك هێمایەکی هاوکاریی دەژمێردرێن.

سەرەتای بڵاوبوونەوەی زمانی ئینگلیزی لەنێو ئەفریقاییەکاندا بۆ کاتی سەردەمی داگیرکردن (ئیستعمار) دەگەڕێتەوە.

لەدوای ئەمەوە، بەهەرحاڵ سیاسەتی ئەپارتاید بەگشتی و سیاسەتی پەروەردەی جیاکاری بانتو بەتایبەتی بوونەتە هۆکاری پاشەکشێی بڵاوبوونەوەی ئینگلیزی و مایەی کەمبوونەوەی دەرفەتی پێشخستن و پەرەپێدانی کۆمەڵێ بەهرە و توانستی تایبەتی گونجاو لەم زمانەدا. لە ئەنجامی ئەوەدا هەڵمەتێکی کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی سەرەکی و بە گوڕ بۆ زیاتر وەرگرتنی سوود لە زمانی ئینگلیزیی لە نێو زۆرینەی ئەفریقاییەکاندا بەرپاکرا. ئێستا وا مەزندە دەکرێت لە ٨٩٪ سپییەکان لە ئەفریقای باشوور ئینگلیزی دەزانن.

هەروەکو لەنێو ئەفریقاییە سپییەکاندا، سەرباری هەستی دژایەتیکردنی زۆرتری ئەم سەدەیە (سەدەی بیستەم- م. ئا) بەرامبەر بە ئینگلیزەکان، بەهرە و توانستی قسەکردن بەم زمانە بۆتە پێویستیەیکی سەرەکیی.

بۆ ئەوانەی سپی پێست نین، ئەوانەی زمانی کۆنیان ئەفریکانۆکان بوون،

دەسـەڵات و کاریگەریـی ئینگلیـزی و هـەر لەسـەرەتای سـەدەی نۆزدەهەمـەوە زۆر زیـادی کـردووە، بەتایبەتـی لەنێـو ئـەو تاکانـەدا کـە سـاماندار و دەسـەڵاتدار و رۆشـنبیرتر بـوون، بـە گوێـرەی ئامارێکـی سـاڵی ١٩٩١ لەسـەدا پەنجـاو یەکـی (٥١٪) غەیـرە سـپییەکان زانیاریـی قسـەکردنیان لـە زمانـی ئینگلیزیـدا هەبـووە.

هێندییەکانـی ئەفریقیـای باشـوور هـەر بـە تەواوەتـی زمانـی کۆنینـەی هیندیـی خۆیانیـان بـە زمانـی ئینگلیـزی گۆڕیوەتـەوە. ژمارەکانـی ئامـار ئامـاژە بـەوە دەدەن لـە سـەدا نـەوەد و نـۆی (٩٩٪) دانیشـتوانە ئاسـاییەکانی ئەفریقیـا (ئەوانـەی زۆرینەیـان لـە رەچەلەکیـی هیندییـن) زمانـی ئینگلیـزی تێدەگـەن.

هەروەهـا ئینگلیزیـی کاریگەرییەکـی بەهێـزی بەسـەر زمانەکانـی دیکـەوەی ئەفریقیـای باشـووردا هەبـووە ژمارەیەکـی ئێجـگار زۆر وشـەگەلی ئینگلیـزی پەڕیونەتـەوە بـۆ نێـو ئەفریکانۆکانـی تـرەوە. بـە فراوانیـی بەربڵاوەیـی تێکەڵبوونـی ئینگلیزیـی و زمانێکـی تـری خـۆ وڵاتـی لەوانەیـە بەهێزتریـن ئامـاژە بـێ بـۆ کاریگەریـی زمانـی ئینگلیـزی، ئـەم جـۆرە ئاوێتـە بوونـە بـۆ زۆران لـە قسـەکەران بۆتـە رەوشـێکی زمانەوانیـی ئاسـایی کـە پێناسـە دوانەییەکانیـان دەخاتـە ڕوو.

کاریگەرییەکانی سەر زمانی ئینگلیزیی:

(بەخۆماڵیبـوون) یـا (بـە نیشـتمانیبوون) ئـەو پرۆسـەیەیە کـە بـە هۆیـەوە زمانێـك لەگـەڵ ئەوانـەی کـە قسـەی پێدەکـەن و بـە دۆخەکانیانـدا دەگونجێنرێـت. بـەم شـێوەیە لـە ئەفریقیـای باشـورداو لـە شـوێنەکانی دیکـەی جیهانیشـدا (جۆرەهـا ئینگلیزیـی نـوێ بـاو) هاتوونەتـە کایـەوە، کـە تەعبیـر لـە تایبەتمەندییەکانـی نەتەوەیـەك و خەڵکەکانیـان دەکەنـەوە.

ئاییندەی زمانی ئینگلیزیی:

وێـڕای ئـەو راسـتییەی کـە ئینگلیـزی لەلایـەن کۆمەڵانـی خەڵکـەوە پشـتگیریی لێکـراوە، بۆچـوون و هەسـتێکی بەربـڵاو لەنێـو توێـژی رۆشـنبیراندا هەیـە کـە باڵادەسـتبوونی ئینگلیـزی ئـەو نایەکسـانییەی ئێسـتای پێوەندییەکانـی هێـز لـە

وڵاتدا دەهێڵێتەوە و دەیانپارێزێت. بەلای ئەوانەوە ئینگلیزیی زمانێکی ئاسایی و بێلایەن نییە، بەڵکو زۆر کاریگەرانە جوداوازیی لە دژی هاونیشتمانیانی وڵاتدا دەکات. لەبەر ئەوە سیاسەتی دەوڵەتی ئەفریقیای باشوور جەخت لەسەر فرەزمانیی و مافەکانی زمانە خۆماڵییەکان دەکاتەوە، وەك مەرجێکی پێشەکی بۆ دیموکراسیەت.

بەشێوەیەکی گشتی تر ئایندەی زمانی ئینگلیزی لە ئەفریقیای باشوور زۆر مەسەلەی ئەوە نییە داخۆ چەند جۆر و شێوەی ئینگلیزی سەرهەڵدەدات ئەوەندەی مەسەلەی ئەوەیە کە ئایا دەکرێت دەقێکی گونجاو بۆ فێربوون (خوێندن) دابڕێژرێت کە وا بکات ئینگلیزیی ببێتە زمانی سوود گەیاندن و دەسەڵات پێدان.

ژێدەر:

نووسینێك بەناوی (ئینگلیزی لە ئەفریقیای باشووردا) لەلایەن دێڤید ئیتنج گۆهـ (David H. gough).

کێشەکانی زمان

لەکوێدا یەك هەست دەکات زمان کێشەیەکە لە وڵاتدا؟

هەتا کۆتایی ساڵی ١٩٩٤ ئینگلیزیی و ئەفریکانۆ تاکە زمانە فەرمییەکان بوون، هەرچەند ٩٪ لە سەدا نۆ و ١٥٪ لە سەدا پانزە لە کۆی دانیشتوانان قسەیان پێکردوون، ئەفریکانۆ لەلایەن ٨٣٪ لەسەدا هەشتاوسێی غەیرە سپییەکانەوە بەکارهێنراوە. دەستوور لە ١٩٩٤ دا نۆ زمانی (زمانە بانتۆکان) بەفەرمیی ناساندووە. هەندێك لەو زمانە ئەفریقاییانە دوو لایەنە تێگەیشتراون و زۆران رەش پێست دەتوانن بە دوو یان زیاتر لەو زمانانە ئاخافتن بکەن لە پاڵ ئینگلیزیی و ئەفریکانۆدا بەیەکەوە ئەم ١١ زمانانە زمانی سەرەکیی نزیکەی ٩٨٪ لەسەدا نەوەد و هەشتی دانیشتوانەکانی ئەفریقیای باشوورن.

لـە هەمووانیـش بەربڵاوتریـان زمانەکانـی (زولـو، خۆسـا، ئەفریکانـۆ و ئینگلیـزی)ن.

زۆران کـەس دەرکیـان بـەوە کـردووە کـە فـرە زمانیـی کێشـەیەکە زۆر بەگـران دەوەسـتێ، چونکـە وەرگێڕانـی هـەر هەمـوو بەڵگەنامـەکان (دۆکۆمیۆمێنـت)ە دەقـەکان و بڵاوکـراوەکان بـۆ ١١ زمانـی فەرمیـی، بارێکـی ئێجـگار گرانـە هەڵگرتنـی زۆر سـەخت و دژوارە.

گرووپەکانی کەمینەکان:

تـا چ ئاسـتێك گرووپـی کەمینـەکان لـەم وڵاتـەدا بەهـۆی زمانەکەیانـەوە زەرەرمەنـد بوونـە؟

٦-زمان لە ژیانی رۆژانەدا:

بەکارهێنانـی زمـان لـە ژیانـی رۆژانـەدا، بـۆ نموونـە، پـەروەردە، پەخشـکردن و هـی تـر:

بەرەسـمی ناسـاندنی ١١ زمانـی فەرمیـی لەلایـەن دەسـتوورەکانەوە کاریکـردە سـەر سیاسـەتێکی تـازەی زمـان بەگشـتی و پـەروەردەی زیاتـر. بـە گوێـرەی لێدوانێکـی وەزیـری پـەروەردە لـە١٤ی مانگـی تەممـوزی ١٩٩٧دا زمانـی تـازە بابـەت لـە سیاسـەتی پـەروەردەدا روخسـار و سیمایەکی پێویسـت و جودانەکراوەیـە لـە سـتراتیژییەتی بنیاتنانـی کۆمەڵگەیەکـی دوور لـە رەگەزپەرسـتیی لـە ئەفریقیـای باشـووردا ئـەم سیاسـەتەش بـۆی هەیـە و دەبـێ ئاسـتەنگەکانی (رەنـگ و زمـان و ئاییـن) راماڵێـت و بـارودۆخ و ژینگەیەکـی پـڕ لـە رێزلێنـان بخولقێنێـت. هەروەهـا وەزیرەکـە ئەوەشـی راگەیانـد بـوون بـە هاونیشـتمانیی ئەفریقیـای باشـوور واتـە بـوون بـە فـرە زمانیـی.

خوێندنگاکان:

قوتابخانەکانـی ئەفریقیـای باشـوور پێویسـتە فرەزمانیـی پەرەپێبـدەن لەگـەڵ ئەمەشـەوە فێـرکار مافـی خۆیەتـی زمانـی خوێندنەکـەی هەڵبژێرێـت، ئەگـەر خوێندنگـە ئـەو زمانـە بـەکار بهێنێـت کـە فێرکارەکـە هەڵیبـژاردووە، لـە

پلـەی پێوەندیـداردا شـوێنی فێرکارەکـە دەسـتکەوێت ئـەوا قوتابخانەکـە دەبـێ (پێویسـتە) ئـەو کەسـە وەربگرێـت. لەگـەڵ ئەوەشـدا ئەگـەر هیـچ قوتابخانەیـەك زمانـە ویسـتراوەکەی دابیـن نەکـرد، یاخـود کەمـتر لـە ٤٠ خوێنـدکار لـە پلەکانـی ١ تاکـو ٦ یـا ن کەمـتر لـە ٣٥ خوێنـدکار لـە پلەکانـی ٧ بـۆ ١٢ ئارەزوومەنـدی ئەوەبـوون بـە زمانێکـی تایبـەت بخوێنـن، ئەوکاتـە بەڕێوەبـەری گشـتی پـەروەردە لـە هەرێمەکـە دەبـێ بڕیاربـدا چـۆن داخوازیـی و پێداویسـتییەکانی فێرخـوازان جێبەجـێ بکرێـت.

ماددەکانـــی دەســـتوور، هەروەهـــا بەشـــێوەیەکی تایبەتـــی پێداویســـتیی دەســـتەبەرکردنی ڕەوایـــی و هەقیانەتـــی هەروەهـــا پێداچوونـــەوە بـــە ڕەفتـــار و پیادەکردنـــی جوداوازیکـــردن لـــە ڕابـــردوودا، دەبـــێ لەبەرچاوبگیرێـــن و ڕەچـــاو بکرێـــن. ئـــەم سیاســـەتە بەشـــێوەیەکی فەرمیـــی لەســـاڵی ١٩٩٩ دا پێداچوونـــەوەی بـــۆ کـــراوە بـــە مەبەســـتی نەخشەکێشـــانی ئـــەو پێشـــڤەچوونەی کـــە لـــەم بـــارەوە بـــە دیهاتـــووە.

سـاڵی ١٩٩٨ ئەوانـەی دەیانەویسـت لـە زانکـۆ وەربگیردرێـن پێویسـتیان بـەوە بـوو کـە تەنهـا لەیـەك زمانـی فەرمیـی و هـەر زمانێکـی دیکـەی کـە خۆیـان هەڵیدەبژێـرن، دەربچووبانـا خوێندکارانـی زانکـۆش دەبـوا لـە دوو زمانـی فەرمیـی ناجیـح بوونایـە. زۆر لـە خوێنـدکارەکان حـەز ناکـەن بـە زمانـە ئەفریقاییـەکان بخوێنـــن لەبـــەر نەبوونـــی فەرهەنـــگ و لێکۆڵینـــەوەی زانســـتی لەمـــەڕ ئـــەم زمانانـەوە (لەسـەدا شەسـت و دووی ٦٢٪ دایـك و بـاوکان لـە شـاری کێـپ تـاون (cape town) دەیانـەوێ منداڵەکانیـان بـە زمانـی ئینگلیزیـی فێربکرێـن). لەلایەکـی دیکـەوە ئینگلیزیـی زمانـی یەکەمـی لەسـەدا نـەوەد و دووی ٩٢٪ فێرخـوازان نییـە، بۆیـەکا بـەلای هەنـدێ خەڵکانـەوە پێویسـت نییـە وەك زمانێکـی زانیاریـی و ڕێنماییەکانیـش بـەکار بهێنرێـت.

پەرلەمان:

سـەبارەت بەکارهێنانـی زمـان لەنێـو پەرلەمانـدا، سـاڵی ١٩٩٨ وا پێشـنیازکرابوو کـە چـوار زمـان دەبـوو لـە پەرلەمـان بەکاربهاتنایـە، نـەك هـەر ئینگلیـزی. ئـەو پێشـنیازە گەردەلوولێکـی لـە نارەزایـی لەنێـو ئەوانـەدا بەرپـا کـرد کـە دەیانەویسـت ئینگلیزیـی تەنهـا زمـان بێـت لـە پەرلەمانـدا.

ئەگەرچـی ئەفریقـای باشـوور فـرە زمانیـی پەرەپێـدەدات وەلـێ سـاڵی ١٩٩٦ نووسـخەکانی دەسـتوور جگـە لـە زمانـی ئینگلیزیـی بـە هیـچ زمانێکـی دیکـە دەسـت نەدەکەوتـن. خەڵـك دەتوانـن زمانـی خۆیـان لـە دادگـەدا بەکاربێنـن، بـەڵام سـەرجەم تۆمـارە نـووسراوەکان بـە زمانـی ئینگلیزیـن.

پشـتیوانانی زمانـە کۆنـەکان پێشـنیازیانکرد ئەفریکانـۆ وەك زمانـی دووەهـەم لـە پەرلەمانـدا نەهێشـترێت. بەڵگەنامـەکان پێویسـتە بـە ئینگلیـزی و (زمانـی مانـگ بـن) هـەر مانگێـك زمانێکـی جیـاواز لـە زمانـە ئەفریقاییـەکان) ئەمەیـش ئـەو پێشـنیازە بـوو کـە سـاڵی ١٩٩٨ خرایـەڕوو. (ئەیلوولـی ٢٠٠٢).

بەپێـی راپۆرتەکـەی لانگتـاك (langtag report) ٨٠ زمـان هـەن لـە ئەفریـای باشـووردا قسـەیان پێدەکرێـت. خشـتەی خـوارەوە زمانەکانـی ئەوانـە نیشـان دەدات کـە بـە زمانـە سـەرەکییەکانی ئەفریقـای باشـوور دەدوێـن.

زمان	ئەو ژمارەی قسەی پێدەکەن	ڕێژەی سەدی دانیشتوان ساڵی ١٩٩٦	زانیاری مەزەندەکراو لەسەر زمانی دووەم
زولو Zulu	٩٢٠٠١٤٤	٢٢,٩	٢٤,٢
خۆسا Xhosa	٧١٩٦١١٨	١٧,٩	١٨,٠
ئەفریکانۆ Afrikaans	٥٨١١٥٤٧	١٤,٤	١٦,٥
پێدی Pedi	٣٦٩٥٨٤٦	٩,٢	١٢,٦
ئینگلیزی English	٣٤٦٧٤٦٧	٨,٦	١٨,٥
تسوانا Tswana	٣٣٠١٧٧٤	٨,٢	١١,٢
سیسۆتۆ Sesotho	٣١٠٤١٩٧	٧,٧	١٠,٥
تسۆنگا Tsonga	١٧٥٦١٠٥	٤,٤	٤,٧
سوازی Swazi	١٠١٣١٩٣	٢,٥	٢,٤
ڤێندە Venda	٨٧٦٤٠٩	٢,٢	٢,٥
ندەبەلە Ndebela	٥٨٦٩٦١	١,٥	٢,٢

هەروەها دەڵێن بێجگە لەو زمانانەش ئەو زمانانەی خوارەوە بەم شێوەیە خەڵك قسەیان پێدەکەن، پورتوگالی: ٥٧٠٨٠، هیندی ٢٥٩٠٠, گوجاراتی ٢٥١٢٠, تامیل ٢٤,٧٢٠,یۆنانی، ١٦٧٨٠، ئیتالی ١٦,٦٠٠، ئوردو ١٣٢٨٠، جەرمانیی ١١٧٤٠ هۆلەندی ١١٧٤٠ فەرەنسی ٦٣٤٠ و زمانی تەلەگۆ ٤٠٠٠ کەس.

هەرچەندە زمانێکی ناوخۆی نەتەوەیی (نیشتمانی) گشتی لە وڵاتەکەدا نییە، ئینگلیزی زمانێکی سەرەکییە، کە هەرخۆی بەتەنها بۆ گەیاندنی گشتیی فەرمیی بەکار دەبرێت. ئەفریکانۆ تا ئێستەیش لە شوێنی کارکردندا بەکاردێت و زمانە بانتوکان bantu بە تەنها بۆ کاروبارە ئاست نزمەکان وەك پێوەندیی کەسیەتی، دەربڕینی کەلتووری و پیادەکردنی ئایینی بەکاریان دەهێنن.

زمانـی ئەفریکانـۆ بەربڵاوتریـن پانتایـی جیوگرافـی و دیموگرافـی و نەژادیـی هەیـە کـە ٨١,٤٪ سـەدا هەشـتاو یـەك پۆینـت چـواری کۆمەڵگـە غەیـرە سـپییەکان (ئـەو ئەفریقیـا باشـووریانەی لـە نـەژادی هەمـە چەشـنە تێکـەڵاون ٥٧,٧٪ پەنجـاو حـەوت و پۆینـت حـەوت لەسـەدای دانیشـتوانە سـپی پێسـتەکان و ١,٥٪ یـەك و نیـو لەسـەدای هیندییـەکان و ٥,٦٪ لـە سـەدا پۆینـت حەوتـی خەڵکـە رەش پێسـتەکان لـە ماڵەوەیانـدا قسـەی پێدەکـەن.

ئینگلیـزی لـە بنەڕەتـدا زمانێکـی شـارییە، بەوپێیـەی لـە زۆربـەی هـەرە زۆری شـارە سـەرەکیەکانی وڵاتـدا کاری پێدەکرێـت. لەلایەکـی دیکـەوە زمانـە بانتـوکان بەشـێوەیەکی گشـتی رەش پێسـتەکانی ئەفریقیـای باشـوور وەك زمانـی ماڵەوەیـان قسـەیان پێدەکـەن (ئامـاری ١٩٩٦).

زۆرینـەی رەش پێسـتەکانی ئەفریقیـای باشـوور فرەزمانـن (هەریەکەیـان نزیکـەی بەچـوار زمـان قسـە دەکـەن) و ئەوانـی دیکەشـیان لانـی کـەم جووتزمانـن، ئەفریکانـۆ و ئینگلیـزی دەزانـن.

سـەبارەت بـە زانینـی زمانەکانـی وڵات لەنێـو ئەفریقاییـە باشـوورییەکاندا، دەکـرێ ئـەم تێبینیانـەی خـوارەوە رەچـاو بکرێـن.

زانینـی زمانەکانـی بانتـو وەك زمانـی سـەرەکی و ناسـەرەکی بـە زۆری لـەلای رەش پێسـتەکانی ئەفریقیـای باشـوور ماوەتـەوە.

ئینگلیـزی لەوانەیـە زیاتـر لـە سـەدا پەنجـای ٥٠٪ دانیشـتوانەکانی ئەفریقیـای باشـوور بیزانـن، کەچـی ئەفریکانـۆ لەسـەدا چلـی ٤٠٪ دانیشـتوانەکانی دەیزانـن. پەیوەسـت بـە پێشـکەوتنی ئەفریکانـۆ و ئینگلیـزی لەنێـو رەش پێسـتەکانی ئەفریقیـای باشـووردا، رووپێوێکـی تـازە لەمـەڕ زمانەوانیـی لـە رووی کۆمەڵایەتییـەوە کـە سـاڵی ٢٠٠١ رێکخـراوی پانسـالب (pansalb) ئەنجامـی دابـوو. لـە راپۆرتەکەیـدا دەریخسـتووە کـە ٤٩٪ لەسـەدا چـل و نـۆی ئەوانـەی بـە وەڵام بەشـداریانکردبوو یـان هـەر ئەوەتـا لـە زمانـی ئینگلیزیـی تێنەدەگەیشـتن،

یاخـود زۆر کـەم لێـی تێگەیشـتوون. ئـەم ناتەواوییـە لـە بـە باشـی زانینـی زمانـی ئینگلیـزی بـۆ ئاسـتی ٦٠٪لەسـەدا شەسـت بەرزبـۆوە. لـە نێـوان ئەوانـەدا کـە ئاسـتی خوێندەوارییـان نزمـترە و ئەوانەیشـی کـە لـە پانتاییـە دێهاتییەکانـدا، یـان ئـەو کۆمەڵگایانـەی کەمـتر گەشـەیان کـردووە و پێشـکەوتوون، ژیانیـان بردۆتەسـەر. هەروەهـا بەهـرەی تێگەیشـتن لـە زمانـی ئینگلیـزی لـە دەقـە نافەرمییەکانـدا روون و ئاشـکرا بەدیـار دەکەوێـت. ئەوانـەی پرسـیاریان لێکرابـوو، لەبـارەی بەهـرە وتوانایـان بـۆ موتابەعەکردنـی چیرۆکێـك لەرادیـۆ یـان لـە تەلەڤزیـۆن بـە زمانـی ئینگلیـزی بەمجـۆرە خۆیـان پۆلێـن کـرد.

زولـۆ ٣٢٪ سـۆثۆ ٢٨٪ سـوازی ٢٧٪ تسـۆنگا ٢٤٪خۆسـا ٢٤٪ پێـدی ١٩٪تسـوانا ١٤٪ نەدەبەلـە ٣٪ڤێنـدە ٠٪ سـیفر (هیـچ)

سەرچاوە:

کۆنگـرەی جیهانـی لەسـەر سیاسـەتەکانی پەیوەسـت بـە زمـان، بەرشـلۆنە ١٦-٢٠ی نیسـانی ٢٠٠٢ (پێشـکەوتنی سیاسـەتی زمـان لـە ئەفریقیـای باشـوور) لەلایـەن ڤـی، ئێـن وێـب V.N.WEB سـەنتەری لێکۆڵینـەوە لـە سیاسـەتەکانی پەیوەسـت بـە زمانـەوە، زانکـۆی بریتۆریـا.

دەرەنجام: تێبینی کۆتایی:

یاساسازی (یاسادانان):

دەستوور: وەك لە ٨ی ئایاری ١٩٩٦دا پەسەند کراوە:

بەشی ٦:

١- زمانــە فەرمییەکانــی کۆمــار ئەمانــەن (ســەپەدی، سیســۆثۆن سیتســوانا، سیســواتی، تشــیدڤێندە، خێتســۆنگە، ئەفریکانــۆ، ئینگلیــزی، ئیســیندەبەلە، ئیسیخۆســا، ئیســیزۆلو).

٢- بەرەچاوکردنــی کەمکردنــەوەی مێژوویــی بەکارهێنــان و دابەزاندنــی پێگــەی زمانــە خۆماڵییەکانــی گەلەکەمــان، پێویســتە دەوڵــەت پێــوەرە و هەنگاوگەلــی

عەمەلیی و ئیجابی وەربگرێت بۆ بەرزکردنەوەی پێگەیان و پێشخستنی بەکارهێنانی ئەم زمانانەوە.

٣- (أ) حکومەتی نیشتمانی (ناوەند) و حکومەتەکانی خۆجێیەتی (هەرێم) بۆیان هەیە هەر زمانێکی فەرمیی تایبەت بەکار بێنن بۆ مەبەستەکانی حکومەت، بەمەرجێ ئەمانەی خوارەوە رەچاو بکرێن: بەکارهێنان، لایەنی عەمەلی، مەسروفات (تێچوو) رەوش و باری هەرێمایەتی، هەروەها هاوسەنگیی لەنێوان پێداویستییەکانی دانیشتوانان ئارەزووەکانیدا، بەگشتی یان لە هەرێمە پێوەندیدارەکەدا، وەلێ، پێویستە حکومەتی نیشتمانی و هەریەك لە حکومەتە ناوچەیەیکان لانی کەم دوو زمانیی فەرمیی هەر بەکار بهێنن.

(ب) شارەوانییەکان پێویستە بەکارهێنانی زمان و خواستەکانی دانیشتوانەکانیان رەچاو بکەن.

٤- حکومەتی نیشتمانیی و حکومەتە ناوچەییەکان پێویستە لە رێی یاسا و پێوەر و شێوازی ترەوە رێکخستن و چاودێری بەکارهێنانی زمانە فەرمییەکان بکەن. بەبێ کەمکردنەوە لە پلە و رێزی کە لە بەشی (٢)دا هاتووە. گشت زمانە فەرمییەکان پێویستە رێز و بەخاوەنکردنی تەواویان هەبێت و وەك یەك و بەیەك چاو مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت.

٥ - بۆردێکی زمان کە بۆ سەرتاسەری ئەفریقای باشوور لە لایەن پەرلەمانی نیشتمان دامەزراوە، لە بڕگەی (A)یدا هاتووە کە، پێویستە باردۆخی گونجاو بخولقێنێ و پەرەیان پێبدات بۆ پێشخستن و بەکارهێنانی:

١-سەرجەم زمانە فەرمیەکان.

٢-زمانەکانی (خۆی)، ناماو سان و.

٣-زمانی نیشانە و هێماکان و (B): رێزگرتن و پەرەپێدان بۆ:

١- هەموو ئەو زمانانەی بە گشتیی و بەربڵاوی لە لایەن کۆمەڵگاکان لە ئەفەریقای باشووردا بەکاردەهێنرێت، لەوانەش زمانەکانی (جەرمانیی، یۆنانی،

گوجاراتــی، هینــدی، پورتوگالیــی، تامیــل، و ئــوردو، هەروەهــا:
٢- عارەبایی،عیبریــی، سانســکریتی و زمانەکانــی دیکــەی بەکارهاتــوو بــۆ مەبەســتی ئایینــی لــە ئەفەریقیــای باشــووردا.

بەشی (بڕگەی) ٩:
٣) دەوڵــەت نابــێ بەشــێوەیەکی نــا یەکســانی راســتەوخۆ یــان نــا ڕاســتەوخۆ، لــە پایــە و بایەخــی هیــچ تاکێــک کەمبکاتــەوە لەســەر هــەر یــەك یــان زیاتــر لەمانــەی خــوارەوە:
نەتەوایەتــی، توخــم و ڕەگــەز نێــر یــان مــێ، ســێکس، ســکپڕی، هاوســەرگیریی، بنچینــەی ئەتنــی یــان کۆمەڵایەتــی، ڕەنــگ، تەمــەن، شــارەزایی لــە سێکســدا، ناتەوانایــی، ئاییــن، هەســت و ســۆز، بــاوەڕ، کەلتــوو و فەرهەنــگ، زمــان و، شــوێنی لــە دایکبــوون.
بڕگە (بەش) ٢٩:
٢) هــەر یەکێــک مافــی ئــەوەی هەیــە خوێنــدن بــەو زمانــە فەرمییــە یــان فەرمییانــە وەربگرێــت کــە خۆیــان هەڵیاندەبژێــرن لــەو پەیمانگــە پەروەردەییــە گشــتییانەدا کــە ئــەو خوێندنــە تیایــدا شــیاو و گونجــاو بێــت.
جــا، بــۆ ئــەوەی بــە تەواوەتــی پێرەوکردنــی ئــەم مافــە و بەکارهێنــان و ســوود لێوەرگرتنــی بــە شــێوەیەکی کاریگــەر مســۆگەر بکرێــت، دەوڵــەت دەبــێ گشــت بەدیلــە (ئەلتــەر ناتیــڤ) پەروەردەییــە شــیاوەکان لەبــەر چــاو بگرێــت، بــە پەیمانــگا تــاک رەهەندەکانیشــیانەوە، بــە ڕەچــاو کردنــی ئەمانــەی خــوارەوە :
(ئا) بێلایەنی و رەوایی.
(بێ) بتوانرێ بە عەمەلیی جێبەجێ بکرێت، و
(جیــم) پێداویســتیی پێداچوونــەوە بــە ئەنجامەکانــی قانوونەکانــی پێشــوو لەمــەڕ نەژادپەرســتیی و کارپێکردنیانــەوە .

بڕگەی (٣٠)
هەمـــوو کــەس ئــەو مافــەی هەیــە زمانەکــە بەکاربهێنــێ و بەشــداری بــکات لــە ژیانــی فەرهەنگیــی (کەلچەریــی) کــە خۆیــان حەزیــان لێیەتــی، وەلــێ بــۆ پیادەکردنــی ئــەم مافانــە هێــچ کــەس بــۆی نییــە ئــەوە بەشــێوازێك ئەنجــام بــدات لەگــەڵ هیــچ بڕگــە و ماددەیەکــی (لائیحــەی مافــەکان)دا دژ و ناکــۆك بێــت.
بڕگەی (٣١).
١- ئــەو کەســانەی ســەر بــە کۆمەڵگەیەکــی کەلتووریــی، ئایینــی یــان زمانەوانیــن، نابــێ ئینــکاری ئــەو مافەیــان بکرێــت، لەتــەك ئەندامەکانــی دیکــەی ئــەو کۆمەڵگەیــەدا کــە:
(ئــا) کەلتــووری خۆیانــان ببــێ و پیادەشــی بکــەن، پیــادەی سروشــەکانی ئایینــی خۆیــان بکــەن و زمانەکەیــان بەکاربهێنــن و (بــی) رێکخــراوە و کۆمەڵەهــای زمانەوانیــی، ئایینــی و فەرهەنگــی و ئۆرگانگەلــی دیکــەی کۆمەڵگــەی شارســتانیی دابمەزرێنــن، بچنــە ناویانــەوە و پشتگیریشــیان لێبکــەن.
٢- ئــەو مافانــەی لــە بەشــی (١)دا باســکراون نابــێ بــە شــێوازێك پیــادە بکرێــن کــە لەگــەڵ هــەرچ بڕگــە و ماددەیەکــی (لائیحــەی مافــەکان)دا دژ و ناکــۆك بێــت.
(بڕگــەی ٣٥).
٣- هەمـــوو تۆمەتبارێــك ئــەو مافــەی هەیــە کــە دادگایەکــی عادیلانەبکرێــت، کــە ئــەو مافانــە لەخــۆ دەگرێــت. (K) بــە زمانێــك دادگایــی بکرێــت کــە کەســی تۆمەتبــار تێیــدەگات، یــان ئەگــەر ئەویــش گونجــاو (عەمەلــی) نەبــوو دەبــێ پرۆســەی دادگاییەکــە بــۆ ئــەو زمانــە تەرجەمــە بکرێــت.
٤- هەرکاتــێ ئــەم بەشــە ئــەو بخوازێــت کــە زانیاریــی بدرێــت بــە کەســێك ئــەو زانیارییــە پێویســتە بــەو زمانــە بدرێــت کــە کەســەکە لێــی تێــدەگات.
٥- بەڵگــە و نیشــانەکانی بەشــێوازێك بەدەســت هێنرابــن کــە هــەر مافێــك لــە (لائیحــەی مافــەکان) پشــێل بــکات پێویســتە وەلاوە بنرێــن ئەگــەر هاتــوو

قەبوولکردنــی ئــەو بەڵگەیــە وا نیشــان بــدات کــە دادگاییکردنەکــە دادەوەرییانــە نەبــووە، یــان بــە پێچەوانــەوە زیــان بــە بەڕێوەچوونــی دادگاییکردنەکــەوە دەگەیەنێــت.

(بڕگەی ١٨٥).

٦- مـاددە سـەرەتاییەکانی (کۆمیسـیۆنی گەشـەپێدان و پاراسـتنی مافـە کەلتووریـی، ئایینـی و زمانەوانیـی کۆمەڵگـەکان) ئەمانـەن:

(ئــا) بــۆ ئــەوەی رێــز و بایەخــی زیاتــر بــە مافــە کەلتووریــی، ئایینــی و زمانەوانیەیکانــی کۆمەڵگــەکان بدرێـت و (بـێ) بـۆ ئـەوەی پـەرە و گەشـە بـدەن بــە ئاشــتیی، برادەرایەتیــی، مرۆڤایەتیــی، میانڕەویــی و لێبوردەیــی و یەکێتــی نەتەوایەتـی (نیشـتمانی) لەنێـوان کۆمەڵگـە زمانەوانیـی، ئایینـی و کەلتووریەکانـدا، لەســەر بنچینــەی یەکســانی و (وەکیەکــی) دوور لەلایەنگریــی کوێرانــە و بــە رکخســتنی ئازادانــە.

(جیـم) بـۆ پشـتگیری لێکردنـی دامەزرانـدن یـان ناسـاندنی، بـە رێککەوتـن لەگـەڵ پەرلەمانــی نیشــتمانییدا، ئەنجوومەنێکــی کەلتووریــی یــان چەنــد ئەنجوومەنێکــی تــر بــۆ کۆمەڵگەیــەك یــان چەنــد کۆمەڵگەیەکــی دیکــەی لــە ئەفریقیــای باشــووردا. کۆمیســۆنەکە ئــەو هێــزەی هەیــە، هــەروەك لەلایــەن ئەنجوومەنــی یاســادانانی نیشــتمانییەوە رێکخــراوە، کــە پێویســتە بــۆ ئەنجامدانــی بابەتــە ســەرەتاییەکانی، وەك هێــزی چاودێریــی، تۆمارکــردن، توێژینــەوە، پــەروەردە، ئامۆژگاریــی و راپــۆرت نووسـین لەسـەر پەخـش و بڵاوکراوەکانـی پەیوەسـت بـە مافـە کەلتووریـی، ئایینـی و زمانەوانیــی کۆمەڵگەکانــەوە.

کۆمیســۆنەکە بــۆی هەیــە راپــۆرت لەبــارەی هــەر بابەتێکــەوە کــە لــە بازنــەی دەســەڵاتەکاندا بــن بــۆ (کۆمیســیۆنی مافەکانــی مــرۆڤ) بــەرز بکاتــەوە بــۆ ئــاگاداری و لێتۆژینەوەیــان.

کۆمیســیۆن هێــز و ئەرکــی زێدەتریشــی هەنــە کــە ئەنجوومەنــی یاســادانان

دیاریکـــردوون.
بڕگەی (١٨٦).
٤- ژمـارەی ئەندامانـی کۆمیسـیۆنی پەرەپێـدان و پارێزگاریکردنـی مافەکانـی کۆمەڵگـە کەلتووریـی و ئایینـی و زمانەوانییـەکان و دامەزراندنیـان و مەرجەکانـی نووسـینگە (فەرمانگـە) دەبـێ لەلایـەن ئەنجوومەنـی یاسـادانانی نیشـتمانیەوە دیاریبکرێـن.
٥- پێکهاتنی کۆمیسیۆنەکە پێویستە:
(ئـــا) بەشـــێوەیەکی گشـــتگیر (فـــرەوان) نوێنەرایەتـــی کۆمەڵگـــە فەرهەنگیـــی و ئایینـــی و زمانییـــەکان لـــە ئەفریقیـــای باشـــووردا بـــکات و (بـــێ) بـــە فراوانیـــی پێکهاتـەی رەگەزایەتـی (نێرینـە و مێینـە)ی کۆمەڵگـەی ئەفریقیـای باشـوو تیایـدا رەنگبداتـــەوە.
بڕگەی (٢٣٥):
مافـی گەلـی ئەفریقیـای باشـوور بەگشـتی (وەك هەمـوو) بـۆ بڕیـاری چـارەی خۆنووسـین وەکـو لـەم دەسـتوورەدا چەسـپێنراوە (بڵاوکراوەتـەوە) لـە چوارچێـوەی ئـەم مافـەدا پێشـەکی رێگـە ناگرێـت لـە (بڕوابـوون) و رێزگرتـن لـە رای گشـتیی سـەبارەت بـە مافـی بڕیاردانـی چارەنـووس تایبـەت بـە هـەر کۆمەڵگەیـەك کـە کەلتوورێکـی هاوبـەش و بـۆ ماوەیەکـی زمانەوانیـی گشـتیان هەبێـت لـە قەوارەیەکـی ناوچەیـی دیاریکـراو لـە کۆمارەکـەدا، یـان بـە هـەر رێگایەکـی دیکـەوە کـە لـە لایـەن ئەنجوومەنـی یاسـادانانی نیشـتمانییەوە بڕیـاری لێبدرابێـت.
ئەنجوومەنی یاسادانان:
کۆمـاری ئەفریقیـای باشـوور قانوونـی قوتابخانەکانـی ئەفریقیـای باشـوور (١٩٩٦) قانوونەکـە ئـەم بابەتانـەی خـوارەوە دابیـن دەکات.
مافـی فێرخـوازان بـۆ فێرکردنیـان بـە زمـان یـان زمانـە فەرمییەکانـی کـە خۆیـان هەڵیاندەبژێـرن، ئەرکـی دەوڵـەت بـە کاراکردنـی ئـەم مافـە، دەسـتەبەرکراون.
دەزگـە حکومییـەکان بۆیـان هەیـە سیاسـەتی زمـان بـۆ خوێندنگەکانیـان بڕیـار

بــدەن بــە گوێــرەی قانوونەکــە و یــان هــەر قانوونێکــی ناوچەیــی کارپێکــراوی دیکــەوە، بــە مەرجــی دڵنیابــوون لــەوەی هیــچ جیاوازییەکــی رەگەزایەتــی پیــادە نەکرێــت.

سیاسەتی زمانی خوێندنگە گشتییەکان:

١. فێرخــواز مافــی ئــەوەی هەیــە خوێنــدن (پــەروەردە) بــە زمــان یــان زمانــە فەرمییــەکان وەربگرێــت کــە خــۆی دەستنیشــانی دەکات، ئەمەیــش لــە خوێندنگەیەکــی گشــتیدا کــە تیایــدا ئــەو خوێندنــەی بەشــێوەیەکی ماقــوول بکرێــت، جــا بەمەبەســتی یارمەتیدانــی فێرخــوازان بــۆ پیادەکردنــی ئــەم مافەیــان، لەســەر دەوڵــەت پێویســتە هەمــوو جــۆرە گونجاوەکانــی پەروەردەیــی و (بەدیلەکانیــش) رەچــاو بــکات بــە پەیمانگــە تاکڕەهەندەکانــی خوێندنیشــەوە. بەگرنگــی دان بــەم لایەنانــەوە.

- رەوایی و بێلایەنی
- لایەنی کردەنی- عەمەلی و
- پێوســت بــوون بــە پێداچوونــەوە بــە ئەنجامەکانــی یاســای جوداکاریــی رەگەزپەرســتایەتی پێشــوو، پیادەکردنەکــەی.

٢. زمانێکــی پەنجەدوویــی (زمانــی نیشــانەی کــەڕولاڵان) و بڕواپێکــراو پلــەو بایەخــی زمانێکــی فەرمــی هەیــە بــۆ مەبەســتەکانی کەرتــە بەشــی (١).

٣. دەســتەیەکی حکومەتــی لــە قوتابخانەیەکــی گشــتیدا بــۆی هەیــە سیاســەتی زمانــی قوتابخانەکــە بڕیاربــدات بەپێــی دەســتوور یــان ئــەم قانوونــە و یــان هــەر قانوونێکــی هەرێمایەتــی دیکــەی کراپێکــراوەوە.

٤. هیــچ شــێوە جیاکارییەکــی رەگەزایەتــی (رەگەزپەرســتی) نابێــت بەکاربرێــت لــە پیادەکردنــی ئــەو سیاســەتەدا کــە لــە ژێــر کەرتــە بەشــی ژمــارە (٣) داهاتــووە.

ژێدەر و سەرچاوەکان

- CIA – the world fact book 2000
- Microsoft Encarta encyclopedia 2000
- Encyclopedia Britannica 1999 -2000 Britannica. Com. Inc.
- Most clearing house linguistic rights, national constitutions South arfica
- Website of the library of congress country studies South Africa (DATA as of 1996) may.
- PANSALBs position on the promotion of multilingualism in South Africa (a draft discussion document) February 1998.
- Statement by pfof. Sme Bengu, minister of education on a new language policy in general and further education July 14, 1997.
- Republic of South Arfica schools bill 1996.
- هی تریش.

سویسرا

پێتەخت: شاری بێرن bern ژمارەی دانیشتوان ساڵی ١٩٩٤ (١٢٧٤٦٩).

رووبەر: ٤١٢٩٠ کم٢ (١٥٩٤٠ میل٢).

شێوەی حکومەت: کۆماریی فیدرالی- دیموکراسی دامەزرێنراو لەسەر بنەمای کانتۆنگەلی فیدرالی خاوەن دوو ئەنجوومەنی یاسادانان.

پشکی تاك لە داهاتی گشتی: (٢٧١٠٠ دۆلار) (ساڵی ١٩٩١).

دانیشتوان: (٧٢٧٥٤٦٧) کەس (تەمموزی ١٩٩٩).

پێکهاتەی نەژادیی:

جەرمەنیی (ئەڵمانیی ٦٥٪

فەرەنسی ١٨٪

ئیتالی ١٠٪

رۆمانیی ١٪

هیتر ٦٪ (بەزۆری کرێکارەکانی بیانی و پەنابەران).

زمانی فەرمیی:

زمانە نەتەوەییەکان (نیشتمانی) ئەڵمانی، فەرەنسیی، ئیتالی و رۆمانین.

زمانــی کەمایەتییــەکان: زمانــە ســلاڤییەکان (١,٩٪)، ئیســپانیایی (١,٧٪) پورتوگالــی (١,٤٪) تورکــی (٠,٩٪) و ئینگلیــزی (٠,٩٪).

توێژینەوەی زمانەوانیی:

١- یاساســازیی: یاســا ســازیی لەبــارەی بەکاربردنــی زمانــەوە: یاســا ســازیی ســویسری لەمــەڕ زمانــەوە هــەردوو جۆرەکانــی دەگرێتــەوە:

١- یاسا فیدرالییەکان: ئەوانەی بەو ناوەوە لە وڵاتدا بەکار دەبرێن.

٢- یاســا لاوەکییــەکان: ئەوانــەی لــە کانتۆنــەکان و ناوچــە تایبەتییــەکان و نــاسراو بــە (Gemende) کــە یەکەیەکــی بچووکــترە لــە کانتــۆن، کاریــان پێدەکرێــت. ئەمانــەی خــوارەوە لەســەر ئاســتی فیدرالیــدا بــە یاســایی کاریــان پێدەکرێــت.

دەســتووری کۆنفیدرالییەتــی ســویسرا لــە ٢٩ی ئایــاری ١٨٤٧ دانــراوە و لــە ٢٠ی نیســانی ١٩٩٩دا پێداچوونــەوەی بــۆ کــراوە.

یاســای فیدرالــی لەمــەڕ یارمەتیــی دارایــی بــۆ تێگەیشــتن و پاراســتنی زمانەکانــی رۆمانــی و ئیتالــی و کەلتــوور (٦ی ئۆکتۆبــەری ١٩٩٥) پەیــمان دەدات بەیارمەتیــی دارایــی بــۆ کانتۆنــی گراوبونــدن (Graubunden) بــە مەبەســتی پشــتگیری و پاراســتنی کەلتــوور و هــەردوو زمانەکانــی رۆمانیــی و ئیتالــی و هەروەهــا بــۆ کانتۆنــی تیســینۆ (Ticino) بــۆ پشــتگیری و پاراســتنی زمانــی ئیتالیــش.

یاســای فیدرالــی ســەبارەت بــە پەخشــی تەلەفزیــۆن و رادیۆیــی (١٩٩٧/١٠/١٤) رێگــە نــادات خزمەتگوزارییەکانــی پەخشــی ســویسرایی بەرنامەیــان بــە زمانــە هەرێمایەتییــەکان (ناوچەییــەکان) پێشــکەش بکــەن.

ئاژانســی پەخشــی ســەر بــە دەوڵەتــی ســویسرا (R.S.G) کەســییەتی یەکگرتــووی یەکێتــی وڵات و پێداویســتییەکانی کانۆتنــەکان بــۆ بەرهەمهێنانــی بەرنامەکانــی رادیۆیــی بــۆ ســەرجەم هەرێمــەکان بەزمانــە نەتەوەییەکانــی خۆیــان زۆر رەچــاو

دەكات و بـە هەندیـان هەڵدەگرێـت. یاسـای چـاپ و بڵاوكردنـەوەش ڕێگـە بـەوە نـادات كۆكـراوەی (سـەرجەم) یاسـاكان بـە سـێ زمانـی فەرمیـی چاپبكرێـن.

بەنـدی هەشـتەم دەڵێـت: ڕێككەوتنـی نێوخۆیـی و نێودەوڵەتییـەكان ئەوانـەی لـە كۆكـراوەی یاسـاكاندا وەرگیـراون یـان ئاماژەیـان پێـدراوە، كـە تەنیـا بەشـێوەیەكی ناڕاسـتەوخۆ بەیەكـەوە لكێـنراون، بەهیـچ شـێوەیەك نابێـت وەربگێڕدرێـن (تەرجەمـە) بكرێـن بـۆ هەمـوو زمانـە فەرمییـەكان، یاخـود بـە (پێـی بڕیـاری ئەنجوومەنـی فیدراڵـی) هـەر نابـێ بەهیـچ كلۆجـێ تەرجەمـە بكرێـن.

مـاددەی (١١)ی یاسـای فیدراڵـی سـەبارەت بـە پەیـڕەوی جێبەجێكردنـی كارگێـڕی وا پێویسـت دەكات كـە كارگێـڕی فیدراڵـی بـەو زمانـە ئەنجـام بدرێـت كـە لایەنـەكان داوای دەكـەن. كارگێڕیـی كانتۆنـەكان ئـەو زمانـە بەكرادێنـن كـە ئەنجوومەنـی یاسادانانی كانۆتنەكـە چەسـپاندوویەتی. هەروەهـا قانوونـی فێدراڵیـی لەمـەڕ ڕێورەسـمە شارسـتانییەكانەوە (مەدەنییـەكان) و كاروبـاری تاوانـكاری دادوەر و لایەنـەكان پابەنـد دەكات كـە تەنهـا یـەك لـە زمانـە فەرمییەكانـی سـویسرا بـەكار بێنـن. بـۆ دادوەر هەیـە، ئەگـەر پێویسـتی كـرد، فەرمـان بـە وەرگێڕانێـك (تەرجەمـە) بـدات.

قانوونـی لەمـەڕ كاروبـاری یاسـایی فیدرالیـی پەیمانیـداوە كـە دەبـێ هەمـوو بەڵگەنامـە یاسـاییەكان بەیەكـێ لـە زمانـە نیشـتمانییەكان بنووسرێتـەوە، دادگاییكردنیـش عادەتـەن بـە زمانـی دادگاكـە دەنووسرێـت. بێتـو لایەنـەكان بەزمانێكـی فەرمیـی جیـاواز قسـە بكـەن ئـەوا ڕاپۆرتەكـە دەكـرێ هەروەهـا بـەو زمانانـەش ئامـادە بكرێـت. بـۆ پێشكەشـكردنی ڕاسـتەوخۆی داوا زمانەكانـی لایەنـە پێوەندیـدارەكان بـە هەنـد وەردەگیرێـت. (كانوونـی یەكـەم ٢٠٠٢).

دەقە سەرەتاییەكانی یاسا لەبارەی زمانەكانەوە

بەمەبەسـتی پیادەكردنـی ناوەرۆكـی بڕگـە دەسـتوورییەكان بەسـەر زمـان و ڕۆڵەكانیانـدا لەكۆنفیدراسـیۆنی سـویسرادا سـاڵی ١٩٩٨ دەسـتەیەكی كارا لەسـەر

ئاستی حکومەتی فیدراڵ و کانتۆنەکاندا پێکهات بۆ ئامادەکردنی یاسایەك لەسەر زمانەکانەوە. ئەو یاسایە دەبوا ببێتە هۆکار بۆ خستنە بەرکاری دەستوور (بەشێوەیەکی سەرەکیی ماددەی ٤) و پرەنسیپەکانی کۆنفیدرالییەکە لەبارەی سیاسەتی زمانەوە بچەسپێنێ و بەکارهێنانی زمانە فەرمییەکان رێکبخات و پەرە بە رۆشنبیریی و خوێندنێکی فرە زمانیش بدات. جا بەمەبەستی یارمەتیی و ئاسانکردنی پرۆسەی فێربوونی ئەم زمانانەوە لە رەشنووسی (گەڵاڵەی) یاساکەدا هاتووە (هەروەك لە دەستووری تازەی سویسرادا ساڵی ١٩٩٩، ماددەی ٧٠ حەفتایدا هەیە) کە زمانی رۆمانیی لە کۆمەڵگەدا لە پێوەندیی بەکاری کارگێڕیەیوە بە زمانێکی فەرمیی دادەنرێت. بە هەمان شێوەش ماددەکە نیوەرۆکی ئەو قانوونە رێکدەخات کە پەیوەستە بە پێشخستنی تایبەتی ئەو زمانەوە، شان بەشانی زمانی ئیتالیی.

ئەگەر کۆنفیدراڵییەتەکە نەیتوانی مەسەلە پەروەردییەکان بەڕێوەببات ئەوا دەبێتە ئەرکی کانۆتنەکان کار بە یاساکە بکەن. بە گوێرەی دوایین سەرژمێری (٢٠٠٠) هەردوو زمانی فەرەنسی و جەرمانی لەچاو ئەوانی دیکەدا زمینەی باشیان بە دەستهێناوە، کەچی زمانی رۆمانیی بە پلەی دەیەم هات بەپێی ئەوانەی کە قسەی پێدەکەن، لە دواوەی زمانەکانی دیکەی وەکو (سیربۆ-کرواتی) ئەلبانی و ئینگلیزی، یانەخۆ تورکی (ئۆکتەبەری ٢٠٠٣).

پەخشی گشتی (سەرتاسەریی):

لە کۆمەڵگەیەکی فرە کەلتووریی وەکو سویسرادا، سەربەستی بەکارهێنانی زمان و ئازادیی (میدیا) بەگشتی بەپێی بڕگەی (٣) لە ماددە (٩٣)ی دەستووری فیدراڵی سویسراوە دەستەبەرکراوە، بۆیەکا هیچ رێ لێگرتنی (قەدەغەکردن) زمان بۆ پەخشی تایبەت لە ئارادا نییە. (هیچ ئاستەنگێکی زمانەوانیی لەبەردەم پەخشی تایبەت دانەنراوە).

پەخشی سەرتاسەری (SBC) لەلایەن دەستەی پەخشی سویسراوە

ئەنجامدەدرێــت. ئــەو دەســتەیە لــە خزمەتگوزاریــی گشــتیی نیشــتمانیی بەرپرسـیارە و حـەوت کەناڵـی تەلەڤزیـۆن و (١٨) ئێزگـەی رادیـۆ لەخـۆ دەگرێـت و سەرپەرشــتیان دەکات. یاســای (SBC) ژمــارەی وێزگەکانــی ئــەو تەلەڤزیــۆن و رادیۆیانــە دیــاری دەکات کــە دەســتەکە بــۆی هەیــە بەکاریــان بخــات. هــەر هەرێمێـك (ئەڵمانیـی، فەرەنسـیی و ئیتالـی سـێ وێزگـەی رادیـۆی هەیـە، هەروەهـا وێزگەیەکــی رادیۆیــش بــۆ ئەوانــە هەیــە کــە لــە دەڤــەری (Rheto- roman) بــە زمانــی رۆمانــی قســە دەکــەن. هەریــەك لــە ســێ هەرێمەکانیــش کەناڵێکــی تەلەڤزیۆنیــان هەیــە و پێویستیشــە هەموویــان بەرنامــە بــە زمانــی رۆمانیــش پەخــش بکــەن، ئــەو بەرنامەیــەش دەبــێ بەشــێك بێــت لــە بەرنامــەی کەناڵــە تەلەڤزیۆنییــەکان کــە بەزمانێکــی خۆجێیــی لــە هەرێمەکــەدا پەخــش دەکرێــت. هەروەهــا یاســایەکە خشــتەیەکی بــۆ پرۆگرامــەکان دەستنیشــان کــردووە کــە دەبــێ (SBC) لــە ســەرجەم بەرنامــە تەلەڤزیۆنــی و رادیۆییەکانــدا جێبەجێیــان بــکات بەمەبەســتی:

(پەرەپێدانــی تێگەیشــتن) لێحاڵێبــوون یەکگرتــن و ئاڵوگۆڕکــردن لەنێــوان گشــت بەشــە جیاجیاکانــی وڵاتــدا هەروەهــا بــۆ بایەخــدان بــەو دانیشــتوانانەی ســویسری نیــن و هانــی پێوەندیــی و تێکەڵاویــی بدرێــت لەگــەڵ ئــەو هاووڵاتییــە ســویسریانەی لــە هەنــدەران نیشــتەجێن.

ســەرچاوە: یاساســازیی لەمــەڕ میدیــاو دۆزەکانــی کەمینــەکان و لەلایــەن لیوندیرایمانــەوە ٢٠ی کانوونــی دووەمــی ٢٠٠٣.

راگرتنی کارکردن بەیاسای زمانی سویسری:

حکومەتـی سـویسرا لـەم دواییانـەدا پرۆژەیەکـی داڕێـژراوی یاسـایی سـەبارەت بــە زمانــی دواخســتووە کــە چاوەڕواندەکــرا چەنــدان پێــوەری هەمــە جــۆری بەمەبەســتی پەرەپێــدان بــە فــرە شــێوەیی زمانەوانیــی لــە وڵاتــدا لەخۆبگرتایــە.

قانوونـە تازەکـەی زمـان ویسـتی چەندیـن پێـوەری نموونەیـی ئاوەهـا دابنێـت

کـە بنـە هـۆکاری پاراسـتنی هەمەجـۆری و یەکێتییـە زمانییەکـەی سـویسراوە. یەکێـك لەوانـە بریتـی بـوو لـە تەرخانکردنـی پارەیەکـی زۆر بـۆ بەیەکـەوە گرێدانـی پرۆگرامـە رۆشـنبیرییەکانی کانتۆنـەکان هەروەهـا پێوەرگـەل بـۆ پاراسـتنی کەمینـەکان لـەو کانۆتنانـەی کـە دوو یـان زێـتر زمانیـان هەیـە (بەتایبەتـی لـەو کۆمەڵگایانـەی بەدرێژایـی سـنووره زمانەوانییـەکان زمانـی تێکەڵاویـان هەنـە) هەروەهـا بەتایبەتـی یارمەتیدانـی زمانـی رۆمانیـی کـە لـە کاننتۆنـی گراوبونـدن، گریشـچون، گریگیۆنـدا کـە لـە مەترسـی فۆتـان دابـوو. لـە هەمـوو شـتێ گرنگـتر، دامەزراندنـی سـەنتەرێك بـۆ توێژینـەوە و دانانـی سـتراتیژی زمانەوانـی بـۆ رێکخسـتنی پـرۆژەکان و کارکردنـی بـەردەوام لەسـەر کێشـە زمانیەیـکان. وێـڕای ئـەوەش کـە یاسـایەکە لەتەواوبووندابـوو، ئەنجومەنـی فیدرالـی (بۆندیسـترات) کـە لـە هەشـت وەزیـر پێکهاتـووە لـە دواییـن خولەکـدا بڕیـاری پـارە بـۆ تەرخانکردنەکـەی رەتکـردەوە، ئەمەیـش هەرچەنـدە بـە رووکـەش بـۆ ئەوەیـان گەڕاندۆتـەوە کـە ناچاربووبـن سـنوور بـۆ بودجـەی ئـەو سـاڵە دابنێـن وەلـێ هەنـدێ راپۆرتـی میدیـاکان وایـان دانـاوە کـە دەشـێ (پارتـی گەلـی راسـتڕەوی سـویسری SYP) کـە بـەم دواییـە بـە (دوو) وەزیـر بەشـداری لـە حکومەتـدا پێکـراوە، بەهـۆی سیاسـەتەوە دژایەتـی پـرۆژەی یاسـاکەی کردبێـت. ئـەم بڕیـارەی حکومـەت لەلایـەن جۆرەهـا گـروپ و رێکخراوانـەوە زۆر بـە توندیـی رەخنـەی لێگیـرا. ئەنجوومەنـی بەڕێوەبەرەکانـی سـویسری (گروپێـك نوێنەرایەتـی پەیمانگـە پەروەردییـەکان لەسەرتاسـەری وڵاتـدا دەکات) پرۆتیسـتۆی کـرد چونکـە لـە تەرخانکردنـی پـارەی زیـادە (ئیزافـی) بـۆ فێرکردنـی زمانـی دووەم سـوودمەند دەبـوون. بەتایبەتـی لـەو بەشـەی سـویسرادا کـە بـە زمانـی دووەم زۆر پـەرەی سـەندووە و پێـش فەرەنسـاویش کەوتتـەوە کـە زمانـی نیشـتمانیی سـویسرایە.

هەرچـوار کانتۆنەکانـی (بێـرن، فریبـۆرگ، ڤالـێ و گڕاوبونـدن، گریسـچون/ گریگبـوون) کـە خاوەنـی دوو یـان سـێ زمانـی تێکـەڵاون هەموویـان تێکـڕاو بـە

توندی پشتگیرییان لە پرۆژەکە دەکرد، نە تەنها بە ئومێدی دەستەبەرکردنی پارەی زیادە بۆ پشتیوانیی و پەرەپێدانی بەرنامە زمانەوانییەکان کە لە ئارادابوون، بەڵکو بەو بۆچوونەوە کە دەشیا گرتنەبەری سیاسەتێکی یەکگرتووی هاوتا سەبارەت بە زمانی یەکێتیی و پێناسەی سویسرا پتەو بەهێز بکات.

هەروەها نوێنەرایەتی لیا- رۆمانتشا (lia romantscha) ئەو رێکخراوەی کە وەك چەترێ وابوو بۆ ئەوانەی بە زمانی رۆمانی دەدوێن ئەوانیش بەو بڕیارە ئومێدبڕاوبوون، رۆمانیی تاکە زمانێکی خووڵاتییە کە تەنها چەند هەزار کەسێ لە ناوەند و خۆرهەڵاتی شێوە دۆڵەکانی گراوبوندن، گریسچۆن، گریگیۆنی سویسرادا قسەی پێدەکەن، لە مەترسی نەمان دابوو, هەروەها دادگەی سەر بە دوو زمانزانیی کە رێکخراوەیەکی تاقانەیە کە بەشێوەیەکی بنەڕەتیی و سەرەکی پەرە بە دوو زمانزانیی دەدات لە شارۆچکەی (biel/binne) کە بە فراوانترین شێوەی فەرمیی هەردوو زمانەکانی جەرمانی و فەرەنسیی قسەیان پێدەکرێت، ناڕزایی و هیوابڕاوی خۆی دەربڕی.

(Fribourg/freburg, biel/bienne) بە کاندیدکراوی سەرەکیی دانرابوون بۆ ئەو مەڵبەندە (سەنتەر) زمانەوانییە نەخشە بۆ کێشراوەی سویسرا.

سەرچاوە (ژێدەر): Biel/ bienner Eurulang news ٩ی حوزەریانی ٢٠٠٤، نووسینی پیتەر جۆسیکا peter josika.

٣- چەند تێبنییەکی پێشەکی:

سەربەخۆیی سویسرا (١ی ئابی ١٢٩١) و بێلایەنییەکەی لەمێژ دەمێکە لەلای هێزە سەرەکییەکانی ئەوروپاوە رێزی لێگیراوە، سویسرا هیچ جۆرە بەشدارییەکی لە هیچ کام لە جەنگی یەکەم و دووەمی جیهاندا نەکردووە. یەکێتی رامیاری و ئابووری ئەوروپا لەوەتای جەنگی دووەمی جیهانییەوە پەرۆشی و ئارەزووی لەمێژینەی سویسرا بۆ بێلایەنی بەرجەستە دەکات.

کێشەکانی زمان:

لە کۆتاییدا مرۆڤ هەست بەوە دەکات کە زمان کێشەیەکە لە وڵاتدا؟

ئەگەرچی هیچ کێشەیەکی دیار و بە دەرەوەی زمان بوونی نییە وەلێ، ڕەوشەکە هێندە نموونەیشی نییە. کەمتەرخەمیی سویسرییەکان لە هەمبەر کەمینە نەژادییەکان و گومانی کۆنینەی هەرێمەکانیش دەرهەق بە سویسرییەکانەوە ئەوە دەسەلمێنێ کە پێویستە هەڵوێست و ڕەئیان بەرامبەر بە کەلتوروی یەکتری (بەتایبەتی هی کەمایەتییەکان) بگۆڕن.

ئێستەیش زۆر ناوچەی کەلتووریی لە سویسرادا هەنە بە تەواویی نەناسراون، ئەمەش شتێکی نەشیاوە لە سەردەمی میدیای ئاوا زۆر و زانیاریی بەرفرەوانی وەك ئیمرۆماندا.

کۆمەڵگەی ڕۆمانییەکان بچووکە، نزیکەی (٧٠٠٠٠٠) لە سویسراو (٤٠٠٠٠) یش لە گراوبووندا، ئەم ژمارەیەش لەوە کەمترە بشێت بۆ بازرگانیی و شتی تر بەکار ببرێت. پتر لە نیوەی دانیشتوانەکانی ئیتالیی زمان لە دەرەوەی دەڤەری ئیتالییەکەوە نیشتەجێن، هەرچۆنی بێت زمانی ئیتالی لە دەرەوەی خۆیاندا هیچ پەرەی پێنەدراوە. لەبەر ئەوەی کۆنفیدراسیۆنی سویسرا کاروباری پەروەردەیی خستۆتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، ئەو خەڵکانەی بە زمانی ئیتالیی ڕۆمانیی قسە دەکەن ئەگەر بیانەوێ پێوەندیی بە کۆمەڵگەکانی ترەوە بکەن و تێکەڵاویان بن پێویستە زمانی ئەڵمانی یو فەرەنسی فێر بن.

خوێندکاران لە بەشە ئەڵمانیی و فەرەنسییەکەی سویسرادا ئیتالیایی وەك زمانێك لە کۆنفیدراسیۆنی سویسرا دەخوێنن بەڵام تەنها لەسەر ئاستێکی سەرەتایی، لەدەرەوەی قوتابخانە بەدگمەن ڕووبەڕووی ئەو زمانە دەبنەوە، جا کە پرۆسەی ئابووری بەرەو گردبوونەوە لە ناوەند و یەکبوون دەچێت زۆر ئاساییە زمانی ئیتالیی لەکارەکانی بانك و بازرگانیی و کارگێڕیی و پۆستەدا دیار نەمێنێت.

هاوســەنگیی نێــوان زمانــە فەرمییەکانــی کۆمەڵــگاکان کەلــە بەشــێکدا لــە ســەر ئاســتەکانیاندا لــە سیاســەت و کارگێڕیــی فێدراڵیــدا بەدەســت هاتبــوو، ئێســتا نەمــاوە. بۆیــەکا هەڕەشــەیەکی راســتەقینە لــە ئارادایــە کــە کەلتــووری کەمینــە ســویسرییەکان ســەبارەت بــە زمانەکانیــان بخرێتــە پەراوێــزەوە. هەروەهــا کاریگەرییەکانــی ئابووریــش هەیــە بەتایبەتــی بــە ئامــاژە بــۆ زمانــی ئەڵمانیــی، جوداوازییەکانــی کەلتــووری، رامیــاری و ئابــووری شــان بەشــانی زمــان تێکــەڵاو بــوون و بــە یەکگەیشــتن لــە نێــوان بەشــە فەرەنســی و ئەڵمانییەکانــدا ســەخت و دژوار دەکات. فەرەنســی زمانــەکان بەکارهێنانــی زمانــی ئەڵمانیــی لــە کانۆتنەکــەدا بــە پەســەند نازانــن چونکــە ئەمــە زیاتــر شــێوەزارێکی ئەڵمانیــی ســویسرییە تــا ئــەوەی ئــەو ئەڵمانییــە ســتاندەر دەبێــت کــە لــە خوێندنگەیەکــی کانۆتنــە فەرەنســییەکەدا دەخوێنرێــت.

ئەوانــەی بــە ئەڵمانیــی قســە دەکــەن یــەك لــە نزیکــەی ٣٠ی شــێوەزارە ئەڵمانییەکانــی جەرمانــی بــەکار دێنــن کــە ئەویــش بــە شــێوەیەکی بەرچــاو لــە ئەڵمانییــە ســتاندەرەکەوە دوورە. ئەڵمانیــی ســتاندەرد بەگشــتی وەك (یەکــەم زمانــی بیانیــی) دەناسرێــت، ئــەو راســتییەش چەندیــن دەرەنجامــی پەروەردەیــی لێکەوتۆتــەوە.

کانتۆنــەکان دەتوانــن بڕیــار بــدەن کام زمــان (یــان زمانــان) لــە ســنووری دەڤەرەکانیانــدا بــەکار ببرێــن. بــەم پرەنســیپە نەنــووسراوە دەگوترێــت پرەنســیپی دەڤەرایەتیــی، لەراستیشــدا ئــەم پرەنســیپە لەگــەڵ مافــی کەســیی هاووڵاتیــدا بــۆ بەکارهێنانــی زمانــی دایــك لەگشــت کایەکانــدا ناکۆکــە. ئــەوەش بــە تایبەتــی لــە بوارەکانــی پــەروەردە و دادگــەدا بــە زەقــی بەدیــار دەکــەوێ.

وەلــێ زۆران جــار لەلایــەن دادگــەی فیدراڵییــەوە نادیــدە دەگیرێــت (چاوپۆشــیی لێدەکرێــت). پرەنســیپەکە پەروەردەیەکــی هاوبــەش بــە زمانــە فەرمییەکــەی کانۆتــن یــان کۆمەڵگەکــە مســۆگەر دەکات، وەلــێ رێگــە لــە تاکــە کــەس دەگیرێــت کــە

بـە هـەر زمانێکـی دیکـەی جـودا لـەوەی لـە پۆلەکانـی وتنـەوەی زمانـی بیانییـدا بەکارهاتـوون خوێنـدن بـکات.

سـەبارەت بەکارگـەرە کۆچـەرەکان (رەوەنـد) لـە سـویسرا هیـچ سیاسـەتێکی فیدرالـی روون و دیـاری زمـان لـە ئـارادا نییـە هـەر ئـەوە نەبـێ کـە خەڵـك ئـەو مافەیـان بـۆ دەسـتەبەر کـراوە زمانـی دایـك لـە هـەر کاروبارێکـی جگـە لـەکارە فەرمییـەکان بـەکار بێنـن، لەلایەکـی دیکـەوە هـەر منداڵێـك بـۆی هەیـە بەزمانـی دایکـی بخوێنێـت، کەچـی لـە هەمانکاتـدا پرەنسـیپی دەڤەرایەتیـی ناچاریـان دەکات بـەو زمانـە پەروەردەیـی گشـتی وەربگـرن کـە لـە کۆمەڵگەکـە بـە فەرمیـی نـاسراوە. منـداڵان دەشـتوانن وانـەی ئیزافـی بـە زمانـی تایبەتـی خۆیـان وەربگـرن بـۆ ئـەوەی زمانەکـە فێـر بـبن و لـە کەلتـووری نەتەوەیـی خۆیانـەوە دانەبڕێـن. لەگـەڵ ئەمەشـەوە، ئـەو جـۆرە وانانـە لـە دەرەوەی خشـتەی ئاسـایی قوتابخانەییـدان و پێویسـتە بـۆ ئەمـە کەلـك لـە کاتـی بـێ ئیشـیی منداڵـەکان وەربگیرێـت.

گرووپە کەمایەتییەکان:

تـا چەنـد مەترسـیی لەسـەر زمانـە گرووپـە کەمینـەکان لـەم وڵاتـەدا هەیـە؟ (حوزەیرانـی ٢٠٠٤).

(توێژینەوەیەك لە مەڕ هەمە جۆریی (جیاوازیی زمانەوانییەوە).

دامـەزراوەی نیشـتمانیی سـویسرایی بـۆ زانسـتەکان (SNF) لـەم دواییانـەدا کاری لەسـەر توێژینەوەیـەك لەمـەڕ هەمـە جۆریـی (جوداوازیـی) زمانەوانیـی و چالاکـی و کارامەیـی زمـان لـە سـویسرادا دەسـتێکردۆتەوە. پرۆژەیـەك بـە هاوکاریـی وسەرپەرشـتیی میریـی دەسـتی پێکـراوە بـەو نیـازەی ببێتـە گشـتگیرترین توێژینـەوە، سـەبارەت بـە رەوشـی زمانەوانیـی کـە تـا ئێسـتێ لـە سـویسرا ئەنجامدرابێـت. سـێ کایـە سـەرەکییەکانی توێژینەوەکـە سیاسـەتی زمانەوانیـی، پـەروەردە و هەروەهـا شوناسـی تـاك و گـرووپ دەگرنـەوە.

سەرەتا بڕیاربوو پرۆژەکە بەشێ بێت لە ژمارەیەك پێوەری زۆرتر ئەوانەی بەو دواییانە لەبەر کێشەی پارە و دارایەیوە وەلاوەنرابوون. شانبەشانی هەرچوار زمانە فەرمییەکانیش (ئەلمانیی، فەرەنسەیی، ئیتالیایی و رۆمانشی) دەبوا توێژینەوەکە هەروەها لە زمانەکانی دیکەی کۆمەڵگەشدا بکۆڵێتەوە. ئەمەو سیاسەتی زمانەوانیی لە سویسرا سەرچاوەی لەوەوە گرتووە کە پێی دەڵێن (پرەنسیپی دەڤەرایەتی) زمانی فەرمیی لە هەر شارەوانییەکدا پێشەکی لە دەستووری تایبەت بە کانتۆنەکەدا بڕیاری لێدراوە. لە ئێستادا بە تەنها یەك شارەوانیی فرەوانتر (Biele/bienne) بە فەرمیی دوو زمانی هەیە. کەچی ئەم سیاسەتە، لە ئەنجامی گۆڕانکارییە زمانەوانییەکان لە هەندێ ناوچەدا بەشێوەیەکی تایبەتیش بە درێژایی سنوورە زمانەوانییەکان و لەم ساڵانەی دواییدا بەرەو رووی رەخنەلێگرتن بۆتەوە.

دوو نموونەی هەرە دیاری ئەو شارۆچکانەی کەمینەی بەرچاوی دانیشتوانیان هەنە و بە فەرمیش بە یەکزمانیی ماونەتەوە، بەهۆی یاسا تازەکەی دەڤەرەایەتییەوە بریتین لە Friborg/Freiburg ئەو شارەی بە رەسمی بە زمانی فەرەنسی قسە دەکەن و ئەوانەش کە تیایدا بە زمانی ئەلمانیی قسە دەکەن هەمیشە لە زیادبووندایە. لەگەڵ شاری chur/chier کە بەرەسمی بەزمانی ئەلمانیی دەدوێن، ئەگەرچی ژمارەیەکی بەرچاوی دانیشتوانەکانیش بە زمانی رۆمانشیی دەئاخفن.

لە ٢٥٪ ی دانیشتووانی سویسرا بیانین و زەمانگەلی وەك (ئیسپانی، سڕبۆکرواتیی، تورکی و ئەلبانیی) بە بەربڵاوی لە وڵاتدا قسەیان پێدەکرێت و خەڵك لێیانتێدەگات. لەگەڵ ئەمەشەوە هیچ کامێکیان لە رۆژگاری ئیمڕۆدا پێگەیەکی رەسمییان نییە. سەرباری ئەوەیش، بەکارهێنانی ئینگلیزی وەك زمانی پێوەندیی بەیەکەوە کردنی بازرگانیی لە نێوان ئەو سویسریانەی ئەلمانی زمان و فەرانسەیی زمانن رۆژ بە رۆژ لە پەرەسەندندایە.

پـەرەروەدە بـە زمانـی بیانیـی لـە سـویسرا هـەر لـە کۆنـەوە بـە دوو زمانـە سـەرەکییەکان، ئەڵمانیـی و فەرەنسـەیی بـووە. لـەو بەشـەی سویسرادا کـە بـە زمانـی ئەڵمانیـی دەدوێـن زمانـی فەرەنسـەیی وەکـو یەکـەم زمانـی بیانیـی فێـری خەڵـك کـراوە و بـە پێچەوانەشـەوە وێـڕای ئەمەیـش کانتۆنـی (Zurich) زیۆریـخ بڕیارێکـی تازەیـداوە کـە گرنگیـی سـەرەکی بـە زمانـی ئینگلیـزی بـدات لەسـەر ئاسـتێکی خوێندنـی سـەرەتاییدا. ئـەو بزاڤـە هـەرە بـە کێشـەو پـڕ لـە بگـرە و بەردەیـە زۆر بـە توندیـی لەسەرتاسـەری وڵاتـدا خرایـە بـەر هێرشـی رەخنـەوە. بـەو شـێوەیە توێژینەوەکـەی CNF چاوەڕوانـی ئـەوەی لێدەکرێـت هێـمای رێنمایـی.

بـۆ داڕشـتنی پەیـڕەوە بەرنامـە بـۆ ئاییـنـدەی خوێندنـی زمـان لـە سـویسرادا بڵاوبکاتــەوە.

د.کریســتین مۆتــاس (Dr. Christian mottas) کــە یەکێکــە لــە رێکخەرانــی پرۆژەکـە، ئامـاژەی بـەوەدا کـە هەنـدێ زمانـی بیانیـی دیاریکـراوی وەك ئیسـپانی ئێسـتێ لەلایـەن ژمارەیەکـی زۆرتـری خەڵکـی سـویسراوە، زیاتـر لـەو زمانـە فەرمییانــەی وەکــو (رۆمانشــی) کــە مەترســیی نەمانیــان لێدەکرێــت، قســەی پێدەکرێـت. بـەڕای ئـەو، دەرەنجامەکانـی دیراسـەتەکە هـەر تەنهـا بـە سـوودی داڕێژەرانـی سیاسـەت و سیاسـەتوانانی سـویسرا ناگەڕێتـەوە، بگـرە دەشـێت بـە هەمــان شــێوە و بەیەکســانی رێنیشــاندەر بێــت بــۆ پرۆژەیەکــی زۆر مەزنــتری فرەزمانیــی کــە پێیدەگوترێــت (ئەوروپــا).

ژێدەر: (Eurolang news biel/bienne) ٢٠ی حوزەیرانی ٢٠٠٤ پیتەر جۆسکا.

راپۆرتەکانــی کۆمیتەیەکــی شــارەزایان دەربــارەی زمانــی هەرێمــەکان و کەمایەتییــەکان لــە ســویسرا.

لـە ٢٢ی ئەیلوولـی ٢٠٠٤ دا کۆمیتـەی شـارەزایان کـە لەلایـەن ئەنجوومەنـی ئەرووپــاوە دامەزرێنرابــوو، دواتریــن راپۆرتــی خۆیــان لەمــەڕ رەوشــی زمانــە هەرێمایەتـی و کەمایەتییـەکان لـە سـویسراو پەیڕەوکردنـی دەسـتووری ئەوروپـی

پەیوەست بە زمانە هەرێمایەتییە و کەمایەتییەکانەوە بڵاوکردەوە و (خستییە بەردەستی رای گشتی) بەگشتی راپۆرتەکە مەدحی ئاستی نایابی بەردەوامی هاریکاریی لە نێوان دەسەڵاتدارەکانی سویسرادا دەکات. هەروەها بە شانو باڵی شێوازی پەرەپێدانی یاساسازی نوێی کانتۆنی (/Grigioni/graubunden Grischun) هەڵدەدات کە زمانەکانی رۆمانی و ئیتالیایی وەك دوو زمانی فەرمیی ناساندوون لە پاڵ زمانی جەرمەنیی سویسرادا. دەستووری (پەیمانی) ئەوروپای پەیوەست بە زمانەوانییەکان دیاریکردووە، هەروەکو سەرەکیترین ئەو پێوەرانەی دەستنیشانکردووە کە بۆ پارێزگاری کردن لە زمانە هەرێمایەتیی و کەمایەتییەکان شان بەشانی و جواداوازی زمانەوانیی لە ئەوروپادا زۆر پێویستن. ئەنجوومەنی نیشتمانیی سویسرا، ناسراو بە (lower house) ساڵی ١٩٩٣ دەستوورەکەی ئیمزا کرد، کەچی ساڵی ١٩٩٧ کاری پێکرا پاش ئەوەی ئەنجوومەنی فیدراڵی (ئەنجوومەنی کەمینەکانی سویسرا) سەرەنجام پەسەندی کرد. راپۆرتەکە ئەوەی دەرخستووە کە ئاماری ساڵی ٢٠٠٠ لە سویسرا کەمبوونەوەیەکی هەستپێکراو لە ژمارەی ئەوانە نیشاندەدات کە بەزمانە هەرێمایەتی یاخود کەمایەتییەکان دەدوێن. زمانی خۆوڵاتیی سەرەکیی هەرێمایەتی زمانی رۆمانشییە کە بەتایبەتی لە چەند شێوە و دۆڵێکی کانتۆنی سێ زمانیی (granbunden/grischun/grigioni) قسەی پێدەکرێت رێژەی ئەوانەشی بە لادن (ladin) دەدوێن تەنها ١،٠٪ یەك لە سەدی سەرجەم دانیشتوانانی سویسرا پێکدێنێت بەم دواییانە بە رێژەی ٠،١٪ کەمبۆتەوە. ئیتالیایی زمانێکی هەرێمایەتی سویسرایە و لەکانتۆنەکانی تیسینۆ (Ticino) و بەشی بەرتەسکی (Grigioni / graubunden/ grischun) بەکار دەهێنرێت. کەچی لە ساڵی ١٩٩٠دا (٧,٦٪) حەوت و لە دەیا شەشی سەدی دانیشتوانەکانی زمانیان ئیتالییا بوو، کەچی ساڵی ٢٠٠٠ ئەو ژمارەیە بۆ (٦,٥٪) شەش و نیو لە سەدا دابەزیوە، هەروەها کەمینەیەکی بچووك لە

رگـەزی وا لەسـەر (Walsers) هەنـە لـە باکـووری کانتۆنـی (تیسـتنۆ)ی ئیتالیایـی زمانـدا دەژیـن بـە زمانـی جەرمانـی قسـە دەکـەن و ژمارەشـیان لـە (٣٥) کەسـەوە بـۆ (٢٣) قسـەکەر کەمبۆتـەوە و زمانەکەشـیان لـە مەترسـی نەمـان دایـە. بـە گوێـرەی لێکدانـەوەکان نزیکـەی (٣٠٠٠٠) سـی هەزاریانیـش (yanish) کـە وەك قەرەجـی سـویسرایی خۆیـان دەناسـێنن بەسـەر وڵاتـدا پـەرش و بڵاوبوونەتـەوە. بەهەرحـاڵ سـویسرا بـە گشـتیی ئەوانـە وەك کەلتوورێـك حسـابیان بـۆ دەکات تـا کەمینەیەکـی زمانەوانیـی لەبـارەی لاوازییەکانـی کـە لـە راپۆرتەکەیشـدا باسـکراون کۆمیتەکـە ئامـاژەی بـەو بوارانـەی خـوارەوە داوە.

١- نەبوونـی پێـوەری تـەواو بـۆ پتەوکردنـی هەرەوەزیـی و هاریکاریـی نێـوان هاونیشـتمانییەکان بەتایبەتـی لـە نێـوان ئـەو سـویسراییانەی بـە زمانـی لادنـی ئیتالیایـی قسـە دەکـەن (لـە تیرۆلـی باشـوور، ترێنتینـۆ و بیلۆنـۆ)دا.

٢- نەبوونـــی تەقـــەلا و کۆشـــش بـــۆ بەرزکردنـــەوەی هۆشـــیاری و شـــارەزایی دانیشـــتوانان لـــە کایەکانـــی میدیـــا و پـــەروەردەدا ســـەبارەت بـــە زمانـــە کەمایەتییەکانـــەوە.

٣- نەبوونـی دامـەزراوەی پەروەردەیـی بـۆ جەرمانـە والسـەریەکانی لەکانۆتنـی تیسـینۆدا نیشـتەجێن.

٤- ناساندنی (بانیشەکان) وەك شێوە زمان تاوەکو کەمینەیەکی کەلتووریی.

وێـڕای ئەمانەیشـەوە تێبینـی دەکـرا سیسـتەمی سـنووردار کردنـی زمـان لـە سـویسرا، کـەوا دەکات زمانـی فێرکـردن (خوێنـدن) لـە دامـەزراوە پەروەردییەکانـدا پشـت بـە تەنهـا زمانـی فەرمیـی شـارەوانییەك ببەسـتێت کارگەرییەکـی زیانبەخشـی بـۆ فـرە زمانیـی، بەتایبەتـی لەسەرتاسـەری سـنوورە زمانییەکانـدا دەبێـت.

سـەرباری ئەوەیـش راپۆرتەکـە ئەوەشـی باسـکردووە کـە بەرپرسـان (دەسـەڵاتداران) هانـی بەکارهێنانـی زمانـی کەمایەتییەکانـی وەك (رۆمانشـی) لەدادگـەکان و دەزگـە و فەرمانگـە و بەڕێوەبەرایەتییـە کارگێڕییـەکان و پێوەندییـە

حکومەتییـــەکان و راگەیاندنـــدا نـــادەن.

ژێـــدەر: (Eurolang news) و (Biel/bienne) ٢٨ی ئەیـــوول ٢٠٠٤ (پیتـــەر جۆســـیکا)

١- تێچـــوون: ئایـــا سیاســـەتی ســـنووردارکردنی زمانـــی وڵات چەنـــدی تێدەچێـــت (لـــە رووی دراو، کات و داهاتـــی میرییـــەوە)؟

تەنهـــا تاکـــە شـــێوازێکی ئەدەبیـــی بـــە زمانـــی رۆمانشـــی کـــە ســـاڵی ٢٠٢٤ پێشـــکەش بکرێـــت، دوابـــەدوای چەدیـــن ســـاڵ لـــە بێنـــە و بـــەرە و چەنـــد و چـــوون، کانتۆنـــی (graubundaen/ tringioni) ســـەرەنجام یاســـایەکی دەرچووانـــد رێگـــە دەدات کـــە هەتـــا ســـاڵی ٢٠٢٤ پـــێ بەپـــێ شـــێوازێکی وێژەیـــی زمانـــی رۆمانشـــی بێتـــە ئـــاراوە.

رۆمانشـــی یەکێکـــە لـــەو ســـێ زمانانـــە رۆمانیانـــەی کـــە تاکـــو ئێســـتێ مـــاون شـــان بەشـــانی لادیـــن و فرۆڵیـــان (ladin and fruiulian) کـــە هەتـــا ئیمـــڕۆش لـــە هەرێمـــی نالپـــی باشـــووردا لەلایـــەن خەڵکـــەوە بـــەکار دەبرێـــن. لـــە ئێســـتادا بـــە گشـــتی زمانەکـــە لـــە ژمارەیەکـــی زۆر کەمـــی شـــێوە دۆڵەکانـــی گریســـچوون وەك زمانێکـــی بـــە فەرمیـــی نـــاسراو بـــەکار دێـــت. ئەمـــەو بەهـــۆی دووریـــی شـــوێنی نیشـــتەنی رۆمانشـــیەکان و لەیەکـــتر دابڕانیانـــەوە شـــێوە زارەکانیـــان زۆر جـــوداوازن.

نوێنەرانـــی رێکخـــراوەی ئەمبرێـــلای (ســـەیوان) رۆمانشـــی لـــەو بڕوایـــەدان هـــۆی کەمبوونـــەوەی بەردەوامـــی ئەوانـــەی بـــە زمانـــی رۆمانشـــی قســـە دەکـــەن وەك لـــە تازەتریـــن ئامـــاردا ســـاخبۆتەوە تـــا رادەیەکـــی زۆر بـــۆ لـــە ئارادانەبوونـــی زمانێکـــی وێژەیـــی هاوبـــەش (گشـــتیی) دەگەڕێتـــەوە. بەهەرحـــاڵ، ئـــەو هەوڵـــەی بـــۆ هێنانـــە ئـــاراوەی شـــێوازێکی وێژەیـــی هاوبەشـــیی زمانەکـــە دەدەدرێـــت. رەخنـــەی زۆری لێگیـــراوە لەلایـــەن ئەوانـــەوە کـــە مەترســـیی ئەوەیـــان هەیـــە ئـــەو فـــرە زمانییـــە تاکـــەی لـــە گریســـچوونی رۆمانشـــی زمانـــدا هەیـــە، وەك خـــۆی نەمێنێـــت. ئـــەوان وایدادەنێـــن زۆر لنەشـــێوەزارە ئەوروپاییـــە هـــەرە کۆنبـــاوەکان بخرێتـــە بـــەر

هەڕەشـــەی لەنێوچوونـــەوە.

ئەگەرچـی زمانـی وێژەیـی هاوبـەش کـە نـاسراوە بـە (ڕۆمانشـی گریسـچوونی) هـــەر لـــە ســـاڵانی حەفتـــاکان و هەشـــتاکانەوە (ســـەدەی رابـــردوو- ئاســـنگەر) گەشـەی کـردووە. وەلـێ تاکـو سـاڵی ٢٠٠٣ بەشـێوەیەکی کاراو بەربڵاونەکەوتـە خوێندنگـە و فەرمانگـە گشـتییەکانەوە. پێشـنیازێکی لـەوەوە پێـش چەندیـن جـار دووپاتکراوەتـەوە بەمەبەسـتی ڕەچاوکردنـی ویسـت و داخوازییەکانـی گـروپ و پارتـە هەمـە جـۆرە پێوەندارەکانـەوە.

زمانـی ڕۆمانشـی گریسـچوون دەبێـت لەمـەولا بـۆ مـاوەی ئێجـگار زیاتـر لـەوەی پێشـتر پێشـنیازی بـۆ کرابـوو کاری پێبکرێـت. لەکاتێکـدا بەکارهێنانـی زمانـە ڕۆمانشـییە گشـتییە تازەکـە بـە تەنهـا لـە چوارچێـوەی نووسـینەکەدا دەمێنێتـەوە. کەچـی پەیمانگـە پەروەردەییـەکان دەکـرێ بەردەوامـبن لـە بەکارهێنانـی شـێوەزارێکی ناوچەیـی وەك زمانـی ئاخافتنیـان بەتایبەتـی لەسـەر ئاسـتی سـەرەتاییدا. کـۆی تێچوونـی پرۆژەکـەش کـە چـاوەڕوان دەکرێـت سـاڵی ٢٠٠٧ دەسـتی پێبکرێـت بـە (١٠) دە ملیـۆن فرانکـی سـویسری خەملێـنراوە و بڕیـارە دوو سـێیەکی (٢/٣) لەلایـەن حکومەتـی فیدراڵـەوە بدرێـت.

٥- زمـان لـە ژیانـی ڕۆژانـەدا: بەکارهێنانـی زمـان لـە ژیانـی ڕۆژانـەدا بـۆ نموونـە، پـەروەردە، ڕاگەیانـدن و شـتی تـر، سـویسرا وڵاتێکـی کۆنفیدراڵییـە و هـەر ٢٦ کانۆتـن و نیـوە کانتۆنەکانـی خاوەنـی سـەربەخۆییەکی بەرفرەوانـن. ١٧یـان بەزمانـی ئەڵمانـی دەدوێـن، چـوار بـە زمانـی فەرانسـەیی (جـۆرا، نیچاتیـل، ڤـاودو جنینڤـا) یەکێکـی بـە زمانـی ئیتالیایـی (تیسـینۆ/ تێسـین) و چواریشـیان هەریەکـە و پـتر لـە زمانێکیـان هەیـە (بێـرن، فریـووگ، ڤالـێ و گراوبۆنـدن). سـیانیان جووتزمانیـن (فەرەنسـەیی و جەرمانـی) کەچـی چوارەمەکەیـان (گراوبۆنـدن) بـە سـێ زمـان دەدوێـن (جەرمانـی، ڕۆمانشـی و ئیتالیایـی).

لەبـەر ئـەوەی هـەر کانتۆنـێ یاسـای تایبـەت بەخـۆی لـە بـواری پـەروەردەدا

هەیـە، بۆیـەکا پێناســەی ئامانجەکانــی پــەروەردە لەسەرتاســەری ســویسرادا وەك یـەك نیـن. لـە پەرەگرافـی (B) لەسـەرەوە هەنـدێ لـە کێشـەکانی خوێندنـی زمـان لـە کانتۆنەکانـدا گفتوگۆیـان لەسـەرکراوە. یـەك لـە ئاریشـەکانیش لـە بەدەسـتهێنانی خوێندەواریــی و (شــارەزایی) لــەو قوتابخانــەدا بەرچــاو دەکــەوێ کــە بەزمانــی جەرمانیـی قسـە دەکـەن، هـەر چەنـد فێرکردنـی خوێندنـەوەو نووسـین تەنهـا بـە زمانـی سـتانداردی جەرمانییـە زۆربـەی مامۆسـتاکان، بەتایبەتـی ئەگـەر قسـەکانیان پێوەندیـی بـە (کرۆکـی) (ناوەرۆکـی) بابەتـی وانەکانیانـەوە نەبـێ، وەختـێ کـە لەگەڵ منداڵەکانـی پلەکانـی یەکـەم و دووەمـی قوتابخانـەی سـەرەتاییدا قسـە دەکـەن بـە بەردەوامـی بەشـێوەزارە خۆجێییەکـە دەیاندوێنـن. بەوشـێوەیە دوو جـۆرە چوارچێوەی زمانیـی داهێـنراون و لەلایـەن منداڵەکانیشـەوە کراونەتـە نێونەتەوەیـی, وەلـێ ئـەوەی کـە زۆر جیـددی و سەرەکیشـە لـە پرۆسـەی فێربوونـدا زۆربـەی کاتیـش هێشـك و بێزارکـەرەوە بـە نووسینیشـە ئـەوا هەمیشـە بـە زمانـی سـتاندەری جەرمانیـی، ئەنجـام دەدرێـت ئەوەشـیان کـە لـە پرۆسـەکەدا بەپلـە دوو دێـت. ئـەوەی پێوەندیـی نێـوان تاکـەکان دروسـت دەکات و زارەکیشـە ئـەوا بـە شـێوەزارەکە ئەنجامدەدرێـت.

منــداڵان لــە خوێندنگــەدا رووبــەڕووی چەندیــن شــێوەی جەرمانیــی ســتاندەرد دەبنــەوە کــە بــە رواڵــەت ســویسرین بەتایبەتــی لەشــێوەی گۆکردنیانــدا، ئەمەشــیان بەتــەواوی شــێوەیەکی ســتاندەردی جــوداوازە لــەوەی لــە میدیاکانــدا بەرچــاو دەکەوێــت. نەخواســتنی بەکارهێنانــی زمانــی ســتاندەردی ئەڵمانــی لــە قســەکردندا زیاتــر بــۆ ئــەوەش دەگەڕێتــەوە کــە لەنێــو خەڵکــدا رۆژ بــەرۆژ ئــەو بۆچوونــە پەرەدەســێنێت کــە ئەمــە زمانێکــی غەیــرە ســویسرییە. ئەگەرچــی ســویسرا لــە دوو جەنگــی جیهانیــی دژ بــە ئەڵمانیــا لــە مــاوەی ئــەم ســەدەیەدا خــۆی بــە دوور گرتــووە، تــا ئێســتەیش هەڵوێســت لــە هەمبــەر ئــەو وڵاتــەوە هــەر زۆر نەیارانــە و نــا دۆســتانەیە. ئـەو هەنـدەی لـەو بەشـەی وڵاتـدا کـە بـە جەرمانیـی قسـە دەکـەن پەیوەنـدی بـە فێربوونـی زمانـی بیانییـەوە هەیـە، زمانـی فەرەنسـی زۆر لەمێژەوەیـە

وەکــو دووەم زمانــی نیشــتمانیی فێردەکرێــت، کەچــی لــەو بەشــەیدا کــە بــە فەرەنسـیی قسـە دەکـەن ئـەوا زمانـی جەرمانیـی دووەم زمانـی نیشـتمانییە (LN2).

لـەو بەشـەکەی تریشـدا کـە زمانیـان ئیتالیاییـە ئـەوا دووەم زمانـی نیشـتمانیی زمانـی فەرەنسـەییە لـە بنەچـەی زمانـی رۆمانشـین، کەچـی لـە حاڵەتـی کانتۆنـی (تیسـینۆ)دا، زمانــی ئەڵمانیــی لــە پێــش زمانــی ئینگلیزییەوەیــە، چونکــە لــەو کانتۆنــەدا تێکەڵاویــی لەتــەك بەشــی ئەڵمانیــی زمانــی وڵاتــدا زۆر خەســتتر و بەربڵاوتــرە تــا لەکانتۆنــی جینڤــا (Geneva)دا.

لـە شـوێنەکانی تـر فێرکردنـی دووەم زمانـی نەتەوەیـی یـان زمانـی سـێهەمیش بــەدوا دادێــت، بــۆ نموونــە (زمانــی ئیتالیایــی) لــەو کانتۆنــەدا کــە بــە زمانــی فەرەنســەیی یاخــود جەرمانیــی قســە دەکــەن، یانەخــۆ زمانــی ئینگلیــزی کــە یەکــەم زمانــی رەســەنی بیانییــە.

ســویسرا ئەگەرچــی ماوەیەکــی ئێجــگار زۆرە وڵاتێکــی فــرە زمانییــە، بــەڵام زۆربــەی ئــەو تاکانــەی لــەوێ دەژیــن دوو یــان فــرە زمــان نیــن دەســتەواژەی (چوارزمانیــی) دەکــرێ تەنیــا بــۆ وڵاتەکــە نــەك خەڵکەکــەی بــەکار ببرێــت.

ئــەوەش دیاردەیەکــی کۆمەڵایەتییــە. کۆمەڵگــەی رۆمانشــی تاکــە کۆمەڵگــەی دوو زمانییــە (بــە رۆمانشــی و جەرمەنیــی) و ژمارەیەکــی زۆری خەڵکــی (رایتــۆر رۆمانشــی) لانــی کــەم بــە دوو زمانەکانــی تــر قســە دەکــەن و یــان هــەر نەبێــت لێیــان تێدەگــەن.

بــۆ ماوەیەکــی زۆر دیــاردەی بــە دوو زمــان قســە کــردن وەك هەڕەشــەیەك لــە پێشــەوە لەســەر پاراویــی و پەتیەتــی زمانــی یەکــەم و دووەمیــش وەکــو هەنگاوێــك بــەرەو بــە (جەرمانیبــوون) ســەیر دەکــرا.

ئینگلیــزی خۆیــی خزاندۆتــە نێــو ریــزی زمانەکانــی دیکــەوە کــە زۆر بــە بــڕوا بەخۆبوونــەوە لــە ســویسرادا قســەیان پێدەکرێــت لــە هەنــدێ لــە کانتۆنەکانــدا بڕیــاردراوە زمانــی ئینگلیــزی لــە قوتابخانــەی ســەرەتاییدا لــە جیاتــی زمانــی

فەرەنسـەیی بخوێنرێـت. بێتـو لـەو بەشـەی بـە فەرەنسـەیی قسـان دەکـەن زمـای ئینگلیـزی بخەنـە شـوێنی زمانـی ئەڵمانییـەوە لەوانەیـە لـە داهاتـوودا هـەر دوو بەشـەکان بـە زمانـی ئینگلیـزی چاکـتر لـە یەکـدی تێبگـەن و پێوەندیـی بەیەکـەوە بکـەن. بەکارهێنانـی ئینگلیـزی بێگومـان زەمینـە بـۆ خـۆی دەڕەخسـێنێت بەتایبەتـی لەکاروبـاری بازرگانیـی و توێژینـەوەدا، بـەڵام گرووپـە حکومییـەکان ئەوانـەی لـە بـواری زمانـەوە کار دەکـەن پـێ لەسـەر ئـەوە دادەگـرن کـە پێویسـتە چـوار زمـان لەتـەك ئینگلیزیـدا لـە ئارادابـن، چونکـە ئەرکەکانیـان جـوداوازن و ناشـێ ئینگلیـزی جێگـەی هەمـوو زمانەکانیـتر بگرێتـەوە. هەروەهـا فـرە زمانیـی هەرگیـز نـەك هـەر وەك بارگرانییـەك سـەیری ناکرێـت، بگـرە دەرفەتێکـە و دەلیڤەیەکـی لەسـەر پشـتە بـۆ فرەوانکردنـی ئاسـۆی رۆشـنی تاکـەکان، هەروەکـو هۆکارێکـە بـۆ دەوڵەمەندکردنـی دەسـتەجەمعیش. هـەر زمانێـك و هـەر هەرێمێـك پرۆگرامگەلـی تەلەڤزیۆنـی و رادیۆیـی خۆیانیـان هەنـە. وا مەزەنـدە دەکرێـت نزیکـەی ٦٠٪ لەسـەدا شەسـتی بەرنامـەی راسـتەوخۆکانی تەلەڤزیـۆن لـە سـویسرا، یـان ئەوانـەی لەناوچەکانـدا بەرهـەم دەهێنرێـن. بەشـێوە زمانـە خۆجێیـەکان بێـت، پەخشـی دەنگوبـاس و هەواڵـەکان، بەڵگەنامـەکان (یـان لەبنەڕەتـەوە بـە ئەڵمانییـە یـان وەرگێڕدراوەتـە سـەر جەرمانیـی سـتاندەرد) ئـەو زنجیـرە تەلەڤزیۆنانـەی کـە زۆربـەی کات بریتیـن لـە (چیرۆکـی هەواڵگریـی) لەلایـەن و بـۆ یەکێـك لـەو دوو کۆمپانیایـەی پەخشـی نیشـتمانیی جەرمانیـی (بەشـی سـویسرای ئەڵمانـی زمـان لـە کۆمپانیـای پەخشـی سـویسریی) و (کۆمپانیـای نەمسـاوی بـۆ پەخشـکردن) و هەروەهـا ئـەو فیلمانـەی لـە دەرەوە دەهێنرێـن کـە بەگشـتی وەرگێـڕدراون، بەشـێوەزارێکی زمانـی سـتاندەردی جەرمانیـی جـوداواز بەرهـەم دەهێنرێـن.

چوارەم زمانیش خۆی بەرگوێ دەخات:

رۆمانشـی کـە چـوارەم زمانـی نەتەوەییـە لـە سـویسرادا، بایـەخ پێدانـی زیاتـری پێـدراوە دوای ئـەوەی سـەنتەرێك بـۆ پەخشـی تەلەڤزیـۆن و رادیۆیـی لـە شـاری

چـور (chur) ی پایتەختـی کانتۆنـی (گراوبونـدن) دامەزرێـنراوە. دەزگـەی پەخشـی سـویسری (SBC) ٢٦ ملیـۆن فرەنگـی سـویسری لـەو سـەنتەرە نوێییـەدا خـەرج کـردووە. ئـەوەی کـە نـەك تەنیـا هـەردوو یەکەکانـی تەلەڤزیـۆن و رادیـۆ لەخـۆ دەگرێـت بەڵکـو، یەکەمجاریشـە بـە پێدانـی سـتۆدیۆ تەلەڤزیۆنەکانـی خـۆی هاوکاریـی کارمەندانـی پەخشـکارانی زمانـە کەمینەکـە دەکات.

تەلەڤزیـۆن و رادیـۆ بـە زمانـی رۆمانشـی خزمـەت بـە کەمـتر لـە ١٪ یـەك لەسـەدای دانیشـتوانانی سـویسرا (نزیکـەی شەسـت هـەزار کـەس) ئەوانـەی بـە زمانەکـە قسـە دەکـەن، دەگەیەنێـت. لەبـەر ئـەوەش کـە کەناڵێکـی تەلەڤزیۆنـی تایـەت بـە خۆیـەوەی نییـە ئـەوا بەرنامەکانـی لـە رێـی تەلەڤزیۆنـی تایبـەت بـە زمانـی ئەڵمانییـەوە پەخـش و بڵاودەکاتـەوە.

دەزگـەی (SBC) سـاڵانە (٢٢,٥) ملیـۆن فرەنگـی سـویسری بـۆ میدیـا خـەرج دەکات کـە ئـەوەش دەکاتـە ١,٥٪ سـەرمایە و دەسـتکەوتەکانی لـە وەرگرتنـی رەسـم و باجـی مۆڵەتپێـدان، وێـڕای ئەمـەش حکومەتـی فیدراڵـی و کانتۆنـی گراوبوونـدن بـە (٥) ملیـۆن فەرەنـك سـاڵانە بەشـداری دەکـەن بەمەبەسـتی پشـتیوانی و پاراسـتنی کۆمەڵگـەی رۆمانشـی.

رێککەوتنە نێودەوڵەتییەکان

ئایـا وڵات هیـچ پەیماننامەیەکـی نێودەوڵەتیـی پەیوەسـت بـە پاراسـتنی کەمایەتییـەکان ئیمـزا کـردووە؟

دەسـتووری ئەوروپـا بـۆ زمانـە هەرێمایەتـی یـان کەمایەتییـەکان کـە لـە رۆژی ٨ی ئۆکتەبـەری ١٩٩٣دا ئیمزاکـراوە و لـە ٢٣ی کانوونـی یەکەمـی ١٩٩٧دا پەسـەند کـراوە و لـە ١ی نیسـانی ١٩٩٨ دا خراوەتـە بـەرکار، چوارچێـوەی رێککەوتنـە نێودەوڵەتییەکـە سـەبارەت بـە پارێزگاریکـردن لـە کەمینـە نەژادییـەکان لـە ١ی شـوباتی ١٩٩٥ ئیمـزا کـراو لـە٢١ی ئۆکتۆبـەری ١٩٩٨ پەسـەند کـراوەو رۆژی ١ی شـوباتی ١٩٩٩ خراوەتـە بـەرکارەوە.

هەمەچەشنە

چیتر هەیە لەبارەی زمانەکان و کەمینەکانەوە؟

ئەنجومەنی فیدرالی (حکومەت) دەستیکردووە بە ئامادەکردنی رەشنووسی زنجیرە یاسایەکی نوێی پەیوەست بە ماددەی (٧٠) هەفتای دەستوور (ئەوەی مامەڵە لەگەڵ زمان دەکات) لەبارەی زمانە فەرمییەکان و لە یەکتر تێگەیشتنی کۆمەڵگەکانەوە ئەمانە خرابوونە خشتەوە بۆ دەرچوواندن لە نیوەی دووەمیساڵی ٢٠٠٠دا. هەرچەندی تا ئێستەیش کۆسپ و تەگەرەی زۆر ماون، پێویستە یاسا فیدرالییە تازەکانی زمان پشتیونیکردنی زمان و پەرەپێدان و چاکتر کردنی تێکگەیشتن لە نێوان کۆمەڵگە زمانەوانییە جوداوازەکاندا لەخۆ بگرن، هەروەها ئەوەیش دیاری بکات کە دەبێ چۆن زمانەکان بەکار ببرێن لە خوێندنگە فیدرالییەکان وپێوەندی بەیەکەوە کردنیاندا و رێکخستنی ئەو خزمەتگوزارییانەی لەماددەی ٧٠ی دەستووری فیدراڵی و قانوونە پێوەندیدارەکانی دیکەدا چەسپێنراون. ئەو گرووپەی لە کۆکردنەوەی گەڵاڵەی یاساکاندا کار دەکەن، رایانوایە کە یاسا سازیی تازە بەو ئاراستەدا بێت کە سویسرا وەکو وڵاتێکی چوارزمانیی بهێڵدرێتەوە. ئەوان هیچ پاساوێك نابینن بۆ چ دەبێت ئەو بۆچوونە پێداچوونەوەی بۆ بکرێت؟

دیاردەی فرە زمانیی لەرادەبەدەر بە توندی بە میراتی کۆنینەو بونیادی فیدرالییەت و هەستی نەتەوەییەوە گرێدراوە کە لەیەکدی دابڕانیان ئێجگار دژوارە.

(تەشرینی دووەمی ٢٠٠١).

لە تشرینی دووەمدا کۆمیتەی وەزیرانی ئەنجوومەنی ئەرووپا رایسپارد کە داخوازیی سویسرا بۆچوونە ژێربااری پەیمانی ئەوروپاوە لەمەڕ زمانە هەرێمایەتی یان کەمایەتییەکان قەبوول بکرێت. کۆمیتەکە ئەوەیشی راسپارد کە دەبێ دەسەڵاتە فیدرالییەکان کانتۆنی و شارەوانییەکانیش ئەوە بسەلمێنن

کــە کۆمەڵگــەی رۆمانــی زمــان ســوودی ئەوتــۆ لــەو پاراســتنە وەربگــرن کــە لــە پەیماننامەکــەدا هاتــووە. هەروەهــا داوا دەکات هەمــوو کۆســپ و تەگەرەیەکــی قانوونــی و کردەنــی لەبــەردەم بەکارهێنانــی زمانەکانــی رۆمانــی و ئیتالیایــی لــە دادگەکانــی کانتۆنــی (گریسـبۆن) دا نەهێڵرێـن و دەشـخوازێت بەکارهێنانــی لەســەر ئاســتی دامودەزگــە فیدرالییەکانــدا پــەرەی پێبدرێــت.

١- دەرەنجام: تێبینییە کۆتاییەکان

ســویسرا تاکــە وڵاتــی فــرە زمــان نییــە لــە ئەوروپــادا وەلــێ لەوانەیــە تەنهــا وڵات بێــت کــە تیایــدا فــرە زمانیــی بەرادەیەکــی زۆر پیادەکــراوە، لــە نــاوەوە و لــە دەرەوەی ئــەو چوارچێوەیــەدا کــە پەرلەمانیــی فیــدرال دیاریکــردووە پرســی زمــان تــا ئاســتێ نەبۆتــە کێشــەیەکی سیاســی و هەروەکــو هیــچ گروپێکــی زمانــە نەژادییــەکان ئەوەنــدە باڵادەســت نەبوونــە تاکــو گروپــە پەراوێزکــراوەکان ناچــار بکرێــن زمانــی زۆرینــە فێــر بــن وبــەکاری بێنــن چونکــە ســویسرا دەوڵەتێکــی نەتەوەیــی نییــە وەك فەرەنســا، بەریتانیــا، یــان ئەڵمانیــا کــە زمانــی ســتاندەردی نەتەوەییــان وەك نیشــانەو خاڵێکــی تایبــەت بــۆ یەکگرتــن و گرکردنــەوەی هەڵوێســت و هەســتی نیشــتمانیی، دەور دەبینــێ، بەڵکــو ئــەم دەوڵەتێکــە تیایــدا چەنــدان رەگــەزی بەهێــز کــە دەکرێــت بەیەکــەوە کۆببنــەوە و (پێناســەیەکی نیشــتمانیی) دابهێنــن، لــە پێکهێنانیــدا بەشــدارییان کــردووە.

جــا کارەســاتێ دەبــوو گــەر ســویسرا بــۆی نەکرابایــا شــوێنێك بۆخــۆی لەنێــو یەکێتــی ئەوروپــادا بدۆزێتــەوە، ئــەو یەکێتییــەی کــە دەیتوانــی ئەزموونــی دەوڵەمەنــدی خــۆی لەبــارەی پێکــەوە هەڵکــردن و ژیــان و گوزەرانــی کۆڵــك و تەبایــی چۆنیەکبــوون و دەرەنجامــی ســەرکەوتووی ئــەو ئەزموونــەی لەنێــوان چــوار گروپــی نــەژاد و زمانــی جــوداواز پێببەخشــێت. بــۆ ئەنجامدانــی ئەمەیــش دەبــوا ســەرەتا پێگــە و بایەخــی کەلتــووری زەنگیــن وپایتەختــی سیاســی خــۆی بزانیبایــە، ئــەوەش تەنیــا بــەوە دێتــە دی کــە هــەر یــەك لــە گروپــە زمانیــی و رەگەزییــەکان

فێربــن کــە رێــزی خواســتەکان و مەترســییەکانی ئەوانــی تریــش بگــرن.

یاساسازیی:

دەســتوور: لەکانوونــی یەکەمــی ١٩٩٨ دا لەلایــەن پەرلەمانــەوە پەســەند کــراوە لــە ١٤ی نیســانی ١٩٩٩دا لــە ریفرانــدۆم (راپرســیی)دا پەســەند کــراوە ولــە (١ی کانوونــی دووەمــی ٢٠٠٠) وە خراوەتــە بــەرکار.

تێبینی سەرنووسەر:

دەســتوورە تازەکــە بەرەســمیی (لــە ١٤)ی نیســانی ١٩٩٩)وە بــە (٥٩٪ بەڵــێ و ٤١٪) نــەرێ) پەســەند کــراوە و هــەر لەیەکــی کانوونــی دووەمــی ٢٠٠٠ەوە بــەرکارە. لــە (٢٠ی نیســانی ١٩٩٩ پێداچوونــەوەی بۆکــراوە). دەســتوورە کۆنەکــەش لــە٢٩ی ئایــاری ١٨٧٤دا پەســەند کــراوە.

پێداچوونەوەی دەستوور لە ٢٠ی نیسانی ١٩٩٩دا:

ماددەی چوار زمانە نیشتمانییەکان

زمانــە نیشــتمانییەکان ئەمانــەن: ئەڵمانیــی (جەرمانیــی) فەرەنســەیی، ئیتالیایــی و رۆمانشــی.

ماددەی ١٨ی سەربەستیی بەکارهێنانی زمانەکان

سەربەستی زمان پارێزراوە

ماددەی (٦٩) کەلتوور:

- بواری کەلتوور بابەتێکی کانتۆنییە.

- کۆنفیدراســیۆن لەوانەیــە پشــتگیریی ئەوچالاکییــە کەلتوورییانەبــکات کــە لــە بەرژەوەندیــی ســەرجەم نیشــتماندان و هەروەهــا هانــی هونــەر و موزیــك بەتایبەتــی لەگۆڕەپانــی پــەروەردەدا بــدات.

- لــە ئەنجامدانــی ئەرکەکانیــدا لەســەریەتی رەچــاوی هەمەچەشــنەیی و فرەیــی زمــان و کەلتــووری وڵات بــکات و لەبەرچــاوی بگرێــت.

ماددەی (٧٠) زمانەکان:

١- زمانــە فەرمییەکانــی کۆنفیدراســیۆنەکە بریتیــن لــە: ئەڵمانیــی، فەرەنســەیی و ئیتالیایــی رۆمانشــیش بــۆ ئەوانــەی قســەی پێدەکــەن بــە فەرمیــی دەناسرێــت.

٢- دەبــێ کانتۆنــەکان خۆیــان زمانــە فەرمییەکانــی خۆیــان دەستنیشــان بکــەن، هەروەهــا لەپێنــاو پاراســتنی هارمۆنــی لەنێــوان کۆمەڵگــە زمانەوانییەکانــدا پێویســتە لەســەریان دابەشــبوونی زمانــەکان وەك لەکۆنــەوە هاتــووە بپارێــزن و بــە بایەخــەوە بڕواننــە دابەشــبوونی زمانــە ناوچەییــەکان وەك لــە دێرزەمانــەوە هاتــووە و درێــژەی پێبــدەن و رەچــاوی کەمینــە زمانییــە خۆجێییەکانیــش بکــەن.

٣- دەبێــت کۆنفیدراســیۆن و کانتۆنەکانیــش هانــی لەیــەك تێگەیشــتن و ئاڵوگۆڕیــی نێــوان کۆمەڵگــە زمانییــەکان بــدەن.

٤- پێویســتە کۆنفیدراســیۆن پشــتگیریی لەکانتۆنــە فــرە زمانییــەکان بــکات لــە جێبەجێکردنــی کارەکانیانــدا.

٥- پێویســتە کۆنفیدراســیۆن پشــتگیریی ئــەو پێوەرانــە بــکات کــە لەلایــەن هــەردوو کانتۆنــی (گراوبوونــدن و تێســین) بــە مەبەســتی بەکارهێنــان و پەرەپێدانــی زمانەکانــی ئیتالیایــی و رایتــو رۆمانشــی کاریــان پێکــراوە.

یاساکاریی (هەمەجۆر)

مەسەلەکەی دێرەنگ (Derung):

گونــدی ســانت مارتــن (sant martin) بــە زۆری هــەر (٦٠) دانیشــتوانی تیــادا هەبــووە و زۆربەشــیان بــە ئەڵمانیــی قســەیانکردووە لەکاتێکــدا کەمینەیەکــی لەســەدا بیســتی ٢٠٪ ئاخاوتنیــان بــە زمانــی رۆمانشــی بــووە. مامۆســتایەکی قوتابخانەکــە زمانــی دایکــی رۆمانشــی بــووە. دوو گونــدی دراوســێ قوتابخانەیەکــی رۆمانشــیان هەبــووە. دێرەنگــەکان کــە خانەوادەیەکــی رۆمانشــی بــوون لەســەر کێڵگەیــەك دەژیــان لــە کۆنــەوە ســەر بــە رۆمانشــیەکان بــووە. ئەوانــە منداڵەکانیــان دەنــاردە خوێندنگەیەکــی رۆمانشــی لــە گوندەکــەی نزیکــی خۆیانــەوە و دواتــر هەوڵیانــدا کرێــی خوێنــدن و تێچوەکانــی دیکــەش لــە دەزگای پــەروەردەی حکومەتــی فیــدراڵ

وەربگرنـــەوە، بـــەڵام ســـەرنەکەوتن. دادگـــەی کانتۆنەکـــە بڕیاریـــدا ئاوایيەکـــی چووکەڵـەی وەك سـانت مارتـن بـە زۆرینەیەکـی ئەڵمانییـەوە لەسـەری نییـە کـرێ و خەرجـی هـەردوو خوێندنـی ئەڵمانیـی و ڕۆمانشـی بـدات.

بـــەڕای دادگـــەی کانتۆنەکـــە ســـەپاندنی خەرجییەکانـــی خوێنـــدن لـــە قوتابخانەیەکـی ڕۆمانشـی دێیەکـی دراوسـێیدا هەرگیـز سـەرپێچی و پێشـێلکردنی یاسـای ئازادیـی زمـان ناگەیەنێـت. (منداڵـەکان دەرفەتـی ئەوەیـان هەبـووە لـە قوتابخانـەی سـانت مارتنـدا بەخۆڕایـی بخوێنـن. کەچـی مامۆسـتاکە ئـەوەی زانـی دایکـی ڕۆمانشـی بـوو بەهـەردوو زمانـی ڕۆمانشـی و جەرمانیـی وانـەی دەگوتـەوە تـا ئـەو ئاسـتەی منداڵـەکان توانـای تێگەیشـتنیان دەبـوو. بەمشـێوەیە زمانـی دایکیـان بەتەواویـی بەرچـاو خـراوە. مافەکانـی زمانـی کەمینەیـش پێشـێل نەکـراون، بۆیـەکا هیـچ پاسـاو و زەمینەیەکـی ڕەوا لـە ئـارادا نییـە بـۆ داواکردنـەوەی کرێـی خوێنـدن و خەرجییەکانـی دیکـەی، کاتـێ دایـکان و بـاوکان خۆیـان بڕیاریـان دابێـت منداڵەکانیـان بچـن لـە قوتابخانەیەکـی گوندێکـی دراوسـێدا دەوام بکـەن).

بەپێـــی یاســـای فیـــدراڵ بـــۆ پـــەروەردە منـــداڵان بۆیـــان هەیـــە بنێردرێنـــە خوێندنگەیەکـی سـەر بـە دەوڵـەت لـە گوندێکـی دراوسـێدا بێتـو بۆیـان ئاسـانتر بێـت بچـن بـۆ ئـەوەێ تـا بـۆ ئـەو دێیـەی کـە لـە ڕووی کارگێڕییـەوە سـەربەوێن، ئـەو گونـدەی منداڵەکـە تیایـدا دەژیـت عادەتـەن خەرجییەکانـی بـۆ دەدات. لەگـەڵ ئەمەشـەوە لـە هـەر شـوێنێك منداڵێـك لـە قوتابخانەیەکـی گوندێکـی تـردا دەوام بـکات (لەبـەر چەنـد هۆیەکـی تایبـەت) ئـەو کات پێویسـتە خانەوادەکـەی خەرجییەکانـی بـۆ بـدات.

کاربەدەسـتانی کانتۆنەکـە داوایەکـی (دەرەنگ)یـان لـەم کێشـەیەدا ڕەتکـردەوە چونکـە منداڵەکانیـان هیـچ بەهانـە و پاسـاوێکی زمانەوانیـی جیددییـان نەبـوو بـۆ نەچوونیـان بـۆ قوتابخانـە جەرمانیـی زمانەکـەوە. دادگـەی فیـدراڵ پێشـینەیەکی بـۆ ئـەوە دانەهێنـاوە ئەگـەر زمانێکـی دایـك کەمینـە بـوو (بابڵێیـن ئەگـەر زمانـی

دایکی مامۆستایەك زمانی کەمینە بێت) بۆی بکرێتە هۆ یان پاساوێکی رەوا.

بۆیەکا روونکردنەوەکەی دادگەی کانتۆنەکەی پەسەند کرد و بەرەوا و قانوونیی لە قەڵەمدا لەگەڵ ئەوەشەوە دادگەی فیدراڵ پێیوایە کە پاراستن و هێڵانەوەی زمانی رۆمانشی لە بەرژەوەندی سویسرادایە.

«ئێمە نابێت هەندێ فاکتەری دیاریکراو فەرامۆش بکەین، منداڵە رۆمانشییەکان ئاساییە هەر چۆنێ بووە هەر دەبێ زمانی ئەڵمانیی فێر بن، لەبەر ئەوە شتێکی ئاساییە کە لە رۆژەکانی سەرەتایی قوتابخانەیانەوە زمانی جەرمانی بخوێنن. لەگوندە رۆمانشییەکاندا زۆربەی خوێندکارەکان بە زمانی ئەڵمانی وانە دەخوێنن. رەوایش نییە ئەم نزیکبوونەوەیەی کە هۆکاری عەمەلی سەپاندوویەتی، بەهەرەشە بۆ سەر ئازادیی زمانی لێکبدرێتەوە».

بەم پێیە باوکی خێزانە رۆمانشییەك لە سەریەتی لەگەڵ ئەو راستییەدا رابێت کە لە دێیەکی زۆرینەی جەرمانییدا منداڵەکانی پێویستە بچنە قوتابخانەیەکی ئەڵمانیی درەنگەکانی لە داواکەیاندا ئەوەیان خستەڕوو کە گوایا کانتۆنی گڕاوبوون‌دن مافەکانیانی لە خوێندنی سەرەتایی بە خۆڕایی پێشێل کردووە. بەڵام تیایدا سەرنەکەوتن. ئەنجوومەنی فیدراڵ، بە پێداگرتن لەسەر دەسەڵاتە دیاریکراوەکانی خۆیەوە بڕیارەکەی دادگەی چەسپاند و کێشەکەی برانەوەو کۆتایی پێهێنا.

پرەنسیپە دەڤەرایەتییەکە لەم کێشەیەدا بەربەستێکە لەبەردەم بەدەستهێنانی پەروەردە و (خوێندنی)ی سەرەتایی داو زمانی قوتابخانەی ناوچەیی دەکاتە هۆکارێك بۆ تێکەڵبوونەوەو یەکگرتن. بۆیە بە رەواو بە یاسایی ناسینی داواکەیان بە پێچەوانە و دژی پرەنسیپە دەڤەرایەتییەکەیە و ئەنجامەکەشی ئەوە دەبێت کە (هەرکەسێك بە ئارەزووی خۆی لە هەڵبژاردنی زماندا سەرپشك بێت. پەروەردە (خوێندن) بە زمانێکی جیا لە زمانی دایك مانای ئەوە نییە کە ناتەواوە، بێتو هەموو مەبەستەکان بدات بەدەستەوە.

سەرچاوە و ژێدەرەکان

- CIA – The world fact book 1999

- Microsoft Encarta encyclopedia 2000

- Encyclopedia Britannica 1999 -2000 Britannica. Com. Inc.

- Website "confederation Helvetica" The federal authorities of the Swiss confederation

- Lia Romansch Chur. 1996 " reheat Romansch, facts and figures"

- Plunge, 1997 "cultural Democracy and ethnic pluralism" article "language policies and Education in Switzerland" by Richard. J. Watts.

- Website of the council of Europe, council of Europe's European Treaties.

بەلژیك (بەلجیکا)

زانیاریی گشتیی

پێتەخت: برۆکسل (٩٨٤١٢٢) هەزار کەس (ساڵی ١٩٩٦)

رووبەر: (٣٠٥٢٨) کیلۆمەتری دووجا (١١٧٨٧ میل دووجا).

شێوەی حکومەت

پاشایەتی دەستووریی فیدراڵیی خاوەن پەرلەمانێك بە دوو ئەنجوومەنی یاسازییەوە.

پشکی ساڵانەی هەر تاکێك لە داهاتی گشتیی (٢٣٩٠٠ دۆلار) (ساڵی ١٩٩٩).

دانیشتووان: (١٠١٨٢٠٣٤) کەس لە (تەمموزی ١٩٩٩)دا.

پێکهاتەی نەژادیی:

بەلجیك ٩١٪

ئیتالیی ٢,٤٪

مەغریبییەکان ١,٤٪

فەرەنسیی ٠,٩٪

تورك ٠,٨٪

هۆلەندیی ٠،٦٪

هیتر ٢,٩٪ (تشرینی دووەم ٢٠٠٣)

سالّی ٢٠٠٢، لە سەدا (٥٧,٩) ی دانیشتوانەکان لە هەرێمی هۆلەندیی زمانەکەدا دەژیان (لە سەدا (٣١,٩) یان لە هەرێمی فەرەنسیی زماندا و لەسەدا (٩,٥) یان لە هەرێمی جوتزمانیی بروکسلدا دەژیان. بە تەنها (٧١,٢٨٧) کەس (٠,٧٪) لە هەرێمی جەرمانیزماندا دەژیان.

لە ٢٠٠٢دا بەلجیکا (١٠٣٠٩٧٢٥) دانیشتوانی هەبوو، کە (٨٤٦٧٣٤) واتا (لە سەدا ٨,٤) یان بیانی بوون، زۆرینەیان لە هەرێمی والۆن (wallon) دەژیان. (٣١١٤٧١) زێتر لە (٢٦٠٠٠٠) بیانیی لە هەرێمی برۆکسلی پایتەختدا نیشتەجێبوون، کەچی هەرێمی فلەمیش (Flemish) ژمارەیەکی کەمتری بیانییەکانی (٢٧٥٢٢٣) تێدا بووە.

زمانە فەرمییەکان

هۆلەندی لە (فلێمیش) فەرەنسەیی لە (والۆن) جەرمانیی لۆکسەمبۆرگی، ئۆیل (Oil).

زمانە کەمینەکان:

توێژینەوەی زمان:

١- یاسادانان: یاسازیی پەیوەست بە بەکارهێنانی زمانەوە، دەستووری بەلجیکای لە ١٧ی شوباتی ١٩٩٤دا پەسەند کراوە. سالّی ١٩٩١ دەقی دەستوورەکە بە زمانی ئەلمانیی (جەرمانیی) هەمان پایەی فەرمیی وەکو دەقە فەرەنسییە و هۆلەندییەکان وەرگرتووە.

یاساکانی زمان کە لە سالّی ١٩٦٣دا دەرچوونە بناخە و زەمینەی یاسایی

بـۆ سیسـتەمی پەروەردەیـی ئێسـتا رەخسـاندووە. (نۆڤێمبـەری ٢٠٠٣).

پەخشی رادیۆ و تەلەڤزیۆن لە بەلجیکا:

پەخـش لـە بەلجیـکا بـە تەواوەتـی سـەر بـە کۆمەڵگەکانـە و هەریەکەیـان لـەم مەیـدان و بـوارەدا رێنمایـی و رێووشـوێنی تایبەیتـان هەیـە.

کۆمەڵگای فلەمیش:

لـە کۆمەڵگـەی فلەمیشـدا قانـوون لەبـارەی (میدیـا)وە بەپێـی فەرمانـی شـاهانەی ٢٥ی کانوونـی دووەمـی ١٩٩٥ رێکخـراوە کـە شـەش کۆمپانیـای جـوداواز بـۆ پەخشـی تەلەڤزیۆنـی بەرەسـمی دەناسـێت.

١- کۆمپانیای گشتی پەخشکردن (Vlaamse redio en televisieomrope) (VRT) رێکخـراو (دەزگای فلمێـش بـۆ پەخشـی رادیـۆ و تەلەڤزیـۆن کـە دوو کەناڵـی هەیـە (Canvas/ ketnet, TV١) ئـەوەی (VRT)س خەرجییەکـەی بەشـێوەیەکی سـەرەکی بـە سـەرمایەی گشـتیی لـە کۆمەڵگـەی فلمێشـەوە دابینکـراوە.

٢- کۆمپانیـای پەخشـی تایبـەت بـۆ سـەرجەم کۆمەڵگـەی فلمێشـی. گرنگتریـن وێسـتگەی بازرگانـی (کۆمپانیـای میدیایـی فلێمیشـەوە بەنـاوی (VTM) (VMM) (Kanal2 and Jim TV) لـە یەکـی مانگـی ئـاداری ٢٠٠٢ وەوە وێسـتگەی بازرگانیـی پەخشـی بەریتانـی پێشـوو (VT4) کـە بەشـێکە لـە گرووپـی SBS) بـە مۆڵەتێکـی پەخشـکردنی فلێمیـش کار دەکات هەروەکـو بـۆ جەماوەرێکـی بەرتەسـکتر یـان تایبەتمەنـد تەلەڤزیۆنـی (Liberty TV. Com) Event TV canal z) (تەلەڤزیۆنـی بارزگانیـی بەلجیکـی و Vitaya (Media ad infimum NV) کـە ئێزگەیەکـی تەلەڤزیۆنـی تایبەتـە بـە ژیـان.

٣- چەنـد وێسـتگەیەکی هەرێمایەتـی دە ئێزگـەی هەرێمایەتـی هەنـە کـە بـۆ دارایـی بەشـێوەیەکی سـەرەکی پشـت بـە کرێـی سەرپەرشـتیکردن و بڵاوکردنـەوەی رێـکلام دەبەسـتن.

٤- تەلەڤزیۆنـی گرووپـی تایبەتمەنـد و ئامانجـدار. ئـەم تەلەڤزیۆنـە یـەك جـۆر

پرۆگرامــی تایبەتمەنــد پەخــش دەکات، یانەخــۆ گرووپێکــی کەمینــەی دیاریکــراو دەدوێنێــت. تــا ئێســتەیش ئــەم جــۆرە تەلەڤزیۆنــە نەبۆتــە شــتێکی عەمەلــی. یــان بــۆ ئەوەیــان هەڵبــژاردوون کــە وەك پەخشــکارێکی گشــتیی مۆڵــەت وەربگــرن.

٥- کەناڵــی تەلەڤزیۆنــی بــە پــارە تاکــە تــۆڕی تەلەڤزیۆنــی بــە پارەیــە لــە (فلانــدەرز).

٦- خزمەتگوزارییەکانــی تەلەڤزیــۆن، ئێزگەیەکــی تەلەڤزیۆنــی کــە جۆرەهــا خزمەتگــوزاری پێشــکەش بــە جەمــاوەر دەکات (تــا ئێســتێ نەکەوتۆتــە کار).

فەرمانــی شــاهانەی (١٩٩٨) ڕێگــەی بــە رادیــۆی تایبــەت داوە لــە کۆمەڵگــەی فلەمیشــی (رادیــۆی نیشــتمانی) لــە ئەیلوولــی ٢٠٠١دا دوو ئێزگــەی رادیــۆی بازرگانیــی مۆڵەتێکــی پەخشــی رادیۆییــان وەرگــرت. هەروەهــا فەرمانەکــەی ٢٥ی ئۆکتەبــەری ٢٠٠٢ چوارچێوەیەکــی یاســایی بــۆ رادیــۆی هەرێمایەتــی پەرەپێــدا. ئەویــش ڕێگــەی پێــدراوە کــە بــۆ تەنهــا یــەك ناوچــە پەخــش بــکات.

کۆمەڵگەی فەرەنسیی:

پەخشــی کۆمەڵگــەی فەرەنســی لــە ڕووی یاســاییەوە بــە چەنــد فەرمانێــك ڕێکخــراوە. فەرمانــی ١٤ی تەمــووزی ١٩٩٧ کاروبــاری پەخشــکاری خزمەتگــوزاری گشــتیی (RTBF) ڕێکخســتووە. ئــەم ئێزگەیــە دوو کەناڵــی تەلەڤزیۆنــی هەیــە. (LA deux, La Une) لەگــەڵ شــەش کەناڵــی رادیۆیــی، یەکێکێکیــان پەخشــێکی جیهانییــە، هەروەهــا ئەندامیشــە لــە TV5 کــە تەلەڤزیۆنێکــی ئاســمانییە بــۆ فەرەنســەیی زمانــەکان لــە سەرتاســەری جیهانــدا.

پەخشــەکانی دیکــەی رادیــۆ و تەلەڤزیۆنــی لــە هەرێمــی والــۆن wallon دا بەپێــی فەرمانــی ١٧ی تەممــوزی ١٩٨٧ ڕێکخــراون. فەرمانەکــەش ڕێــی بــە چوارپرۆگرامــی جــوداوازی کۆمپانیاکانــی پەخشــی تەلەڤزیۆنــی داوە.

١- تەلەڤزیۆنــی خۆجێیەتــی و جەمــاوەری (لــە راســتیدا هیــچ جیاوازییەکیــان نییــە) تــا ئێســتێ ١٢ تەلەڤزیــۆن لەلایــەن کۆمەڵگــەی فەرەنســییەوە مۆڵەتیــان

پێــدراوە.

٢- تەلەفزیۆنــی تایبــەت دوو کەناڵــی تەلەفزیۆنــی بازرگانیــی هەنــە (RTV TV١ RTL CLBE).

٣- تەلەڤزیۆنــی بەپــارە، هەروەکــو لــە (فلانــدەرز) (کەناڵــی +) (CANAL+) تاکــە وێزگەیــەك کــە چەنــد کەناڵێکــی بــە پــارەی خســتۆتە ئــاراوە.

٤- خزمەتگوزارییەکانــی دی، میــری رێگــەی بــە (RTBF) دامەزراوەکانــی دیکــەی پەخشــکردن داوە کــە کێبڵەکــە جگــە لــە پرۆگرامەکانــی تەلەڤزیــۆن و رادیــۆ بۆمەبەســت و خزمەتگــوزاری تریــش بــەکار ببــەن.

ســەرچاوە: زمانــی کەمینــە لەبــارەی پەخشــکردن و یاســادانانەوە (OSCP) بەرنامــە لــە یاســای بەراوردکاریــی میدیــا و سیاســەت (رامیاریــی) (PCMLE) نێوەنــد (مەڵبەنــد بــۆ لێکۆڵینــەوەی کۆمەڵایەتــی، یاســایی، کۆلیــژی ولفســۆن Wolfson زانکــۆی ئۆکســفۆرد و پەیمانگــەی یاســای زانیــاری.

پاشخان:

تێبینی لەمەڕ پاشخانەوە

لەســەردەمی رۆمانەکانــدا، رووبــەری بەلژیــکا بەشــێك بــوو لــە گاول (Gaul) و ئــەو کەڵتییانــە (Celts)ی کرابوونــە رۆمانــی، تیایــدا نیشــتەجێبوون. ئەوەجــا بــەرە بــەرە زۆران گروپــی جەرمانییــە گۆســییەکان Gothics دزەیــان کــردە نێــو خاکەکــە و هەتاکــو ســەرەنجام لــە ســەدەکانی ســێهەم و چوارەەمــی پێــش زایینــدا شــەپۆلێکی نوێــی ئەڵمانــەکان (فرانکــە ســالیکەکان) لــە خۆرهەڵاتــی باکــوورەوە بــەرەو ئــەوەێ کۆڕەویــان کــرد و رۆمانەکانیــان وەدەرنــا و هێڵێکیــان داگیرکــرد کــە لــە ئێســتادا بۆتــە ناوبڕێــك لــە نێــوان (فلەمینگــەکان و والوونــەکان)ی باشــوور و باکــووردا کــە ئــەوکات ناوانێکــی سروشــتی بــە جەنگەلســتانێکی چــڕ پێکهاتبــوو. تەنیــا دواتــر لەســەدەی پێنجەمــدا و دوابــەدوای پاشەکشــەی بنکــە ســنوورییەکانی رۆمانەکانــەوە زۆر لــە (فرانکســەکان) بــەرەو باشــوور خــزان و نیشــتەجێ بــوون.

فرانکسـەکانی باکـوور زمانـە جەرمانییەکـەی خۆیانیـان گێڕایـەوە (کـە دواتـر بووەتـە هۆڵەندیـی سـەردەم) کەچـی فرانکسـەکان بـەرەو باشـوور چـوون و زۆر زمانـی گەولـەکان (Gauls)یـان وەرگـرت. ئـەو زمانـەی کرابـووە رۆمانیـی و لـە رووی رۆشـنبیرییەوە زاڵ بـوو. کـە دواتـر بـووە فەرەنسـیی. سـنووری زمـان لـە نێـوان فلەمینگەکانـی باکـوور و والونەکانـی باشـوور تاکـو ئێسـتەش وەك خـۆی ماوەتـەوە و نەگـۆڕاوە. سـاڵی ١٨٣١ ئەنجوومەنـی دەسـتوور دانـان تاکـە یـەك دەوڵەتـی دروسـتکرد، وەلـێ لەبـەر فـرە جۆریـی هەرێمـەکان و پلەیەکـی دیـاری پـەرش و بـڵاوەی دەوڵەتەکـە بـۆ ٩ هەرێـم دابـەش بـوو، هـەر هەرێمـەش بەسـەر چەنـد دەسـەڵاتێکی خۆجێـی دا دەسـەڵاتەکانی هەرێمـەکان و ناوچـە خۆجێییـەکان لـە ژێـر کۆنترۆڵـی دەوڵەتـدا بـوون و بـەو شـێوەیە دەوڵەتـی بەلژیـکای سـاڵی ١٨٣١ وەك دەوڵەتێکـی یەکگرتـوو پێکهـات. ئـەم دەوڵەتـە یەکگرتـووە مەڵبەندییـە مـاوەی (١٤٠)سـاڵان بـەردەوام بـوو (١٨٣١-١٩٧٠) لـە ژێرکاریگـەری فشـاری گشـتییدا بـۆ چاکسـازی، دەسـتوورەکە چـوار جـاران هەمـوار کـراوە لـە ١٩٧٠-١٩٧١-١٩٨٠-١٩٨٨-١٩٩٣دا.

دواییـن پێداچوونـەوە سیسـتەمی فیدراڵـی ئێسـتەی دەوڵەتـی بەلژیـکای چەسـپاند. هەرێـم جووتزمانـی بارابانـت (Barabant) بـۆ دوو ناوچـە دابەشـبوو (Vlaams- Brabant) کـە بـە هۆڵەندیـی قسـە دەکـەن و (Brabant – wallon) زمانیـان فەرەنسـییە. بروکسـل، پایتەختـی نیشـتمانی و هەروەهـا مەڵبەنـدی جوگرافیـی هەرێمـی پێشـوو (برابانـت) چیدیکـە سـەر بـە هیـچ ناوچەیـەك نەمایـەوە. ئەمیـش وایکـرد ببێتـەوە بـە هەرێمێکـی جووتزمانـی تایبـەت. شـێوەیەکی تایبـەت وەك هەرێمێکـی جووتززانـی بەخـۆوە بگرێـت. بەشـی زۆری مێـژووی بەلژیـکای تـازە بریتییـە لـە خەباتـی کۆمەڵگـەی فلەمیـش زوبانـی ئـەم وڵاتـەوە.

لەکۆمەڵگەیەکـدا کـە بـە زۆری (والوونـەکان) تیایـدا باڵادەسـت بـوون، پـاش

ئـەوەی وڵات سـاڵی ۱۸۳۰ سـەربەخۆیی بەدەسـتهێنابوو، کۆمەڵگـەی (فلەمیشـەکان) ویسـتیان پێگـە وپایـەی رەسـمی یەکسـان بـۆ زمانـی خۆیـان بەدەسـت بێـن و داوای پشـکێکی رەوا لـە کاریگەریـی رامیاریـی و دەرفەتـی ئابـووری بۆخۆیـان بکـەن. لـە سـەدەی بیسـتەمدا لـە بەدەسـتهێنانی یاساسـازیی بـۆ پەرەپێـدان بـەم داواکاریانەیـان لـەو ئامانجەیانـدا سـەرکەوتوو بوونـە. بـەڵام جیاوازیـی زمانەوانیـی و هـی تریـش لەگـەڵ (والوونـەکان)دا هۆیەکـە بـۆ مانـەوەی ناکۆکـی و نەسـازانی نـاو بەنـاو.

سـنووری زمـان زۆر بـە وردی بـە یاسـا دیاریکـراوە و لـە رۆژهەڵاتـەوە بـەرەو رۆژئـاوا بـە هێڵێکـی خـوار شـاری برۆکسـلی پایتەختـدا لـەو سـەر بـۆ ئـەو سـەری ناوەنـدی باکـووری وڵاتـی بەلژیـکا تێپـەڕ دەبێـت. لەسـەرووی هێڵەکـەدا دەبـێ هەمـوو هێـماکان و بڵاوکراوەکانـی حکومـەت بـە زمانـی (فلەمیشـی) بـن کـە پایەیەکـی فەرمـی هەیـە.

هەمـان شـتیش بـۆ زمانـی فەرەنسـی لـە خـوارەوەی هێڵەکـەوە پەیـڕەو دەکرێـت. لەشـاری برۆکسـل کـە بـە فەرمیـی جووتزمانییـە، سـەرجەم نیشـانە و هێـماکان و و بڵاوکـراوەکان پێویسـتە بـە هـەر دووك زمـان بـن.

جەرمانیی سەد هەزار قسەکەر

هـەر لـەرۆژی دامەزراندنییـەوە لـە سـاڵی ۱۸۳۰ دا وڵاتـی بەلژیـك هەمیشـە کەمینەیەکـی جەرمانیزمانـی بـووە کـە لـە ئاریـل (Arel) Arlon و (Montzen) کـە نـاسراوە بـە ئاڵـت- بێلژیـن (ALT- Belgien) نیشـتەجێبوونە. لـە دوای جەنگـی یەکەمـی جیهانیـدا، رێککەوتننامـەی ڤەرسـای سـنووری تـازەی بەخشـییە بەلژیـك کـە بـە نێـو بەلژیـك (new belgien) نـاسراوە و ئـەو دەڤەرانـەی دەوروپشـتی ماڵمێـدی (Malmedy)، ئیوپـەن (Eupen) و سـانت ڤیـپ (St with) دەگرێتـەوە. هـەردوو سـنوورەکان ئـەوە پێکدەهێنـن کـە ئیمـڕۆ هەرێمـی جەرمانیزمانـی فەرمییـە, کەچـی لـە کانتۆنەکانـی تـردا (ئاریـۆن، مۆنتزیـن و مالمێـدی)دا جەرمانیـی

زمانــی فەرمیــی نییــە.

ئۆیل (Oil):

وەکــو زمانــە رۆمانییەکانــی دیکــە، زمانەکانــی Oil لــە ئەنجامــی دابەشــبوونی لاتینــی لــە دوای رووخانــی ئیمپراتۆریەتــی رۆمانــەوە هاتــە ئــاراوە. لەبــەر هۆکارگەلــی مێژووییــەوە شــێوەزاری Oil (فرانســیەن Francian کــە دواتــر بــوو بــە زمانــی فەرەنســی) وەك زمانێکــی فەرمیــی لــە دەوڵەتــی فەرەنســادا ســەپێندرا. ئەوەیــش لــەوەوە هــات چونکــە لــە زۆربــەی ئــەو وڵاتانــەدا کــە بــە تەواویــی یــان بــە (جوزئــی) بــە زمانــی فەرەنســیی دەدوان، وەکــو کۆلۆنییەکانــی پێشــووی فەرەنســاو، ئەوروپــا و هەروەهــا بەشــە فەرەنســی زمانەکانــی بەلژیــك و ســویسرا جێگیــر ببــوو. هــەر لــە ســەدەی پانزدەهەمــەوە زمانەکــە یەکیگرتــەوە و (کــرا بەیــەك) و شــێوەی جیــاوازی (پاریســی) وەك تەنهــا مۆدێــل وەرگــرت، وەك کــە لــە ســەدەکانی پاشــتر هــەر بایەخــی پێــدراوە ئەویــش بــووە هــۆی لەناچــوون و بــێ بایەخبوونــی زمانــە (ئۆیل)ەکانــی دیکــەوە.

٢- کێشەکانی زمان:

لە کوێدا هەست دەکرێت زمان کێشەیەکە لە وڵاتدا؟

رەوشــی بەلژیــکا لەگــەڵ زۆرینــەی وڵاتەکانــی دیکــەی ئەوروپــادا جــوداوازە. ســێ کۆمەڵگــەی زمانەوانیــی تیادایــە، فەرەنســی، فلەمیشــی و جەرمانیــی و ســێ هەرێمیــش: برۆکســلی پایتەخــت، هەرێمــی فلەمیــش و هەرێمــی والــوون، وێــڕای ئەمەیــش وڵاتکــە بەســەر (١٠) ناوچــە و (٥٨٩) شــارەوانیدا دابەشــبووە. ســنووری هەرێمــی برۆکســلی پایتەخــت جووتزمانــە (فەرەنســی/هۆڵەندی) هەرێمــی فلەمیــش بــە فەرمیــی هۆڵەندیــی زمانــە. هەرێمــی واڵــوون هــەردوو ناوچــە فەرەنســی زمانەکــە و کانۆتنــە ئەڵمانییــە زمانــەکان دەگرێتــەوە. لــە هەرێمــی برۆکســلی پایتەختــدا کۆمەڵگــە فەرەنســی و فلەمیشــەکە هەردووکیــان بۆیــان هەیــە بــە لەبەرچاوگرتنــی خەڵکەکــە و دامەزراوەکانیــان لەبــارەی دۆزی زمانــەوە بــە پێــی

پێویست و دەسەڵاتەکانی خۆیان ڕەفتار بکەن. لەسەر ئاستی نیشتمانیشدا، دامەزراوە یاساییەکان لە دوو ئەنجوومەنی نوێنەران وپیران (یاسادانەران) پێکدێن. هەر هەرێمێك و کۆمەڵگەیەك پەرلەمانی تایبەتی خۆیان هەیە کە پێی دەگوترێت (ئەنجومەن) دەوڵەت هەرێمەکان و کۆمەڵگەکان هەریەکەیان حکومەتی تایبەتی خۆیانیان هەیە کە لەچەند وەزیرێك و لە هەندێ بارودۆخی تایبەتیدا لە وەزیرانی دەوڵەت پێکدێن (مانگی کانوونی دووەمی ٢٠٠٣).

لە وڵاتی بەلژیکدا فرە زمانیی شتێکی زۆر ئاساییە. لە وەتای دەرچوونی فەرمانی (بڕیاری) ساڵی ١٩٩٨ کە فێربوونی زمانی دووەم (هۆڵەندی یان ئینگلیزی) لە پلەی پێنجەمی خوێندنەوە لە هەرێمی (وەلوون) کردە شتێکی ئیجباری، هۆڵەندییەکە پشتگوێ خراوە چونکە خوێندنگەکان دەبوا خۆیان بڕیار بدەن کام زمان هەڵدەبژێرن و ئەوانیش عادەتەن زمانی ئینگلیزیان پەسەند دەکرد.

ئەوەی بە (ڕاپۆرتی بڕاون) ناسراوە هەژاریی و کەمیی زانیاریی لە زمانە بیانییەکان لەنێو کۆڵمەگەی فەرەنسی زمانەکەدا تەئیکد دەکاتەوە و چارەسەری بنیادنراو لەسەر هەردوو توێژینەوەی زانستیی بەلژیکی و بیانیی پێشنیاز دەکات.

پرۆفیسۆر ئالین بڕاون لە زانکۆی (مۆنز-هایناوت) کە لەسەر داخوازی سەرۆکی پەرلەمان (فرانسۆ شێپدز) ڕاپۆرتەکەی نووسیوە، دەڵێت دەستپێکردن لە باخچەی ساوایانەوە دەبێتە هاندەر بۆ ئەوەی ئارەزووی منداڵان بۆ فێربوونی زمانگەلی بیانی کە دواتر لە خوێندنگەدا دەبنە ئیجابری، بەهێزتر بێت. هەرکاتێ بوونە ئیجباری (لە ئێستادا زمانێکی بیانیی ئیجبارییە لە ساڵی سێهەمی سەرەتاییەوە لە (بروکس) و لە (والۆنی)ی ش لە پێنجەمین ساڵەوەیە. ڕاپۆرتەکەی بڕاون میتۆدی تێکەڵاوکردن لە خوێندندا پەسەند

دەکات واتــا (هەنــدێ بابەتــی وەکــو جوگرافیــا و مێــژوو، تــاد) بــە زمانــی بیانیــی بخوێنرێـن. هۆلەندیـی، زمانـی دایکـی نزیکـەی ٦٠٪ لەسـەدا شەسـتی بەلژیکییـەکان دەبــێ یەکەمیــن زمــان بێــت کــە فێــری بــبن دوای زمانــی دایــك. دووەم زمانــی بیانیـی دەبـێ یەکێـك لـە زمانـە نێونەتەوەییـەکان بێـت (ئینگلیـزی یـان ئیسـپانی). (شــوباتی ٢٠٠٥).

تەنگــژە و Crisis (قەیــران) لــە نێــوان کۆمەڵگــەی فلەمیشــی (هۆلەنــدی) و (والــوون)ی (فەرەنســی)دا:

لەوەتــای کانوونــی دووەمــی ٢٠٠٥ پەیوەندییەکانــی نێــوان (فلەمیشــی) و (والوونــەکان) لــە پەرلەمانــی فیدراڵــی بەلژیــکادا رووە و خراپــی دەڕوات. ئــەم رەوشــەش ئەنجامــی ئــەو دەمارگیرییەیــە کــە ســەبارەت بــە هەرێمــی برۆکســل هەیـە (کـە تەنهـا هەرێمـی جووتزمانییـە لـە وڵاتـدا) دانیشـتوانەکانی (بروکسـل) بۆیـان هەیـە دەنـگ بـۆ پارتـە سیاسـییەکانی فلەمیشـی و والوونیـش بـدەن. بـەم دواییـە حزبـە فلەمیشـییەکان داوایانکـرد دوو شـارەوانیی سەرسـنووری سـەر بـە برۆکسـل (هـال و ڤیڤـۆردە) بخرێنـە سـەر هەرێمـی فلەمیشـیەکانەوە. بەهەرحـاڵ سیاسـەتمەداره فرەنسـییەکان دژی ئـەو پێشـنیازەن چونکـە دەبێتـە هـۆی شـکاندنی دواییــن رێککەوتنــی نێــوان دانیشــتوانە فەرەنســی زمانەکانــی کــە لــە پایتەختــدا دەژیــن لەگــەڵ ئەوانــەدا کــە لــە دەوروبــەری فلەمیشــیەکان لــەو نزیکانــەدا نیتشــەجێن.

سیتســەمی سیاســی بەلژیــك هەمیشــە زۆر ئاڵــۆزکاو بــووە، تێکەڵاویــی و بەیەکـەوە ژیانـی زۆرینـەی هۆلەندیـی زمـان و کەمینەیەکـی فەرەنسـیی زمـان بـۆ ماوەیەکــی دوورودرێــژ ســەرچاوەی ناکۆکــی و شــەڕو پێکــدادان بــووە. دەوڵــەت بــۆ هــەردوو کۆمەڵگــەکان پێگەیەکــی یەکســانی دابینکــردووە (لەنێــو پەرلەمانــی فیدرالیـدا دوو گروپـە زمـان و یاسـای زۆرینـەی تایبـەت کـە پەیوەسـتە بـە بنیـادی دەوڵەتــەوە هــەن کــە دەتوانرێــت تەنهــا لەلایــەن زۆرینــە لــە هەریــەك لــە

گرووپـە زمانییەکانـەوە بـەکار ببرێـن.

دەسـتووری بەلژیـك دەوڵەتـی فیدراڵـی کـە (پەرلەمانـە فیدراڵییەکـە گوزارشـتی لێـدەکات (تەمسـیلی دەکات) بـە چەنـد کۆمەڵگەیـەك و هەرێمگەلێکـەوە دامەزرانـدووەو، هـەر کۆمەڵگـە و هەرێمێکیـش ئەنجوومەنێکـی راسـتەوخۆ هەڵدەبژێـرێ تایبەتـی و حکومەتـی خۆیانیـان هەیـە کـە بەهۆیانـەوە (لـە رێگەیانـەوە) دەتوانـن فەرمانـە نەگۆڕەکانـی خۆیـان (لەمـەڕ چەنـد بابەتێکـی تایبەتـەوە پـێ پەسـند بکـەن و بەپێـی بەرژەوەندیـی خۆیـان بیانخەنـە کارەوە. (نیسـانی ٢٠٠٥).

برۆکسل (هالیی- ڤیلڤۆردە)

کێشـەی برۆکسـل (هالـی- ڤیلڤـۆردە) سیاسـەتەکانی بەلژیـك لـە کاردەخـات، زمانەوانیـی وتووێـژی لەمـەڕ بـە دەسـتووری بوونـی رەوشـی برۆکسـل - هالـی - ڤێلڤـۆردە بەردەوامـە لـە پەکخسـتنی سیاسـەتەکانی بەلژیکـدا. تەنانـەت هەندێـك لـەو بـاوەڕەدان کـە دەشـێت بەهۆیـەوە دەوڵەتـی بەلژیـك بکەوێتـە مەترسییەوە.

برۆکسـل و دوو شـارۆچکەی هالـی و ڤیڤـۆردەی فلەمیشـی خراونەتـە یـەك بازنـەی دەسـتوورییەوە کـە هەرێمـی فلانـدەرە فلەمیـش زمانـەکان و هەرێمـی پایتەختـی جووتزمانیـش دەگرێتـە خـۆ، ئەمـە ئـەوە دەگەیەنێـت پارتـە سیاسـییەکانی والوونییـەکان بۆیـان هەیـە لـە هەڵبژاردنەکانـی فیدرالیـش و ئەورووپیشـدا بەشـداربن (بەپێـی دەسـتوور) هەرچەنـد بەشێکیشـی دەکەوێتـە نێـو فلەنـدەرە تاکزمانەکانـەوە.

ئـەو راسـتییەی کـە زیادبوونـی خەڵکانـی فرەنسـیی زانـی هالـە و ڤیلڤـۆردە دەتوانـن بـۆ پارتیـەی والوونییـەکان لەهەێمـی فلەمیـش دەنـگ بـدەن پێچەوانـەی دەسـتووری بەلژیکـە. لـە مـاوەی سـی سـاڵی رابـردوودا فلەمیشـەکان لـە هەوڵـی ئـەوەدا بوونـە برۆکسـل لـە زیادبوونـی زمانـی فرەنسـی لـە ناوچـەی فـلادەرز بوەسـتێنن. حزبـە والوونییـەکان نایانـەوێ پەیـڕەوی دەسـتوور بکـەن چونکـە

دابەشـبوونی برۆکسـل- هالـە- ڤیلڤـۆردە دەبێتـە مایـەی لـە دەسـتدانی هێـزی هەڵبژاردنیـان و لەگـەڵ ئەوەشـدا کەسـایەتی فلەمیشـەکان لەشـارەوانییەکانی دەوروبـەری برۆکسـلدا بوونـی خۆیـان دەسـەپێنن.

سـەیرەکە لەوەدایـە کـە دابەشـبوونی دەنگدەرانـی ناوچـەی هەڵبژاردنـەکان لەوانەبـوو زیانبەخـش بێـت بـۆ دانیشـتوانی روو لـە کەمبوونـەوەی فلەمیـش زمانەکانـی برۆکسـل، ئەوانـەی بەبـێ یەکگرتـن لـە تـەك هۆڵەندیـی زمانەکانـی هالـە و ڤیلڤـۆردەدا بەخێرایـی بـەرەو ئـەوە دەچـوون بـبن بـە (کەمینـە) (تەنهـا پێنجیەکەکـی دانیشـتوانەکانی برۆکسـل بـە زمانـی هۆڵەندیـی دەدوێـن).

بـۆ دوو سـاڵی رابـردوون کۆمەڵگـەی فلەمیـش بـە بڵاوکردنـەوە لـە تەلەڤزیـۆن و رادیـۆدا هانـی خەڵکـە فلەمیشـەکانی داوە بـەرەو برۆکسـل رەو بکـەن، لـێ روون نەبۆتـەوە ئایـا ئـەو دەستپێشـخەرییە هیـچ ئەنجامێکـی بوویێـت. پێکهاتـەی دەوڵەتـی بەلژیـك تـا رادەیـەك ئاڵـۆز و تێکـەڵاوە. وڵاتەکـە بـۆ سـێ هەرێـم دابەشـکراوە. (هەرێمـی فلەمیشـەکان (هۆڵەنـدی زمـان) هەرێمـی والـوون (فەرەنسـی زمـان) و برۆکسـلی پایتەخـت کـە بەرەسـمی جووتزمانـە. هەرێمـەکان ئـەو دەسـەڵاتەیان پێـدراوە کاروبـارە ناوچەییەکانـی خۆیـان وەك ئابـووری و پرسـە ژینگەییـەکان ئەنجـام بـدەن.

هەروەهـا سـێ کۆمەڵگـەی تریـش هـەن بێجگـە لـە هەرێمـەکان، کۆمەڵگەیەکـی هۆڵەندیـی زمـان لـە باکـوور، کۆمەڵگەیەکـی فەرەنسـی زمـان لـە باشـوور و کۆمەڵگەیەکـی بچووکـی جەرمانیزمـان لـە رۆژهەڵاتـی خـواروو. هەریـەك لـە هەرێـم و کۆمەڵگـەکان حکومەتـی تایبەتـی خۆیانیـان هەیـە. پارتییـە سیاسـییەکان لەسـەر ئاسـتی فیدرالیـدا بوونیـان نییـە. هەرچەنـد پارتییـە فلەمیشـەکان پارتـی هاوشـێوە و تەواوکەریـان لـە والووندا هەنـە. هـەر بـە لێکدابـڕاوی ماونەتـەوە. حکومەتـی فیـدراڵ و حکومەتەکانـی فلەمیـش و والـوون بـە گشـتی دەبـێ بەیەکـەوە کار بکـەن بـۆ ئـەوەی بگەنـە چارەسـەرێك بـۆ

برۆکسـل –هالـی- ڤیلڤـۆردە.

رەوشـەکە تەنانـەت خەریکـە ئاڵۆزتـر بێـت دوای ئـەوەی (جۆزیـف هاپـەرت) سـەرۆکی حکومەتـی والـوون و مایـەر (پارێـزگاری) پێشـووتری (ڤۆریـن) پێشـنیازیان کـردووە کێشـەی ئـەو شـارۆچکەیە فلەمیشـەییە بخرێتـە بەرنامـەی کارەوە. بەرلـە بـە فەرمیـی دانانـی سـنوورە زمانەوانییەکانـەوە (١٩٦١-١٩٦٣) ڤۆریـن کەوتبـووە بەشـی فەرەنسـی زمانەکـەی وڵاتـەوە، هەرچەنـد زۆرینـەی دانیشتوانەکانیشـی بـە هۆڵەندیـی دەدوان (میسـتەر، هاپـەرت) هەمیشـە داکۆکـی لـە کەمینـە فەرەنسـییە زمانـەکان کـردووە کـە لێـرەدا ژیـاون، ئەویـش بـووە هـۆی چەندیـن پێکـدادان لـە هەشـتایەکاندا.

سـاڵی ١٩٨٦ دوای ئـەوەی بـەردەوام رەتیکـردەوە بـە هۆڵەندیـی قسـەبکات، ناچارکـرا دەسـتلەکار بکێشـێتەوە، ئێسـتێ میسـتەر هاپـەرت رەوشـێکی (دوو هەرێمـی) دەوێـت بـۆ شـارۆچکەکە، بەواتـا دانیشـتوانەکانی بتوانـن بـە ئـازادی هەڵبژێـرن و بڕیاربـدەن لـەوەی سـەر بـە (فلەمیـش یـان والـوون) بـن.

لەگـەڵ ئەمەشـەوە هەنـدێ مایـەری فلەمیشـی دیکـە بڕوایـان وایـە کـە کێشـەکانی فۆیـرن (Voeren) و برۆکسـل- هالـی- ڤیڤـۆردە پێوەندییـان بەیەکـەوە نییـە. ئومێدوایـە ئـەو تەنگژەیـەی ئێسـتاکێ نەبێتـە هـۆی ئاشـووب و ئـاژاوە گەلـی وەك ئەوانـەی لـە ڤۆبرنـدا (٢٥) سـاڵ بـەر لـە ئێسـتادا روویانـداوە.

سـەرچاوە: Eurolang news Antwerp april ٤ ٢٠٠٥ & by phikippe nuyts Kathleen Engels

بڕیارێـك بـۆ چۆنییەتـی چارەسـەرکردنی کێشـەی زمـان لـە وڵاتـی بەلژیـك بـۆ دوو سـاڵی تریـش دواخـرا لەبـەر ئـەوەی وتووێژکارانـی فلەمیـش و والوونـی نەگەیشـتنە رێککەوتـن لەبـارەی دابەشـکردنی دەنگەکانـی هەڵبـژاردن و دانشـتوانان لـە ناوچـەی (برۆکسـل- هالـی- ڤیلڤـۆردە)دا.

ئێسـتێ کێشـەکە لـە فیدرالییەتـەوە گوێزراوەتـەوە بـۆ حکومەتـی فلەمیشـی

سیاسەتمەدارە والوونییەکان داوایانکردووە گشت پرسە پێوەندیدارەکان بە کۆمەڵگە و زمانەکانەوە بە هەڵپەسێردرێن. هەتا دوای هەڵبژاردنەکانی داهاتوو لە ٢٠٠٧دا. وەك پێشتر باسمانکرد، برۆکسل و شارۆچکەکانی هالی و ڤیلڤۆردەی فلەمیشی خراونەتە نێو یەك ناوچەی هەڵبژاردنەوە کە دوو هەرێمان دەگرێتەوە. وەك دەرەنجامێك ئەو ژمارە فەرەنسی زمانەکەی کە لە زۆر بووندایە و رووە و (فلاندزەر) رەو دەکەن دەتوانن دەنگ بۆ پارتییە والوونییەکان بدەن لە دەڤەرە فلەمیشیەکاندا کە ئەمیش لەگەڵ دەستووری بەلژیکدا ناکۆکە. فلەمیشیەکان دەیانەوێت ناوچەی دەنگدانەکە پارچەپارچە بکرێت بەو ئامانجەی کە کاریگەریی پەرەسەندووی زمانی فەرەنسی لە (فلاندەرز) سنووردار بکرێت. والوونییەکانیش داوای ئەوە دەکەن فەرەنسی زمانەکانی دانیشتووی فلاندەرز) بتوانن دەنگ بۆ پارتییە والوونییەکان لە برۆکسل بدەن. بەم پێیە هەرێمی جووتزمانیی پایتەخت فرەوان دەبێت و لەگەڵ (والۆنیا)دا هاوسنوور دەبن، لێ ئەم دوایین داواکارییە لەلایەن وتووێژکارە فلەمیشیەکانەوە رەتکرایەوە. چونکە بەلایانەوە زۆر لە پارچەپارچەکردنی برۆکسل-هالی- ڤۆلڤۆرد خراپتر دەبێت.

سەرچاوە: by Kathleen engles ,٢٠٠٥ ,١٦ Eurolang news Antwerp my.

٣- گرووپە کەمایەتییەکان:

تا چ ئاستێك گرووپە کەمینەکان لەم وڵاتەدا بەهۆی زمانەکانیانەوە زیانیان پێگەیشتووە؟

(زانیاری بەردەست نییە).

٤- نرخ و بەهاکان

ئایا بۆ دابینکردن و چاودێریی سیاسەتی سنووردانان بۆ زمان لە وڵاتدا، لە پارە و کات و سەرچاوە حکوومەتییەکان چی تێدەچێت؟

یەکسـەر لـە دوای سـەربەخۆبوونی بەلژیـکا سـاڵی (١٨٣٠) ئازادیـی زمانیـش ڕاگەیەنـراو نەتـەوەکان سەرپشـککران لـە بەکارهێنانـی هۆلەنـدی، فەرەنسـی یـان ئەڵمانـی لـە مامەڵەکردنیانـدا لەگـەڵ کاربەدەسـتان (مـاددەی ٥ لـە فەرمانـی ١٦ی تشرینـی دووەمـی ١٨٣٠) ەئـم یاسـایە لـە دوای (١٨٣٩)ەوە لەکارکـەوت و زمانـی فەرەنسـی بـوو بەتاکـە زمانـی کارگێڕیـی و دادگاکان. سـاڵی ١٨٤٢ پەیمانـدرا کـە خوێندنـی سـەرەتایی دەبـێ هەمـوو بنەمـاکان بـە هـەر سـێ زمانـەکان بەپێـی پێداویسـتی بگرێتـەوە. سـاڵی ١٩١٤ پەیمانـدرا کـە فێرکـردن لـە هەمـوو ئاسـتەکاندا دەبـوا بـە زمانـی دایکـی منداڵەکـە بەڕێـوە بچێـت، هەرچەنـدە واقیـع زۆربـەی کات لەگـەڵ ڕەوەشـی یاسـاییدا جوداخـواز دەبـوو. فێرکردنـی دواناوەندیـی بـە زمانـی فەرەنسـیی بـەردەوام بـوو. هـەردوو جەنگـی یەکـەم و دووەمـی جیهانـی کاریگەریـان بەسـەر بەکارهێنانـی زمانـی جەرمانییـەوە هەبـوو. هەتـا سـاڵی ١٩٦٠ ئەوکاتـە فلەمینگـەکان بەتایبەتـی پەلامـاری حکومەتـی ناوەندیـی فەرەنسـیزمانیان نـەدا هیـچ گۆڕانکارییەکـی بنەڕەتـی بەسـەر سیاسـەتەکەدا نەهـات. فیدراسـیۆنە کەلتوورییـە تـازە دروسـتکراوەکەش سـوودی بـە کۆمەڵگـە جەرمەنیزمانەکـە گەیانـد. وەختـێ (پانتاییەکـی جەرمانیزمانـی) جوگرافـی تایبەتـی خرایەپـاڵ کـە تیایـدا جەرمانـی وەك زمانـی فەرمیـی بـەکار دەهـات.

دووبـارە ڕێکخسـتنەوەی حکومـەت بـەو ئـاکارە بـوو کـە فیدراسـیۆنەکی هەرسـێك هەرێمـەکان شـوێنی هێـز و دەسـەڵاتی حکومەتـی ناوەنـد بگرێتـەوە و لەوەتـای سـاڵی (١٩٨٠)وە ئەنجومەنـی کۆمەڵگـەی جەرمانیزمـان هێـزی یاسـادانانی بەسـەر بابەتەکانـی گشـت زمانـەکان و کەلتـوور و پـەروەردەوە پەیداکـردووە. بۆیـەکا لـە ئیمـڕۆدا بەلژیکـی نـوێ لـە هـەر سـێ کۆمەڵگـە بەلژیکییـەکان پێکهاتـووە.

بێگومـان گرنگتریـن شـتێ کـە لـە پەرەسـەندنی زمـان لـەم چەنـد سـاڵانەی دواییـەدا روویدابێـت ئەوەیـە کـە پـەروەردە کەوتۆتـە دەسـتی کۆمەڵگـەی جەرمانیزمانـەوە لـە سـایەی ئـەو چاکسـازییە حکوومەتییـەی کـە جـارێ لـە

١٩٩٣دا بــە کۆتــا هاتــووە.

ســاڵی ١٩٩١ دەقــی دەســتوورەکە بەزمانــی ئەڵمانیــی هەمــان پێگــەی فەرمیــی هاوشــانی دەقــە فەرەنســیی (بەلژیکــی نــوێ) و هۆڵەندییەکــە وەرگــرت.

دەقــەرە فەرمییــە جەرمانیزمانەکــەش (بەلژیکــی نــوێ) لــە لایــەن حکوومەتــەوە پشــتگیری چاکــی لێدەکرێــت و وەك کۆمەڵگەیەکــی زمانیــش دانــی پێدانــراوە.

پــارەی بــاش بــۆ فێرکــردن بــە زمانەکــە تەرخانکــراوە، وەلــێ لــە رووی توێژینــەوەی زمانەوانیــی و ئاڵوگۆڕکردنــی بەرنامــە دەســتکەوتێکی بەرچــاو هەســتی پێنەکــراوە. دەســتەپاچەیی میریــی لــە هاندانــی تێگەیشــتنی هاوبــەش لەنێــوان گرووپــە زمانییەکانــدا مایــەی گلــە و گازانــدەی خەڵکــە، بــەڵام ئەمــە کێشــەی ســەرتاپای بەلژیکایــە و هــەر ســێ زمانــە نەتەوەییــەکان دەگرێتــەوە.

٥- زمان لە زیندەگیی رۆژانەدا

بەکارهێنانــی زمــان لــە ژیانــی رۆژانــەدا، وەك پــەروەردە، پەخــش و بڵاوکردنــەوە و هیــتر.

جەرمانــی: زمانــی جەرمانیــی لــە کــۆی (٥٨٩) شــارەوانیی بەلژیکیــدا لــە (٩) نۆیــان قســەی پێدەکرێــت. ئــەم نــۆ شــارەوانییانەش بەشــێکن لــە هەرێمــی (والــوون) واتــە کۆمەڵگــەی جەرمانیزمــان لــە کاروبارەکانــی هەرێمــدا هیــچ خودموختارییەکیــان نییــە. دەڤــەری جەرمانیزمــان هــەردوو بەلژیکــی نــوێ (NB) و بەلژیکــی کــۆن (OB) دەگرێتــەوە. لــە بەلژیکــی نوێــدا دوو ناوچــە هــەن، ئیوپــن (Eupen) و ســانت فیــث (St With) کــە زیاتــر لــە باشــوورەوەیە.

لــە بەلژیکــی کــۆن (OB) دا ســێ ناوچــە هــەن، ناوچەکــەی دەوروبــەری مۆنتــزن (montzen) کــە بــە هەرێمــی وێلکنرێدیــش نــاسراوە، (باکــووری بەلژیکــی کــۆن) بۆشــۆلز (Bosholz) بــە گوندەکانــی دیفیلــد، ئــۆرت و وەتەرمــال (ناوەندیــی بەلژیکــی کــۆن) لــە تــەك (ئەرلەرلانــد) لەســەر ســنووری لۆکســەمبۆرگەوە، لــە بەلژیکــی نوێــدا جەرمانــی زمانــی فەرمییــە هەروەکــو زمانــی کارپێکــراوی

دەڤەرەکەیشـــە.

حکومەتـی ناوچەکـە کار بـۆ ئـەوە دەکات سیسـتەمێکی جووتزمانـی (ئەڵمانیـی و فەرەنسـی) بچەسـپێنێت. بەپێـی سـەرچاوەکان زۆر کێشـە سـەریانهەڵدا لـە مامەڵەکـردن لەگـەڵ دەسـەڵاتە خۆجێییەکانـدا، چونکـە ئەوانـە هـەم نوێنەرایەتـی کۆمەڵگـە جەرمانییەکـە و هەروەهـا حکومەتـی (والوونیـش) یـان دەکـرد. وەزیرەکانـی هەرێمـی والـوون کەمـتر بایەخیـان بـە ئامادەکردنـی داواکاریـی و فۆرمـەکان بـە زمانـی جەرمانیـی بـۆ شـارەوانییە جەرمانییەکانـی دەدا. سـەرەڕای کەموکوڕیـی سـەرەکیش لـەم رووەوە، وا دەردەکەوێـت کـە سیاسـەتی حکوومەتـی (والـوون) لـەم چەنـد سـاڵە کەمـەی رابـردوودا بەتـەواوی گـۆڕاوە بـە ئاراسـتەی ناسـاندنی زمانـی جەرمانیـی لـە هەرێمەکـەدا. سـەبارەت بـە پـەروەردەوە لـە بەلژیـکای تـازەدا (جەرمانیـی) بـە (ئیجباریـی) زمانـی فەرمیـی فێرکردنـە هـەروەك لـە یاسـاکانی زمانـی سـاڵی ١٩٦٣دا دیاریکـراوە.

ئـەو پێنـج قوتابخانـە یـان بەشـە فەرەنسـیی زمانەکانـی ئـەم دەڤـەرە لـەوە بـەدەرن. فێرکـردن بـە یەکـەم زمانـی بیانییـش هـەر بـە فەرەنسـییە.

لـە بەلژیکـی کۆنـدا تاکـە زمانـی فەرمیـی لـە ناوچەکـەدا فەرەنسـییە. یـەك هەڵاوێـرد لێـرەدا ئـەو دەڤـەرەی دەوروبـەری (مۆنتـزن)ە کـە لێـرە (پشـوویەك) و دەرفەتێـك بـۆ جەرمانیزمانـان هەیـە. لـە دەڤەرەکانـی (مالمیـدی) و بەلژیکـی کۆنـدا فەرەنسـیی تاکـە ئامـرازی فێرکردنـە لـە قوتابخانانـدا.

لـە هەنـدێ بۆنـە و رەوشـی تایبەتـدا زمانـی دایکـی منـداڵ یـان زمانێـك بەکارهێنانـی بـاو بووبـێ دەکـرێ ئەویـش ببێتـە زمانـی فێرکـردن لـە قوتابخانـە سـەرەتاییەکان و لـە خوێندنگـە پەرسـتارییەکاندا لـە شـارەوانیی (مونتـزن) (ماددەکانـی ژمـارە ٣ و ٤ی یاسـای پـەروەردە، ٣٠ی تەمـووزی ١٩٦٣.

کەچـی لـە (ئەرلەولەنـد) لەوانەیـە (جەرمانیـی) ببێتـە زمانـی دووەم لـە خوێندنـی سـەرەتاییدا (مـاددە ١٠)ی هەمـان یاسـای سـەرەوە.

ئاگادارییـــەکان، پێوەندیـــی و فۆرمـــە گشـــتییەکان کـــە ئـــەو دەســـەڵاتانە دەریاندەچوێنـــن. لـــە بەلژیـــکای تـــازەدا بـــە زمانەکانـــی جەرمانیـــی و فەرەنسـی دەنووسرێـــن. کەچـــی لـــە پێوەندیـــی و نامەگۆڕینـــەوە لەگـــەڵ کەســـاندا تەنهـا جەرمانـــی بەکاردێـــت. هەمـــان شـــت لەگـــەڵ بەڵگەنامـــەی کەســـیەتیدا دەکرێـــت. بڕوانامـــە، بـــۆ ئاگاداریـــی و مۆڵەتپێپـــدان بـــۆ تاکـــە کەســـەکان لەســـەر خواســـتی لایەنـــەکان خۆیانـــەوە بـــە جەرمانیـ یـــان فەرەنسـی دەردەچـــن. بـــۆ خزمەتگوزارییـە کەســـییەکان، وەکـــو لیســـتی تەلەفـــۆن و کارەبـــا بەپێـــی ئـــارەزوو جەرمانیـــی یـــان فەرەنسـیی بەکاردێـــن. لـــە بەلژیکـــی تـــازەدا زمانـــی ئەڵمانیـــی بەشـــێوەیەکی گشـــتی لـــە هەمـــوو ســـەنتەرەکانی خزمەتگوزاریـــدا باڵادەســـتە، کەچـــی لـــەو ســـەنتەرە هاوشـــێوانەی بەلژیکـــی کۆنـــدا بەدەگمـــەن قســـەی پێدەکرێـــت. هێماکانـــی هاتووچـــۆ (ڕێگاوبـــان) لـــە بەشـــی باکـــووری بەلژیکـــی تـــازەدا بـــەدوو زمـــان نـــووسراون و فەرەنســـیش بـــە ئیختیاریـــی وەك زمانـــی دووەم بـــەکار هاتـــووە.

نیشـــانە فەرمیەیـــکان تەنهـــا بـــە زمانـــی فەرەنســـین لەکاتێکـــدا هێماکانـــی هاتووچـــۆ لـــە ناوچەکـــەی دەوروبـــەری ئیوپـــن (Eupen) جووتزمانیـــن و لـــە بەلژیـــکای کۆنـــدا نیشـــانە فەرمییـــەکان بەتەنهـــا بـــە زمانـــی فەرەنســـین. بەگشـــتی پـــەروەردە بەزمانـــی فەرمیـــی هەرێمەکەیـــە. بەوپێیـــە خوێنـــدن لـــە قوتابخانـــە فەرمیەیکانـــی هەرێمـــی هۆڵەندیـــی زمـــان بـــەو زمانەیـــە و لـــە هەرێمـــە فەرەنسـ ی زمانەکەیشـــدا بـــە فەرەنســـییەو و لـــە هەرێمـــە جەرمانیزمانەکەیشـــدا بـــە ئەڵمانیـــی، هۆڵەندیـــی و یـــان فەرەنســـیە بـــە ئـــارەزووی هـــەر بنەماڵەیـــەك لـــە برۆکســـلدا.

هەندێـــك خاڵیـــش بـــۆ فێرکردنـــی زمانـــی بیانیـــی بـــە پێـــی یاســـای زمانـــەوە بەڕێـــوە دەچـــن. بـــۆ نموونـــە لـــە هەرێمـــی جووتزمانیـــی برۆکســـلدا یەکـــەم زمانـــی بیانـــی لـــە قوتابخانـــە فەرەنســـیزمانەکاندا هۆڵەندییـــە و ئیجباریشـــە، بـــە پێچەوانـــەش وێـــڕای ئەمەیـــش، لـــە هەرێمـــی فەرەنســـیزمان و جەرمانیزمانەکانـــدا خوێنـــدکاران سەربەســـتن لـــە هەڵبژاردنـــی یەکـــەم زمانـــی بیانیـــدا بـــۆ خۆیـــان (هۆڵەندیـــی،

جەرمانیــی، یاخــود ئینگلیــزی).

پرۆســەی فێربوونــی پێوەندیکــردن بــە زمانێکــی مۆدێــرن جیــا لــە فەرەنســی، لانــی کــەم هەفتــەی دوو ســەعاتی دەوێــت لــە قۆناغــی پێنجــەم و شەشــەمی ســەرەتاییدا.

کۆمەڵگــەی فەرەنســیی پشــتگیریی لــە ڕێکخســتن و کردنــەوەی پۆلەکانــی زمــان دەکات لەســەر ئاستی پەروەردەیــی ســەرەتاییدا بــە تەرخانکردنــی دەستەی فێرکردنــی (مامۆســتا) ئێزافیــی بــۆ هــەر خوێندنگەیــەك کــە داوای بــکات. ئــەم دەســتە (میــلاك) ئیزافییــە زێــتر لــە ســەد (کاری یاخــود وەزیفــەی فولتایــم دەســـتەبەر دەکات).

لــە هەرێمــی (والــوون) دا بــە دەر لــەو شــارەوانییانەی لەگــەڵ یەکتریــدا هاوســنووری زمانیــن. زمانــە مۆدێرنەکــەی دەکــرێ هۆڵەندیــی، ئینگلیــزی یــان جەرمانــی بێــت. لــە ژێــر هەنــدێ بارودۆخــدا دەکــرێ قوتابخانەیــەك پێشــنیازی یەکــێ لــەو ســێ زمانانــە بــکات. لــە هەرێمــی بروکسلدا. خوێنــدن بــە هۆڵەندیــی بــۆ قوتابییــە فەرەنســیی زمانــەکان لــە ســاڵی ســێهەمەوە ئیجبارییــە. لــە هەفتەیەکــدا ســێ کاتژمێــر بــۆ پلــەی دووەم (ســاڵی سێهەم و چوارەمــی خوێنــدن) دانــراوە و، پێنــج کاتژمێریــش لــە هەفتەیەکــدا بــۆ پلــەی ســێهەم (ســاڵی پێنجــەم و شەشــەمی خوێنــدن). لەوانــەش ڕاهێنانــی پێداچوونــەوە لەبابەتگەلــی دیکــەی پرۆگرامــدا لەخــۆ بگرێــت. فێربوونــی زمانــی هۆڵەندیــی ئیختیارییــە لــە پلــەی یەکــەم (ســاڵانی یەکــەم و دووەم) دا بــە ڕێــژەی دوو کاتژمێــر لــە هەفتەیەکــدا و بــە تەنهــا زمانــی ئاخافــتن دەگرێتــەوە. (شــوباتی ٢٠٠١).

لیمبۆرگەر Limburger

ســاڵی ٢٠٠٠ پارتــی لیمبۆرگــی نــوێ لــە ناوچــەی هۆڵەندیــدا پێشــنیازیکرد ســتاندارەکی نووســین بــۆ زمانــی لیمبۆرگــەر پەرەپێبدرێــت تاوەکــو بتوانرێــت لــە قوتابخانەکانــدا بخوێنرێــت. بەهەرحــاڵ ئــەم پێشــنیازە لەلایــەن زۆرینەیەکــی

پەرلەمانــە هەرێمایەتییەکانــەوە رەتکردایــەوە چونکــە مایــەی قەبولکــردن نابێــت لەلایــەن هەمــوو ئەوانــەوە کــە بــە (٥٥٠) شــێوەی جیــاوازی دیکــەی لیمبۆرگــەر قســە دەکــەن. زمانەکــە نزیکــەی دوو ملیــۆن خەڵــك لــە دەڤەرەکانــی (لیمبــۆرگ) لــە وڵاتــی هۆڵەنــدە (لیمبــۆرگ) لــە بەلژیــك قســەی پێدەکــەن. لــە هۆڵەنــدەدا زمانــی لیمبۆرگــەر هــەر لــە ســاڵی ١٩٩٧ەوە لەلایــەن حکومەتــی هۆڵەندییــەوە وەکــو زمانێکــی هەرێمایەتــی نــاسراوە لــە چوارچێــوەی فەرمانیــی ئەوروپــی ئەوسا ســەبارەت بــە زمانــە هەرێمایەتییــەکان یــان کەمینــەکان. حکومەتــی هەرێمــی (لیمبــۆرگ) یــش لــە بەلژیــك بەوپێیــە هەوڵیــداو داوایکــرد زمانەکــە لــە ناوچــەی (برۆکســل) دا بناسرێــت.

لەکاتێکــدا (٧٠٪) ی خەڵکەکــە بــە لیمبۆرگــەر دەئاخفــن. کەچــی بــە تەنهــا (١٪) لــە ســەدا یەکیــان دەتوانــن زمانەکــە بنووســن. بــۆ پێشکەشــکردنی لیمبۆرگــەر لــە خوێندنگــەدا پێویســتی بــە گرامــەری ســتاندەرد و فەرهەنــگ (قامــووس) و بابەتگەلــی فێرکــردن دەبێــت. هەرچەنــدە زمانــی لیمبۆرگــەر بــە فرەوانیــی لــە ناوچەکــەدا بەشــێوەیەکی نافەرمیــی لەلایــەن مۆزیکزانانــەوە لــە ماڵانــدا و یــان لــە شــوێنە گشــتی و بــارو یانەکانــدا بــەکار دەبرێــت. بــەڵام قســەکردن پێــی لــە پەرلەمانــی هەرێمایەتــی لــە ماشــتریخ (Maastricht) قەبــووڵ نییــە. ســاڵی ٢٠٠١ حکومەتــی هەرێــم نەخشــەیداناوە بــۆ دامەزراندنــی (ئەنجوومەنێــك بــۆ لیمبۆرگــەر) وەك ئــەوەی لــە (فریزلانــد) کــراوە بــۆ زمانــی فریزیــان (Frisian) (نۆڤەمبــەری ٢٠٠٣).

پەخشکردن لە بەلژیك

کۆمەڵگەی فلەمیشی

لــەم کۆمەڵگەیــەدا ئێزگــەی رادیــۆی تایبەتــی دەبــێ بــە زمانــی هۆلەنــدی پەخشــی خــۆی بکاتــن هەرچەنــد دەشــکرێت بــە پێــی مۆڵەتــی بەرپرســانی رێکخســتن، بــە زمانــی تریــش بکرێــت. ئەوانــەی لــە پەخشــدا کاردەکــەن هەنــدێ

مەرجی تایبەت سەبارەت بە زمانی هۆلەندیی دەبێ رەچاو بکەن، هەروەها سەبارەت بە مەرجی دیاریکراویش بۆ رێگەپێدانیان تا بە زمانی بیانی پەخش بکەن. بەرهەمە تەلەڤزیۆنییەکانی بە زمانی فلەمیش و بەرهەمە هاوبەشەکانیش پێویستە لەسەدا پەنجای (٥٠٪)ی کۆی پرۆگرامەکان لە نێوان کاتژمێر (١٨:٠٠ و ٢٣:٠٠)ی لەسەر کەناڵی پەخشی گشتی داگیر بکات.

پەخشکاری خزمەتگوزاری گشتیی شەش کەناڵی رادیۆیی هەیە: پێنجیان بۆ گشت کۆمەڵگەی فلەمیشیە (رادیۆ١ن رادیۆ ٢، کلارا، ستۆدیۆ برۆکسل و دۆنا، رادیۆ ڤلادەرن ئینترناشناڵ (رادیۆ فلەندەر ئینتەرناشنال) VRT رادیۆی خزمەتگوزاریی جیهانییە.

کۆمەڵگەی فەرەنسیی:

لە کۆمەڵگەی فەرەنسیی زماندا، وێستگەکانی رادیۆی پەخشکارە گشتیەیکان لەسەریانە لانی کەم لەسەدا چلی ٤٠٪ موزیکە ناکلاسیکییەکانیان بە فەرەنسی بێت. تەنها ئەو دوو کەناڵە نەبێ کە بۆ وتار و سەرباس دانراون کە پێویستە کۆی گشتیساڵانە مۆزیکی نا کلاسیکی ١٥٪ پانزە لە سەدا بە زمانی فەرەنسی بێت، لانی هەرەکەمی دەبێ ٣٣٪ لەسەدا سی و سێ کاتی پەخشی تەلەڤزیۆن (بە هەواڵەکان، بۆ ئاگادارییەکان، وەرزش.. تاد) لەلایەن پسپۆر و کادیرانی فەرەنسیی زمانەوە ئەنجام بدرێن.

ئێزگەکانی رادیۆی تایبەت پێویستە بە فەرەنسیی پەخش بکەن، لێ دەشکرێت بە وەرگرتنی مۆڵەت لە کاربەدەستانی رێکخستنەوە بە زمانی تریش بێت. لەسەدا سیی ٣٠٪ پەخشەکانی مۆزیك و گۆرانی دەبێ بە فەرەنسیی بێت و ١٥٪ پانزە لە سەدی ئەو ماوەیەش لە کۆمەڵگەی فەرەنسییەوە سەرچاوەی گرتبێت.

کۆمەڵگەی جەرمانیی:

لە کۆمەڵگەی جەرمانیزماندا پەرەپێدانی زمانی ئەڵمانیی (جەرمانی)

و پێشخستنی بەیاسایە. هەروەها کۆمەڵگەی جەرمانیی پەخشکارێکی خزمەتگوزاریی گشتیشی هەیە (BRF) لەبەر ئەوەی تا رادەیەك کۆمەڵگەیەکی بەرتەسکە (بچووکە) خزمەتگوزاری تەلەڤزیۆنی (BRF) بە پرۆگرامێکی دەنگوباسیی رۆژانە دیاریکراوە. وێستگەی رادیۆکە رۆژانە ٢٤ کاتژمێر پەخش دەکات.

فەرمانی میدیای ٢٦ی نیسانی ١٩٩٩ رێگە بە پەخشی رادیۆیی خۆجێیی دەدات.

کەمایەتییەکان:

سیاسەت بەرامبەر کەمایەتییەکانیش لە ژێر چاودێری و چالاکی کۆمەڵگەکاندایە فەرمانی سەرەکیی لە فلاندەرز برێتییە لە فەرمانی سەبارەت بە کەمینەکانی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٩٨. ئامانجی سەرەکیی سیاسەتی فلەمیش ئەوەیە کە دەرفەت بەوانەی بەشێوەیەکی یاسایی لە بەلژیك نیشتەجێ بوونە بدرێت ببنە ئەندامێکی بەسوودی کۆمەڵگە. بۆ ئەوانەش کەبەشێوەیەکی کاتیی دەمێننەوە ئەوا رێزێکی تەواو لە مافە سەرەکیەیکانی مرۆڤیان بۆ مسۆگەر دەکات. لە کۆمەڵگە فرەنسییەکاندا (بەشی کردەوەی کۆمەڵایەتی و کۆچکەران) چەندین کردار و خزمەتگوزاری لە خۆدەگرێت بەمەبەستی دەستەبەرکردنی یەکخستنی بیانییەکان بە رێگەی (کۆرس و خولی خوێندەواری، نەهێشتنی جیاوازیی لە رووی کۆمەڵایەتی و پێشەوەرییەوە..تاد).

پرۆگرامەکانی پەخشی تایبەت بۆ کارگەرە بیانییەکان یان بۆ کەمایەتییە نەژادی و کەلتووریەیکان لەم ساڵانەی دواییدا کەمبوونەتەوە. لە هەندێ بۆنەکاندا (سەنتەری یەکسانیی دەرفەتەکان و تێکۆشین دژی رەگەزپەرستی) سیاسەتێکی راگەیاندنی کاراتری گەرەك بووە بەرەچاوکردنی نوێنەرایەتیکردنی کۆمەڵگە فرە کەلتوورییەکان. لە ١٩ی نیسانی ٢٠٠٢ دا حکومەتی فلەمیشی پێشنیازێکی وەزارەتی فلەمیش بۆ بەرژەوەند و یەکسانیی دەرفەتەکان بۆ

دەستپێکی پەخشی کەناڵێکی TV تایبەت بەکەمایەتییەکان و پەنابەرەکان (کۆچبەرەکان) بەتایبەت بۆ تورکەکان و مەغریبییەکان ڕەتکردەوە. بەڕای حکومەتی فلەمیش ئەمجۆرە کەناڵە کە پرۆگرامی تەنیا بۆ کەمینەکان پەخش بکات زیان بە یەکخستن و وەکیەکی کۆمەڵایەتی و کەلتووری گرووپە کەمینەکان دەگەیەنێت. هەندێك سەرچاوە مەترسیی ئەوەیان دەکرد ئەو جۆرە کەناڵانە ببنە هۆی دروستبوونی تەلەفزیۆنی ڕەگەزپەرستایەتی یان پەخشی گیتۆیی ئاسا (بەئاماژەبۆ گەڕەکە داخراوەکانی جوولەکەکان).

وەزیری ڕاگەیاندنی فلەمیشی داوای لێکرا پلانی بۆ چاکتر بەکارهێنانی یاسای VRT (دەزگەی پەخشی گشتیی) لە ژێر ماددەی (٨)ی فەرمانی پەخشکردنی فلەمیشی و لە ژێر حوکمی ڕێککەوتنی جێبەجێکاری Executive ی ساڵی ٢٠٠٢-٢٠٠٦ دا لە نێوان VRT و (دەزگەی پەخشی گشتیی) وان پەرەی پێبدرێت ڕێککەوتنەکە هۆکارێکی پێکەوە گونجان و نەهێشتنی جیاوازیی کۆمەڵایەتی بۆ سەرجەم تاکەکان و خەمخۆری هەموو پێداویستییەکانی گرووپە کەمایەتییەکان بێت. وەزیریش داوای لە دەزگەی پەخشی گشتی کردووە کە پلانێك دابڕێژێت ئەو بەشەی ئەرکەکانی زۆر بەشێوەیەکی باشتر ئەنجامبدات.

سەرچاوە: پەخشی پەیوەست بە زمانی کەمینە و یاسادانان لە OSCE پرۆگرام لە یاسای بەراوردکاری میدیا و سیاسەت (PCMLP) سەنتەر بۆ دیراساتی یاسایی- کۆمەڵایەتی، کۆلیژی WOLFSON لە زانکۆی ئۆکسفۆرد و پەیمانگە بۆ یاسای زانیاری و هتد.

٦- ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان، ئایا وڵات هیچ ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی پێوەندیدار بە پاراستنی کەمایەتییەکان پەسەند کردووە؟

بەگوێرەی ئاژانسی هەواڵەکانی ئیرولانگ (Erolang) بەلژیك خۆی ئامادە دەکات بۆ ئیمزاکردنی (ڕێککەوتننامەی (یان فەرمانی) ئەورووپی بۆ زمانە هەرێمایەتی یان کەمایەتییەکان. ئەوا ئەو ڕاستییەی کە هەرسێك کۆمەڵگە

زمانییە رەسمیەیکانی بەلژیك (جەرمانیی، فەرەنسی و هۆلەندیی) بەراستی پشتگیریی لە ئیمزاکردنەکە دەکەن ئەوە نیشان دەدەن کە هیچ ئاستەنگێك لەبەردەم پەسەندکردنی پێشنیازەکەدا نییە.

ئەو رەوشە زمانییە ئاڵۆزەی کە ئێستا لە وڵاتدا هەیە لەوانەیە ئاڵۆزکاوتریش ئەگەر ئەو راستییە بزانین کە حەوت زمانی تر کە بەرەسمی ناسراون لەم وڵاتەدا هەنە، ئەگەرچی رێککەوتنێکی هاوبەش لەمەڕ پێگەیانەوە لەئارادایە (بەوەی کە هەموویان زمانگەل یان شێوەزار گەلی رۆمانی و جەرمەنین).

ئەمەیش هەمان حاڵەتی زمانی لیمبۆرگییە (limbourgish) کە هەرچەند لە هەندێ شارۆچکە و دێهاتەکانی بەلژیك (لەو شوێنانەی کە هێما گشتییەکان جووتزمانین) دانی پیانراوە. ئەکادیمیای هۆلەندیی (کۆری زانیاری) تالوونی (Taaluni) پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت کە شێوە زارێکی هۆلەندییە. (ئابی ٢٠٠١).

لە ٣١ی تەمموز، حکومەتی بەلژیك پرۆژەی رێککەوتننامەی پاراستنی کەمینە نەژادییەکانی ئیمزا کرد لەگەڵ پاشکۆیەکی مەرجدار کە نابێ جێبەجێکردنی ئەم پەیماننامەیە هیچ زیانێك بەدەستووری وڵاتەکە و سیستەمی زمانەوانییەکەی بگەیەنێت.

رەوشی ئاڵۆزکاوی بەلژیك لە رووی کۆمەڵایەتی و رامیارییەوە وایکردووە دیاریکردنی کەمینەی نەتەوەیی لە رێگەی کۆنفرانسێکی وەزارەتی نێودەوڵەتی سەبارەت بە سیاسەتی دەرەوە بڕیاری لەسەر بدرێت.

ئەو پەیماننامەیە یەکەمین بەڵگەنامەی یاسایی نێودەوڵەتییە کە هەوڵی پاراستنی گەرەنتی بوونی (کیانی) کەمینە نەژادییەکان دەدات بە دەستەبەرکردنی گەرەنتی دەوڵەتیی بە رێگەی زنجیرەیەك رێنمایی و مەبدەئی پەیوەست بەسەربەستی کۆبوونەوە، دامەزراندنی کۆمەڵە و رێکخستن،

رادەبڕیـــن، سەرپشــکبوون لەبەکارهێنانــی زمانــدا هاوبەشــیکردن لــە میدیاکانــدا، پــەروەردە، هــاوکاری و دامەزراوەیــی گواســتنەوە بــۆ دەرەوەی ســنوور.. تــاد کــە کراوەیــە بــۆ ئیمزاکــردن لەلایــەن دەوڵەتــە ئەندامەکانــی نێــو (ئەنجوومەنــی ئەوروپــا) لــە ســاڵی ١٩٩٥ەوە (نیســانی ٢٠٠٢).

کۆمیتــەی کاروبــاری یاســایی و مافەکانــی مرۆڤــی ســەر بــە (ئەنجوومەنــی پەرلەمانیــی ئەوروپــا) لــە رۆژی ٢٥ی ئــاداری ٢٠٠٢دا راپۆرتێکــی لەمــەڕ (پاراســتنی کەمینــەکان لــە بەلژیــکا) دەرکــرد. ئــەم راپۆرتــە پێشــوازیی لــەو راســتییە کــرد کــە وڵاتــی بەلژیــك لــەو دواییــەدا پەیماننامــەی ئەوروپــای لەبــارەی مافەکانــی مــرۆڤ و پــرۆژەی رێککەوتنەکەیشــی ئیمــزا کــردووە. هەروەهــا ئەوەیــش دەڵێــت کــە بەپێــی بڕیارێکــی پێشــووتری کۆنگــرەی ڤینیســی (بندقیــە) دەبــێ پەیماننامەکــە لــە بەلژیــك بەســەر کۆمەڵــەی جەرمانیزمانــەکان و فەرەنســیزمانەکان لــە هەرێمەکانــی هۆڵەندیزمــان و جەرمانیزمانــدا لەســەر ئاســتی دەوڵــەت کاری پــێ دەکرێــت.

لەگــەڵ ئەمەشــدا راپۆرتەکــە جەخــت لەســەر گرنگــی ئــەوە دەکاتــەوە کــە بەلژیــك هــەر دوو (پرۆتۆکــۆل ١٢) و پــرۆژەی رێککەوتننامەکــەی پەســەند کــردووە، هەروەکــو ئیمزاکــردن و پەســەند کردنــی یاســای ئەوروپــای لەمــەڕ زمانــە هەرێمایەتییــەکان یــان کەمینــەکان بەبەرزیــی دەنرخێنێــت.

(ئەیلوولی ٢٠٠٢)

کۆمەڵــەی رۆشــنبیری (Arelerland a sproochـ) کــە نوێنەرایەتــی دانیشــتوانە لۆکســەمبۆرگ زمانــەکان لــە بەلژیــك دەکات، نارەزایــی خــۆی بەرامبــەر بــە حکومەتــی بەڵژیــك دەربڕیــوە. کێشــەکەش نەبوونــی یاســایەکی تایبەتمەنــدە بــۆ کەمینــە لۆکســەمبۆرگیەکان لــە وڵاتــدا، کەچــی بەشــێوەیەکی یاســایی داکۆکــی لــە کەمینــە زمانییــە جەرمانیــی، فەرەنســیی و هۆڵەندییــەکان دەکات. وێــڕای داواکــردن لــە حکومەتــی بەڵژیــك بــۆ پەســەند کردنــی پــڕۆژەی پەیماننامەکــەی پەیوەســت بــە پاراســتنی کەمینــە نەتەوەییــەکان) کــە لــە تەممــوزی ٢٠٠١دا ئیمــزا کــراوە.

کۆمەڵەکە هەروەها داوای پەسەندکردنی (پرۆتۆکۆل ١٢)ی پەیماننامەی ئەوروپا لەمەڕ مافەکانی مرۆڤ و ئیمزا و پەسەند کردنی یاسای ئەوروپا بۆ زمانە هەرێمایەتی یان کەمینەکان دەکات.

بەپێی ناوەرۆکی پەیمانەکە و ئەم گرووپانەی خوارەوە بە کەمینە دەژمێردرێن لە بەلژیکدا: لەسەر ئاستی دەولەتەوە، کۆمەڵەی جەرمانیزمانەکان و لەسەر ئاستی هەرێمەکانیش فەرەنسیزمانەکان لە هەرێمی هۆڵەندیزمان و جەریمانیزمانەکەدا، هەروەهاش هۆڵەندیزمان و جەریمانیزمانەکانی هەرێمە فەرەنسی زمانەکە. ئەم پێناسەیە لۆکسەمبۆرگ زمانەکان ناگرێتەوە، هەروەها ئەوانەیش کە بە والوونی قسە دەکەن. ئامانجی لۆکسەمبێرگیەکان ئەوەیە کە رێ بە زمانەکەیان بدرێت لە باخچەکانی ساوایاندا بەکار بێت و قوتابخانەی سەرەتایی بە هەردوو زمانی جەرمانیی و فەرەنسی لەهەرێمەکەدا بکرێنەوە.

بەڕای ئەلبەرت کۆنتەری سەرۆکی کۆمەڵەی (ئارلەرلاند ئا سپرووچ) دانان بە زمانی لۆکسەمبۆرگ بایەخێکی رەمزیی بۆ هەرێمەکە بەدەست دێنێ، کە بۆ پتر لە سەد ساڵ بۆ ئەوە خەباتیان کردووە کە زمان و کەلتووری هەرێمەکەیان بەشێوەیەکی فەرمیی بێتە ناساندن. وایش مەزەندە دەکرێت نزیکەی (٣٥٠٠٠) سی و پێنج هەزار کەس لە بەلژیک زانیارییان لە زمانی لۆکسەمبۆرگیی دا هەیە.

سەرچاوە:

(Mercator news) ئابی ٢٠٠٢، هەروەها (Eurolang news) برۆکسل ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠٢ نووسینی (ئیڤا بلاسەر). ئۆکتەبەری ٢٠٠٢.

لە کۆتایی ئەیلوولدا لە کۆبوونەوەیەکی پەرلەمانیی ئەنجومەنی ئەوروپادا ٦٨ دەنگ لە ١٠٠ دەنگ، دەنگیان بۆ وەرگرتنی راپۆرتەکەی لەمەڕ پاراستنی کەمایەتییەکاندا لە بەلژیکدا. راپۆرتەکە کە لەلایەن (لیللی نابۆز هایدگەر)ی سویسرییەوە ئامادەکرابوو دەڵێت بێجگە لە کەمینەی نەژادیی جەرمانیزمان

لـە خۆرهەڵاتـی بەڵژیکـدا کەمایەتـی تریـش لەسـەر ئاسـتی هەرێمایەتـی بوونیـان هەیـە. ئەمـە ناکۆکیـی و مشـتومڕی دروسـتکرد لـە نێـوان ١٢٠٠٠٠ سـەد وبێسـت هــەزار فەرەنســیزمانی دانیشــتووی دەوروبــەری برۆکســلدا! ئەوانــەی بەشــێکن لـە کۆمەڵگـەی فلەمیشـی و دەخـوازن پێگـەی کەمینەیەکیـان لەلایـەن پەیمانـی ئەنجوومەنـی ئەوروپـاوە پـێ بدرێـت.

چەندیـن نوێنـەر لـە دانیشـتنەکەی پەرلەمانـی سـەر بـە ئەنجومەنـی ئەوروپـا دووپاتـی ئەوەیانکـردەوە کـە سیسـتەمی ئاڵـۆزی بەڵژیـك هەنـدەی دی لـە پرۆسـەی دوور و درێـژ و سـەختی دانوسـتاندندا بەمەبەسـتی راگرتنـی هاوسـەنگیی لەنێـوان هۆڵەندیـی زمـان و فەرەنسـیزمانەکانی وڵاتـدا گرژتـر و نالەبارتـر بـووە. ئـەم رێ و شـوێنانە لەلایـەن سـەرجەمی پارتییـە پێوەندییدارەکانـەوە و قەبوولکـراون. (رینـزۆ گۆبـەرت) بەنـاوی گرووپـی (پارتـی ئەوروپـا)وە دەڵێـت « ئەنجومەنـی ئەوروپـای بـۆی نییـە دەسـت بخاتەئـەو کارەوە». کەچـی بەلژیکـە فەرەنسـیزمانەکان پێیانوایـە گفتوگۆکـەی نێـو ئەنجومەنـی ئەوروپـا بـە هیـچ شـێوەیەك دەسـتتێوەردان نییـە.

(جــان پــۆل هیــنری) لــە (گرووپــی سوشــیالیەکان) لەستراســتبۆرگ دەڵێــت: رێککەوتنـی گشـتی (یەکێتـی بیروبـاوەڕ) لـە بەلژیـك زۆر زەحمەتـە دروسـت بێـت بەبـێ یارمەتیـی دامەزراوەییەکـی بێلایەنـی وەکـو (ئەنجومەنـی ئەوروپـا). بەلژیـك بەڵگەنامـەی ئەنجومەنـی ئەوروپـای لـە تەممـووزی ٢٠٠١دا ئیمـزا کـرد بەمەرجێـك چەمکـی «کەمینـە» هێشـتا هـەر دەبـێ لـە کۆنفرانسـەکی نێـو وەزیرانـدا لەمـەڕ سیاسـەتی دەرەوە پێناسـەی بـۆ بکرێـت.

جـا کـە ئەمـە تـا ئێسـتێ نەکـراوە (راپۆرتـی ئەنجوومەنـی ئەوروپـا) دانـی بـەوە دانـاوە کـە (کەمایەتییـەك لەسـەر ئاسـتی دەوڵـەت لـە بەلژیـکا، کۆمەڵـەی جەرمانیزمانەکانــە و لەســەر ئاســتی هەرێمایەتیــش فەرەنســیزمانەکانی هەرێمــی هۆڵەندیزمــان و جەرمانیزمانەکانــن و هەروەهــا ئەوانەیشــن کــە لــە هەرێمــە فەرەنســیزمانەکەدا بــە هۆلەندیــی و جەرمانیــی قســە دەکــەن).

راپۆرتەکـە هەروەهـا ئامۆژگاریـی حکومەتـی بەلژیکـی دەکات تـا زووە پـرۆژەی پەیمانەکـە پەسـەند بـکات، تاکـو بیسـەلمێنێت کـە سـەرجەم کەمینـە نەژادییـەکان لـە وڵاتـدا لەهـەر ئاسـتێکدابن پارێـزراون.

بـۆ ئـەوەی پـرۆژەی پەیمانەکەیـش پەسـەند بکرێـت پێویسـتی بـە رەزامەندیـی ئەنجوومەنـی هـەر حـەوت پەرلەمانـە سـەرەکییەکانە بـە پەرلەمانـی فلەمیشـیەوەش.

پاتریـك دیوەیـل، سـەرەك وەزیرانـی حکومەتـی فلەمیـش، گوتـی کاردانەوەکانـی تایبـەت بـە سـەرکەوتن لەلایـەن فەرەنسـیزمانەکانەوە دوابـەدوای قەبولکردنـی راپۆرتەکـەوە، وای لێدەکـەن، لـە هـەر کاتـێ کەمـتر چاوەڕوانـی ئـەوە بێـت کۆنفرانسـی نێـو وەزیـران لەمـەڕ سیاسـەتی دەرەوە بگەنـە دانانـی پێناسـەیەکی هاوبـەش بـۆ چەمکـی (کەمایەتـی).

سـەرچاوە Eurolang news ستراسـبورگ ٢٧ی ئەیلوولـی ٢٠٠٢. نووسـینی (مارگرێـت ئۆبـەر هۆفـە).

٧- سەرەنجام: تێبینییە کۆتاییەکان:

دەوڵـەت پاراسـتنی مافەکانـی مـرۆڤ و ئازادییـەکان بەپێـی سـەرەتاکان و پێـوەرە و پێوانەکانـی یاسـای نێودەوڵەتیـی دابیـن و مسـۆگەر دەکات.

١- یاسادانان (یاسازیی)

٢- دەستوور

٣- پێگە و شوێنی زمان

دەستوور: ساڵی ١٩٧٠ بڕیاری لێدراوە.

(پێگەی بەڵگەنامەیی ١٧ی شوباتی ١٩٩٤).

لەبارەی بەڵژیکی فیدراڵ، پێکهاتەکانی و سنوورەکانی

مادەی (١)

بەڵژیـك دەوڵەتێکـی فیدرالییـە لـە کۆمەڵانـی خەڵـك و ناوچـە و هەرێمـەکان

پێکهاتــووە.

ماددەی (٢)

بەڵژیـك لـە ٣ کۆمەڵگـە پێکدێـت: کۆمەڵگـەی فەرەنسـی، کۆمەڵگـەی فلەمیشـی و کۆمەڵگــەی جەرمانــی. بەڵژیــك لــە ســێ هەرێــم پێکدێــت: هەرێمــی والــوون، هەرێمــی فلەمیــش و هەرێمــی برۆکســل.

ماددەی (٤)

بەلژیــك چــوار هەرێمــی زمانیــی هەیــە، هەرێمــی فرەنســیزمان، هەرێمــی هۆلەندیزمــان، هەرێمــی جووتزمانیــی برۆکســلی پایتەخــت و هەرێمــی جەرمانیزمـان. (هەریـەك لـە موقاتەعەکانـی) شانشـینەکە بەشـێکە لـە یەکـێ لـەم هەرێمـە زمانییانـەوە. گۆڕانـکاری لـە مـەودای سـنوورەکانی هـەر چـوار هەرێمـە زمانییــەکان یاخــود هەموارکردنیــان تەنهــا لــە رێــی یاســایەکەوە دەکرێــت کــە بــە زۆرینــەی دەنگــی هەریــەك لــە گرووپــە زمانییــەکان لەهــەر ئەنجوومەنێکــدا پەســەند کرابێــت بــەو مەرجــەی کــە زۆرینــەی ئەندامانــی هــەر گرووپێــك بەیەکــەوە کۆبووبێتنــەوە و لــەو ســاتەوەختەوە کــە کــۆی دەنگــە ئەرێییــەکان کەلەلایـەن هـەردووك گرووپـە زمانییەکانـەوە دراون یەکسـان بێـت لانـی کـەم بـە دوو ســێیەکی (٣/٢) ئــەو دەنگانــەی دەربــڕدراون.

هەرێمــی والــوون لــەم ناوچانــە پێکهاتــووە، زی و والــوون برابانــت، هاینــاوت، لیــژ، لۆکســەمبۆرگ و نامــور. هەرێمــی فلەمیشــی لــەم ناوچانــە پێکهاتــووە. ئەنتۆێــرپ، برابانتــی فلەمیشــی، فلەنــدەرزی خۆرئــاوا، فلەنــدەرزی رۆژهــەڵات و لیمبــۆرگ.

ماددەی (٣٠) هەڵبژاردنی زمان:

بەکارهێنانــی زمــان لــە بەلژیــك ئارەزوومەندانەیــە، تەنهــا قانــوون بــۆی هەیــە لــەم مەســەلەیەدا رۆڵ ببینــێ، ئەمەیــش بــە تەنهــا بــۆ فەرمــان و ئەرکەکانــی دەســەڵاتداران و بابەتــە یاســاییەکانە.

ماددەی (٤٣)

١- بـۆ ئـەو حاڵەتانـەی دەسـتوور دیاریکـردوون ئەندامـە هەڵبژێردراوەکانـی هەریـەك لـە ئەنجوومەنـەکان بەسـەر دوو گروپـی فەرەنسـیزمان و گرووپـی هۆڵەندیزمانـدا دابـەش دەکرێـن، بـەو شـێوازەی لەیاسـادا هاتـووە.

٢- ئـەو سـیناتۆرانەی (پیرانـەی) لـە ماددەکانـی (٦٧) (١) (٢،٤،٧) ئاماژەیـان بـۆ کـراوە گرووپـە فەرەنسـیزمانەکەی سیناتەکە پێکدێنـن، کەچـی سـیناتۆرەکانی لـە مـاددەی (٦٧) (١) (١،٣،٦) ئاماژەیـان پێکـراوە گرووپـە هۆڵەندیزمانەکـەی سـیناتەکە (ئەنجومەنـی پیـران) پێکدێنـن.

ماددەی (٥٤)

١- بـەدەر لـە (بودجـە) و ئـەو یاسـایانەی زۆرینەیەکـی تایبەتیـان پێویسـتە پێشـنیازێکی رەوا کـە لانـی کـەم سـێ چواریەکـی (٤/٣) ئەندامانـی یەکێـك لـە گرووپـە زمانییەکانـەوە ئیمـزا کرابێـت و لـە دوای پێشکەشـکردنی راپۆرتەکـەوە پێشـکەش کرابێـت و بـەر لـە دەنگدانـی کۆتایـی لـە دانیشـتنێکی گشـتیدا، ئـەو پێشـنیازە دەتوانێـت بڕیـاری ئـەوە بـدات کـە بەندەکانـی پـرۆژە یاسـایەك ئێجـگار زۆر مەترسـیدارە و زیـان بـە پێوەندییەکانـی نێـوان کۆمەڵـەکان دەگەیەنێـت.

٤- ئـەم رێبـازە دەتوانرێـت تەنهـا یـەك جـار لەلایـەن ئەندامانـی گروپێکـی زمانییـەوە پەیـڕەو بکرێـت، بەلەبەرچاوگرتنـی هەمـان گەڵاڵەنامـە یـان پێشـنیاز.

ماددەی (١٢٩)

- ئەنجوومەنەکانـی کۆمەڵانـی فەرەنسـیزمان و هۆڵەندیزمانـەکان (بـە دەر لـە ئەندامانـی پەرلەمانـی فیـدراڵ) بـە فەرمـان حوکـم لەسـەر هـەر شـتێ دەکـەن کـە پێوەندیـی بـە هـەر یەکێکیانـەوە هەبێـت لەبـارەی بەکارهێنانـی زمـان بـۆ:

١- کاروبارەکانی بەڕێوەبردن.

٢- خوێنـدن (پـەروەردە) لـەو خوێندنگەیانـەدا کـە دروسـت دەکرێـن، پاڵپشـتی و یارمەتـی دەکرێـن و بەرەسـمی دەناسرێـن لەلایـەن دەسـەڵاتی گشـتییەوە.

٣- پێوەندیی کۆمەڵایەتی لەنێوان خاوەنکارەکان و کارگەر و فەرمانبەرانیان وێڕای یاسا و بەڵگەنامەگەلی ناوکۆیی کە قانوون و پەیڕەوەکان دەیانخوازن و (بە پێویستیان دەزانن).

٤- ئەم فەرمانانە هێزی قانوونیان هەیە لە هەرێمەکانی فەرەنسیزمان و هۆڵەندیزمانەکاندا بە دوای یەکدا.

٥- ئەو کۆمیسیۆن یان گروپانەی دراوسێی هەرێمی زمانەوانی ترن کە یاسا تیایدا رێگە بە بەکارهێنانی زمانێکی دیکەی جگە لە زمانی ئەو هەرێمەی کە تیایدا هەڵکەوتوون دەدات بۆ ئەم کۆمیسیۆنانە هەندێ رێوشوێنی مامناوەندیی بۆ بەکارهێنانی زمان دانراوە. وەك باسکراوە لە (١) دا دەکرێ تەنها لەرێگای قانوونێکەوە بێت کە بە زۆرینەی دەنگ وەرگیرابێت وەك لە ماددەی (٤)ی پەرەگرافی پێشوودا هاتووە.

٦- خزمەتی ئەو چالاکیيانە دەکات لە دەرەوەی مەودای هەرێمە زمانییەکەدا لەگەڵ ئەوانەدا کە لە تەکیاندا دامەزرێنراون.

٧- ئەنیستیتۆی فیدرالی یان نێودەوڵەتی بەپێی یاسا دامەزراو و ئەوانەی چالاکییەکانیان هاوبەش و گشتییە بۆ زێتر لە یەك کۆمەڵ.

ماددەی (١٣٦)

١- لە قەڵەمڕەوی ئەنجوومەنی هەرێمی برۆکسلی پایتەختدا گروپگەلی زمانەوانیی هەن، هەروەها لە نێوان یەکە فەرمانڕەوایيەکاندا، کە لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵگەدا بەڕێزەوە پۆلێن دەکرێن و پێکهاتەکانیان کاروباری کارگێڕییان بەرپرسیاریەتییان و بێ ئەوەی زیان بە ماددەی (١٧٥) بگەیەنێت، خەرجیی و کاروباری داراییان بە یاسایەك رێکخراون کە بە زۆرنەی دەنگ وەرگیراوە، وەکو لە ماددەی (٤) لەپەرەگرافی سەرەوەدا باسکراوە.

ماددەی (١٣٨):

١- ئەنجوومەنی کۆمەڵی فەرەنسیی لەلایەك و گرووپی زمانەوانیی فەرەنسی

لـە ئەنجومەنـی هەرێمـی برۆکسـلی پایتەختـدا، لەلایەکـی دیکـەوە، بۆیـان هەیـە بـۆ گونجاندنـی هاوبـەش و هەمـووش بـە فەرمـان بڕیـاری ئـەوە بـدەن کـە ئەنجوومەنـی هەرێمـی والـوون و حکومـەت لـە هەرێمـی زمانیـی فەرەنسـی داو، هەروەهـا ئەنجومەنـی هەرێمایەتـی برۆکسـلی پایتەخـت و یەکـە کارگێڕییەکانـی لـە هەرێمـی جووتزمانیـی برۆکسـلی پایتەختـدا، دەشـێت تـەواوی یـان بەشـێکی بەرپرسـیارییەتییەکانی (کۆمەڵـی فەرەنسـی) پیـادە بکـەن.

٢- ئـەم فەرمانانـە بـە زۆرینـەی ٢/٣ دوو سـێیەکی دەنگـەکان لـە ئەنجوومەنـی کۆمەڵـی فەرەنسییدا، هەروەکـو بـە زۆرینـەی رەهـا لـە ئەنجوومەنـی هەرێمایەتـی والـوون و لەلایـەن گرووپـی زمانەوانیـی فەرەنسـیی لەنـاو ئەنجومەنـی هەرێمایەتـی برۆکسـلی پایتەختـدا وەردەگیرێـن. بەمەرجێـك زۆرینـەی ئەندامەکانـی ئەنجومەنەکـە یـان هـی ئەندامانـی گروپـە زمانەوانییـە پێوەندیـدارەکان لـە دەنگدانەکانـدا ئامـادە بـن. دەشـتوانن خەرجیـی و دارایـی بەرپرسـیاریەتییەکان بچەسـپێنن کـە خۆیـان دایدەنێـن، لەگـەڵ گواسـتنەوەی کارگـەران و سـەرمایە و مافـەکان و ئەرکـەکان کـە لەوانەیـە پێوەندییـان پێیانـەوە هەبێـت.

ماددەی (١٣٩)

لەسـەر داوای حکومەتەکانـی خۆیـان ئەنجومەنـی کۆمەڵـی جەرمانیزمـان و ئەنجومەنـی هەرێمایەتـی والـوون، دەتوانـن بـە فەرمـان، بەمەبەسـتی گونجاندنـی گشـتیی هاوبـەش، بڕیـار بـدەن کـە بەرپرسـیارییەتییەکانی هەرێمایەتـی والـوون دەشـێت هەمـوو یـان بەشـێکی لەلایـەن ئەنجومەنـی کۆمەڵگـەی جەرمانیزمـان و حکومەتـەوە لـە هەرێمـی جەرمانیزمانـدا پیـادە بکرێـن.

تێبینی:

تـەواوی دەقـی دەسـتوورەکە و زانیـاری زیاتریـش لەمـەڕ پاشـخانی وڵاتـی بەلژیـك لـە (پـرۆژەی قانونـی دەسـتووریی نێودەوڵەتیـی) لـە (زانکـۆی ورێزبـۆرگ) دا (University of Wurzburg) دەسـتدەکەون.

سەرچاوەکان:

- CIA – the world fact book 1999
- Microsoft Encarta Encyclopedia 2002
- In/tarnation constitutional Law 1994-13 April 2000, University of Wurzburg.
- The European Bureau for lesser Used Languages (Brussels and Duplin office)
- Minority, languages- Belgium.
- Website of the information network on Education in Europe, Belgium.
- Euro mosaic Report on Belgium (١٩٩٨).

پاكستان

زانیاری گشتی:

پێتەخـت: شـاری ئیسـلامئاباد، ژمـارەی دانیشـتوانی (٥٢٤٥٠٠) سـاڵی (١٩٩٨) رووبـەر(٣٠٧٣٧٤) میـل دوجـا (٧٩٦٠٩٥) کیلۆمەتـر دووجـا.

شێوەی حکومەت: کۆماری فیدراڵی.

سەرجەم بەرهەمی ناوخۆیی (نەتەوەیی) و پشکی هەر یەکێك دیار نییە.

کۆی هێزی کڕین (٢٠٠٠) دۆلار ساڵی ١٩٩٩.

دانیتشوان (١٤١٥٥٣٧٧٥) کەس لە مانگی تەممووزی ساڵی (٢٠٠٠)دا.

پێکهاتەی نەژادی (نەتەوەیی):

پونجابی ٤٨٪

سندی ١٢٪

سیرایکی (جۆرێکن لە پونجابی) ١٠٪

پەشتوون (پاتان) ٨٪

(بەلووش) (بەلووچ) ٣٪

ئەوانی دی ١٩٪

زمانە فەرمییەکان:

ئـوردۆ و ئینگلیـزی دوو زمانـی فەرمیـی سـەرەکین. لەگـەڵ ئەمەشـەوە زمانـی ئـوردو بـە تەنیـا لەلایـەن ٨٪ لـە سـەدا هەشـتی دانیشـتوانەوە قسـەی پێدەکرێـت. کەچـی ئینگلیـزی زمانـی هاوبەشـی توێـژی هەڵبـژاردەی پاکسـتان و زۆربـەی زۆری وەزارەتەکانـی حکومەتیشـە.

زمانەکانی کەمینەکان:

پونجابـی، سـیندی، سـیراکی، پەشـتوو، بەلووشـی، هیندکـۆ ٢٪ براهۆیـی ١٪ بـوو شاسـکی و ئەونـی تـر ٨٪ن

توێژینەوەی زمانەوانیی:

١- باری یاسایی.

٢- پاشخان (باکگراوند)

٣- کێشە زمانییەکان

٤- گرووپە کەمایەتییەکان.

٥- نرخەکان.

٦- زمان لە ژیانی رۆژانەدا.

٧- رێککەوتننامە جیهانییەکان.

٨- هەمەچەشنە.

٩- کۆتایی

• یاسـا: یاسـا لـە مامەڵەکردنیـدا لەگـەڵ بەکارهێنانـی زمانەکانـدا، بـە گوێـرەی دەسـتووری پاکسـتان، کـە رۆژی ١٠ی نیسـانی ١٩٧٣ پەسـەند کـراوە و بـەرکار بـووە.

٩ – پێشینە: چەند تێبینیەك لەمەڕ پاشخانەوە.

پاکستان لە ساڵی ١٩٧٤ وەك نیشتمانێك بۆ موسلمانان لە ئاسیای باشوور دامەزرێنراوە و لە سەدا ٩٧ بۆ ٩٨ی خەڵکی پاکستان موسڵمانن. دامەزرێنەرانی وڵاتەکە بە ئومێدی ئەوە بوون (ئایین) ببێتە هۆکارێکی بەهێز و پتەو بۆ شوناسی نەتەوەیی و هاوێنەیەك بێت بەسەر جیاوازییە رەگەزیی و زمانییە بەرچاوەکانی وڵاتدا زاڵ بێت و نەیانهێڵێت. لێ ئەو ئاواتە گرنگەیان بەتەواوەتی بە دینەهاتووە. بەڵام لەگەڵ ئەمەشەوە ئایینی ئیسلام ئامادەبوونێکی ئێجگار کارای لە کۆمەڵگەی پاکستانیدا بەدەستهێناوە و گفتوگۆش سەبارەت بە رۆڵی گونجاوی لەژیانی شارستانی نەتەوەیی و نیشتمانیدا هەر درێژەی هەیە.

لە پاکستاندا جوداخوازیی ئایینی ئێجگار زۆر ئاڵۆز هەنە. پاکتونن و بەلووچ و بونجابییەکان و سیندییەکان گشتییان موسلمانن، وێڕای ئەمەیش ئەوانە کەلتوور و دابونەریتی هەمە چەشنەیان هەنە و بە چەندین زمانی جوداوازیش دەدوێن (دەئاخەڤن).

پونجابییەکان کە بەرفرەوانترینی ئەو گرووپە رەگەزییانەن، لە حکومەتی ناوەند و لە سوپاشدا باڵادەستن. بەلووش وپاکتوون و سیندییەکان ئەو دەسەڵات و باڵادەستیەی پونجابییەکان لە هەمبەر ئاواتەکانیاندا بۆ بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمی ناوچەیی خۆیان بە مەترسی دەزانن.

فرە رەگەزیی و تێکەڵاوبوون لەهەر دەڤەرێکدا دەبنەهۆی ئاڵۆزتر کردنی پێوەندییە کۆمەڵایەتیی و رامیارییەکان، سەرباری هەبوونی پتر لە (٧) حەوت ملیۆن موهاجیر (کە بریتین لە پەناهەندە و ئاوارەکانی کە لە وڵاتی هیندەوە هاتوون و نەوەکانیشیان) کە بە زمانی (ئوردو) وەك زمانی نەتەوەیی دەدوێن. جا ئەو جیاوازییە زمانەوانییانە بووەتە هۆکارێکی سەرەکیی و کاریگەری یەکنگەرتن و پەرتبوون.

لە پاکستاندا نزیکەی٢٠ زمان قسەیان پێدەکرێت و ئەگەرچی (ئوردو) زمانی فەرمییە، بەڵام زمانی نەتەوەیی زۆرینەی دانیشتوانیان نییە، لە

ڕەوشــی ئــەو دابەشــبوون و جوداوازیانەشــدا، ئایینــی ئیســلام تەنهــا یەکێتییەکــی چــڕوك (نەچەســپاو) دابیــن دەکات.

١- کێشەی زمان

ئایا لە کوێی وڵاتدا هەست بە گرفت و کێشەکان دەکرێت؟

پاکســتان بەشــێوەیەکی گشــتی وڵاتێکــی فــرە زمانییــە و هەرگیــز ناشــێ بگوترێــت هیــچ یــەك لــەو زمانانــە لەلایــەن ســەرجەم دانیشــتوانەوە هاوبــەش نــاسراوە.

ئــوردو کــە نوێتریــن (کەمتەمەنتریــن) زمانەکانــی نەتەوایەتییــە و، ســەبارەت بــە پاکســتان بــە زمانێکــی وڵاتیــی (خۆرســك) ناژمێردرێــت، شــێوەی زۆر لــە زمانــی (هینــدی) کــە زمانێکــی فەرمیــی هیندســتانە دەکات. گەرچــی هــەردوو زمانیــش (هینــدی و ئــوردو) ریشــەی هاوبەشــیان هەیــە. وەلــێ ئــوردو لــە شــێوە ئەدەبــی و فەرهەنگییەکەیــدا زۆر وشــەگەل بــەکار دەهێنێــت کــە لــە بنەچــەدا ســەر بــە فارســی و عەرەبیــن.

لەکاتێکــدا زمانــی هینــدی وشــەگەلی وا بــەکار دەهێنێــت کــە لــە بنەچــەدا سانســکریتین، ئــوردو بــۆ نووســین و (ئەلفــو بێیــەك) بــەکار دێنێــت کــە شــێوەیەکی چاککــراوی (ئەلــف و بێــی) فارســییە، (لەراســتەوەبۆ چــەپ دەنووسرێــت). کەچــی (هینــدی) پیتــی ئەلفوبێــی (دیڤاناگــری Devanagari) کــە لــە چەپــەوە بــۆ راســت دەنووسرێــت بەکاردێنــێ.

دەســتووری ســاڵی ١٩٥٦ بەکارهێنانــی زمانــی ئینگلیــزی بــۆ کاروبــارە فەرمییــەکان بــۆ مــاوەی ٢٠ ســاڵان چەســپاند و دواتریــش دەســتوورەکەی ســاڵی ١٩٦٢ ماوەکــەی درێژکــردەوە بــۆ کاتێکــی دیارینەکــراو، وێــڕای ئەمەیــش دەســتووری ســاڵی ١٩٧٣ ماوەیەکــی راگوزاریــی (١٥) ســاڵەیی بــۆ زمانــی ئــوردو دیاریکــرد کــە لــە پــاش ئــەو ماوەیــەدا ناشــێ چیــتر زمانــی ئینگلیــزی بــۆ کاروبــاری فەرمیــی (رەســمی) بــەکار ببرێــت.

ئــوردو زمانــی دایکــی تەنهــا ڕێژەیەکــی کەمــی (بچووکــی) دانیشــتوانی پاکســتانە. لەگــەڵ ئەمەشــەوە لــە فێرگــە و قوتابخانەکانــدا شــان بەشــانی زمانــە هەرێمایەتییەکــەی هــەر ناوچەیــەك دەخوێندرێــت و فێــری دەبــن. زمانەکــە خــۆی لــە ســەردەمی موغــال (Mughal) (١٥٢٦-١٨٥٨)دا پەیــدا بــووە، بەشــێوە فەرهەنگییەکــەی واتــای زمــان (کامــپ- ئــوردوگا) دەگەیەنێــت. چونکــە لەلایــەن یەکــە ســەربازییەکانی (ســوپای) موغالــە ئیمپریالیســتەکانەوە قســەی پێدەکــرا، ئــەو داگیرکارانــەی لــە ئاسیای ناوەڕاستەوە هاتبــوون، کاتێــك لەگــەڵ ئەوانــەدا تێکــەڵاو بــوون کــە بــە دایەلێکتــی (شــێوە زمــان)ی هینــدی باکــوور دەدوان.

ئەوەبــوو بــەرە بــەرە، ڕەگــەز و پێکاتەهــای زمانــی فارســی (کــە زمانــی ڕەســمی ئیــدارەی موغــال بــوو) هاتنــە ناویــەوە و تێکــەڵاوی بــوون. ســەرەنجام لــە ســەدەکانی حەڤــدە و هــەژدەی زاینیــدا شــێوازی ئەدەبــی ڕێکوپێکــی تایبــەت بەخۆیــەوەی وەرگــرت (واتــا زمانــی ئــوردو) هەرگیــز شــێوەی نووســینی (دیڤانەگــەری) کــە لــە سانســکریتی و هینــدی تــازە و ســەردەمدا بــەکار دەبــرا بــەکار نەهاتــووە. لــە جیاتــی ئــەوەدا ئــوردو هەمیشــە بــۆ نووســین پیتــی ئەلــف و بێــی فارســی بەکارهێنــاوە.

ئــەم دوو زمانــە ئەدەبییــە، ئــوردو و هینــدی لــە زمانــی ڕۆژانــەی خەڵکــی هیندســتان کــە زمانــی هاوبەشــی هینــدی نوێــی بــەر لــە دابەشــبوون بــووە ســەرچاوەیانگرتووە و پەیــدا بوونــە، ئــوردو، گەرچــی زمانــی فەرمــی نەتەوەییــە، بــەڵام تەنهــا لــە ســەدا هەشــتی (٨٪) دانیشــتوان قســەی پێدەکــەن. ئــوردو شــوناس و ناســنامەی هاوبەشــی موســڵمانان بەرجەســتە دەکات و وەکــو ئەلقەیەکــی پەیوەســتی (بەیەکــەوە گرێــدان) لــە نێــوان خەڵکانــی پاکســتاندا ڕۆڵ دەبینــێ. لــە دوای سەربەخۆبوونیشــدا هاوبەنــدی ئیســلام (هــەروەك هاوبەنــدی ســەرجەمی موســڵمانە هیندییــەکان عادەتــا ئاماژەیــان بــۆ دەکــرا) وەك زمانێکــی نەتەوەیــی پەرەیــان بــە زمانــی ئــوردودا، بەمەبەســتی ئــەوەوە کــە یارمەتــی دەوڵەتــی تــازە

دروستبووی پاکستان بدەن و شوناسنامەیەك بۆخۆی بچەسپێنێت، هەرچەند لە راستیدا ژمارەیەکی ئێجگار کەمی خەڵك قسەیان پێدەکرد.

بەڵام هەرچۆنێ بووە، لەبەر ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە دەستەبژاردە و رۆشنبیر زمانی ئینگلیزی بەرەوانی دەزانن بۆیەکا ئەم زمانە (ئینگلیزی) بەپێی ئەمری واقیع بووەتە زمانی نیشتمانی. ئەو هەڵمەت و فشارەیش کە بۆ ئەوە کرا زمانی ئوردو پەرەی پێبدرێت و پێشبخرێت، پشتیوانی و لایەنگری ئەوتۆی لە رۆژهەڵاتی پاکستاندا لێنەکرا، چونکە زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوانەکانی بە زمانی (بەنگالی) دەدوێن (کە بە شێوەیەکی رەسمی لە وڵاتی بانگلادیشدا هەر لە ساڵی ١٩٧١ بە دواوە بەناوی بانگلا (Bangla) ئاماژەی بۆ دەکرێت). لە ناوچەی دەککا (Dhaka) دا پشێوی و کێشەکانی زمان لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی رابردووەوە سەریانهەڵداوە و لە ئاکامدا بوونە هۆکاری گەشەسەندن و باڵادەستبوونی زمانی بەنگالی وەك دووەم زمانی نیشتمانی شان بەشانی (زمانی ئوردو)دا. تاوەکو جیابوونەوە و سەربەخۆبوونی پاکستانی خۆرهەڵات لە ساڵی ١٩٧١دا، کە بەناوی بەنگلادیش وەك وڵاتێکی سەربەخۆ هاتە ئاراوە و بەنگلا (Bangla) وەك زمانی فەرمی ئەم وڵاتە نوێیە بڕیاری لێدرا و پەسەند کرا.

٢- گرووپە کەمایەتییەکان

زانیاری دروست بەردەست نییە.

٣- نرخ و بەها

زانیاری دروست بەردەست نییە.

٤- زمان لە ژیانی رۆژانەدا

بەکارهێنانی زمان لە ژیانی رۆژانەدا، بۆ نموونە پەروەردە، پەخش و بڵاوکردنەوە و شتی تریش.

لەدەستپێکی ساڵەکانی ١٩٩٠ و پتر لە ١٥٠٠ رۆژنامە و بڵاوکراوە لە وڵاتدا

هەبــوون، تیایانــدا هەبــوون بــە زمانەکانــی ئــوردو، ئینگلیــزی و هەروەهــا زمانــە ناوچییەکانیــش دەردەچوێــنران. بــە زمانــی ئــوردو دەردەچــن بریتیــن لــە (جەنــگ) (نــەوای وەقــت) (جەســارەت) (مەســاوات) (مەشریــق) و (حورییــەت).

لــە کتێبکــدا رۆژنامــە نیشــتمانییە ســەرەکییەکان کــە بەزمانــی ئینگلیــزی رۆژانــە دەردەچــن بریتیــن لــە (Dawn) بەیانــی (پاکســتان تایمــز) (morning) (Muslim news) هەواڵەکانــی ســبەینە، (nation) نەتــەوە یــان گــەل (frontier post) بەریــدی ســنوور و هەروەهــا (news) دەنگوبــاس لــە کاتێبکــدا (Herald) گۆڤارێکــی زۆر گرنگــە کــە بــە زمانــی ئینگلیــزی چــاپ و بڵاودەکرێتــەوە.

لــە پاکســتان زمانــی پونجابــی بەشــێوەیەکی ســەرەکی لــە قســەکردندا بــەکار دەهێندرێــت تــا لــە نووســیندا و، زێتریــش لــە دەڤــەرە دەشــتەکییەکان (دێهاتــەکان) دا تــا لەشــارەکان بــەکاری دێنــن، کەچــی ئــوردو نــەك پونجابــی یەکــەم زمانــە کــە لــە قوتابخانەکانــی پونجابــدا دەخوێندرێــت.

هــەر بۆیەشــە هەمــوو پونجابییەکانــی خوێنــدەوار زمانــی ئــوردو بــە خوێندنــەوە و بــە نووســین دەزانێــت. خوێنــدن و رێنماییــەکان هەتــا ســەرەتای ســاڵی هەشــتایەکانیش لــە باشــترین فێرگەکانــدا هــەر بــە زمانــی ئینگلیــزی بــوون. خەڵــك هەمیشــە پەرۆشــی فێربــوون و زانیــن و قســەکردن بــە ئینگلیــزی بــوون چونکــە هۆکارێکــی گرنــگ و ســەرەکی بــوو بــۆ مســۆگەر کردنــی وەرگیرانــی خوێنــدکار لــە زانکۆکانــی ئینگلتــەرە و ویلایەتــە یەکگرتووەکانــی ئەمەریــکا و ئوســترالیا.

دواتــر ئــوردو شــوێنی خــۆی کــردەوە و بــووە زمانــی خوێنــدن و فێربــوون لــە قوتابخانــە میرییەکانــدا.

ژێدەر (تازە بابەت- ئەیوولی ٢٠٠٢).

زمــان یەکێکــە لەکێشــە هــەرە گرنگــەکان لــە پاکســتانی تــازەدا، زمــان خــۆی کلیلــی دابەشــکردنی هێــز و توانســتە لــە مابێنــی ســەرجەم گرووپــە رەگەزییــەکان و چینــە ئابــووری- کۆمەڵایەتیەیــکان و تاکەکانــدا کــە لــە وڵاتــدا نیشــتەجێن.

ئینگلیزی:

زمانـی ئینگلیـزی هەرگیـز هـی ئـەوە نییـە کـەس دەسـتبەرداری بێـت، مادامەکـی هێـز و کاریگـەری شـیاوی هەیـە لـە پرۆسـەی دامەزراندنـی سـەردەمیانەدا.

هەرکەسـێ ئەگـەر زمانـی ئینگلیـزی نەزانێـت، لـە توانایـدا نابێـت کارو فەرمانـە بـاش و بـە سـوودەکانی چـی لـە دامودەزگاکانـی میـری، یاخـۆ لـە شـوێن و کارە تایبەتییەکانــدا وەدەســت بهێنــێ. جــا هەرچەنــدە ژمارەیەکــی باوەڕپێکراومــان بــۆ ئەوانــەی بــە ئینگلیــزی قســە دەکــەن لەبەردەســتدا نییــە، لەگــەڵ ئەمەشــدا ســەرژمێری (ئامار)یەکــی ســاڵی ١٩٦١ راگەیانــدووە کــە رێژەکــە لەســەدا (٢,٧٪) بووبێــت، کــە توانیویانــە بــەو زمانــە بدوێــن. ئــەو رێژەیــەش ئەلبەتــا دەبــێ زیـادی کردبـێ چونکـە چینەکانـی ناوەنـد (سـالارییەکان) فرەوانـتر بوونـە و، کارو فەرمانـە چاکەکانیـش هەمیشـە شـارەزایی و لێهاتـووی لـەو زمانـەدا لـە داوکاریـان دەخـوازن. جـا بێتـو ئەوانـەی لـە تاقیکردنەوەکانـی وەرگێڕانـی زانکـۆدا کـە تیایـدا زمانـی ئینگلیـزی بابەتێکـی ئیجبارییـە سـەرکەوتنیان بەدەسـتهێناوە بـەوە بژمێرێـن کـە بـە خوێندنـەوە و بـە نووسـین ئینگلیـزی زانـن ئـەوا ژمارەکـە لـە سـاڵی ١٩٨١ (ئامـاری ١٩٨١) دەگاتـە (١٩,٥٦٪).

وێــڕای ئەمــەش زۆرینــەی دەرچووانــی ئەزموونەکانــی وەرگرتــن لــە فێرگــە ناوەندییـە گشـتییەکاندا هـەر ئەمەتـا دەتوانـن کتێبەکانـی خوێندنیـان بخوێننـەوەو بــەس، ئەگینــا ناتوانــن بەزمانــی ئینگلیــزی قســە بکــەن. بــەو پێیــە ژمــارەی ئەوانـەی بەرەوانـی زمانـی ئینگلیـزی دەزانـن دیسـانەوە دادەبەزێـت بـۆ رێـژەی ٣یــان ٤ لەســەدای دانیشــتوانان.

ئوردو

بــە پێچەوانەشــەوە زمانــی ئــوردو زۆرتــر بڵاوەلــە نێــوان دەچووانــی تاقیکردنەوەکانـی وەرگرتنـدا، کاتێـك ٢٠٪ لەسـەدا بیسـتیان بەتەواویـی دەیزانـن. خوێندکارانـی دواناوەنـدی و پەیمانـگا لاهوتـی و خوێندنگـە ئایینیـەکان، سـەربازان،

هەروەهــا چینــە کارگــەرە نەخوێندەوارەکانیــش ئەوانــەی لــە شــارەکاندا ژیــان بەســەر دەبــەن. زۆر بــە خێرایــی فێــری دەبــن و زۆر باشــیش بــەکاری دێنــن. ئــوردو بۆیــە وا زوو بــەو فرەوانییــە پــەرەی ســەند و بــڵاو بــۆوە چونکــە لــە پێوەندییــە نێوخۆیــی و ناوچەییــەکان و میوانداریکــردن و ڕاگەیانــدن (میدیــا) و لەســەرووی هەمووشــیانەوە بــۆ کارەکانــی چیــن و توێــژە ناوەندییــە نزمــترەکان لەسەرتاســەری پاکســتاندا بەکاردێــت (تەنهــا لــە دەڤــەرە دێهاتییەکانــی ســیند نەبێــت). لــە هەمانکاتیشــدا ئــوردو و زمانێکــی ئیســلامییە بــەو مانایــەی کەلــە ســایەی حوکمــی بەریتانییەکانــدا لەلایــەن زانــا ئاینییــە ئیســلامییەکانەوە (ئولیمــە و پیاوانــی کەنیســەش (مۆلڤێــز) بــەکار هاتــووە بــۆ بڵاوکردنــەوەی ئیســلام.

هەروەکــو ئــوردو زمانــی پەخشــنامە و ئامــۆگاری (وەعــز) و کــۆڕ و وتــارە ئایینەکانیشــە.

عارەبی:

تەنهــا ژمارەیەکــی زۆر کەمــی خەڵکــی ئایینپــەروەر لــە خوێندنــگاکان و چەنــد ئەکادیمــی و زانایــەك ئەوانــەی پەیوەســتن بــە ئیســلام یاخــود زمــان و ئەدەبــی عارەبییــەوە، لــە زمانــی عارەبــی تێدەگــەن. ئەگەرچــی موســڵمانان فێــری خوێندنــەوەی (قورئــان) دەبــن (بەپێــی ئامــاری ســاڵی ١٩٨١ لــە ســەدا ١٨,٣٧٪ی دانیشــتوانان دەتوانــن بیخوێننــەوە) ئــەو خوێندنــەوەش لــەوە زێــتر نییــە کــە پیتــە عارەبییــەکان دەناســن! دەنــا ئەمــان نــە واتــا و مانــای وشــەکانیان فێــر دەکرێــت، نــە دەشــتوانن وشــەگەلی عارەبــی بخوێننــەوە، گــەر بێتــو ئــەو هێــما و نیشــانانەی لەنوســخەکانی (قورئــان)دا کــە بــە ڕێنووســی پاکســتانی لەچاپــدراون بەکاردێــن، لــەو دانانــەی (قورئــان) دا نەبــن کــە بــە ڕێنووســی عارەبــی چاپکــراون.

فارسی:

زمانــی فارســیش بــە تەنهــا چەنــد پســپۆڕێك لێتێدەگــەن، زمانەکــە لەلایــەن فێرکارانــەوە وەك هەڵبژاردنێکــی ســانا لــە هەنــدێ تاقیکردنــەوەی دیاریکــراودا

کــە یارمەتیــان دەدات بــۆ وەرگرتــن لــە فەرمانگەکانــی دەوڵەتــدا وەردەگیرێــت (دەخوێندرێــت) وەلــێ خوێنــدکاران بەگشــتی هەرگیــز لــە ئەزبەرکردنــی (دەرخکردنــی) چەنــد پارچــە پەخشــانێك بــەو زمانــە زیاتــر تێناپەڕێنــن!

زمانە خۆماڵییەکانی دایك:

ئــەو زمانانــەش یــان ئەوتــا هەرگیــز ناخوێندرێــن (وەك پونجابــی) یانەخــۆ بەشـێوەیەکی نایەکسـان دەخوێندرێـن (وەك پەشـت کـە لـە هەنـدێ قوتابخانانـدا هەتـا پۆلـی پێنجـەم ئامرازێکـی فێرکردنـە و لـە ئاسـتە بەرزترەکانیشـدا وانەیەکـی (ئیختیارییـە) یـان تەنهـا لـە دەڤەرێکـی دیاریکـراودا بـۆ نموونـە (زمانـی سـیندی کـە بـە تەنهـا لـە ناوچـەی (سـیند) دەخوێندرێـت. وێـڕای ئەمەیـش هەنـدێ کـەس بـۆ سـوود و هـەر بـە ئـارەزووی خۆیـان ئـەو زمانانـە دەخوێنـن چونکـە ئـەو پەرتووکانــەی پێیــان نووسراونەتــەوە کــە بــە (چاپبــووك) نــاسراون واتــا پەرتــووك گەلــی حەکایەتــە شــەعبییەکان ئەوانــە لــە ســەرجەم شــارە ســەرەکییەکانی پاکســتاندا دەســت دەکــەون. ئەمــەو زانایەکــی ئەمەریکایــی (ویلیــەم هاناوێــی) و هاودانــەرە پاکســتانییەکەی (مومتــاز نــاسر) ٩٤٠ دانــەی ئــەو پەرتووکانەیــان بــە زمانەکانــی (پونجابــی، ســیرایکی، هیندیکــۆ، خــۆوار، پەشــتوو، ســیندیی، فارســی و ئــوردو) لــە لیســتێکدا تۆمارکــردوون.

هەروەهــا جۆرەهــا فیلــم و گۆرانــی کــە بــەو زمانانــەن (بەتایبەتــی پونجابــی و پەشــتوو) لــەلای خەڵکانــەوە زۆر باویــان هەیــە و لــە بــرەودان.

خوێندنگاکان بە گوێرەی زمان

ســـەبارەت بـــە دابەشـــبوونی کۆمەڵگـــەی پاکســـتانی لەســـەر بنچینـــەی چینایەتییــەوە، زمانەکانــی ئینگلیــزی و ئــوردو ســیندی هــۆکار و ئامــرازی خوێنــدن و فێرکردنـــن لـــە قوتابخانەکانـــدا.

ئــەو قوتابخانــە ناوەندییــە ئینگلیزییانــەی توێــژی بــژاردە کــە مامۆســتاکانیان بەتــەواوی بــە زمانــی ئینگلیــزی دەرس دەڵێنــەوە و خوێندکارانیشــیان لەوانــەن کــە

پاشـخانی باشـیان لـە زمانەکـەدا هەیـە، کرێیـان گرانـن، بۆیـەکا بـۆ خوێندکارانـی سـەربەچینی ناوەنـد و چینـی کرێـکاران دەسـتنادەن. کەچـی فێرگـە ناوەندییـە سیندی و ئوردوییـەکان، هەروەهـا چەندانێکـی تـر لـە قوتابخانـە ئاسـت نزمـەکان ئەوانـەی زمانـی پەشـتوو بـۆ خوێنـدن بەکاردێنـن، لەلایـەن دەوڵەتـەوە بەڕێـوە دەبرێـن و هەمـوو پاکسـتانییەك بـە گشـتی بۆیـان هەیـە تیایانـدا وەربگیرێـن. ئەمانـەش زیاتـر ئـەو (مەدەرسـانە)ن کـە بەعارەبـی و ئـوردو دەرسـیان تیـادا دەوترێنـەوە هـەر لەبـەر ئـەوە نـا کـە خوێنـدن تیایانـدا بـە خۆڕاییـە، بەڵکـو بەشـی ناوخۆیـی (خـواردن و جێگەشـیان فەراهەمکـردووە، بۆیـە زۆرتـر خوێنـدکار روویـان تێدەکـەن. مەدرەسـەکانی ئـەو دەڤەرانـەی زمانیـان پەشـتووە و زمانـی پەشـتوو بـۆ خوێنـدن بـەکار دێنـن، کەچـی ئەوانـەی لـە دەڤـەرە سـیند زمانەکانـدان ئـەوا بـە زمانـی سـیندی دەرس دەڵێنـەوە، لـە پەنجـاب و بەلووجسـتان هەرچەنـدە ئـوردو زمانـی فەرمـی خوێندنـە، بـەڵام شـیکردنەو و راڤەکردنـی دەرسـەکان زۆربـەی کات بـە زمانـە ناوچەییەکـە دەکرێـت.

زانیـاری و ئامـاری تایبـەت بـە ژمـارەی خوێندنـگاکان سـەبارەت بـە زمانـی وانـە وتنەوەیـان بەردەسـت نییـە.

زمان لە رووی کارەوە

خەڵـك پێویسـتیان بـە زمـان هەیـە بـۆ مەبەسـتی دامەزرانـدن و لـەم رێگەیـەوە سـەرکەوتن لەنێـو کۆمەڵگـەدا بەدەسـت دێنـن.

زۆران کـەس هـەن زیاتـر دانیشـتوانی شـارەکان کـە بەلانـی کـەم توانایـی و هێـزی خۆیـان لـەوەوە بەدەسـتدێنن کـە دەتوانـن بـە زمانـی ئینگلیـزی و ئـۆردو بنووسـن جـا وەنەبـێ ئـەو هێـز و توانسـتەیش راسـتەوخۆ بەتەنیـا لـە باڵادەسـتی یەکێکـەوە لـەو زمانانـەدا هاتبێـت، وەلـێ بەبـێ زانینـی نووسـین و قسـەکردن بـەم زمانانـەوە، هیـچ کـەس بـۆی نییـە ببێتـە کادیرێکـی بـژاردەی توێـژی سـالارییەکانی پاکسـتان، ئاوەهـا زمـان دەبێتـە (دراو) و ئـەوی دەیشـیکرێت (هێـزە) ئەگـەر

یەکێك نەزانــێ ئــوردو و ئینگلیــزی بنوســێت، ئــەوە ناتوانێــت تەنیــا کارێکــی بچووکیــش لــە پاکســتان (جگــە لــە دەڤــەری ســیند نەبێــت) بەدەســت بێنــێ.

ئــەو کەســەیش کەتەنیــا ئــوردو بنووســێ و زمانــی ئینگلیــزی نەزانێــت، ئــەوا دەتوانێــت کاری نزمــتر لەگشــت دەڤەرەکانــی پاکســتان پەیــدا بــکات. کەچــی کارە باشــترەکان هەمیشــە بــۆ ئەوانــە قۆرخکــراوە (پارێــزراوە) کــە دەتوانــن ئینگلیــزی بنووســن و بخوێننــەوە.

سەرچاوە:

کۆنگــرەی جیهانــی لەبــارەی سیاســەتەکانی زمانــەوە بەرشــلۆنە ١٦-٢٠ی نیســانی (٢٠٠٢) هەروەهــا (فێرکردنــی زمــان و هێــز لــە پاکســتان، نووســینی د. تاریــق رەحــمان- پرۆفیســۆری زمانەوانیەیــکان و توێژینەوەکانــی ئاســیای باشــوور لــە پەیمانگــەی نەتەوەیــی بــۆ دیراســات لــە زانکــۆی قائیــدەی ئەعــزەم٠ ئیســلام ئابــاد.

٥- رێککەوتننامــە نێودەوڵەتییــەکان: ئایــا پاکســتان هیــچ رێککەوتننامەیەکــی نێودەوڵەتــی ئیمــزا کــردووە کــە پەیوەســت بــێ بەپاراســتنی کەمینەکانــەوە؟

زانیاری بەردەست نییە.

٦- هەمە جۆرە: چیتر هەیە لەبارەی زمانەکان و کەمایەتییەکانەوە بیزانین؟

زانیاری بەردەست نییە.

٧- یاسا: دەستوور لە ١٠ی نیسانی ١٩٧٣وە بڕیاری لێدراوە و بەرکار بووە.

ماددەی ٢٨

بــە پشتبەســتن بــە مــاددە (٢٥١) هــەر بەشــێکی هاووڵاتییــان کــە زمــان و رێنــووس و کەلتــووری جیــاواز و چەســپاویان هەیــە، دەبــێ ئــەو مافەیــان پێبدرێــت کــە بەپێــی یاســا بیانپارێــزن و پەرەیــان پێبــدەن و بــۆ ئــەو مەبەســتانەیش پەیمانگــە گەلــی هاوشــێوە دابمەزرێنــن.

ماددە ٢٥١

١- زمانـــی نەتەوەیـــی (نیشـــتمانیی) پاکســـتان ئـــوردوە، پێویســـتە هەمـــوو ئامادەکارییـەك بکرێـت تـا ئـەو زمانـە لـە فەرمانگـەکان و بـۆ هەمـوو کاروبارێکـی دیکـەش لـە مـاوەی ١٥ سـاڵاندا لـە رۆژی بەرکاربوونییـەوە بـەکار بهێنرێـت.

٢- بـە پشـت بەسـتن بـە بەنـدی (١) دەکـرێ زمانـی ئینگلیـزی بـۆ کاروبـاری فەرمیـی هەتـا ئامادەکارییـەکان تـەواو دەکرێـن بـۆ ئـەوەی (ئـوردو) جێگـەی بگرێتـەوە بـەکار بهێنرێـت.

٣- بەبـێ زیانگەیانـدن بـە دۆخـی زمانـی نەتەوەیـی، بـۆ ئەنجوومەنێکـی ناوچەیـی هەیـە بەپێـی یاسـا پێوەرگەلێـك پیـادە بـکات (دابهێنـێ) بەمەبەسـتی خوێنـدن و پێشخسـتن و بەکارهێنانـی زمانێکـی ناوچەیـی لەتـەك زمانـە نەتەوەییەکانـدا.

ماددەی (٢٥٥)

سـوێندێك کـە بەپێـی دەسـتوور پێویسـتە کەسـێك بیخـوات دەبـێ بـە زمانێـك بێـت کـە ئـەو کەسـە تێیـدەگات.

ژێدەرەکان

- CIA – the world fact book 2000
- Microsoft Encarta encyclopedia 2000
- Encyclopedia Britannica 1999 -2000 Britannica. Com. Inc.

Most Clearing house, linguistic Rights, national constitutions. Pakistan.

قوبرس

١- زانیاری گشتی:

پایەخت شاری (نیقوسیا)

رووبەر: ٩٢٥٠ کیلۆمەتری دووجا (٣٥٧٢ میل دووجا)

شێوەی حوکم: کۆماری.

کـۆی دەسـتکەوتی تـاك لـە بەشـی یۆنانـی (سـاڵی ١٩٩٨) ١٥٤٠٠ دۆلار لـە بەشـی تورکـەکان (٥٠٠٠) پێنـج هـەزار دۆلار بـوو. ژمـارەی دانیشـتوانی (مانگـی تەمـوزی ١٩٩٨) ٧٥٠٠٠٦٤ کـەس بـوون.

پێکهاتـەی رەگەزایەتـی: یۆنانـی ٧٨٪، تـورك ١٨٪ هـی تـر ٤٪. (لـە مانگـی کانوونـی یەکەمـی سـاڵی ٢٠٠٣دا).

بـە گوێـرەی دواتریـن ئامـاری فەرمیـی نزیکـەی (٧٥٩١٠٠) کـەس بەشـێوەیەکی یاسـایی لـە دورگەکـەدا دەژیـن و لـە سـەدا هەشـتا و پێنجیـان (٨٥٪) (٦٤٧١٠٠)

لەوانــە کــە لــە ناوچەکانــی ژێردەســەڵاتی حکومەتــدان، ئەندامــی کۆمەڵگــەی ســەر بــە یۆنانییەکانــن و نزیکــەی هەشــت هــەزار مارۆنــی و ئەرمەنــی و لاتینیــان لەگەڵدایــە کــە بەپێــی بڕگــە دووی دەســتوور بــە ئــارەزووی خۆیــان پێوەندییــان بــە کۆمەڵــگای یۆنانییەکانــەوە هەڵبــژاردووە. لەمانەیــش بــە نزیکــەی (٤٦٠٠) مارۆنــی هەنــە کــە بــە شــێوەزارێکی عەرەبــی زارەکــی دەدوێــن، لەگــەڵ (٢٥٠٠) ئەرمەنــی و (٩٠٠) لاتینیــدا کــە بەشــێوەی زاری ئیتالــی قســە دەکــەن. هەروەهــا نزیکــەی (٢٤٢٠٠) ٣٪ کــە دەکاتــە ســێ لــە ســەدا و لــە ناوچەکانــی ژێــر قەڵەمــڕەوی حکومەتــدا دەژیــن، خەڵکانــی بیانیــن کــە زۆربەیــان ئینگلیزەکانــی بەریتانیــان و هێزێکــی کاریگــەری فرەرەگەزیــن وەکــو (فلیپینــی، سریلانکــی، رۆمانــی و ..هتــد).

کۆمەڵــگای تورکــە موســڵمانەکانی قوبــرس کــە لــە باکــووری دوورگەکــەدا دەژیــن بــاڵا دەســتن ژمارەیــان بــە (٨٧٨٠٠ کــەس واتــە ١٢٪) مەزەنــدە دەکرێــن و ژمارەیەکــی ئێجــگار کــەم (٢٥٠ کــەس) قەرەجــی موســڵمانیان (gypsy) تێدایــە.

زمانە فەرمییەکان: یۆنانی، تورکی.

زمانــی کەمینــەکان. تورکــی دەکــرێ بــە زمانێکــی کەمینــە بژمێردرێــت چونکــە رێــژەی (١٨٪)ی هەیــە، هەروەهــا زمانەکانــی ئەرمەنــی و مارۆنیــش.

توێژینەوەی زمانەوانی

١- لــەرووی یاســاوە ٢- پاشــخان ٣- کێشــە زمانییــەکان ٤- گرووپــە کەمایەتییــەکان ٥- نــرخ و بەهــاکان ٦- زمــان لــە ژیانــی رۆژانــەدا ٧- رێککەوتننامــە نێودەوڵەتییــەکان ٨- هەمەچەشــنەکان. ٩- دەرەنجــام.

١- یاساسازی:

پێوەندی یاسا بە بەکارهێنانی زمانەوە

دەســتووری کۆمــاری قوبــرس کــە لــە ١٦ی ئابــی ١٩٦٠ خراوەتــە بــەرکار هــەروو زمانــی یۆنانیــی و تورکــی وەکــو یــەك تەماشــا دەکات و دەبوایــە ســەرجەم یاســاکانی راپەڕانــدن، کارگێــڕی و هەروەهــا بەڵگەنامــەکان (دۆکیومێنــت) بــە هــەردوو

زمانــەکان دەربچوێنرێــن و هەنگاوەکانــی دادگــە و دادگاییکــردن دەبــوا بەزمانــی ئــەو لایەنــە بێــت کــە پێوەندیــدارن (ماددەکانــی ١٨,٣ ج) بــە دادگاییکردنــەوە (کانوونــی یەکــەم (٢٠٠٣).

یاسای پەخش و بڵاوکردنەوە:

بەپێــی یاســای پەخــش و بڵاوکردنــەوە و دەســتووری قوبــرس، مــاوەی پەخــش زۆر بــە وردی لــە نێــوان بەرنامەکانــی هــەردوو کۆمەڵگــەی قوبرســی تورکــی زمــان و یۆنانــی زمانــدا دابەشــکراوە، ئــەو سیاســەتەش بەرامبــەر بــە زمــان لــە دیرۆکــی ئاڵــۆزی وڵاتــەوە کــە پێویســتە تیایــدا رەچــاوی دوو کۆمەڵگــەی یۆنانــی و تورکــی بکرێــت، ســەرچاوەی گرتــووە. جــا کــە تاکــو ئێســتەش ســنوورە سیاســیەکان، ئۆتۆنۆمــی و جیابوونــەوەش بــە تەواویــی هەمــوو کێشــەکانی زمانیــان چارەســەر نەکــردوون، بۆیــە پێویســتە قوبــرس سیاســەتێکی هەســتیارانە بگرێتەبــەر.

هەیئەتێکــی پەخشــکردنی قوبــرس (Cybc) کــە حکومــەت بودجەکــەی بــۆ دابیــن دەکات تاکــە دەزگــەی پەخــش بــوو لــە وڵاتــدا تــا وەکــو ئێســتگە بازرگانییــەکان لــە ســەرەتای نەوەدەکانــەوە بــە یاســا، مۆڵەتیــان پێــدرا دەســت بــە بڵاوکردنــەوە بکــەن. ئــەو هەیئەتــە (cybc) بــە رێکوپێکــی بەرنامەکانــی خــۆی بــە زمانەکانــی یۆنانــی، تورکــی، ئەرمەنــی و ئینگلیــزی پەخــش دەکات. دەســتوور و پەخشــی دەنــگ و رەنــگ بــۆ هــەردوو کۆمەڵگــەی تورکــی (لــە مــاوەی حــەوت رۆژدا لــە ٧٥ ســەعات کەمــتر نەبێــت) کۆمەڵگــەی یۆنانــی گەرەتــی کــردووە، هەروەهــا دەبــێ ســەرجەم پەخشــە رەســمییەکان بــە هــەردوو زمانــی یۆنانــی و تورکــی بــن. یاســای پەخشــکردن ژمــارە (٧) برگــەی (١) هەنگاوەکانــی مۆڵەتپێــدان رێــك دەخــات و چاودێــری پاراســتن و جــۆر و چۆنایەتــی زمــان (تەنهــا بــۆ وێســتگە بازرگانییــەکان) بەرزەفــت دەکات (دەیخانخاتــە ژێــر چاودێــری خۆیــەوە) لەگــەڵ پاراســتنی شوناســی نیشــتمانی و کەلەپــوور و کلتــوروی خەڵکــی قوبــرس (مــاددەی ٢٦).

دەستەی (cybc) ئەرکی ئەوەی پێ سپێردراوە سەرپەرشتی پەخشەکانی رادیۆ و تەلەڤزیۆنەکان بکات و گرنگی بێلایەنانە بە بەرژەوەندیی و لێهاتوویی و توانستەکانی کۆمەڵگە جیاوازەکانی بدات، شان بەشانی رەچاوکردنی بەرژەوەندی نێوەندەکانی ماددەی (٣١)ی یاسای ژمارە (٧) لە بڕگەی (١)دا دەڵێت:

وەزیری پەروەردە و رۆشنبیری بۆی هەیە، بەمەبەستی بەرەو پێشبردن و بەرزکردنەوەی ئاراستەی سیاسەتی زمانەوانی هەرکاتێ بە پێویستی بزانێت، بە هەماهەنگی کاربەدەستانی پەخشکردن سەبارەت بە چەند بەرنامەیەکی تایبەتمەند، یان سەرجەم بەرنامەکانی وێستگەکان، بۆ شوێنی گشتی یاخود تایبەتمەند بڕیاری گونجاو دەربکات بۆ ئەوەی چۆنایەتی زمانی بەکارهاتوو کۆنترۆڵ بکات و سازدانی پرۆگرامەکان لەگەڵ سیاسەتی کۆمار لە رووی زمانەوە دابین بکات (ساڵی ٢٠٠٤).

نەخشە و پلانەکانی UN (نەتەوەیەکگرتووەکان) بۆ قوبرس یارمەتی زمانی تورکی دەدات تا ببێتە زمانێکی فەرمی لە EU (یەکێتی ئەورووپا)دا.

نەتەوەیەکگرتووەکان پێشنیازی ئەوەی کردووە کە دەستووری کۆماری قوبرسی یەکگرتوو (ماددەی ٩، بڕگەی (١) پێویستە ئەو دەربڕینانە لەخۆ بگرێت:

ماددە (٩,١): زمانە فەرمییەکانی کۆماری یەکگرتووی قوبرس، یۆنانی و تورکین. بەکارهێنانی زمانی ئینگلیزیش بۆ مەبەستی فەرمی دەبێ بە یاسا رێکبخرێت. دەقە دەستوورییەکە هاوشانی چەند یاسا و رێککەوتننامەی دیکەدا لە دوو توێی نەخشەکەی کۆفی ئەناندا بە ناونیشانی (چارەسەری گشتگیری کێشەی قوبرس) دا هاتووە، ئەمەیش بابەتی راپرسییەکەی ٢٤ی نیسانی ساڵی ٢٠٠٤ بوو.

بەپێی ئەو سیستەمەی لە نەخشەکەدا هاتبوو، ئەگەر ئەو قوبرسیە

تورکانــەی لــە باکــوور و قوبرســییە یۆنانییەکانــی لــە باشــووردا دەژیــن دەنــگ بــۆ قوبرســی یەکگرتــوو بــدەن، ئــەوە ئــەوکات تورکــی دەبێتــە یــەك لــە زمانــە فەرمییەکانــی یەکێتــی ئەوروپــا (EU) هــەردوو زمانــی یۆنانــی و تورکیــش دەبوونــە زمانــی دەوڵــەت و بــۆ دەرچواندنــی یاســاگەلی پەیوەســت بــە کاروبــاری یاســایی و کارگێــڕی و دادوەری و جێبەجێکــردن و هەروەهــا بــۆ بەڵگەنامــەکان (دۆکیۆمێنــت) حکومەتــی فیــدراڵ بــەکاری دەهێنــن. هاووڵاتیانیــش مافــی ئەوەیــان دەبێــت بەهــەر یــەك لــەو دوو زمانانــە مامەڵــە لــە تــەك دەزگــە فیدرالیەکانــدا بکــەن و بەهەمــان ئــەو زمانەشــەوە ئاخافتنیــان لەگەڵــدا بکرێــت. هەروەکــو پێویستیشــە ســەرجەم خوێندکارانــی قوتابخانــە دواناوەندییــەکان بەشــێوەیەکی (ئیختیــاری) فێــری هــەردوو زمانــە فەرمییــەکان بکرێــن.

هەروەهــا پلانەکــەی کۆفــی ئەنــان پــرۆژەی یاســایەکی لەخۆگرتبــوو لەبــارەی قەبولکردنــی مەرجەکانــی چوونــە نــاوەوەی کۆمــاری یەکگرتــووی قوبــرس بــۆ نــاو یەکێتــی ئەوروپــاوە، تێشــیدا هاتبــوو کــە پــاش تەواوکردنــی میلاکاتــەکان و گشــت پێداویســتییە تەکنیکییــە پێویســتەکان، زمانــی تورکــی دەبێتــە یەکــێ لــە زمانــە رەســمییەکانی یەکێتــی ئەوروپــا و کاریشــی پێدەکرێــت. ســەرباری ئەوەشــەوە نەخشــەکەی کۆفــی ئەنــان، لــە هەمــان کاتــدا یاســایەکی لەخۆگرتبــوو بــەم ناونیشــانەوە (یاســای فیدراڵــی لەمــەڕ زمانــە فەرمییەکانــی کۆمــاری یەکگرتــووی قوبــرس).

٢- پاشخان: تێبینییەکانی پاشخان

دانیشــتوانی قوبــرس نوێنەرایەتــی دوو گرووپــی نەژادیــی (ئەتنــی) ســەرەکی، یۆنانــی و تورکــی دەکــەن. قوبرســییە یۆنانییــەکان کــە زۆرینــەن تێکەڵاوییەکــن لــە وەچــە و نەوەکانــی دانیشــتوانە رەســەنە دێرینــەکان و پەنابــەر و رەوەنــدەکان ئەوانــەی لــە نیمچــە دوورگــەی پیلەپۆنیــس (Peloponnes) ەوە هاتــوون و لــە ســاڵانی (١١٠٠) ی پێــش زاییــن دوورگەکەیــان پێکهێنــاوە. کەچــی قوبرســییە

تورکەکان لە نەوەو پاشماوەکانی سەربازەکانی سوپای عوسمانلین کە ساڵی ١٥٧١ دەستیان بەسەر دوورگەکەدا گرت، هەروەها ئەو کۆچبەرانەی دوای ماوەیەکی کورت لەو مێژووەوە حکومەتی سوڵتان لە ئەنەدۆڵەوە هێناونی. هەر لە ساڵی ١٩٧٤ یشەوە کۆچبەری دیکە لە ئەنەدۆڵەوە بە خاووخێزانەوە هێنراونەتە دوورگەکەوە, تاکو زەوییە بەیارەکان وەبەربێنن و کۆی (معدل)ی هێزی کاریگەر زیاد بکەن. بۆ سەدان ساڵ قوبرس نیشتمانی هاوبەشی هەردوو رەگەزی یۆنانی و تورکان بووە. لێ تەنانەت دوای وەرگرتنی سەربەخۆی دوورگەکەشەوە لە شانشینی یەکگرتوو (UK) لە ساڵی ١٩٦٠دا.

ئەندامانی زۆرینەی یۆنانییەکانی قوبرس بزووتنەوەیەکیان بە مەبەستی یەکگرتنەوەی رەسمی لەگەڵ کۆماری یۆناندا بەرپا کرد، ئیر توندوتیژی بەربڵاوی رەگەزایەتی (رەگەزپەرستی) لە ساڵی ١٩٦٣ دا وای لە کەمینەی تورکەکان کرد ساڵی ١٩٦٤ لە حکومەت بکشێنەوە. ئەوساکە گاردی نیشتمانی قوبرس لە ژێر فەرماندەیی ئەفسەرە یۆنانییەکانەوە ساڵی ١٩٧٤ کودەتایەکی سەربازییان ئەنجامدا. ئەوجا تورکیا بە داگیرکردنی قوبرس و دابڕینی باکوور کە سێیەکی دوورگەکەیە و مەفتەنی کەمینە تورکەکانی دوورگەکەیە، وەڵامیدایەوە ئەوەبوو دوای یەك مانگ شەڕوپێکدادان، هێڵێکی ئاگربەست دیاریکرا. لەو کاتەوەیش قوبرس بە دابەشکراوی لە نێوان کۆماری یۆنانییەکان لە بەشی سەرەکی دوورگەکە و کۆماری تورکەکان لە بەشی باکووری قوبرسدا ماوەتەوە، ئەمیش رەوشێکە تا ئێستا بێجگە لە تورکیا لەلایەن هیچ نەتەوەیەکی دیکەوە نەزانراوە و دانی پێدانەنراوە. دواتر گیروگرفتی زۆر و ئاڵۆزتریش هاتە ئاراوە وەختێ تورکیا پتر لە سێ دەیەیە هەر لە هەوڵی چڕدایە بەمەبەستی چوونە نێو ریزەکانی یەکێتی ئەوروپاوە و بەتوندیش بەرهەڵستی لە وەرگرتنی قوبرس بۆ نێو یەکێتیەکەوە دەکات بە پاساو و بیانووی ئەوەوە گوایە حکومەتی قوبرسییە یۆنانی نەژادەکان نوێنەرایەتی

سـەرجەم دوورگەکـە نـاکات. بەهەرحـاڵ قوبرسـییە یۆنانییەکانیـش تورکیـا بەهێـزی داگیرکەرێکـی بیانـی دادەنێـن و (وەك داگیرکەرێکـی بێگانـەی تەماشـا دەکـەن).

توێژینەوەی زمان

کێشە زمانییەکان:

لــە کۆیــدا یــەك هەســت دەکات زمــان گرفتێکــە (کێشــە) لــەم وڵاتــەدا؟ (زانیــاری دروســت بەردەســت نییــە).

٣- گرووپە کەمایەتییەکان: (لە ئەیلوولی ٢٠٠٤دا).

کردنەوەی قوتابخانەی یۆنانی لە باکووری قوبرسدا:

لـــە پـــاش دابڕانێکـــی ٣٠ ســـاڵی، خوێندنگەیەکـــی دواناوەنـــدی قویرســـیە یۆنانییـــەکان ســـەرلەنوێ لـــە بەشـــی باکـــووری قوبرســـدا کـــە لەلایـــەن تورکیـــاوە داگیرکـــراوە، کرایـــەوە. دێـــی (ویـــزۆ کارپاســـۆ) لـــە بەشـــی خۆرهەڵاتـــی باکـــووری قوبـــرس، تەنانـــەت دوای داگیرکردنـــی ئـــەم دەڤـــەرە لەلایـــەن ســـوپای تورکیاشـــەوە هـــەر بەجێنینشـــینی قوبرســـییە یۆنانییـــەکان ماوەتـــەوە. کاتـــێ ســـاڵی ١٩٧٤ نزیکـــەی دوو هـــەزار قوبرســـی یۆنانـــی لەوێـــدا دەژیـــان، کۆمەڵگەکەیـــان تـــا ســـاڵی ٢٠٠٤ بـــۆ تەنهـــا پێنـــج ســـەد ئەنـــدام دابەزیـــوە!

کاربەدەســتە تورکــەکان خوێندنگەکــەی گوندەکەیــان داخســت و بــەم شــێوەیە زۆران خوێنــدکار ناچــار کــران بــەرەو باشــوور ســەفەر بکــەن بــۆ ئــەوەی بــە زمانــی یۆنانــی درێــژە بــە خوێنــدن بــدەن. هــەر بەگەیشــتنیان بــۆ ئــەوێ، بەرپرســە تورکــەکان رێگەیــان پێنــەدان جارێکــی تــر بگەڕێنــەوە زێــدی بــاب و باپیرانیانــەوە. لــەم دوایانــەدا ســەرۆکی قوبرســییە تورکــەکان (محمــد علــی طلعــت) بڕیاریــدا دووبــارە قوتابخانەکــەی گونــد بکرێتــەوە. لــەو (١٧) مامۆســتایانەی دانــراون لــە قوتابخانەکــەدا وانــە بڵێنــەوە حەوتیــان تــا ئێســتا گەیشــتوونە و دەســتیان بــە وتنــەوەی وانەکانیــان (فەرەنســی، یۆنانــی، ئاییــن و..تــاد) کــردەوە.

(پۆلاکیـــس ســـاریس) نێـــردراوی بەرپـــرس لـــە کاروبـــاری فریاگـــوزاری و کـــە

قوبرسـییەکی یۆنانـی پێیوایـە کۆمەڵگەکـەی ئەمـان مـاوەی ٣٠ سـاڵە لـە ژێرهەڕەشـەدا ژیـان بەسـەر دەبـەن و ناوێـرن تەنانـەت لەنێـو خۆشـیاندا بەسەربەسـتی بـە زمانـی خۆیـان (دایـك) بدوێـن.

هەرچۆنـێ بێـت، ئـەو وای بـۆ دەچێـت کـە قوتابخانەکـەش هـەر بەهـۆی فشـاری ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییەکانـەوە (ئەنجومەنـی ئەوروپـی، یەکێتـی ئەوروپـا) دووبـارە کراوەتـەوە، چونکـە زۆر بـە پەرۆشـەوەیە ئەندامییەتـی لـە EU (یەکێتـی ئەوروپـی) دا بەدەسـت بێنێـت. لەلایەکـی تـرەوە تێـری داڤێـز (Terry davis) سـکرتێری گشـتی ئەنجومەنـی ئەوروپـی پێشـوازی لـەو هەنـگاوەی سـەرکردە تورکەکانـی قوبـرس کـرد و گوتـی ئـەوە دەبێتـە هـۆی دروسـتبوونەوەی متمانـەی زیاتـری نێـوان یۆنانـی و تورکـەکان لـە دوورگەکـەدا.

سەرچاوە: (هەواڵەکانی Mercator ئەیلوولی ٢٠٠٤).

٤- زمـان لـە ژیانـی ڕۆژانـەدا. بەکارهێنانـی زمـان بـۆ کاروبـاری ڕۆژانـە، بـۆ نموونـە: پـەروەردە، پەخـش و بڵاوکردنـەوە و شـتی تـر.

قوتابخانـەکان: سـەرەتای نـەوەدەکان ژمارەیەکـی زۆر لـە مامۆسـتای بـژاردە و لێهاتـوو بـۆ گشـت ئاسـتەکان و جۆرەکانـی خوێندنگـەکان، هەروەهـا میلاکـی بەڕێوەبردنیـش هەبـوون و هەمووشـیان لەلایـەن کۆمیتەیەکـی تایبەتـی سـەر بـە وەزارەتـی پـەروەردە ڕپێدرابـوون و دانرابـوون. سـەرجەم قوتابخانـە گشـتییەکان پرۆگرامـی (مناهـج) یەکگرتوویـان هەبـوو، ئامادەکردنـی کتێبەکانـی خوێندنیـش لـە ئەسـتۆی لیژنەکانـی مامۆسـتایان و بەڕێوەبەرەکانـدا بـوو، ئەمانیـش بـە هەماهەنگـی و هـاوکاری لەگـەڵ کاربەدەسـتانی پەروەردەیـی یۆنـان کاریـان دەکـرد و هەنـدێ کەلوپـەل و کەرەسـەی خوێنـدن بـۆ هـەردوو قۆناغـی پەروەردەیـی و سـەرەتایی و دواناوەنـدی، لەلایـەن حکومەتـی یۆنانـەوە پێیـان بەخـشرا.

هەروەهـا خوێندنگەکانـی قوبـرس کەلوپەلـی تـازەی خوێنـدن و پێداویسـتیەکانیان بـە چاکـی بـۆ فەراهەمکرابـوون.

سیستەمی پەروەردەیی قوبرسییە یۆنانییەکان پێکهاتبوو لە فێرگەکانی بەر لە سەرەتایی و قوتابخانەکانی سەرەتایی و دواناوەندیی گشتی و دواناوەندی تەکنیکی و پیشەیی و قوتابخانەکانی تایبەت بە کوێر و کەڕ و جۆرەکانی تری خەڵکانی پەککەوتە، ئەوانەی توانای فێربوونیان هەبوو بێت. وێڕای ئەوانیش چەند پەیمانگەیەك بۆ پێگەیاندنی مامۆستایان و بۆ خوێندنی پسپۆڕی و بۆ پەروەردەیی رۆشنبیری هەبوون، بەڵام تا ساڵی ١٩٩٠ هیچ زانکۆیەك لە کۆماری قوبرسدا نەبوو، تاوەکو لەسەرەتاکانی نەوەدەکاندا یەکێك کرایەوە دەبوا بۆ خوێندنی باڵاتر روو لە هەندەران بکرێت. ژمارەیەکی کەمیش قوتابخانەی تایبەت (ئەهلی) هەبوون.

ئەم زانیاریانە هی (مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ٢٠٠٣)یە.

پەخش و بڵاوکردنەوە: ئێستا بەگشتی لە کۆماری قوبرسدا (٦) کەناڵی تەلەڤزیۆنی سەرتاسەری و (٥) کەناڵی خۆجێیش هەنە، لەگەڵ (١٠) ئێزگەیی رادیۆیی سەرتاسەری و (٣٠) ئێزگەی رادیۆیی ناوچەیی و یەك ئاژانسی دەنگوباس (هەواڵەکان). هەروەها جودا لە ئێزگە گشتییەکانی رادیۆ و تەلەڤزیۆن، میدیای بازرگانی و چاپەمەنی هیچ دەورێکی بەرچاویان دیار نییە سەبارەت بە پێداویستییە تایبەتمەندییەکانی زمانی ئەو کەمینانەی لە دوورگەکەدا دەژین.

بە گوێرەی بەشی پەخش و بڵاوکردنەوەی CYBC بە زمانەکانی ئەرمەنی و ئەوانیتر، بەرنامەکانی تورکی، رۆژانە لە نێوان کاتژمێر ٦ی بەیانی تا پێنجی دوای نیوەڕۆ پەخش دەکرێن. ل ماوەی ١١ سەعاتشدا کەناڵێکی رادیۆیی تایبەتمەندی CYBC سێ نەشرەی هەواڵەکان خوێندنەوەی رێکوپێکی چاپەمەنییە یۆنانییەکان، لەگەڵ چەند بەرنامەیەکی هەمەچەشنەی رۆشنبیری لەبارەی کاروباری رامیاری، ئابووری، کێشەکانی ئافرەتان، کەلتوور، هونەر، ئاهەنگی مۆزیکی و هەروەها وانەی تایبەت بە فێربوونی زمانی یۆنانی

بڵاودەکاتــەوە.

کەناڵێکــی تەلەڤزیۆنــی CYBC هەروەهــا رۆژانــە بــە زمانــی تورکــی پەخشــێکی هەواڵــەکان و هەمــوو رۆژانــی ســێ شــەموان و هەینیــش دوو بەرنامــەی کورتــی رۆشــنبیری بڵاودەکاتــەوە. بەرنامەیەکــی رادیۆیــش بــە زمانــی ئەرمەنــی هەمــوو رۆژێــك لەکاتژمێــر (٥)ی بەیانییــەوە دەســت پێــدەکات و ئــەو بەرنامانــە بریتیــن لــە پەخشــنامەی هەواڵــەکان ســێ جــاران لــە هەفتەیەکــدا, کێشــەکانی ئافرەتــان! پرۆگرامــی تایبــەت بــە منــداڵان و ئــەدەب و مۆزیکــی ئەرمەنــی. بــۆ گروپــوی ئایینــی مارۆنییــەکان و لاتینییەکانیــش دوو کورتــە پرۆگــرام بــە زمانــی یۆنانــی هەمــوو پاشــنیوەڕۆیەکی شــەموان پەخــش دەکرێــن.

لــە حوزەیرانــی ١٩٩٩ەوە CYBC بەرنامەیەکیشــی بــۆ مارۆنییــەکان لــە ژێرنــاوی (دەنگــی مارۆنییــەکان)دا پەخــش دەکات و لــە ١٣ی تەشرینــی دووەمــی هەمــان ساڵیشــەوە (١٩٩٩) پرۆگرامێــك بــۆ لاتینیەیــکان دەســتی پێکــردووە.

رۆژانــەش لــە دەمژمێــر ٦ی ئێــوارە تاکــو نیوەشــەو بەرنامەکانــی رادیــۆ بــە زمانــی ئینگلیــزی بــەم شــێوەیە پەخــش دەکرێــن. ســێ پەخشــی دەنگوباســەکان مــاوەی هــەر یەکێکیــان دە خولەکــە، لەگــەڵ گەشــتێکی راســتەوخۆدا بەنێــو گۆڤارەکانــی نئێــوارە و هەنــدێ میوزیــك. کاتــی هاوینانیــش پرۆگرامێکــی زیــادەی ئێوارانێکــی ســەر لــە زوو بــۆ گەشــتیارانی دوورگەکــە راســتەوخۆ بــە چــوار زمــان پەخــش دەکرێــت.

٥- رێککەتننامــە نێودەوڵەتییــەکان: ئایــا وڵات ســەبارەت بــە پارێزگاریکردنــی کەمینــە نەژادییــەکان لــە هیــچ رێککەوتننامەیەکــی نێودەوڵەتیــدا بەشــداربووە؟

دەقــی پەیماننامــەی نێودەوڵەتــی بــۆ پارێزگاریکــردن لــە کەمینــە نەتەوەییــەکان رۆژی ٤ی حوزیەرانــی ١٩٩٦ پەســەندکراوە و لــە رۆژی ١٩٩٨/٢/١ کاری پێکــراوە. هەروەهــا دەقــی پەیماننامــەی ئەوروپــی بــۆ زمانــی کەمینــەکان و هەرێمایەتییــەکان لــە رۆژی ١٩٩٢/١١/١٢ دا ئیمــزا کــراوە.

زانیاری تا (ئەیلوولی ٢٠٠٢).

لە ٢٧ی مانگی ئابی ساڵی ٢٠٠٢دا قوبرس بە رەسمی (دەقی پەیماننامەی ئەنجومەنی ئەوروپی) بۆ زمانگەلە هەرێمایەتیی یان کەمایەتییەکانی پەسەند کردووە. چونکە یۆنانی و تورکی زمانی فەرمین پەیماننامەکە بە تەنها ئاماژە بە ئەرمەنی دەکات وەکو زمانێکی نا هەرێمایەتی (زمانێك لەلایەن نەتەوایەتییەکانی دەوڵەت بەکار دێت و جودا وازی لەگەڵ زمانەکانی تردا هەیە کە دانیشتوانەکانی دی بەکاریان دێنن بەڵام ئەگەرچی پشتاوپشت لەنێو سنوورەکانی دەوڵەتدا بەکاربراون، ناکرێت بەزمانی دەڤەرێکی تایبەت بژمێردرێت).

لە کۆی (٨٥٠٠٠٠) دانیشتوانی دوورگەکە تەنها (٢٠٠٠) یان لە کەمینەی ئەرمەنین. ئەرمەنییەکان سێ قوتابخانەی سەرەتایی و یەکێکی بەرزیان هەیە کە بە زمانی دایك (ئەرمەنی)، یۆنانی و ئینگلیزی دەخوێنن. هەروەها چەند کلیسایەك و ماوەی یەك کاتژمێر پەخشی رادیۆیان بە زمانی ئەرمەنی هەیە.

پەیماننامەکە بڕیارە لە ١ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٢دا بخرێتە بەرکارەوە، تاکو ئێستەیش ١٢ لە ئەندامانی (ئەنجومەنی ئەوروپی) بەڵگەنامەکەیان ئیمزا کردووە و ١٧ ئەندامیشیان پەسەندیان کردووە.

زانیاری تا (کانوونی دووەمی ٢٠٠٣).

پەسەند کردنی (پەیماننامەی ئەوروپی بۆ زمانە هەرێمایەتییەکان یان کەمینەکان) و خۆبەستنەوەی کۆماری قوبرس پێیەوە کە لە ١٩٩٢/١١/١٢ دا ئیمزای کردبوو، رۆژی ٢٠٠٢/٨/٢٦ پەسەندی کردووە، لە رۆژی ٢٠٠٢/١٢/١وە خرایە بەرکارەوە.

پەیماننامەکە بە تەنها (ئەرمەنی) وەك زمانێکی نا هەرێمایەتی باسکردووە. وەلێ بە هیچ شێوەیەك بەلای زمانی عەرەبە مارۆنییەکانەوە ناچێت، ئەو زمانانەی بەپێی سەرچاوەی باوەڕپێکراوی ژمارە (١)، هەزار و سێ سەد کەس

لـە کۆمەڵگەیەکـی شـەش هـەزار کەسـییەوە کـە لەوەتـای سـەدەی هەژدەهەمـەوە لــەو دوورگەیــەدا نیشــتەجێنە قســەی پێدەکرێــت. ئەرمەنییەکانیــش لەلایەکــی دیکـەوە دوو هــەزار قسـەکەریان بـە زمانـی خۆیـان هەیـە و لـە نێـوان سـاڵانی ١٩١٥، ١٩٢٠ دا هاتوونەتـە دوورگەکـەوە.

سەرچاوە: هەواڵەکانی میرکاتە و (Mercator) کانوونی یەکەمی ٢٠٠٢.

(٩) کاروباری یاسایی

دەستوور (لە ١٦)ی ئابی ١٩٦٠) پەسەند کراوە.

ماددەی (٢): بۆ مەبەستەکانی ئەم دەستوورەیە:

(٣) کۆمەڵگـەی یۆنانـی لـە هەمـوو ئـەو هاوڵاتییانـەی کۆمارەکـەوە کـە بـە نـەژاد یۆنانیـن و ئەوانـەی زمانـی دایکیـان یۆنانییـە، یاخـود ئەوانـەی لـە کەلتـوور و کەلەپـوور و دابونەریتـی گریکـی (یۆنانـی) دا بەشـدارن، یـان ئەوانـەی کەنیسـەی ئەڤەدۆکسـی یۆنانیـن.

(٤)- کۆمەڵـگای تورکـی پێکدێـت لـە هەمـوو ئـەو هاووڵاتییانـەی کۆمارەکـەوە کـە لـە نـەژادی تورکـن و زمانـی دایکیـان تورکییـە. یـان ئەوانـەی لـە کەلەپـوور و دابونەریتــە کەلتوورییــە تورکیەیکانــدا هاوبەشــن (بەشــدارن) یــان ئەوانــەی موســڵمانن.

ماددەی (٣):

(٨)- زمانە رەسمیەیکانی کۆمار یۆنانی و تورکین.

(٩) پــرۆژە یاســاییەکانی پەیوەســت بــە کارگێــڕی و جێبەجێکردنــی و یاسـادانان، هەروەهـا دۆکیۆمێنتـەکان (بەڵگەنامـە) پێویسـتە بـە هـەردووك زمانـە رەسـمییەکان دەربچوێنرێـن، دەشـێ لـە هـەر شـوێنێ لـە ژێـر رێنمایـی ئاشـکرای ئـەم دەسـتوورەدا پێویسـتی بـە بڵاوکردنـەوە کـرد، ئـەوا دەبـێ بڵاوکردنەوەکـە لـە گۆڤـاری (فەرمـی کۆمارەکـەوە بـە هـەردوو زمانـە رەسـمییەکان ئەنجـام بدرێـت).

(١٠)- بەڵگەنامـە کارگێڕییـەکان (ئیـداری) یـان هــەر بەڵگەنامەیەکـی دیکـەی

فەرمـی کـە رووبـەڕووی یۆنانییـەك یـان تورکێـك دەکرێتـەوە پێویسـتە بـە زمانـی ئـەو کەسـە خـۆی (یۆنانـی یـان تورکـی) بێـت.

(١١)- هەنگاوەکانـی بەڕێوەچوونـی دادگاییکـردن و هەروەهـا پرۆسـەی دادگاییەکـەش دەبـێ بـە زمانـی یۆنانـی ببرێـن بەڕێـوە گـەر لایەنـەکان یۆنانـی بـوون و بـە زمانـی تورکیـش بـن هاتـوو لایەنەکانـی تـورك بـوون و بـە هـەردوو زمانەکانـی یۆنانـی و تورکـی بـن ئەگـەر لایەنـەکان یۆنانـی و تـورك بـوون، زمـان یـان زمانـە رەسـمییەکان کـە بـۆ ئـەم جـۆرە مەبەسـتانە لـە هەمـوو حاڵەتەکانـی تـردا بـەکار دەهێنرێـن پێویسـتە بەپێـی یاسـاکانی دادگاوە کـە لەلایـەن دادگـەی بـاڵاوە لـە ژێـر حوکمـی مـاددەی (١٦٣)دا دیاریکـراوە، دەستنیشـان بکرێـن.

(١٢)- هـەر دەقێـك (تێکسـت) لـە (گۆڤـاری فەرمـی کۆمـار)دا دەبێـت بـە هـەردووك زمانـی رەسـمی لەهەمـان ژمارەیـدا بڵاوبکرێتـەوە.

(١٣)- ١) هـەر جیاوازییـەك لـە نێـوان دەقـە یۆنانـی و دەقـە تورکییەکانـدا هەبێـت لەمـەڕ هـەر یاسـا، یـان بەڵگەنامەیەکـی یاسـایی، راپەڕانـدن یـان کارگێڕیـدا کـە لـە نێـو (گۆڤـارە فەرمییەکـەی کۆمـار)دا بڵاوکرابێتـەوە، پێوسـتە لەلایـەن دادگەیەکـی توانـا و لێهاتـووەوە چارەسـەر و یەکلایـی بکرێتـەوە.

٢)- دەقـی کارپێکـراوی هـەر قانـوون و بڕیارێکـی ئەنجوومەنـی هاوبەشـی کۆمەڵگـەی ئـەوەی لـە (گۆڤـارە رەسـمییەکەی کۆمـار) دا بڵاودەکرێتـەوە دەبـێ ئـەو دەقەیـان بێـت کـە بەزمانـی ئـەو ئەنجومەنـە گشـتییە هاوبەشـەوە کـە پێوەنـدی هەیـە نووسرابێـت.

٣)- هـەر کاتـێ جوداوازییـەك لـە نێـوان دەقـە یۆنانـی و دەقـە تورکییەکانـدا سـەبارەت بـە قانـوون یـان بەڵگەنامەیەکـی راپەڕانـدن یـان کارگێڕییـەوە دەرکـەوت، کـە هەرچەنـد لـە گۆڤـارە فەرمییەکـەی کۆمـاردا چـاپ نەکرابێـت. بـەڵام بـە شـێوازی تـر بڵاوکرابێتـەوە، ئـەوا بڕیارێـك لەلایـەن وەزیـر یاخـود هـەر دەسـەڵاتێکی پێوەندیـداری دیکـەوە لـە بـارەی ئـەوەی ئاخـۆ دەبـێ کار بـە کام

دەقیـان بکرێـت ئـەوا ئـەم بڕیـارە کۆتایـی و کارپێکـراو دەبێـت.

٤)- بـۆ هـەر حاڵەتێکـی بوونـی جیـاواز لـە دەقەکانـدا، دادگایەکـی شـارەزا و لێهاتـوو بـۆی هەیـە ئـەو جـۆرە راسـتکردنەوانە رێ پێبـدات کـە بشـێ خـۆی بـڕوای بەعەدالەتیـان هەبێـت، وەکـو لـە پێشـەوە بـاس کـراوە.

٧- زمانـە فەرمیەیـکان دەبێـت لەسـەر دراوی کانـزای و پـارەی کاغـەز و پوولـی پۆسـتەدا بـەکار بهێنرێـن.

١- هەرکـەس دەبـێ مافـی ئـەوەی هەبێـت بـە هـەر یـەك لـە زمانـە فەرمیەیـکان بێتـە بـەردەم کاربەدەسـتانی کۆمـارەوە.

ماددەی (١١):

هەرکەسێك لەکاتـی دەسـتگیرکردندا دەبێـت بـەو زمانـە کـە خـۆی تێیـدەگات لـەو هۆیانـەوە ئـاگادار بکرێتـەوە کـە پێیانـەوە دەسـتگیرکراوە و پێویستیشـە رێگـەی ئـەوەی پێبدرێـت سـوود لـە خزمەتگـوزاری (داکۆکیکـردن)ی پارێزەرێـك وەربگرێـت کـە خـۆی دەستنیشـانی دەکات (هەڵیدەبژێرێـت).

٦- ئـەو دادوەرەی کەسـێکی دەسـتگیرکراوی دێتـە بـەردەم دەبـێ دەسـتبەجێ و بەبـێ دواکەوتـن دەسـت بـە لێکۆڵینـەوەی هـۆی دەسـتگیرکردنەکەی بـکات ئـەوی بـەو زمانـەی کـە کەسـی دەسـتگیرکراو لێیتـدەگات.

هەروەکـو دەبێـت ئەوەنـدەی بتوانرێـت بـە زوویـی (لـە هیـچ حاڵەتێکـدا نابـێ لـە سـێ رۆژ زیاتـر بێـت) لـە سـاتی دەرکەوتنـی (روودانـی حاڵەتەکـەوە) یـان ئەوەتـە بەپێـی ئـەو مەرجانـەی خـۆی بـە باشـیان دەزانـێ دەسـتگیرکراوە کـە بەرەڵـلا بـکات (بەربـدات) یاخـود ئەگـەر لێکۆڵینـەوەی تـەواو لەمـەڕ بارودۆخـی تاوانکارییەکـەی کـە بەهۆیـەوە دەسـتگیرکراوە بـە کۆتـا نەهاتبـێ، بـە (کەفالـەت) بـەری بـدات، دەشـێ هـەر تاوانێـك بـە کەفالـەت بـەری بداتـەوە، بـەو مەرجـەی بـۆ هـەر جارێـك لـە (٨) رۆژ تێنەپەڕێـت.

ماددەی (١٢)- (٥):

(A ئەلـف: دەسـتبەجێ و بـە دووردرێـژی و بەزمانێـك كـە تێیـدەگات سروشـت و زەمینـەی ئـەو تاوانـەی دراوەتـە پاڵـی پێیرابگەیەنرێـت.

(E ئــی: یارمەتــی و هــاوكاری بــە خۆڕایــی (بەبــێ پــارە)ی وەرگێڕێــك (تەرجومـان) بێتـو خـۆی لـەو زمانـە تێنـەگات (نەیزانـێ) كـە لـە دادگـەدا كاری پێدەكرێــت.

ماددەی (٢٨):

هەمـوو كەسـێك دەبـێ ئـەو مـاف و ئازادییانـەی كـە لـە دەسـتووردا هاتـوون، پیـادە بـكات، بەبـێ هیـچ جیاوازیكردنێكـی راسـتەوخۆ و ناڕاسـتەوخۆ دژ بەهـەر یەكـێ بەهـۆی پایـەی لـە كۆمەڵـگادا، نـەژادی، ئاییـن، زمـان، رەگـەز، بیـروڕای سیاسـی و غەیـرە سیاسـی، نەتـەوە، كۆمەڵایەتـی، لـە زانیگـە، رەنـگ، سـامان، چینـی كۆمەڵایەتـی، یـان هـەر هۆكارێكـی تـر، تەنهـا ئەگـەر لـەم دەسـتوورەدا بـە ئاشـكرا ئامـاژە بـە پێچەوانـەی كرابێـت.

ماددەی (٣٠) گشت كەسێك مافی هەیە:

(E ئــی: یارمەتــی بەبــێ بەرامبــەری وەرگێڕێــك (تەرجومــان) وەربگیرێــت ئەگــەر هاتــو خــۆی لــەو زمانــە تێنــەگات كــە لــە دادگــەدا بــەكار هاتــووە.

مــاددەی (١٧١): لــە هــەردووك پەخشــی دەنــگ و رەنگــدا پێویســتە بەرنامــە بــۆ كۆمەڵگــەی یۆنانیەیــكان و توركــەكان هەردووكیــان هەبــن.

١- ئــەو ماوەیــەی بــۆ پرۆگرامەكانــی پەخشــی رادیــۆی (دەنــگ) كــە بــۆ كۆمەڵگــەی توركــی تەرخانكــراوە پێویســتە لــە حــەوت رۆژی هەفتــەدا (٧٥) كاتژمێــر كەمــتر نەبێــت. رۆژانەكاتەكانــی پەخشــی ئاســایی بەســەر گشــت رۆژەكانــی ئــەو جــۆرە هەفتانــەدا دابــەش بكرێــت. جـا گـەر لـە حاڵەتێكـدا وا پێویسـت بـكات كـۆی سـەعاتەكانی پەخشـی كـەم بكرێتـەوە بـە رادەیـەك كـە مـاوەی تەرخانكـراو بـۆ پرۆگرامەكانـی سـەر بـە كۆمەڵگـەی یۆنانـی بێتـە خـوارەوە بـۆ كەمـتر لـە (٧٥) كاتژمێـر لـە هەفتەیەكـی حـەوت رۆژەدا ئـەوا ئەوكاتـە دەبـێ

مـاوەی دانـراو بـۆ پرۆگرامەکانـی پەخشـی سـەر بـە کۆمەڵگـەی تورکەکانیـش لەهـەر هەفتەیەکـی ئاواهیـدا بـە هەمـان ڕێـژە و ژمـارەی سـەعات کەمبکرێتـەوە. وەك ئـەوە ماوەیـەی بـۆ پرۆگرامەکانـی یۆنانیەیـکان دانـراوە کـە بـۆ ژێـری ئـەو سـەعاتانە دابەزێـنراوە. ئەگەریـش مـاوەی دانـراو بـۆ پرۆگرامەکانـی تەرخانکـراو بـۆ کۆمەڵگـەی یۆنانیەیـکان زیـاد کـرا بـۆ پـتر لـە (١٤٠) کاتژمێـر لـە هەفتوویەکـی حـەوت ڕۆژیـدا ئـەوکات دەبـێ ئـەو ماوەیـەی بـۆ پرۆگرامەکانـی تەرخانکـراو بـۆ کۆمەڵـگای تورکـەکان دانـراوە زیـاد بکرێـت بـە ڕێـژەی زیـادەی ٣ کاتژمێـر بـۆ کۆمەڵگـەی تورکـی بەرامبـەر بـە هـەر حـەوت کاتژمێرێـك بـۆ کۆمەڵگـەی یۆنانییـەکان.

(٣) – لـە پەخشـی بیـنراودا (تەلەڤزیـۆن) پێویسـتە لـە هـەر (١٠) ڕۆژی لـە دوای یەکـی پەخشـدا سـێ ڕۆژیـان بـۆ پرۆگرامەکانـی سـەر بـە کۆمەڵگـەی تورکـەکان تەرخـان بکرێـت و سـەرجەم (کـۆی) مـاوەی دانـراو بـۆ پرۆگرامەکانـی سـەر بـە کۆمەڵـگای تورکـی لـەو دە ڕۆژانـەی پەخشـکردنەکەدا بـە ڕێـژەی سـێ کاتژمێـر سـەر بـە کۆمەڵـگای یۆنانییەکانـەوە.

(٤)- پێویسـتە سـەرجەم پەخشـە فەرمییـەکان بـە دەنـگ و ڕەنـگ لـە (ڕادیـۆ و تەلەڤزیۆنـدا بـە هـەردووك زمانەکانـی یۆنانـی و تورکـی بـن و ناشـبێت بـۆ مەبەسـتەکانی ئەژماردنـی کاتـدا کـە لـەم ماددەیـەدا هاتـووە، حسـابیان بـۆ بکرێـت).

ماددەی (١٨٠):

١- هـەردووك دەقـە یۆنانـی و تورکییەکـەی ئـەم دەسـتوورە، هـەم بەرەسـەن (ئەسـڵی) دەژمێردرێـن و هەمیـش هەمـان خەسـڵەت و هێـزی یاسـایان (legal) هەیـە.

ماددەی (١٨٩):

١- بـەدەر لـە هەرچییەکـی لـە مـاددە (٣)دا هاتـووە هەتـا (٥) سـاڵان پـاش

ئـەو مێـژووەی کـە ئـەم دەسـتوورەی تێـدا دەخرێتـەر بـەرکار.

ئەلـف: سـەرجەم یاسـاکانی کـە بـە حوکمـی مـاددەی (١٨٨) بـەردەوام دەبـن لـە کارپێکردنیانـدا، دەکـرێ هـەر بـە زمانـی ئینگلیـزی بمێنێتـەو و (بـەردەوام بـن).

بـێ: زمانـی ئینگلیـزی دەکـرێ بـەکار بهێنرێـت لـە هـەر (ئیجرائاتێـك)دا لەبـەردەم هـەر دادگایەکـی کۆمـاری قوبرسـدا.

تێبینـی: دەقـی تـەواوی دەسـتوورەکە و زانیـاری زیاتـر لەسـەر پێشـینەی دەسـتووری قوبـرس لـە (پـرۆژەی یاسـایی دەسـتووری نێـو نەتەوەییـدا لـە زانکـۆی ویرزبـۆرگ (university of Wurzburg)

سەرچاوە و ژێدەر:

CIA پەرتووکی راستییەکانی جیهانی ١٩٩٩

مایکرۆسۆفت، ئینسکالۆ پیدیا (٢٠٠٠)

ئینسایکلۆ پیدیا بریتانیکا ١٩٩٩-٢٠٠٠

ئینتەرناشـنال کۆنستیۆشـنال لـۆو ICL ١٣ی نیسـان ٢٠٠٠ زانکـۆی ویرزبـۆرگ و هیـتر..

ناسنامەی دەستە

پرۆژەی دەستەی ئینسکلۆپیدیای پارتی دیموکراتی کوردستان، لە پێناو ناساندن، کۆکردنەوە، بە دیکۆمێنتکردن و بڵاوکردنەوەی مێژووی پڕ لە سەروەریی کار و خەباتی پارتی دیموکراتی کوردستان، لەسەر پێشنیازی ڕێزدار مەسرور بارزانی، لە ساڵی ٢٠١٤ دامەزراوە.

ئەم بەرهەمەی بەردەستی بەڕێزتان بەشێکە لە هەوڵ و ئامانجەکانی ئەم پرۆژەیە.

P.D.K ENCYCLOPEDIA